SZENT ISTVÁN
ABSOLUTA

SZENT ISTVÁN
ABSOLUTA

BANGHA BÉLA S. J.
ÖSSZEGYŰJTÖTT MUNKÁI

GYŰJTEMÉNYES DÍSZKIADÁS

BANGHA BÉLA S. J.
ÖSSZEGYÜJTÖTT MUNKÁI

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE

DR BIRÓ BERTALAN

IV. KÖTET

SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST

BANGHA BÉLA S. J.

JELLEMRAJZOK

A KATOLIKUS EGYHÁZ ÉLETÉBŐL

SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST

Imprimi potest. Nr. 362/1941. Budapestini, die 24. III. 1941.
Eugenius Somogyi S. J., Praep. Prov. Hungariae.

Nihil obstat. Dr. Michael Marczell, censor dioecesanus.
Nr. 2574/1941. Imprimatur. Strigonii, die 17. Aprilis 1941.
Dr. Joannes Drahos, vicarius generalis.

Kiadja a Szent István-Társulat.

Stephaneum nyomda Budapest. Felelős: ifj. Kohl Ferenc.

ELŐSZÓ.

Korunk bámulatos eredményekkel dicsekszik technikai vívmányok tekintetében; de mindenütt az a panasz, hogy benső tartalom és érték, lelki erő és erkölcsi műveltség tekintetében egyre mélyebbre süllyed.

„Összeszorul az ember szíve — írja egy újkori, nemkatolikus érzelmű francia történetíró —, ha látja, hogy minden haladásnak indult, *csak az erkölcsi erő nem szaporodott.*"[1]

„Kultúránk — írja *Foerster,* az ismert pedagógus — egészben véve elsősorban technikai kultúra. Legtöbb megnyilvánulása elárulja, hogy a külső természet felkutatása- és kiaknázásában vész el főtevékenysége...

„Modern kultúránk magaslatáról büszke öntudattal pillantunk le a bensőség egykor virágzó, ma elavult művelésének maradványaira. Nagyra vagyunk uralmunkkal a külsőségek fölött. Büszkék vagyunk korunkra, melynek távírója és távbeszélője, vasútai és gyorsgőzösei ezernyi-ezer új kapoccsal fűzték egymáshoz az emberiséget, holott mindez valójában csak még mélyebbre szakasztotta szét az ürt az emberek között; hiszen lázas sietségű életünk egyre kevesebb időt és nyugalmat hagy arra, hogy önmagunkról és embertársainkról gondolkozzunk; s ennek következtében egyre rövidlátóbbakká, egyre ingerlékenyebbekké leszünk egymásal szemben... Felfedezzük az éjszaki sarkot s behatolunk a legsötétebb földrészek járatlan

[1] *Michelet:* Histoire de France, III. k. 622. lap; *Sarmaságh:* A család, Egyház és állam. I. k., 7. lap.

rengetegeibe; újnemű fénysugaraink keresztülvilágítanak egész csontrendszerünkön; messzelátóink és nagyítóüvegeink naponkint új világokat tárnak fel szemünk előtt; — és mégis: e sokféle felfedezés nagyszerű korszakában *bensőleg sok tekintetben csak szegényebbek lettünk!...*"[1]

Akiket ilynemű aggasztó megfigyelések gondolkodóba szoktak ejteni, azok — ha egyáltalában kétségbe nem esnek az emberiség jövőjén — mentő- és óvószereket keresnek az általános erkölcsi süllyedés és elerőtlenedés megakasztására.

Újabbnál-újabb erkölcsbölcseleti elméletek és népnevelési rendszerek, etikai társulatok és folyóiratok, a tudomány és törvényhozás nagy elmeéllel és sok erőmegfeszítéssel kísérleteznek a nagybeteg társadalmon: ezerféle úton-módon igyekeznek új erkölcsi életerőt ébreszteni benne. Az eredmény pedig az, hogy a szegény beteget a sok kísérletezés csak még gyengébbé, még erőtlenebbé teszi. A továbbsüllyedés szakadatlan, az eldurvulás mind szélesebb arányokban terjed, s a jövő látóhatára egyre sötétebbé borul.

Kár ezért a sziszifuszi erőlködésért, mikor oly közel van az a hatalmas kultúrai tényező, mely bizton útját állná az erkölcsi satnyulásnak! Kár, ha új csapást akarunk vágni az áthatolhatatlan rengetegbe, mikor előttünk áll a kész és biztos országút, mely a századok viharaival győztesen dacolt és legegyenesebben visz célhoz! Minek kapkodjunk egynapos éltű, kipróbálatlan mentőszerek után, mikor ezerszeresen kipróbált, biztos hatású eszközünk is van?

Az ókor nagy gondolkodói is ebben az eszközben látták a benső ember lelki művelésének legjobb fejlesztőjét; a történelem emberöltői őreá mutatnak, mint az egyesek, a népek és a korszakok legjelentősebb szellemi erőforrására, s még akik egyébként ellenséges érzülettel viseltettek is irányában, gyakran megvallják, hogy az emberiség életének minden igazán

[1] F. W. *Foerster:* Jugendlehre. (Berlin, Reimer, 1906.) 1. és 2. l.

nagy korszaka ennek az egy művelődési tényezőnek köszönhette nagyságát. Sok más helyett álljon itt *Goethe* szava: „Minden korszak, melyben bármiképpen is uralkodott a hit, fényes, lélekemelő, az egykorúakra s az utókorra nézve egyaránt gyümölcsöző volt. Viszont minden kor, mely a hitetlenséget bárminő alakjában előtérbe léptette, bárha rövid ideig némi csalóka fényben tündöklött is, az utókorra nézve haszontalanul enyészett el".[1]

Ez a művelődési tényező, az egyetlen, mely biztos reménnyel néz a jövőbe: *a vallás.*

A vallás az ő örök alapokra épített szilárd *világnézetével,* az ő nagy tettekre, áldozatos küzdelmekre lelkesítő *indítóokaival,* az ő fölemelő, tisztító, csüggedni nem engedő *eszményeivel* s az ezen eszményeket megtestesítő *élő példaképeivel:* ez a vallás ma, a XX. században is új erőkifejtésre, új eszményekre, új erkölcsi virágzásra ébreszthetné az önmagával meghasonlott, erejében megfogyatkozott társadalmat.

Ezt igazolja a nagy jellemek, az élő példaképek egész sorozata, amelyekből néhányat szemelvényül szándékozunk bemutatni jelen munkánkban.

Konkrét példák mindig többet bizonyítanak, mint elvont elméletek; az élet maga pedig sokkal hatható-sabb, sokkal meggyőzőbb érvelés, mint minden okoskodás és bölcselkedés az élet fölött. (Foerster.) „Gyümölcséről ismerik meg a fát."

Azoknak pedig, kik a vallás jellemnevelő és erkölcsművelő erejéről amúgy is meg vannak győződve, *buzdulásul* szolgálhat a kiváló példaképek tanulmányozása, melyek e lapokon eléjük tárulnak.

Zichy Nándor gróf, katolikus jeleseink e kimagasló alakja, abban lelte a magyar katolikus ügy állandó háttérbe-szoríttatásának fő okát, hogy a magyar katolicizmusban kevés az egyházias gondolkodás, a lelkesedés és öntudat.[2]

[1] Noten und Abhandlungen zum westöstlichen Divan. Werke, VI. k. 159. l.

[2] Religio. Budapest, 1906. 555. l.

Egy kiváló írónk még többet mond. „Alig van oly félénk tábor — írja —, mint aminő a magyar katolikus társadalom. Mintha csak szégyelné katolicizmusát. Úton-útfélen gúnyolják, rágalmazzák katolikus intézményeinket s a katolikusok ahelyett, hogy erélyesen felszólalnának igazaik mellett, suttyomban továbbállnak, vagy felvilágosodottságuk fitogtatásával együtt ízléstelenkednek szent hitük ócsárlóival."[1]

Nem segítene-e nagyban ezeken a bajokon, ha többet foglalkoznánk nagyjaink emlékével? Nem emelné-e új lelkesedésre s öntudatra a félénk szíveket, ha látnák, hogy éppen a katolikus hit az a talaj, amelyen az emberi nem legszebb díszei, legnemesebb jellemei növekedtek naggyá?

És végül még egy szempont ajánlhatja jeleseink életének tanulmányozását: a *gyakorlati* szempont. Sokan vannak, akiket nemes szívük és vallásos buzgalmuk nagy tettekre, magasztos célokra hevít, de akik nem igen találnak alkalmat és nincs eléggé találékony tehetségük jóakaratuk érvényesítésére.[2]

Dudek János szerint: „1848 óta nincs a magyar katolikusoknak a teendőket jóval előbb megindító, ügyeiket előbbrevivő, az erőket cselekvésre irányító s a bajokat megelőzni képes akcióprogramjuk. Mindig csak esetről-esetre kapkodnak, amikor a baj már rendesen a nyakukra nőtt".[3]

Talán ezen is könnyebben változtathatnánk, ha különféle országokban, időkben s állásokban élt jeleseink példaképén tanulmányoznók az igazi hitbuzgalom találékonyságát?...

*

Ha netán azon akadna meg valaki, hogy csakis hithű, meggyőződéses katolikus jellemeket választunk buzdulásunkra, erre okul sokfélét mondhatnánk, anél-

[1] *Glattfelder* Gyula: Religio, 1907. 135. l.

[2] L. *Mihályfi* Ákos: Előadás a hitéletről a budapesti Kat. Kör felolvasó estélyén 1896 március 13-án.

[3] Religio, 1907. 134. l.

kül, hogy a többi keresztény felekezetek nagy embereit érdemükön alul kisebbíteni akarnók. Itt legyen elég, ha magunk helyett egy *protestáns* költőt, a német *Lavater*-t beszéltetjük, aki a katolikus vallás elsőrangú jellemképző erejét *Stolberg* gróf megtérésekor ekkép ismerte el hozzá intézett levelében:

„Válj díszére a katolikus egyháznak! *Gyakorold azokat az erényeket, amelyek a nemkatolikusokra nézve elérhetetlenek*... Légy szent, aminő Borromei Károly volt! *Nektek vannak szenteitek, nem tagadhatom; nekünk nincsenek; legalább nem olyanok, aminők a tieitek*..."[1]

*

A megjelölt szempontok tekintetbevételével természetes, hogy teljességre már az anyag átláthatatlan terjedelme miatt sem törekedhettünk semmi tekintetben sem, aminthogy az sem lehetett szándékunk, hogy kimerítő történeti rajzokat, eredeti és a tudományra nézve új adatokat állítsunk össze jellemeinkről. *Hammerstein Lajos* S. J. hasonló tárgyú művét[2] véve némi irányadóul, megbízható monografiák alapján lehetőleg rövid és változatos jellemrajz-sorozatot iparkodtunk összeállítani, különféle nemzetekből, különféle időkből, különféle állásokból válogatva ki egyet-egyet s úgy mutatni be futólag, röviden vázlatosan. Szinte fáj, hogy csak ennyit hozhatunk egyszerre s célszerűségi okokból ezúttal annyi mást mellőznünk kellett. *Csak néhányat választhatunk ki a sok közül,* csak egy-egy kalászt mintegy találomra innen is, onnan is az aranyszínű vetés egész beláthatatlan rónájáról, melyet a katolikus Egyház talaja, a keresztény légkör melege s a természetfölötti kegyelem sugarai érleltek meg az emberiség kincsévé, örömévé és dicsőségévé. De talán ez a kevés is sokra lelkesíthet és taníthat.

[1] *Rosenthal:* Konvertitenbilder aus dem 19. Jahrhundert, I. k., 21. l.

[2] *Charakterbilder aus dem Leben der Kirche.* Trier (Paulinus-Druckerei), 1897, 3 kötet.

Vedd és olvasd, szíves olvasó s ha tudsz lelkesülni azért, ami erkölcsileg szép és nemes: buzdulj a jellemhősök követésére!

Kalocsa, 1908.

TUDÓSOK, ÍRÓK, MŰVÉSZEK.

VOLTA SÁNDOR

természettudós.

(1745—1827.)

„A természet őszinte tanulmányozása a legjobb fegyver és védőszer a tévedések ellen s minden egyéb tudománynál hatalmasabban vezet rá arra a felfogásra, hogy az egész természet a Mindenható temploma." *Baumgartner.*[1]

Alig van fegyver, mellyel napjaink „felvilágosodottjai" gyakrabban élnének vissza az igazság és főleg a vallási igazság kárára, mint a természettudományokra való hivatkozással.

Csodálatos dolog. A természettudomány általában és főleg éppen az újkori természettudomány minden lépten-nyomon új és új kiindulópontot derít fel, amelyből következetes gondolkodással a személyes Isten létének felismerésére eljutunk. A legújabbkori geológia például kétségbe nem vonható bizonyossággal állapította meg a tényt, hogy földünket valaha semmiféle élőlény nem lakta; ugyanakkor a Pasteur-féle kísérletek bebizonyították, hogy az élettelen holt anyagból soha élőlény magától nem fejlődhetik. Ezek után a józanul gondolkodó értelem csak egyetlenegy megfelelő világmagyarázatot tarthat elfogadhatónak: azt,

[1] *Kneller:* Das Christentum und die Vertreter der neueren Naturwissenschaften, 264. l.

amely felsőbb erőtől, isteni alkotótól eredezteti az élőlényeket. Hasonló eredményre vezet a természet háztartásának mélyebbreható szemlélete pl. a növény- és rovarvilág érintkezéseiben. A napról-napra új felfedezésekkel gyarapodó természetismeret ilykép egyre erősebb indítóokokat nyujt az elfogulatlannak, hogy a természeti törvények cél- és tervszerű elrendezéséből a végtelenül bölcs Alkotó létére következtessen.

Azonban ennek ellenére nem szűnnek meg az istentagadás hirdetői merészen hangoztatni, hogy a hit s a természettudomány egymással meg nem férnek. Hivatkoznak arra, hogy számos természettudós csakugyan istentagadó; ami tagadhatatlan ugyan, de nagyon könnyen is megmagyarázható; mert hiszen az uralomra jutott hitetlenség és szabadelvűség jól kiszámított hadifogásaival évtizedek óta rendszeresen odaműködik, hogy a hivatalos tudományt hitetlenné tegye, a vallásos, hivő tudósokat kevésbbé támogassa és érvényesülésüket minden vonalon megakadályozza, a hitetlen tudósokat pedig a hatalom, befolyás és anyagi eszközök egész erejével emelje. Azonkívül könnyen érthető az is, ha egyes természettudósok bizonyos egyoldalúságban szenvednek, s ami nem tartozik a szakmájukba, abban gyakran könnyelmű dilettánsok. Míg csupán tapasztalati megfigyelésekről van szó, kiváló szakemberek; de mihelyt bölcseleti kérdések terére kalandoznak el, ugyancsak elvesztik lábuk alól a talajt. Olyan ember is megfigyelte már e különös jelenséget, akit teológiai elfogultsággal valóban nem lehet vádolni: Schopenhauer Artúr.

Az egyszeri indiai fejedelem is nagyon megharagudott a hithirdetőre, aki neki azt beszélte, hogy Európában a víz néha oly keménnyé merevedik, hogy járni lehet rajta. Ez neki oly nyilvánvaló hazugság volt, hogy többé sohasem hitt a hithirdetőnek. A mi természettudósaink sem tesznek különben, midőn mindazt kétségbevonják, amit saját szemükkel nem láttak, amit górcsővel nem vizsgáltak és mérővesszővel meg nem mértek: a teremtést, a csodát, a célirányosságot

a természetben. Hogy pedig e szándékos elzárkózásnak más lélektani okai is vannak, elejétől fogva nyilvánvaló. A modern ember s főleg az önistenítő, büszke tudós igen sokszor úgy *akarná*, úgy *szeretné*, hogy ne legyen Isten, aki előtt meg kell hajolnia, aki neki szigorú erkölcsi parancsokat szab s akitől mint jövendő bírájától rettegnie kell; amire pedig akaratunk, amire hajlamunk, szenvedélyünk vonz, arra nagyon hamar találunk mentő okokat is.

I.

Volta jelentősége.

A leírt fél- és áltudósokkal ellentétben áll a természettudomány legfőbb képviselőinek, legfényesebb csillagainak egész sorozata Kopernikustól, a modern csillagászat megalapítójától kezdve egészen Leverrier-ig, a Neptun felfedezőjéig és Pasteur-ig, a nagynevű párizsi vegyészig és biológusig. *Volta Sándor* is csak egyike volt a kiváló tudományosság és egyúttal kiváló vallásosság ez egyesítőinek.

Az 1799-ik év körül, melyhez Volta első és legnevezetesebb felfedezései fűződnek, nagy volt az érdeklődés az elektromosság iránt a természettudománnyal foglalkozók világában.

Franklin Benjamin már 1743-ban rámutatott a tényre, hogy a villámlás és a vihar tüneményei elektromos folyamatokkal vannak egybekötve s ezekkel részben azonosak is. Erre a nagyközönség is élénk figyelemmel kezdte kísérni a csodás természeti erő titokzatos törvényeinek felderítését. Nemcsak a tudósok szertáraiban, hanem mindenfelé lehetett műkedvelőket látni, akik szorgalmasan dörzsölték türelmes macskák szőrét s az üveg-, gyanta- és kénlemezeket és örültek a kicsalt pattogó szikráknak. Az utcákon és vásártereken gyakran léptek fel ezermesterek, akik az 1746-ban feltalált leydeni palackkal mulattatták a kíváncsi közönséget, mely hangosan nevetett és zajongott, valahányszor az elektromos ütés az összefogott kezek

hosszú során átrezzent s azokat is megrángatta, akik fogadást tettek rá, hogy meg sem rezzennek. Az elektromosság nem is volt akkor más, mint érdekes mulattató; ám hasznos munkára értékesíteni, gyakorlati célokra felhasználni akkor még senkisem tudta azt az ideges, bolondos, ugrándozó, láthatatlan valamit.

Ez a helyzet egyszerre megváltozott, midőn az 1800-ik év elején Volta egy szép napon egy csomó réz- és cinklemezből megalkotta a világhírűvé vált, bár szerkezetében teljesen egyszerű, ú. n. *Volta-oszlopot.* Ezen a kis oszlopon épült fel aztán az elektromosság nagyszerűbbnél nagyszerűbb vívmányainak egész óriási világa.

Pedig mily egyszerű alkotás volt ez! Rézlemezre cinklemezt fektetett, aztán erre nedves posztódarabot tett, erre ismét rézlemezt, cinklemezt és így tovább, míg meglehetősen magas oszlop nem fejlődött a lemezekből. Más sem hitte volna, mint a feltaláló maga, hogy ez az oszlop olyan nagyszerű eredményekre fog vezetni; de Volta jól tudta, mit csinál. Mihelyt a legfelső és legalsó érclemezt dróttal összekötötte, a cinkből a réz felé megindult a drótban az a titokzatos erőáramlat, mely megrándította az izmokat, a szemben fénynek látszott, a nyelven mint íz mutatkozott be, vékony drótokat izzókká és fényesekké tett, széncsúcsok közt átömölve vakító fényívet alkotott, a vizet alkatrészeire bontotta, az oldatokból eddig ismeretlen érceket választott ki, a puha vasat mágnesessé tette, a mágnestűt irányából kimozdította és zárt drótvezetőkben új elektromos áramlatokat idézett elő. Csak most, amikor az elektromosságnak ezt az új fajtáját felfedezték, mely t. i. nemcsak múló szikrákat volt képes hányni és pillanatnyi lökéseket adott, hanem folytonos áramlatban ömlött az egyik saroktól a másik felé: csak most lehetett a természet egyik leghatalmasabb erejét az emberiség szolgálatában érvényesíteni.

Volta tehát mindazoknak az új ismereteknek első úttörője lett, melyeket a fizika, kémia és fiziológia terén az elektromos erőgépek, az elektromos világí-

tás, a galvanoplasztika és galvanikus aluminiumkifejtés: mindez az ő úttörő munkásságának nyomaiban fejlődött.

II.

Volta fejlődése. Első tanulmányai és felfedezései.

Volta, mint annyi más úttörő lángelme, nem a kedvező körülmények játékának, hanem saját tehetségének és akaraterejének köszönhette azt, amivé lett. Előkelő patriciusi családból származott ugyan, de atyjának szerencsétlen gazdasági balfogásai következtében családja a legnagyobb szegénységben élt, amikor ő 1745 február 18-án megszületett Como-ban, Lombardiában. „Atyámnak egyetlen birtoka, írja ő maga később, kis háza volt, melynek értéke 14.000 lirát tett; de halálakor 17.000 lirányi adósságot hagyott reánk. Én tehát a teljesen vagyontalannál is szegényebb voltam". Amikor a későbbi nagy tudós írni tanult, még csak tisztességes íróeszközre sem telt. Egy kanonok-nagybátyja azonban s a comói jezsuita kollégium elöljárói gondoskodtak a szegény, de eszes gyermek neveléséről és eltartásáról. Nyelvészeti tanulmányokat végzett 1757-től 1759-ig; aztán egy évig bölcseletet hallgatott. Ekkor rokonai sürgetésére más tanintézetbe lépett ugyan át; de voltaképpeni rendszeres akadémiai tanulmányokat sohasem folytathatott. Ehelyett magántevékenységből tökéletesítette műveltségét s óriási akaratereje a kedvezőtlen körülmények dacára fényes eredményeket ért el.

Már deákkorában mindig hamar elkészült iskolai feladványaival és a megmaradt szabad időt magántanulmányokkal és olvasmánnyal töltötte. A költészet iránt nagy kedve és érzéke volt; kedves költőinek, Vergiliusnak és Tassonak tanulmányozásába annyira belemélyedt, hogy még késő aggkorában is egész hosszú részleteket tudott belőlük emlékezetből elmondani. Nagy hévvel tanult idegen nyelveket is: franciául folyékonyan, németül elég jól beszélt, angolul, hol-

landul és spanyolul olvasni megtanult. Latin, olasz és francia nyelven számos költeményt írt meglehetős csínnal és ügyességgel; még megvan az a 492 verssorra terjedő latin költeménye, mellyel Lucretius módjára Priestley és Musschenbroek természettani kutatásait dicsőíti. Egy másik költeménye Saussure-t s a Montblanc első megmászását énekli meg.

De főképpen a természettudományok fogták meg érdeklődését. Már tizenkét éves korában összeállította a legfeltűnőbb természeti jelenségek jegyzékét. Később egész figyelmét mindinkább a természet titkainak kutatása foglalta le.

Ifjúkorában be akart lépni a Jézustársaságba; atyja azonban, aki mint kispap szintén 11 évet töltött e rendben s aztán kilépett, váltig azt hajtogatta, hogyha ő nem bírta el a szerzet szigorát, fia sem lesz állhatatosabb. Az ifjú Voltának éppen azért kellett első nevelői: a jezsuiták iskoláját elhagynia, hogy elfelejtse a szerzetbelépés gondolatát. Volta azonban sohasem szűnt meg gyermekkora jótevőivel hűséges baráti viszonyt ápolni. Azzal viszonozta a szerzetesek jótéteményeit, hogy a jezsuiták vezette Mária-kongregációnak haláláig hű tagja maradt. A szerzetesi pálya elejtése után rokonai közjegyzőt akartak Voltából faragni; erről azonban hamar le kellett mondaniok, mert Voltának semmi kedve sem volt a jogtudományokhoz s egyre visszatért természettani könyveihez.

Természettudománnyal foglalkozni főleg akkor nagyon nehéz dolog, ha az embernek sem megfelelő könyvtár, sem kísérletező szerek nem állnak rendelkezésére. Comóban, mint Volta maga mondogatta, nemcsak hogy mindez hiányzott, de nem is volt senki, akivel ilyen kísérletező eszközöket: réz- vagy facsavarokat, tartókat, megfelelő üveglencséket stb. csináltathatott volna. Ha az esztergályosnál, lakatosnál vagy üveggyárosnál valamit megrendelt, mindjárt magának is oda kellett ülnie a műhelybe s vezetnie a munkát; mert „ha ő ott volt, rosszul dolgoztak, ha nem volt ott, még rosszabbul". Ki tudja, ezekkel a kezdetleges

eszközökkel sikerült volna-e kísérletezéseivel különösebb eredményt elérnie, ha nem akad végre nagylelkű mecenása *Gattoni* kanonokban, egykori iskolatársában, aki maga is nagy érdeklődéssel folytatott természettani tanulmányokat és kísérletezéseket. Életírója szerint Volta nagyrészt Gattoni kanonok szobáiban érte el azokat a sikereket, melyek akkora dicsőséget szereztek neki.

Legtöbbet Volta mégis a saját munkaerejének és erélyességének köszönhetett. Ha kísérletezésbe fogott, egyik óra a másik után folyt le, anélkül, hogy észrevette s étel-italra vagy álomra gondolt volna. Megtörtént, hogy egész éjszakát átkísérletezett, csakhogy a megkezdett kísérletsorozatot mielőbb befejezze s hajnalban még ott találták dolgozószobájának műszerei között. Ez a szorgalma nem lankadt el évtizedeken keresztül. Egy reggel — már páviai tanársága idejében — tanítványai hálóköntösben találták, amint kísérleteibe mélyedve készült előadására s észre sem vette tanítványai belépését. Svájci utazásában kísérője, Conte *Giovio,* ezt írta róla: „A mi kedves Volta barátunk szakadatlanul dolgozik. Sohasem láttam ekkora serénységet, akkora tanulási kedvet. Mihelyt a tudósokkal való értekezések, szertárak látogatása stb. után egy kis szabad ideje akad, mindjárt kísérletezni kezd: megtapogat, megvizsgál mindent, ami útjába kerül, okoskodik rajta és jegyezget. Akkor aztán nekem nincs más tennivalóm, mint legfeljebb bosszankodhatom, ha az asztalon, a kocsiban és mindenütt örökösen a zsebkendőjét kell látnom, amellyel megfoghatatlan szórakozottságában kezét, orrát és műeszközeit egymásután törülgeti."

Ez az egyedül tudományának élő vasszorgalom Volta tehetségével párosulva csakhamar megtermette gyümölcseit. Volta 1769-ben és 71-ben két tanulmányt tett közzé az elektromosságról, melyek a tudományos körök figyelmét reá fordították. Még nagyobb lett hírneve, amikor 1775-ben első nagyobbjelentőségű találmányát, az *elektrofórt* tette közismeretűvé; ez a talál-

mánya azóta máig benn található minden természettani kézikönyvben. A következő években egyik találmánya és felfedezése a másikat érte. Nevezetes ezek között az *eudiométer*, mely a légköri levegő oxigéntartalmának meghatározására való; továbbá az 1780-ban feltalált *kondenzátor*, melyet nem ok nélkül neveztek el az elektromosság mikroszkópjának, amennyiben általa ennek a titkos erőnek legcsekélyebb nyomait is fel lehet ismerni s amellyel önmaga felderítette, hogy az égés, víz-elpárolgás és erjedés folyamatában szintén elektromosság jön létre. E felfedezéseknél figyelembe kell vennünk azt a körülményt, amelyre már *Arago* figyelmeztetett: „A comói tudós felfedezései közt egyetlenegy sincs olyan, melyet a szerencsés véletlen gyümölcsének mondhatnánk. A műszereket, melyeket ő a tudomány nagy nyereségére feltalált, mind ő maga gondolta ki: alapgondolatuk készen megvolt elméjében, mielőtt anyagi előállításukba belekezdett volna."

Emellett Volta egyre új és új meteorológiai dolgozatokat is bocsátott közzé.

III.

Volta mint páviai tanár. Európai tanulmányútjai. A forradalom.

Sikerei és dolgozatai ezenközben biztos társadalmi állásba juttatták. Bár autodidakta volt, mégis 1774-ben a comói iskolák felügyelőjévé, 1775-ben még ezenkívül ugyanitt a kísérleti természetrajz középiskolai tanárává nevezték ki; 1778-ban pedig meghívták a páviai egyetemre, melyen aztán 1819-ig működött.

1777 és 1784 között államsegéllyel tanulmányutakat tett Európaszerte. Először Svájcot és Elszászt utazta be, nem mulasztotta el kis kerülővel Einsiedelnbe is elzarándokolni a Szent Szűz kegytemplomába. Útközben mindent kutató szemmel vizsgált; a hőmérő, légsúlymérő, iránytű stb. mindig kezeügyében volt; mindig mért, számolt és jegyezgette megfigyeléseit. Kuta-

tásai saját szaktudományán kívül kiterjeszkedtek a geológiára, meteorológiára, ásvány- és növénytanra, sőt az orvostudományra is. Meglátogatta útközben Európa minden akkori hírnevesebb tudósát: Zürichben Gesner kanonokot, Baselben a matematikus Bernouilli-családot, Bernben Hallert, Lausanne-ban Tissot orvost, Genfben Saussure-t és Bonne-t. Még Voltaire-t is felkereste Ferney-ben. Utazásairól földijeinek is hozott értékes útiajándékokat: a Como vidékén azelőtt ismeretlen burgonyát.

1781—82-ben Bruxelles-be, Amsterdamba és Párisba ment, hol Franklin, Buffon, Lavoisier, Laplace s más tudósokkal érintkezett s felfedezéseit nekik bemutatta. Együtt is kísérletezett velük. Páris szépsége és mulatóhelyei nem igen érdekelték; ehelyett felhasználta az alkalmat, hogy néhány híres tanár előadását meghallgassa. „Mindeddig — írja egyik levelében 1782 február 9-én — nagyon nyugodtan éltem itt Párisban. Mindennap meghallgatom a kémiai és fizikai előadásokat s a Természettudományos Akadémia előadásait és különféle tudósokkal érintkezem." Érdekes bizonysága annak, mily komoly hivatást látott tudományos működésében, hogy egyetemi tanár s akkor már világszerte ismert ember létére nem átallott újra az iskolapadra ülni, csakhogy ismereteit tökéletesítse.

1782 tavaszán Londonba is átrándult s itt főleg az ipar fejlődését tanulmányozta. Megcsodálta az első gőzgépet, Greenwich-ben Herschel messzelátójával megszemlélte a kettős csillagokat, Priestley-vel tárgyalt, a királyi tudományos akadémiában saját kondenzátoráról tartott felolvasást. Megtekintette Birmingham és Manchester gyártelepeit, Portsmouth-ban felszállt az angol hajóhad egyik hajójára; megfigyelte, tanulmányozta a kikötőket, a csatornák és bányák berendezését. Két évvel utóbb Németországot utazta be; Bécsben II. József egy órahosszat társalgott vele; Berlinben pedig az az öröm érte, hogy egy közönséges kapus, amikor a nevét hallotta, levette előtte a kalapját s örömmel jelentette, hogy ő is hallott már a Volta-

féle felfedezésekről. A középeurópai országokban, olasz emberhez méltóan, főleg a fűtött szobában nem győzött csodálkozni. „Ezek az emberek — írja róluk — jajgatnak, mihelyt nem izzadhatnak, és még nyáron is puha tollal tele nagy zsákokat raknak az ágyaikra."

Óriási munkássága és tudományszomja hevében Volta egészen 49 éves koráig megfeledkezett a házasságról; ami különben nála annál kevésbbé volt feltűnő, mert szigorúan erkölcsös lélekiránya sohasem engedte meg, hogy mulatságokra járjon és zajos, víg társasösszejöveteleken valami különösen jól érezze magát. Mint személyes jóbarátai bizonyítják, soha a legfesztelenebb társalgás közben sem ejtett ki egyetlen illetlen vagy csak szabados szót sem.

1794-ben tartotta meg végre lakodalmát Conte Ludovico *Perregrini* legifjabb leányával, Donna *Teresával,* kit „okossága, eszessége, értelmessége, gyakorlatias háziasszonyi neveltetése s a szív és szellem legszebb tulajdonságainál fogva" más családok sarjai elé helyezett „bárha emezek magasabb nemesi címmel és gazdagabb hozománnyal kecsegtették". Ebből a frigyből három fiúgyermek származott.

Éppen amikor azt remélte Volta, hogy családot alapítva most majd békés nyugalmat élvezhet, járta át Európát a francia forradalom viharja, mely ekkor Párisból az egész földrészre átterjedt. Pávia is heves küzdelmek színhelye lett. A felizgatott kedélyek elől maga Volta is kénytelen volt Milánóba távozni, miután ellenfelei egyszer nyilvánosan rátámadtak és tettleg is bántalmazták. Utóbb (1800) azonban Bonaparte újra kinevezte az újonnan felállított páviai egyetem fizikatanárának s az egyetemi természettani szertár igazgatójának. Nehéz idők voltak ezek tudósunkra nézve; a háború zavarai közt házát kirabolta a csőcselék s a bankok, melyekben megtakarított pénzét elhelyezte, beszüntették a kamatfizetést.

Ebben a háborús időben történt egyszer, hogy egy hideg téli napon egy pap néhány buzgó hivő kíséretében haldoklóhoz vitte az utcán az Oltáriszentsé-

get. A menet épp akkor haladt le az egyetem épülete előtt, amikor Volta éppen kilépett annak kapuján. A hivő tudós azonnal levette kalapját, letérdelt az utca porába a Szentség előtt, aztán pedig ő is követte a menetet, hangosan felelve az ájtatoskodók felváltva mondott imáira. Ugyanily bátorsággal lépett fel az ateista egyetemi rektor: *Rasori* ellen, midőn ez az egyetemen a republikánus naptárt akarta a keresztény naptár helyett kötelezővé tenni. A részben Voltától szerkesztett ellennyilatkozat nemcsak a vallási elvekre hivatkozik ezzel az új naptárral szemben, mely a vasár- és ünnepnapokat eltörli s a szentek helyébe forradalmi hősök neveit iktatja, hanem kiváló elmeéllel rámutat a forradalmi naptár belső hiányaira is, amely a republikánus hősök közé olyanokat is felvett, akik, mint *Hobbes,* a feudális rend uszályhordozói voltak. A naptárügybe Rasori végre is belebukott.

IV.

Volta fő felfedezése. A dicsőség delelőjén.

Éppen ebben a zavaros időben jutott el Volta felfedezési munkásságának zenitjére. Legnagyobb jelentőségű találmánya, a *Volta-oszlop* s a folytonos elektromos áram feltalálása éppen 1799-re, a páviai egyetem feldúlásának évébe esik.

Eddig az évig élénken foglalkoztatta a tudósokat a Galvani megfigyelésein alapuló ú. n. állati elektromosság feltevése. *Galvani Alajos,* bolognai bonctantanár, szintén mélyen hivő és vallását híven gyakorló katolikus volt. Mint Volta, ifjúkorában ő is szerzetbe akart lépni; midőn pedig ez nem sikerült, legalább az ú. n. ferences harmadrendbe iratkozott be; majd később a köztársaságiak hitsértő hűségesküjét letenni nem akarván, lemondott állásáról s önként választott szegénységben halt meg (1798). Galvani 1786-ban az ismert békacombkísérlet alapján azt a felfogást terjesztette el az érdeklődő körökben, hogy az állati testben az izmok és idegek között jelentékeny mennyi-

ségű elektromosság van elrejtve, olyféleképpen, mint a leydeni palack külső és belső gyüjtőjén; s hogy ez az állati elektromosság talán az állat életműködésének is elsőrangú mozgatóereje. E felfogásban az anyagelviek alkalmas fegyvert láttak annak a tanuknak újabb védelmezésére, hogy az állati lélek szükségtelen, minthogy az újonnan felfedezett titokzatos erő elegendő magyarázat az állat tenyészeti életműködésének megértésére.

Az állati elektromosság e hipotézisét Volta eleinte maga is elfogadta ugyan, utóbb azonban megtámadta és győzelmesen meg is cáfolta. Okoskodásainak, kísérleteinek s következtetéseinek egész sorával sikerült bebizonyítania, hogy Galvani ugyan valóban újnemű elektromosságot fedezett fel, de nem állati elektromosságot, amely abban az alakban, amint eleinte hitték, egyáltalában nem létezik, hanem az ú. n. *érintési elektromosságot,* amelynél nem izmok és idegek, hanem két különféle érc érintkezési pontjai fejtik ki a titokzatos erőt. Soká tartott, míg a tudós világ Volta ez új tételének igazságáról meggyőződött, s az egész érintési elektromosság mai napig is Galvani nevét viseli *(„galvanizmus");* végül azonban mégis meggyőződtek Volta felfogásának helyességéről. Ettől kezdve s főleg az említett Volta-oszlop feltalálása óta teljesen az ő nyomain haladt az elektromosságtannak gyorsan fejlődő tökéletesítése. Ezzel az oszloppal mutatta ki Volta maga csakhamar azt a fontos törvényt is, hogy 2, 4, 8, 10 pár réz- és cinklemez éppen 2-szer, 4-szer, 8-szor, 10-szer annyi elektromosságot fejt ki, mint 1 pár. „Ezt a nagy lépést — írja e felfedezésekről maga Volta — 1799 végén tettem; s ez vezetett annak az új elektromoskészüléknek a megszerkesztésére, amely akkora bámulatba ejtette a fizikusokat. Magamnak is nagyfokú megelégedésemre volt, de csodálkozni az előző felfedezések után már alig csodálkozhattam rajta."

Ezt az újabb, tökéletesített oszlopot beláthatatlan fontosságú következményei miatt a hírneves termé-

szettudós, *Arago*, a legcsodálatraméltóbb készüléknek nevezte, melyet valaha ember feltalált, nem véve ki a messzelátót és a gőzgépet sem.

Volta felfedezései természetesen egyre növelték hírnevét, tekintélyét és ezzel együtt anyagi jólétét. Csakhamar Párisba is meghívták, hogy a francia Természettudományos Akadémia előtt ismételje meg kísérleteit; ugyanekkor a páviai egyetem az „Alpokoninneni köztársaság" költségén következtében küldte Bonapartéhoz, hogy az egyetem helyreállításáért neki köszönetet mondjon. Napoleon maga is meghallgatta Volta párisi előadását s utána másfél óráig társalgott vele kutatásairól. Az ujságok és folyóiratok Francia-, Angol- és Németországban egy évnél tovább folytonosan Voltával foglalkoztak; díszcímek, tiszteletbeli hivatalok, elismerések, méltóságok csak úgy hullottak mindenfelől a tudós felfedezőre. Anyagi jutalmazásban sem volt hiánya; Itália szenátorává való kineveztetése évi 24.000 lírát biztosított neki; ezenkívül Bonaparte maga 6000 lírát s évi 3000 lírányi járadékot ajánlott fel; ezt azonban Volta csak a pápa engedélyével fogadta el, minthogy Napoleon a járadékot az adriai püspökség elfoglalt jövedelmeiből fizette ki.

Mindez a fény és dicsőség azonban nem káprázatta el a szerény és istenfélő tudóst. A párisi fénynapokból hazaírt levelei nem árulnak el semmi felfuvalkodottságot; ellenkezőleg, telve vannak a szerénység és őszinte egyszerűség megnyilatkozásaival. „Végezetül — írja egyik levelében testvérének — lélekben ölellek s kérlek, üdvözöld mind az otthoniakat és csókold meg nevemben kedves gyermekeimet, valamennyit. Mondd meg nekik, a mindennapi Üdvözlégy Máriát el ne felejtsék elmondani értem, én sem felejtkezem meg róla s nincs nap, hogy értük ne imádkozzam." „E hiú dicsőséggel teli, nyugtalan életből — írja nejének — visszavágyakozom családi életünk csendes boldogságába; valósággal epedek és sóhajtozom utána, hogy mielőbb hazautazhassam s téged és kedves gyermekeinket ismét szívemhez ölelhesselek."

Érdemét sem becsüli túlzottan magasra. „Magam is bámulok azon — írja —, mekkora lelkesedést keltettek régebbi és újabb felfedezéseim az ú. n. galvanizmus terén... Ha pártatlanul ítélem meg a dolgot, nem tagadhatom, hogy felfedezéseimnek van némi jelentősége. Új világosságot derítenek az elektromosság elméletére, új tért nyitnak a vegytani kutatásokban,... hasznos eredményekre vezethetnek az orvostudományban is. Mindazáltal felfedezésem végső elemzésében tekintve, mégsem mondható elsőrangúnak; hiszen nem fedeztem fel új, eddig ismeretlen erőtényezőt. Az elektromos folyamatok létét már előttem is ismerték s tudták többféle módját, hogyan kell azokat felkelteni és elindítani. Én mindössze csak arra találtam újabb módot, hogy az elektromos fluidumot egyensúlyából kimozdítsuk és továbbömlésre bírjuk; felfedeztem, hogy a jó vezetők, elsőben is az ércek, melyeket eddig anelektrikusoknak, azaz elektromosságnélkülieknek neveztek, valóságban igenis elektromosak." Azt szerényen mellőzi, hogy ez a módszer lényegesen különbözik az előbb ismertektől s egyedül alkalmas arra, hogy az emberiségnek jelentős hasznára legyen.

„Ami pedig készülékemet illeti — folytatja —, hiszen igaz, magam is vártam, hogy feltűnést fog kelteni, sőt meg is mondtam előre, ha emlékszel, mikor két évvel ezelőtt összeállítottam s hatását neked megmutattam. De álmomban sem mertem volna hinni, hogy ekkora hűhó lesz belőle."

A párisi tömjénfellegek tehát éppen nem bódították el s nem szédítették meg a szerény, vallásos tudóst. Legkevésbbé vehették volna rá arra, hogy hitében meginogjon. Vallási kötelességeit, pl. a vasárnapi misehallgatást, Párisban époly híven teljesítette, mint odahaza. Életmódja is époly egyszerű maradt, mint otthon. Ha déltájt az utcán megéhezett, egyszerűen belépett a legelső péküzletbe, egy darab kenyeret vásárolt s azt a párisiak ámulatára a legnagyobb

kedélynyugalommal mindjárt ott az utcán el is fogyasztotta.

Egyszerű, kopott ruháit annyira kedvelte, hogy szolgája, Apollonio, valóságos hadicselhez volt kénytelen fordulni, valahányszor urára az elnyűtt, elszakadozott öltözet helyett új ruhát akart ölteni. Ilyenkor ura öltöztetése közben hirtelen valami babonasággal hozakodott elő a természet titkos erőiről s külön e célra koholt meséket mondott el; mire Volta azonnal nekihevült s nagy ügybuzgalommal kezdte magyarázgatni szolgájának a természet törvényeit, hogy a babonaságot fejéből kiverje; miközben Apollonio észrevétlenül ráhúzta az új öltözetet. Mikor aztán a tudós észrevette, hogy rászedték, már akkor szabadkozhatott az új ruha ellen: Apollonio nem engedett többé

V.

A békés életalkony.

1802-ben hazakerülvén, Volta életének második, sokkal nyugodtabb szakába lépett. Ifjúkori természetes munkakedve és szívóssága — talán éppen túlerőltetett munkássága következtében — meglehetősen megcsappant s a korai öregedés jelei mutatkoztak rajta. Ugyanekkor környezete mindinkább belevonta az egyre váltakozó politikai élet forgatagába, amelylyel szemben pedig Volta kezdettől fogva „természetszerű ellenkezést" érzett. Franciaországi útjáról valami mellbetegséget is hozott haza, mely csakhamar arra kényszerítette, hogy páviai tanári székéről lemondjon. Lemondását ugyan nem fogadták el, Napoleon ugyanis nem akarta, hogy a páviai egyetem, mely részben az ő alkotása volt, legfőbb díszét elveszítse; de viszont igen szívesen megengedte neki, hogy előadásainak számát a legcsekélyebbre leszállítsa: elég volt 1—2 órát tartania évenkint. Utóbb, 74 éves korában (1819-ben) végleg nyugalomba vonult s Comóban, családja körében, derült nyugalomban töltötte csendes öregkorát.

Gyakran megtörtént, hogy kíváncsi utazók keres-

ték fel, akik éppenséggel azért jöttek Comóba, hogy őt láthassák. Volta azonban hallani sem akart arról, hogy megcsodáltassa magát. Az utazók rendesen eredmény nélkül tértek ismét vissza. Legfeljebb akkor értek célt, ha az agyafúrt Apollonio megkönyörült rajtuk s urához bemenve, valami furcsaságot jelentett neki az időjárásról vagy a felhőkről. Ezáltal kicsalta Voltát a ház erkélyére, s a kíváncsiak ilykép néhány pillanatig legalább messziről láthatták a híres embert.

Napirendje ebben az időben nagyon egyszerű volt. A napot áhítatgyakorlatokkal kezdte. „Mindenki épült rajta — írja a történetíró Maurizio *Monti* —, amint reggelenként hű, öreg szolgája, Apollonio kíséretében meghajlott fővel és gondolatokba mélyedten a templom felé ment. Tisztelettel tértek ki előle az emberek, amint a kavicsos úton vele találkoztak, kegyelettel köszöntötték s nem egy állt meg, hogy utána nézzen és csodálkozva suttogja: „Ez Volta! Ez Volta!" Misét naponként hallgatott, mégpedig rendesen a nagytemplomi énekes misén volt jelen; állandó helyét mindenki ismerte ott az evangélium oldalán, az orgona alatt. A szent cselekmény alatt mélyen meghajolva, ájtatosan imádkozott s az imakönyvet vagy olvasót használta. Egyébként megfigyelő-hajlama, mely második természetévé vált, itt sem hagyta el: a mise kezdetén és végén pontosan kihúzta zsebéből óráját, hogy megfigyelje, hány percig és másodpercig tartott a mise.

Az istentisztelet után hazafelé menet majd a könyvkereskedőnél szólt be és a természettudományi irodalom újdonságairól kérdezősködött, majd a fizikai műszerészhez tekintett be s ott foglalatoskodott a műhelyben. Szívesen elbeszélgetett a legegyszerűbb emberekkel is, meg is látogatta őket egyszerű parasztházaikban és melléjük telepedve a polenta köré, nagy kedvteléssel adott fel nekik tréfás kérdéseket és rejtvényeket. De tanítgatta, felvilágosította és gyógyította is őket; a szegényebbeket pedig gyakran támogatta anyagilag is. Az alamizsnálkodás szeretetét atyjától

örökölte. A nép természetesen viszont rajongva szerette; jótanácsaiért, felvilágosításaiért és tudós hírnevéért Como pórnépe elnevezte „il mago benefico"-nak, a „jóságos ezermesternek".

A nap hátralévő részét családja körében és olvasmányaival töltötte. Szép nyári délutánokon családjával együtt ki-kirándult valamelyik messzebb fekvő templomhoz; ott egy ideig ájtatoskodott, aztán meglátogatta a papot s úgy tért haza.

Igy teltek öregsége napjai békés, mondhatni idilli derültségben, mígnem 1827-ben megismétlődő köszvénybaja lázba ejtette s hamarosan véget vetett életerejének. Február végén feküdt le, március 4-én már papot hivatott s a következő éjjel állapota rosszabbra fordulván, felvette a szent kenetet. Kezében szorongatva azt a feszületet, mely alatt comói lobaratóriumában korszakalkotó felfedezéseit végezte, e szavakkal: „Uram, a te kezeidbe ajánlom lelkemet!" lehellte ki szép lelkét.

VI.

Volta egyénisége.

Volta tudományos jelentőségét már fentebb ismertettük, s idéztük erre nézve *Arago* nyilatkozatát. Kiegészítésül a szintén nagynevű fizikus és felfedező *Biot* szavaira utalunk, aki szerint Volta tétele, hogy t. i. puszta érintkezés is kelthet elektromosságot, „teljesen új és eddig nem is sejtett elv volt, melyet Volta felülmúlhatatlan éleselmével (sagacité extrême) egyként ismert fel elméletileg s világított meg ügyes és tervszerű kísérleteinek egész sorozatával. S elvének alkalmazásában is oly szerencsésnek és rendkívülinek bizonyult, hogy ezt az alkalmazást talán még nagyobb felfedezésnek kell tekintenünk, mint magát az elvet" s benne a „legmagasabb fokú lángelme (génie infini)" tanujelét kell látnunk.

Mindezek után különös magasztos fényben tűnik fel a szerény, egyszerű és istenfélő tudós alakja, amint

többek közt egyik életírója, *Mochetti*, megfesti. „Volta — mondja Mochetti — nem tartozott azoknak a tudósoknak a sorába, akik tehetségükkel kevélyen visszaélnek s amely mértékben valamicskével feljebb sikerült emelniök a fátyolt, mely a világmozgató természeti erőket a tömeg szeme elől eltakarja, ugyanazon mértékben lázadnak fel az Isten ellen. Ő ellenkezőleg, úgylátszik, mennél többet tanult és mennél többet fedezett fel, annál inkább buzdult fel a mindenható Teremtőnek csodálatára és szeretetére... A világ dicsőítő himnuszai közepette... sohasem változtatta meg természetes, egyszerű lelkületét és sohasem hitette el vele a képzelgés, hogy tudományos nagysága a legkisebb vallási és emberi kötelesség alól is fel menti..."

Bizonnyal vallásos érzülete őrizte meg a tudósok szokásos hibáitól is. *Cantù Cézár* 1875-ben Voltáról mondott emlékbeszédében kiemelhette róla, hogy bár ő is a könnyen hevülő írók közé tartozott és vajmi gyakran folytatott irodalmi vitát, „a 148 kéziratban és 72 egyéb különféle irományban, melyet az állami levéltár és a Lombardi Intézet becses gyüjteménye őriz, egyetlenegy sértő szót, egyetlenegy irígységre vagy féltékenységre valló kitételt vagy akárcsak sértő, szúró célzást sem találhatni". Az ellen sem tiltakozott Volta soha, hogy az érintési elektromosságot, melyet voltaképpen ő derített fel, továbbra is mindenki csak galvanizmusnak nevezgesse.

Említettük, mekkora vasszorgalommal használta fel élete első felében minden idejét, néha még az éjjeli órákat is arra, hogy tanulmányait folytassa. Annál tanulságosabb tudnunk, hogy nagy elfoglaltsága mellett sohasem szűnt meg Istenről s végcéljáról elmélkedni. Még azokban az években is talált időt vallási kérdések tanulmányozására, amikor kísérletei és felfedezései leginkább lekötötték. Kiváltképpen jártas volt a hitvédelmi és időszerű vallási vitakérdésekben. „Örömest, sokat és alaposan foglalkozott — írja egy életírója, *Zuccala* — azokkal az alaptételekkel, melye-

ken a katolikus vallás tanépülete nyugszik. A hittételek tiszteletében és vallási kötelességei teljesítésében gyermekdeden egyszerű s őszinte alárendeltséget tanusított, bár egyúttal mélyreható ismeretei is voltak mindezekről." Szerette az újításokat és a haladást, de elvül vallotta: „A modern felfedezések, az újkorban szerzett ismeretek és az előttünk megnyílt új pályák ne vezessenek elfogultságra az ősi igazság ellenében, se ne zárják el vagy tegyék járatlanokká a már megnyílt ösvényeket."

Hűen gyakorolta vallásos meggyőződését a nyilvánosság előtt is. Misét rendesen naponként hallgatott; ünnepnap meggyónt és megáldozott. Úrnapján a szokásos szentségi körmenetre maga ékesítette fel házát és az utcát, melyben lakott. Háza ajtaja fölött állandóan ott függött az Isten Anyjának képe s e képben a Szent Szűzet mindannyiszor üdvözölte, valahányszor házába belépett. Szombati napon mécset is gyújtott e Mária-kép előtt, sőt ha szolgája erről esetleg megfeledkezett, Volta sajátkezűleg gyújtotta meg a mécsest. Szüleitől átvett szokását híven megtartva, haláláig naponként elmondta az olvasóimádságot.

Ennél is meggyőzőbben hirdeti őszinte, gyakorlatias vallásosságát az a tény, hogy másokat is iparkodott a hitben és hitéletben megerősíteni és tökéletesíteni. Ünnepnap délután gyakran lehetett a plébániatemplomban látni, amint nagy sereg gyermek közt ülve, a katekizmust magyarázgatta, mint ezt Olaszországban a buzgóbb világiak akkoriban tenni szokták: ezzel is kimutatva tiszteletét a katekizmus iránt, melynek tartalmát a „tudományok tudományának" mondogatta.

A törekvés, hogy mások vallásosságát előmozdítsa, indította Voltát annak a gyönyörű nyilatkozatnak megírására is, amelyben saját szavaival erősíti meg mindazt, amit vallásosságáról mondtunk. Midőn Ciceri kanonok 1815-ben egy haldoklót vallásos halálra iparkodott előkészíteni, ez azonban minden igyekezetét azzal a kijelentéssel utasította vissza, hogy a

vallás csak a műveletlen köznépnek jó s a tudomány rég végzett vele: Ciceri ezzel szemben arra utalt, hogy éppen a legkiválóbb tudósok rendszerint buzgó hivők és Voltára hivatkozott. A betegre Volta neve meg lepő hatással volt: kijelentette, hogyha Volta csakugyan vallásos ember, akkor ő is kész hinni és megismert s arra kérte, írjon néhány sort a szegény bűnös felvilágosítására. Volta azonnal e nyilatkozatot küldte meg neki:

„Egyáltalán nem foghatom fel, hogyan kételkedhetik valaki vallásosságom őszinteségében és változatlanságán. Igenis vallom a katolikus, apostoli és római hitet, melyben születtem, nevelkedtem s melyhez való tartozandóságomat belsőleg és külsőleg mindig nyiltan gyakoroltam. Igaz, hogy gyakran megfeledkezhettem a katolikus keresztény emberhez illő jócselekedetek gyakorlásáról és sok vétket követtem el; de hitem ellen Isten különös kegyelméből, amennyire tudom, sohasem vétettem. Ha pedig hibáim és bűneim láttára valaki netalán hitetlenségemre következtetett volna, akkor, hogy elégtételt nyujtsak s hogy a jó célra közreműködjem: kész vagyok az egész világ előtt és mindenkinek külön-külön, akármily körülmények között és bármibe kerülne is, kijelenteni, hogy ezt az én *szent katolikus vallásomat mindig egyedül igaznak és csalhatatlannak tartottam és tartom;* szünet nélkül hálát adok a jó Istennek, hogy e hitben élek és halok, bizton remélve, hogy általa elérem az örök életet.

„Ebben a hitben ugyan Isten ajándékát és természetfölötti adományát ismerem el; de azért nem mellőztem az emberi eszközöket sem, hogy abban minél jobban megerősödjem és minden kételytől megszabaduljak, mely megkísértésemre bennem felmerülhetne. Azért figyelmesen áttanulmányoztam e hit alapvető tanait, olvastam a hitvédelmi és hitellenes iratokat s megfontoltam a hit mellett és ellene szóló okokat; ezek eredményeül a legerősebb bizonyítékokat nyertem, melyek a szent hitet a természetes észre oly szem-

pontjából is kétségtelenné teszik, hogy azt min denkinek el kell fogadnia, akinek elméjét a bűn és a szenvedély el nem tompította és természetes őszinteségétől meg nem fosztotta.

„Ez az én hitvallásom, melyre felkértek és melyet örömest írtam meg és írok alá sajátkezűleg, meg engedve, hogy azt bárkinek felmutassák. *Nem szégyenlem az evangéliumot!* Bár teremne e hitvallásom némi gyümölcsöt!

Milano, 1815 január 6-án.

Volta Sándor."

Silvio Pellico, az ismert költő, valósággal a Gondviselés intézkedésének tartotta, hogy férfikora hajnalán Voltával találkozhatott s hitbeli kételkedéseit vele közölhette. A nagy természettudós kijelentette neki, hogy mennél mélyebbre hatolt a természet titkainak ismeretében s mennél inkább sikerült felfednie azok fátyolát, annál meggyőzőbben látta a természetben mindenütt Isten nyomait. A költő e találkozást meg is énekelte; Volta nyilatkozatát így fejezi ki költeményében:

„E benchè procacciassi alzar lo ingegno
Si che a Natura io lacerasse il velo:
Sempre d'Iddio vidi innegabil segno."[1]

S midőn e kijelentést Silvio Pellico a deizmus felfogásaként akarta értelmezni, „az aggastyán szemében szent harag tüze villant fel" s Volta erre a legnyiltabb szavakkal megvallotta Krisztusban s az evangéliumban való hitét. Vallomását azzal fejezte be, hogy az egész „katolikus néppel együtt ő is örömmel és tisztelettel hajol meg a Szent Kereszt előtt s a keresztben látja minden reménységét".

A szellemóriás ez élő hite mellett micsoda joggal hirdetik a törpék, hogy a hit és a természettudomány összeférhetetlenek?

[1] S bármily magasra törekedtem, hogy elmém a természet fátyolát széttéphesse, mégis mindig megtaláltam az Isten tagadhatatlan jeleit.

Volta nagy tudós, de nagy keresztény is volt, akire teljes joggal alkalmazhatta az említett olasz költő a Szentírás szavát, mely Jóbot így dícséri: „Ez az ember egyeneslelkű volt és igaz és istenfélő".

V. ö. K. A. *Kneller* S. J. Alexander Volta. (Stimmen aus Maria-Laach, 59. k., 1. és k., 138. és k. l.) — *Ugyanaz:* Das Christentum und die Vertreter der neueren Naturwissenschaften. (Herder, 1903.) 76. s k. l. — *Hammerstein:* Charakterbilder, III. k. 251.

STOLBERG-STOLBERG FRIGYES LIPÓT GRÓF

költő és történetíró.

(1750—1819.)

„Minden csak hiúság, aminek
nem Isten az alapja és végcélja."
Stolberg.

Hartmann Ede, a hitetlen berlini bölcselő ezt írja valahol: „Ha már valamely egyházhoz kellene csatlakoznom, hogy üdvösséget érjek, mindenesetre olyat választanék, amely szilárd, nagyhatalmi helyzetű; s már akkor inkább keresnek menedéket a Péter kőszik láján, mint a számtalan protestáns törpeegyházak bármelyikében".[1]

A hírneves bölcselő e mély jelentőségű szavai hatalmas igazságot foglalnak magukban. Vajmi sok önmagával vívódó lélek él a protestáns felekezetekben, kik az ingadozó talajon nem érzik magukat otthonosan; egy részük aztán — mint Hartmann is — a protestantizmusból a teljes hitetlenség süppedékére tér át, míg másik, kisebb részük visszatér az ősi Anyaegyházba s nem ritkán óriási küzdelmek árán megnyugvást lel Péter kőszikláján.

Stolberg Frigyes Lipót gróf, a német költő és történetíró, szintén ehhez az utóbbi, kisebb csoporthoz tartozott. Értelmi és erkölcsi kiválóságánál, valamint társadalmi állásánál fogva is ő a XIX. század nagy

[1] Id. „Das Luthermonument im Lichte der Wahrheit", 368. l.

konvertitáinak messze kimagasló alakja, Németországban pedig a megtérők példaképe s mintegy zászlóvivője lett.

I.

A költő és állami tisztviselő.

Stolberg ősrégi német birodalmi-grófi családból született (1750 november 7-én a holstein-i Bramstedtben), melynek székhelyeit a Wernigerode- és Stolberg várakat — Északnémetország legszebb vidékei uralták. Már ama lovagok közt is volt egy Stolberg, kik II. Frigyes császár alatt 1227-ben Thüringiai Lajossal, Árpádházi Szent Erzsébet férjével együtt keresztes háborúba indultak s akik utóbb a tartománygróf halála után Erzsébet jogainak lovagiasan védelmére keltek.

Frigyes Lipót atyja dán állami szolgálatban állt. A Stolberg-család mindenkor nagy szeretettel vonzódott az egyszerű mezei élethez s így a gyermekek is falun töltötték ifjúkoruk javarészét. Ifjúkoráról Frigyes Lipót így írt Katalin nevű hugának: „Hála, örök hála kedves szüleinknek, hogy úgyszólván anélkül, hogy tudtuk volna, erős kézzel kiragadtak bennünket azoknak a veszedelmeknek tömegéből, amelyeket nagyvilágnak szokás nevezni, és gondoskodtak róla, hogy romlatlan gyermeki örömök virágos mezőin nőjünk fel: oly örömökben örvendezve gyermekdeden, melyeknek emlékét örökké szívesen őrzi az ember. E romlatlan gyermekörömök már korán oly érzelmeket ültettek belénk, melyek végtelenül föléje emeltek minket minden tévedésnek és bűnnek és továbbra is az öröm soha el nem apadó forrásai maradtak nekünk. Később sokban megzavartak és komorrá tettek minket az évek, a világ s a városi légkör; gyakran olyan idegennek, mondhatnám, elzüllöttnek érzem magam, mint egy átültetett fa; de azért gyökérrel-levéllel szívom magamba az éltető nedvet, folyton szomjazva és folyton tápláltatva az anyaföldtől s az ég harmatától... És annyira vágyódom mind mélyebb- s mélyebbre merülni az egyszerűség és a természet ölelő

karjaiba s gyermekké lenni abban a magasabb értelemben, melyhez legszebb ígéretét fűzte az, aki maga is Gyermekké lett, hogy mi a gyermekség javaiban részesüljünk, — annyira, mondom, amennyire lehetetlen hiába vágyódnunk".

Keresztély bátyjához egyszer így írt ifjúkoruk derűs napjairól:

„Mint egy forrásból, ugyanegy árny szende homályán,
Két iker-ér csordul völgybe a szikla fokán,
Majd egyesülve fenyőt-sziklát sodor árjok erője,
Majd a völgynek ölén enyhe-szelíden omolyg:
Épp így folytak együtt le a gyermek- és ifjúkor áldott
Napjai; osztoztunk búba-örömbe' hívenl
Minden alig nyíló álmot, bő szívbeli gondot,
Bús epedést, mit nem horda remény keze még,
Sejtelmes vágyat, mielőtt még öntudat érte:
Együtt érze szívünk s érzi együtt maig is."

A protestáns Stolberg-házban mély vallásos érzés lakozott. A jólelkű Klopstock a ház barátja volt és szívesen vett részt a gyermekek foglalkozásaiban. Egyszer, amikor Keresztély és Frigyes Lipót már serdültebb ifjak voltak, Klopstock felolvasta nekik „Hermannsschlacht" című művének kéziratát. Frigyes Lipót annyira megindult, hogy könnyekre fakadt s az agg költőnek hallgatagon megszorította a kezét. „Ifjú barátom — mondá Klopstock, ki már akkor nagyrabecsülte a nemesszívű ifjút —, ez a dícséret nekem sokkal jobban esik, mint egész Németország magasztalása."

Stolberg atyja már 1765-ben elhalt; anyja — született Castell grófnő — 1773 decemberében követte férjét a sírba. A hű anya gyermekeinek e sorokat hagyta örökül:

„Kedves jó gyermekeim! — Ragaszkodjatok híven az Üdvözítőhöz, az ő érdemeihez, az ő hű Szívéhez; és ne szeressétek a világot, sem azt, ami abban vagyon. Minden elmúlik s olyan, mint az út pora. Semmi sem marad hű hozzánk az életünkben s halálunkban, hanem csak az egy Jézus Krisztus vére, az Isten kegyelme, az

ő ismerete és barátsága. Ezt keressétek és ne nyugodjatok, míg erre szert nem tettetek; akkor azután ragaszkodjatok hozzá szilárdan; ez a ragaszkodás majd megsegít titeket s támogat mindaddig, míg el nem jutunk őhozzá. Ó, bár senki, senki közületek ott ne hiányoznék! Én a másvilágon is mindig híven gondolok majd reátok és ha majd utánam jöttök, tárt karokkal jövök elétek. Ó, vigyázzatok és imádkozzatok!" Minden hosszas leírásnál sokkal találóbban festik e rövid szavak a Stolberg-család hű, vallásos szellemét.

Frigyes Lipót és bátyja Keresztély 1770-ben Halléba, majd Göttingába mentek egyetemre. Itt kedvelték meg a szépirodalmat és költészetet. A legnevezetesebb költők társaságában kötötték meg az irodalomtörténetileg oly híressé vált „Hainbund"-ot (a „bereki szövetséget"), amikor is romantikus hajlamaikat követve holdtöltekor hatalmas tölgyfa alatt, kalapjuk cserlombbal övezve, egymásnak örök, változatlan barátságot esküdtek. *Voss*, a német költő, így írt akkor a két testvérről: „Hej, ezek a Stolberg grófok, micsoda rendkívüli jelenség, micsoda nagyszerű fiatalemberek ezek! Manapság az is elég szokatlan, ha franciáskodó mágnásaink és földbirtokosaink közt csak középszerű ízléssel bíró emberek is akadnak; de itt a leggyengédebb érzést, a legnemesebbet, Istenért s hazáért égő szívet, kiváló költői tehetséget s emellett minden rátartás nélkül való embereket találunk, olyanokat, kiket Klopstock maga is szeret és becsül. Hogy mágnásaink körében, főúri rangban találtunk ilyeneket, ez, azt hiszem, elég ritka öröm!"

Frigyes Lipótról külön is így ír Voss: „Nem arra vagyok büszke, hogy egy birodalmi-gróf baráti szeretetét bírom, hanem arra, hogy talpig derék ember, költő s Klopstock barátja az, aki becsül". „Annyira telve van tűzzel, erénnyel és hazaszeretettel, hogy az embert majdnem féltékennyé tehetné."

Svájcba utaztában Stolberg megismerkedett Goethével, később pedig Lavaterrel is. Ez utóbbi ezeket írja Herdernek: „A két Stolberg egyszerűen leír-

hatatlan ember; mennyi költői érzés, mily lángész, ízlés és emellett egyszerű, természetes emberiesség van bennük!" Frigyes Lipótról többek közt így nyilatkozik: „És a legfeltűnőbb rajta az ő nemes, minden mesterkéltségtől ment, egyszerű modora. Mily tiszta, gyermekded lélek! Teljesen feledni látszik külső rangját, kimondhatatlan jóindulattal fogad minden figyelmeztetést és helyreigazítást, sőt szemrehányást is".

Károly Ágost, Weimar fejedelme, sürgetőleg kívánta, hogy Frigyes Lipót weimari államszolgálatba lépjen. Goethe, Wieland s mások szintén ott szerették volna őt tartani, s ő már el is fogadta a meghívást; ekkor azonban közbelépett az agg Klopstock. „Stolberg ne menjen oda, ha rám hallgat, vagy jobban mondva, ha — önmagának szót fogad." Valóban a Goethe-idejebeli Weimar erkölcstelen légkörébe egy Stolberg Lipót sehogysem illett volna bele.

Tanulmányainak befejeztével Stolberg Oldenburg hercegének szolgálatába állt, ki egyúttal lübecki (protestáns) egyházfelügyelő volt és Eutinben székelt. Később szentpétervári, majd berlini követ lett, de ezeket az állásokat az ő nyugalmas munkát szerető lelke nem bírta megkedvelni s így ismét visszatért az oldenburgi herceg szolgálatába.

Amikor Péter oldenburgi herceg Stolberget az orosz udvarba küldte követül, figyelemreméltó levelet írt az orosz cárnénak Stolbergről. „Stolberg valóban maga a becsületesség. Tudvalevőleg ő egyik legelőkelőbb írónk, — ez azonban még legkisebb érdeme; én sokkal inkább szeretem és becsülöm a jelleméért. Felségeddel szemben egészen nyílt lesz: kötelessége és hajlama egyként erre fogják ösztönözni. Hallgatag és okos a szó legszorosabb értelmében és sohasem fog visszaélni császári Felséged bizalmával, sem bármely nyilatkozatával. Ellenkezőleg, rá lehet bízni mindent. Olyan ember ő, akit, mint jó barátomat, meg szeretnék tartani ebben az állásában. Érdemei, tehetsége és születése megnyitják előtte a pályát mindenfelé, akárhová kerül."

II.

A belső harc.

Az időközben Németországban nagy lendületnek indult racionalista-irányzat Stolbergünk mélyen vallásos, őszintén hivő lelkét felháborította. Leveleiben gyakran nyilatkozik róla elítélőleg.

„Elmém — így ír egy helyütt — önmagát sem bírja felfogni. Ámuló csodálattal telik el itt földi laka, teste láttára. Aki még önmagán is csodákat talál, hogyan képzeli, hogy Isten mivoltán a maga erejéből eligazodjék?" „Azt tartom, nincs helytelenebb dolog a mi félszeg századunkban, mint amit egyik-másik hittudósunk tesz, aki a titokzatos fátyolt minden áron fel akarja lebbenteni, melybe Isten önmagát s a hit titkait borította. S ha e törekvésük meghiúsul, egyszerűen tagadni kezdik az eredeti bűnt, Krisztus istenségét s hitünk egyéb alaptanait! Valóban véteknek tartanám, ha valaki az ilyeneket még keresztényeknek nevezné. Akkor már inkább csatlakoznám katolikus testvéreinkhez, mint ezekhez a hittagadókhoz."

Vallási álláspontját jellemzik következő szavai, melyeket Berlinből intézett szabadgondolkodó barátjához, Halemhez, ki az oldenburgi protestáns énekeskönyv újjáalakításán fáradozott és Stolberget is közremunkálkodásra kérte fel: „Kedves barátom! Azzal a nyiltsággal, mely az ön jellemének annyira sajátja, mondta el ön nekem nem egyszer, hogy kételkedik az evangélium elbeszéléseiben. De vajjon akkor hogyan írhat ön énekeskönyvet oly hitközség számára, melynek minden evilági és sírontúli reménye az evangéliumon alapul? El akarja-e hagyni ezekből az énekekből azt, amit ön tévedésnek tart s a közbizalommal visszaélve, magát akarja-e abban önkényes reformátorrá tenni, ami e hitközségek szemében a lehető legszentebb dolog? Gondolja meg ezt, kedves barátom, ön, akinek jelleme — hadd enyhítsem a szót — néha egy kis könnyelműségre hajlandó, de akiben egyúttal nemes készség is van a jóbarát tanácsának meghallgatására; s bár cse-

lekednék is eszerint! Ha mégis folytatná a munkát, akkor teljes szívemből kívánom önnek, hogy ezeknek az énekeknek szelleme, melyeket ön kritikus szemmel akar átvizsgálni, önt is megragadja, mégpedig nemcsak költészetre, hanem mindenekelőtt hitre és vallásos érzületre ragadja! Bár úgy járna ön is, mint a tudós West, aki tollat ragadott, hogy Krisztus feltámadásának története ellen írjon és annak legbuzgóbb bizonyítójává lett! Végül engedjen meg még egy kérést! Tekintse legfőbb gondjának s legsürgetőbb feladatának az igazságért való küzködést, ha azt a munkát csakugyan folytatni akarja! Az újkori keresztények mintha csak azt tartanák legszükségesebbnek, hogy az igazság felismerésében Isten segélyére még csak ne is gondoljanak..."

Amikor gyermekei számára nevelőt keresett, így írt egyik barátjának: „Gyermekeim nevelőjével szemben intoleráns akarok lenni. Nem bánom én, akár teológus, akár jogász az illető, akár lutheránus, akár református; csak egyet követelek tőle: azt, hogy őszinte, egyszerű szívvel higgyen az evangéliumokban. Inkább nevelje fiaimat tisztességes ateista — ha van ilyen! —, mint holmi félig hivő, félig kételkedő racionalista; pedig manapság még legtöbb hittudósunk is ilyen".

E szavak, valamint Stolbergnek sok más akkori nyilatkozata eléggé mutatják, hogy lelkének bensőséges, hű keresztényi érzülete a németországi „felvilágosodott" protestantizmusban nem lelhetett állandó megnyugvást. Tanulmányai és eszmélődései lassan-lassan egészen közel hozták a katolikus Egyház felfogásaihoz, már akkor, mikor az átlépés még eszébe sem jutott. E benső fejlődését nagyban előmozdította az ősegyház szentatyáinak, főleg Szent Ágoston műveinek olvasgatása, majd 1791-ben olaszországi útja. Ennek folyamán sok olyan protestáns előítéletről kellett lemondania, amelyben gyermekkora óta nevelkedett. Időközben megismerkedett néhány előkelő és nagytehetségű konvertitával, köztük Galicin orosz herceg-

nővel, ki vallási fejlődésére nagy hatással volt. Rómában VI. Pius magánkihallgatáson fogadta. Nagyon megragadta a karácsonyi ünnepség a Szent Pétertemplomban. Jellemző Stolberg rendkívüli megjelenésére nézve az olasz útnak egyik különben jelentéktelen eseménye, hogy t. i. Procida szigetén azt kérdezték a lakosok Stolberg utazótársaságának egyik tagjától, vajjon nem a királyuk nekik Stolberg?

Olaszországban elég alkalma akadt a katolicizmus megfigyelésére annak gyakorlati kialakulásaiban is. Volt annyi nyugodt ítélete és érettsége, hogy tudta méltatni a művészet és művelődés szépségeit, ha pedig árnyoldalakat látott az olasz népen, meg tudta különböztetni, mi írandó a katolikus Egyháznak javára és mi az emberi gyarlóságnak és egyéb tényezőknek rovására.

Mindaz, amit látott és hallott, olvasott és tapasztalt, mély hatást tett Stolberg lelkére. Rosszul érezte magát protestáns környezetében. Keserves hangon panaszkodik leveleiben a félszeg-kereszténység miatt, mely éppen a protestáns hittudósok köréből indult ki s az ősi hit maradványait darabonkint áldozta fel a racionalista korszellemnek. Aggódva nézett „az időknek elébe, mikor gyermekei megkeresztelt vagy talán meg sem keresztelt pogányok között fognak élni". „Egyre sajgóbb, nyomasztóbb fájdalommal telik el szívem — írja másutt —, valahányszor látnom kell, hogy oly emberek között élek, akik Isten nélkül akarnak boldogulni. Nem szeretem ezeknek a „természet-embereknek" a társaságát. Mit ér az, ha egyetértünk is sokban, de lényünk nemesebb része olyan egészen más irányba van beállítva, mint az övék!"

Vigasztalan lelki állapotában végre szeme a katolikus Egyházon akadt meg. Látta, hogy az nem alkuszik meg a divatos koráramlatok, a racionalizmus és felvilágosodás követelményeivel s egységében szilárdan áll, míg az elszakadt felekezetek a szabad kutatás sokféle eredményei szerint számtalan törpe felekezetekre aprózódtak.

De a soká taplált előítéletek, a gyermekkor óta ápolt balhiedelmek eloszlatása nála sem volt egy napnak a munkája. Stolberg is sokáig és sok lelki gyötrődés közt vívódott önmagával, míg végre világosan állt lelke előtt a kötelesség tudata, hogy az anyaegyházba visszatérjen. Hű neje, szül. Redern Zsófia grófnő, vele együtt vívta át az igazságért küzködő lélek benső küzdelmeit. Végre a nehézségek leküzdése után 1880 június 1-én Galicin hercegnő házikápolnájában a hírneves Overberg kezébe mindketten letették a katolikus hitvallást.

Megtéréséről maga Stolberg így ír egy protestáns barátjának: „A nagy lépés, melyet tettem, végső és elodázhatatlan következménye volt a hétesztendei kutatásomnak s a forró imádságnak, mellyel az „Igazság Lelkét" hét éven át szakadatlanul segítségül hívtam... Végre tehát elértem, amit kutattam s amiért esengtem: a nyugodt és szilárd vallási meggyőződést".

Stolberget senki sem gyanúsíthatta meg, hogy talán alacsony indítóokok vitték az átlépésre: ellenkezőleg azonnal megtérése után le kellett mondania eutini kormányelnöki állásáról s eddigi pártolóinak kegyéről. Egy magasrangú fölebbvalója egyszer csipősen szólt hozzá: „Nem bízom azokban, akik vallásukat változtatják". „Én sem — felelte Stolberg nyugodtan —; s épp ezért tértem vissza az ősi vallásra, melyet apáim a XVI-ik században könnyelműen elhagytak".

Indítóokait maga fejtette ki legszebben ifjúkori barátjának, a protestáns *Lavaternek* írt levelében:

„Sürgető szükségét éreztem annak, hogy ahhoz az Egyházhoz csatlakozzam, melyet Isten Lelke vezérel s mely ennélfogva tanításában csalhatatlan, — az Egyházhoz, melyben Jézus Krisztus ígérete szerint „mindennap a világ végezetéig megmarad", — az Egyházhoz, melyben az örök főpap helytartói mai napig is gyakorolják a bűnöket megkötő és feloldó hatalmat, — az Egyházhoz, melyben az isteni szeretet fényes sugarai az Ambrusok és Ágostonok nemzedékét,

a szent remetéket a pusztákban s a IX. Lajosokat a trónon, a Leókat, Katalinokat, Teréziákat, Ferenceket, Borromei Károlyokat nevelték s érlelték meg az Isten kertjében. Ahhoz az Egyházhoz, melyben az Isten Fia ma is csodákat művel: pl. a nagyrészt megromlott francia főpapságot, melynek már úgy látszott, gyökerére volt irányítva a fejsze, egyszerre úgy átváltoztatta, hogy a rothadozó fa újra élő gyümölcsöket kezdett teremni, mégpedig mily bő és érett gyümölcsöket! — Barátom és testvérem, a sürgető szükség érzete, hogy ehhez az Egyházhoz tartozzam, megragadott s odasodort engem a katolikus Egyházba s hozzája fűzött oly kötelékekkel, melyek a halálnál is erősebbek: a szeretet kötelékeivel. Az ő kebelén oly boldognak, bár egyszersmind oly méltatlannak érzem magam! Mivel azonban ő maga int, hogy vakmerően ne bizakodjam s bár Isten irgalmában gyermekileg bízhatom, mégis félve és rettegve munkáljam üdvösségemet, mert nem tudhatom, ujjongani fogok-e örökké, vagy szenvedni: legalább azon akarok most ujjongani és örvendezni, hogy Isten Egyháza kősziklára van alapítva, azon áll s azon marad mindenkorra!"

Lavater szeretettel felelt neki és csak azt az egyet nem tudta Stolbergnek megbocsátani, hogy oly egyházba lépett, mely — nézete szerint — a máshitűekkel szemben türelmetlen. Stolberg erre így felelt:

„Isten, ki felkelti a napot az igazak és bűnösök fölött, szerető gondviselésével azt is meg szokta engedni, hogy néha felhők tornyosuljanak fölénk. Ily felhő ama balhit is, melyben annyi jóindulatú protestáns osztozik, hogy t. i. a katolikus Egyház, ez a népek anyja, a másképp gondolkozók irányában türelmetlen. Pedig nem az Egyház, nem is annak igazi szelleme üldöztette, átkoztatta, égette el máglyán a máshitűeket. Az Egyház csalhatatlan ugyan tanításaiban, amint Mózes székén az írástudók, de egyetlen követőjét sem biztosítja afelől, hogy papjai magáncselekedeteikben soha ballépést nem fognak elkövetni; nem biztosítja még a pápát sem, époly kevéssé, mint Mózes a zsidó

főpapot". Kifejti azután, hogy az Egyház azokat a másvallásúakat is Isten fiainak tekinti, akik jóhiszeműleg állnak távol tőle s hogy más valláson is üdvözülhet az, aki önhibáján kívül nem tagja az „egyedül üdvözítő" Egyháznak.

„Ime, drága barátom — így fejezi be fejtegetéseit —, ezt a felfogást meghagyja, megengedi, sőt parancsolja is Egyházam hite. Csak azok számára nincs vigasza, akik látják ugyan az ő igaz, isteni voltát, de valamely nem tiszta szándékból tudatosan távolmaradnak tőle. Csakis ezeket nevezi eretnekeknek."

III.

Az Egyház sziklatalaján.

Stolberg megtérése a katolikus Egyházba hatalmas feltűnést keltett mindenfelé. Barátai közül a nemesebblelkűek, mint Klopstock, továbbra sem vonták meg tőle szeretetüket és becsülésüket. Mások ellenben hallatlan durvasággal és kíméletlenséggel lakoltatták lépéséért. Legalávalóbb módon Voss viselkedett. Ő, aki egykor oly lángoló lelkesedéssel beszélt Stolbergről s akinek ez az eutini tudományos iskolán igazgatói állást szerzett, most szidalmakkal, sőt hazug vádakkal illette egykori barátját és jótevőjét.

Legtöbb tapintatos érzékkel a vallásos és szelíd lelkületű Lavater fejezte ki gondolatait Stolberg átlépését illetőleg. „Nem vagyok oly kishitű — írta neki —, hogy bármely lépést kinevessek vagy kigúnyoljak, amelyről valaki, akinek mások a lelki szükségletei, mint nekem, azt hiszi, hogy általa jobb, tisztább, nemesebb, Isten előtt kedvesebb lehet. Haladjon mindenki azon az úton, amelyen Isten és a saját jóakarata vezeti. Sőt neked többet is mondok! Válj díszére a katolikus Egyháznak! Gyakorolj erényeket, melyek a nemkatolikusokra nézve elérhetetlenek: fejts ki oly tetteket, melyek bebizonyítják, hogy változásodnak nagy célja volt s te ezt a célt el is érted. *Légy szent, aminő Borromei Károly volt! Nektek vannak*

szenteitek, nem tagadom; nekünk nincsenek, legalább nem olyanok, mint aminők a tieitek... Én tisztelem a katolikus Egyházat, mint valami gazdagon díszített, fenséges, gót épületet, mely ősrégi, drága emlékeket, tanuságokat őriz. *Ennek az épületnek bukása minden egyházias kereszténységnek bukását jelentené...*"

Stolberg sohasem bánta meg lépését; ellenkezőleg, hányatott lelke az Egyház sziklatalapzatán biztonságot s maradandó megnyugvást lelt.

Figyelemreméltó, hogyan gondolkozott a korabeli protestánsokról. Egy levelében így ír: „Sokan érzik az *egy* Egyház szükségét; pedig *egy* Egyházról addig szó sem lehet, amíg mindenkinek jogában áll, hogy hitügyekben az egy-Egyház tekintélyét megvesse. Miért is ne lehetne a protestáns az úrvacsora tanában kálvinista, a kegyelemre való kiválasztás kérdésében lutherista? Luther és Kálvin mindketten tévedhettek s nem is akartak csalhatatlanok lenni. S ily módon előreláthatóképpen sok szakadásnak, számos felekezetnek kell keletkeznie, részben úgy, hogy az elágazások egymással egyesülnek, részben, amennyiben némelyek vadhajtásokhoz hasonlóan mindinkább az ú. n. természeti vallásba fajulnak át. Hová lett itt az Isten Fia alapította *egy* Egyház eszméje? Ennek az egy Egyháznak pedig fenn kell állnia egészen a világ végezetéig! Hogy aztán a többi vissza fog-e térni ebbe, vagy elvész-e az egyéni vélekedések átláthatatlan homoksivatagjában, azt egyesegyedül a jó Isten tudja".

Stolberg áttérésével megkezdődött magányosságában is legnagyobbszerű működésének korszaka. Ettől kezdve az irodalomra vetette magát. Példájával és írói tevékenységével működött. Nem egy nyugodtan gondolkodó protestánst ejtett gondolkodóba: ha ily jellemű, ily szellemi tehetségű, ily széles világismeretű férfiú, amilyen Stolberg, szakított a protestantizmussal és hosszas, érett megfontolás után a sokat gyalázott ősi Egyházba tért vissza: akkor lehetetlen, hogy az olyan torzalak legyen, aminőnek a német történethamisítás már régóta ábrázolni szerette! S akkor az

Egyház igazán megérdemli, hogy tanítását legalább is alapos vizsgálódásra méltassuk! Csakugyan rövidesen számos kiváló német protestáns — főleg írók, tudósok, művészek — követte Stolberg példáját; így Schlegel Károly Vilmos, a modern irodalomtörténetírás megteremtője, aki 1803-ban lépett be a katolikus Egyházba; a két Schlosser, Hurter Frigyes, Philipps, Gförer, Klopp, Hübsch, Volk, Beckendorf Lajos, Jarcke, a két Schadow, Overbeck, Veit, Carolsfeld-Schnorr és mások.

Stolberg irodalmi tevékenységének fő gyümölcse s legnagyob műve: hatalmas terjedelmű vallástörténete (*„Jézus Krisztus vallásának története"*). Ennek megírására a nagyhírű Droste-Vischering Kelemen Ágost báró, akkor még kanonok, ösztönözte. Mit ért el Stolberg e művével, nehéz volna röviden elmondani. Katolikusok és protestánsok egyaránt szívesen s nagy érdeklődéssel olvasták; azoknál fenntartotta, ezeknél újból felkeltette a keresztény érzületet. Külön társulatok alakultak, melyekben ezt a művet okulás és középülés kedvéért felolvasgatták.

Mélységesen jámbor lelkületének „A szeretet kiskátéja" c. művében emelt szép emléket. Összefoglalta benne mindazt, ami a Szentírásban az isteni és felebaráti szeretetről foglaltatik. Ez volt hattyúdala s végrendelete.

A Napoleon elleni szabadságharcokat Stolberg aggkorában is ifjú érdeklődéssel kísérte. Négy fia s egy veje mentek önként a szabadságharcba. Legidősebb fia, Keresztély, Lignynél hősi halált szenvedett. A megszomorodott atya mély megadással így ír ezen fájdalmas esetről: „Igen, az Úr mindent javunkra intéz. Kedves Keresztély fiamat megjutalmazta hű harcáért, miután őt oly komoly érzületre s oly gyermeki alázatra nevelte, mely minden elképzelhetőt felülmúlt. Ha mégannyira érzem is az ürt azon a helyen, melyen őt látni szoktam, ha mégannyira sajog is szívem, amikor Istent e csapásért is áldom: mégis boldog apa vagyok; hiszen az én édes fiam a mi Üdvözítőnknél

van, kinek kegyelmében és érdemeiben egyesegyedül bízott".

Az 1819-ik év Frigyes Lipótot átszólította az örökkévalóságba. Fájdalmas betegsége alatt soha panasz nem tolult ajkára. Hozzátartozóitól meghatottan búcsúzott el s alázattal kérte őket, hogy lelke nyugalmáért imádkozzanak.

Egyik orvosa utóbb kijelentette: „Nem hiszem, hogy van a világon gonosztevő, aki e szép halál láttára meg ne tért volna". Amikor a végső szentségek felvétele után a pap a haldoklókért való imákat mondta fölötte, e szavaknál: „Jézus, Dávid fia, könyörülj rajta!", Stolberg mosolyogva szólalt fel: „Igen, megkönyörült rajtam; az ő túláradó kegyelméből íme megnyílik előttem az út a magasság felé". Aztán az orvoshoz fordulva ezt kérdezte tőle: „Ugyan kérem, mondja meg őszintén: megérem-e még a reggelt?" Az orvos meghatottan felelt: „Az ön élő hitére s Isten felé esengő vágyára tekintve, bizonnyal őszintén szólhatok: ön az éjfélt sem éri meg". „Istennek hála!" viszonzá Stolberg; majd megszorította az orvos mindkét kezét s úgy ismételgette: „Köszönöm, köszönöm! Szívemből köszönöm! Dícsértessék Jézus Krisztus!" Ez volt utolsó szava. Néhány pillanat mulva az aggastyán nemes lelke átment az örök hazába (1819 december 5-én).

Síriratát már 30 évvel előbb maga jelölte meg e szavakban, megtiltva minden hozzáadást:

„Úgy szerette Isten e világot, hogy az ő egyszülött Fiát adta, hogy mindaz, aki őbenne hisz, el ne vesszen, hanem örök élete legyen". (Ján. 3, 16.)

V. ö. Theodor *Menge:* Graf Friedrich Leopold Stolberg und seine Zeitgenossen. (Gotha, Perthes, 1862.) 2 kötet. — *Historisch-pol. Blätter,* 53. kötet, 754. s köv. l. — Joh. *Janssen:* Fr. L. Graf zu Stolberg (Freiburg, 1876—7), 2 kötet. — *Hammerstein,* i. m. I. kötet, 304. l.

AMPÈRE ENDRE

természettudós.

(1775—1836.)

„Éppen azért, mert sokat tanultam, olyan a hitem, mint egy bretagne-i földmívesé; és ha még többet tanultam volna, talán olyan volna a hitem, mint egy bretagne-i parasztasszonyé." *Pasteur.*

Amerre csak villamos világítás, villamos vasutak s villamos erőgépek járják, különösen villanygyárainkban s a különféle természettani szertárakban — mindenfelé ott látjuk ezt a két nevet a műszerekre vésve: *„Ampère"* és *„Volt"*. E szavak tudvalevőleg az áramerősség és elektromos feszültség mérőegységeit jelzik s arra a két tudósra utalnak, akiknek az újkor legjelentékenyebb vívmánya: az elektromosság terén a legjelentékenyebb alapvető felfedezéseket köszönjük. Ezek *Ampère Endre* és *Volta Sándor.*

E két név azonban nemcsak az elektrotechnikában, a kapcsolótáblákon és fizikai műszereken tartozik együvé. Ampère és Volta élete ugyan egymástól rendkívül sokban különbözik: Volta csendes megelégedettségben, szelíd békében, a szerencse mosolyának derűjében töltötte napjait, míg Ampère-nek ezernyi megpróbáltatással, küzdelemmel és szenvedéssel volt tele az élete. De egyben — tudományos működésükön túl is — teljesen megegyeztek: mindkettő nagy ember, nemes jellem s *buzgó, hithű katolikus volt.* Hadd álljon tehát nevük is egymás mellett az Egyház kiváló fiainak arcképcsarnokában, tanuságául annak, hogy a bensőséges vallásosság és nemes lelkület békében és viharban, jósorsban és a szenvedés tövises útjain egyaránt fejleszt nagy jellemeket, kikre az emberiség, a tudomány és az Egyház egyaránt büszkék lehetnek.

I.

Első diadalok. Ampère tudományos jelentősége.

Ampère 1775 január 20-án született Lyonban. Atyja eleinte kereskedő volt, de fia születése után mezei jószágára vonult s itt gyermekét maga nevelte és tanította. A fiú azonban csakhamar nem szorult semmiféle tanításra: maga feküdt neki a könyveknek s roppant tudományszomjával és nyiladozó lángelméjével annyira vitte, hogy 11—12 éves korában az egész alsóbb mennyiségtant és analitikai geometriát — tehát többet, mint amennyit a mennyiségtanból a középiskolák 8 osztálya nyujthat — teljesen elsajátította. Kevéssel utóbb megbirkózott a felső mennyiségtannal is és 18 éves korában áttanulmányozta Lagrange analitikai mechanikáját, mely akkoriban a mennyiségtani tudományok tetőpontját jelezte. Később maga mondogatta, hogy sohasem értett jobban a mennyiségtanhoz, mint 18 éves korában; — ami körülbelül annyit jelent, hogy 18 éves korában a világ legnagyobb matematikai lángelméi közé tartozott.

Tudásvágyát érdekesen jellemzi, hogy már kisgyermek-korában legkedvesebb játéka az volt, ha apró kavicsokkal szellemes problémákat fejthetett meg és számtani szabályszerűségeket fedezhetett fel. Hétéves korában egyszer — így beszélik róla — nagybeteg lévén, anyja aggódva vette el tőle a fejtörő kavicsokat; de hiába! Mikor háromnapi koplalás után a kis tudós az első piskótát megkapta, azonnal apró darabokra törte s ezekkel űzte számtani kísérleteit.

A vezetés hiánya miatt azonban az ifjú lángész sok olyasmit is összeolvasott, ami értelmét csak megzavarta s későbbi vallomása szerint hitében sok kárt okozott. Igy pl. elolvasta a 20 folián-kötetnyi francia enciklopédiát. Amit pedig egyszer elolvasott, az oly mélyen belevésődött az emlékezetébe, hogy egy emberöltővel később a francia Természettudományos Akadémiában vállalkozhatott arra, hogy a nagy mű bármely cikkét vázlatos tartalomban elmondja. Hogy

tudását kipuhatolják, csupa szokatlan tárgyú, eldugott cikkeket kérdeztek, pl. a „Sólyomtenyésztés", „Címertan" stb. címűeket. Annál fényesebb volt Ampère győzelme, amikor ezeknek a cikkeknek a tartalmáról is be tudott számolni.

Tágtekintetű szelleme minden tudományágban alapos ismereteket szerzett. Még a költészetben is gyakorolta magát. Hátrahagyott iratai közt sok költeményt találtak, mindenféle fajtát, a költői talánytól és madrigáltól kezdve fel egészen a tragédiáig. Költői géniusza igen békésen megfért matematikai hajlamaival. Verseinek sorai közé itt is, ott is belefurakodik egy-egy x-es és y-os egyenlet és tragikus hőseinek patetikus ömlengései nem ritkán igen száraz matematikai képletekbe futnak át.

A forradalom folytán atyját és atyai vagyonát elvesztvén, Ampère-nek csakhamar hivatalt kellett vállalnia. Beteges, ifjú nejét tehát Lyonban hagyta s maga Bourg-ba ment, hol a megyei középiskolában a fizika és kémia tanszékét nyerte el. Fizetése azonban nyomorúságos volt s így elhatározta, hogy tudományos művek kiadásával iparkodik nevet s ezzel jobban fizetett állást szerezni. Csak nagynehezen talált kiadót; pedig ez az első kiadott műve — néhány zseniális felfedezés a valószínűségszámítás és a játékelmélet terén — egy varázsütésre megnyerte számára nemcsak az óhajtott előléptetést, hanem az egész tudományos világ tiszteletét. Ettől fogva Ampère rohamosan emelkedett. Lyoni líceumi tanár lett, majd Párisba hívták meg a műegyetemre a felső mennyiségtan tanárának: 1808-ban az egyetem általános felügyelője lett s megbízták az ország középiskoláinak felülvizsgálásával; 1813-ban az Akadémia tagjává, 1824-ben a „Collège de France" fizikatanárává lett.

Művei — többnyire éjtszakai munka eredménye — gyorsan követték egymást s mindmegannyi egy-egy eseményt, felfedezést jelentett a tudományos világban. *Arago* Ampère halála után a francia Akadémiában elmondhatta róla: „Ampère merész szelleme mindig kü-

lönös szeretettel vállalkozott azon kérdések tanulmányozására, melyeket 20 századév hiábavaló fáradozása folytán megfejthetetleneknek tartottunk; saslelke a tudománynak éppen legmélyebb örvényei fölött érezte magát legbiztosabban".

Míg eleinte főkép a mennyiségtan érdekelte, később mindinkább áttért a természettudományi szakokra s voltaképpen itt örökítette meg nevét. Az Akadémiába oly felolvasással köszöntött be — a sugarak kettős töréséről a kristályokban —, melyben e jelenségről egészen új törvényeket állít fel. 1816-ban a kémiai elemeket próbálta természetes rendszerbe foglalni és csoportosítani. *Gay-Lussac* felfedezéseiből — az egyszerű és összetett gázok térfogatviszonyait illetőleg — azonnal fontos következtetéseket vont le az atómok és molekulák viszonyára nézve. A klór mivoltáról nagy határozottsággal védte kiváló tudósokkal szemben azon véleményt, mely később egyedül helyesnek bizonyult. Az állattanban való jártasságára vall, hogy az általános állattan egy vitás kérdéséről *Cuvier*-vel mert tudományos vitát folytatni. A növénytanban pedig maga *Geoffroy de Saint-Hilaire* tanuskodik róla, hogy egy nehéz részletkérdésben Ampère azonnal meg tudta mutatni a helyes megoldás útját, melyet Saint-Hilaire maga csak hosszas, fáradságos kereséssel talált meg.

Kevesebb szerencsével, de éppen nem eredménytelenül művelte a bölcseletet, főleg a lélektant és az általános metafizikát s részben ezen tanulmányainak eredménye a „tudományok bölcseletéről" írt kétkötetes „kísérlete" (Essai sur la philosophie des sciences ou exposition analytique d'une classification naturelle de toutes les connaissances humaines). Mindenesetre óriási tudást, rendkívül tág tekintetet és mélyreható tudományos felfogást igénylő feladat: egységes és természetes alapon oly tudományrendszernek megalkotása, mely valamennyi tudományágat felölelve, valamennyit megfelelő helyére juttatja.

Legszebb működési tere azonban csakhamar a

fizika, mégpedig főleg az elektromosság tana lett. Röviden: az *elektrodinamikának* ő a megteremtője. Mindaz a száz és százféle találmány és manapság ezerfelé alkalmazott berendezés, mely az elektromosságot *erőműveletekre* használja: kivétel nélkül Ampère felfedezésének talaján áll; nem is említve azt az inkább elméleti hasznot, melyet e felfedezésekből a tudományos világ az elektromosság és mágnesség mivoltára nézve merített.

1819 szeptember 18-án mutatta be Ampère a párisi Akadémia előtt alapvető kísérleteit s a kísérletekből levezethető első törvényeket azon vonzó és taszító hatásokról, melyeket két szomszédos elektromos áram egymással szemben tanusít. Bővebbet e tárgyról fölösleges említenünk: minden fizikai tankönyv bőven fejtegeti e törvényeket s a belőlük folyó gyakorlati következtetéseket egészen a távírókészülékig, villamosvasútig és a dinamógépekig. Ahol csak elektromos *dróttekercset* látunk, mindenütt Ampère felfedezésével van dolgunk.

Az említett törvények kísérleti és matematikai megállapítása sem volt könnyű dolog. *Arago* szerint: „A kutatás úgyszólva át volt szőve bonyodalmakkal. Ampère oly módon győzte le e nehézségeket, mely feltaláló lángelméjét fényesen feltünteti. Eljárási módjának fogásai azon művészetnek örökké mintaszerű példái maradnak: hogyan kell a természet titkait felderíteni s a bonyodalmas jelenségekből azon egyszerű törvényeket leszűrni, melyek azokban összejátszanak".

Fejezzük be Ampère értelmi kiválóságának rajzát *Bertrand*-nak, a francia Akadémia világhírű állandó titkárának szavaival. Ampère felfedezéseit *Newton* felfedezései mellé állítja: „Ampère műve — írja 1872-ben — még ma is a legbámulandóbb mű, melyet a mennyiségtani természettan Newton „Alapelvei" óta felmutathat. A tudományok történetében igen ritka szerencse folytán e téren minden Ampère-nek tulajdona. Egy teljesen új tényt ő sejtett meg először és ő figyelt meg először. Azután egyesegyedül ő változtatta

meg annak feltételeit és körülményeit s végezte mindazon nagyszerű kísérleteket, melyeken az elméleti felfedezés alapul. És végre ő maga volt az is, aki ritka szerencsével megoldott minden idevágó számvetési kérdést és felállította az összes bizonyítékokat... Ő az új elméletnek Newtonja és egyszersmind Keplerje is lett s ma Ampère nevét túlzás nélkül említhetjük az emberi szellem történetének legfényesebb nevei sorában..."

II.

A szenvedések iskolájában.

Bár Ampère nagy tudományos sikereinek egyik fő tényezője szorgalma volt, legnagyobbrészt mégis csak tehetségének és természeti hajlamainak köszönhette azokat. Hogy azonban nemcsak lángelme és kiváló tudós, hanem kiváló jellem is volt, ez egyesegyedül az ő érdeme: ezt nála legkevésbbé sem tudhatjuk be merőben a természet szerencsés adományának.

Élete valóban nem valami gyakran juttatta oly körülmények közé, melyek közt a vallás gyakorlata könnyűnek látszhatnék. Egyrészt dicsőség és bámuló tisztelet vette körül, mintegy lesve a pillanatot, hogy elkábíthassa; másrészt meg ezerféle keserítő szenvedés tette próbára türelmét, hitét és bizalmát.

Már kora ifjúságában érzékeny csapás érte, amikor atyját a forradalom hősei bebörtönözték és száműzték. Érző, gyermeki szívét úgy eltöltötte a fájdalom, hogy csaknem eszét vesztette belé. A váratlan rémhír vétele után napokon át merevedett szemmel, szótlanul ült a földön s mint valami tébolyodott, kezével folyton apró homokhalmokat rakott össze; ha pedig némi erőszakkal rávették, hogy sétálni menjen az erdőbe, nyitott szemmel is úgyszólva semmit sem látott, senkire sem hallgatott, egyetlen szót nem szólt. Csak lassanlassan tudta gyászát megszokni, de nyomott kedélyhangulata még csaknem egy évig eltartott.

Huszonnégyéves korában nősült meg s házassága szerencsésnek ígérkezett. De már a következő évben

meg kellett válnia feleségétől, aki betegeskedése miatt kénytelen volt szülőföldjének levegőjén, Lyonban maradni, míg Ampère-t a kenyérkereset Bourgban tartóztatta. Levelei, melyeket ez időben nejével váltott, telve vannak őszinte, aggódó szeretetének tanujeleivel. Csaknem gyermekded hangon kér tőle bocsánatot, ha ügyetlensége folytán kelleténél több pénzt adott ki s így beteg nejét kevesebbel segítheti. Igy pl. töredelmesen jelenti egyszer, hogy a kémiai laboratóriumban szerencsétlenség történt: valami dugó kiszökkent s a választóvíz jobbszemébe s ami neki sokkal borzasztóbb volt: új ruhájára fröccsent.

Hogy nejét jobban ápolhassa, éjét is nappallá téve dolgozott első irodalmi művén. A mű elkészült, a szerző nagynehezen kinyomatta s az Akadémia dícsérettel illette. Ampère egy csapással ünnepelt tudóssá lett s megkapta a várva-várt kinevezést a lyoni líceumi tanszékre. Most majd boldog napok következnek be, így remélte. Otthon lesz szeretett Júliájánál és kisfiánál. „Ezentúl mindig együtt lehetek Júliámmal! — irja, midőn kineveztetéséről értesült. — Mily boldogság! Kedvesem, édesem: soha többé nem válunk el egymástól."

A Gondviselés azonban másképp határozott. Az ujjongó szavak, melyek Ampère örömét kifejezik, utolsó sorai voltak Júliájához. Július 5-én tartotta első előadását a líceumban, mint kinevezett tanár s már egy héttel utóbb ifjú nejének ravatalához hívták.

Természettől fogva kevés ereje volt a fájdalmas csapások elviselésére, mint már atyja elvesztésekor láttuk. Erre az újabb csapásra lelkének egyensúlya ismét megzavarodott. Lázas felindultság vett erőt rajta; útálat töltötte el új állása és tanulmányai ellen s barátai csak üggyel-bajjal bírták visszatartani attól, hogy állásáról lemondva, vitriolgyár, fiúnevelőintézet és hasonló, neki nem való vállalatokra ne ragadtassa magát.

Csak anyja s vallásos gondolkodása volt képes némileg megvigasztalni. Anyja meleghangú levélben

kérte s intette, törekedjék keresztjét Jézus Krisztussal együtt tűrve és bízva hordozni; ne engedjen az elernyesztő, bátortalan búskomorság sugalmainak. Gondolja meg, hogy apa és hogy Júlia gyermekéről gondoskodnia kell. Főkép ne feledje. hogy „keresztény, Krisztus titokzatos testének tagja, kihez úgy illik, hogy mindent türelemmel, megadással és szelídséggel viseljen".

Szerencsére Ampère éppen ezidőtájt ismét oly lelkiállapotban volt, hogy anyjának vallásos figyelmeztetései nem maradhattak rajta hatástalanul. Ifjúságának rendezetlen, megemésztetlen benyomásai, főleg pedig a hitetlen olvasmányok már fejlődő korában meglehetősen elaltatták lelkében a hit lángját; de a küzdelem és szenvedés óráiban szerencséjére ismét megtalálta az utat, melyet, mint maga vallotta, csak könnyelműségből hagyott el. Kevéssel neje halála előtt e szavakat jegyezte be a naplójába:

„*Május 15., vasárnap.* Nővérem halála óta ma voltam először a polémieux-i templomban".

„*21., szombat.* Séta a kertben. Júlia súlyosan beteg."

„*28., szombat.* Beszéltem Lambert abbé úrral a gyónószékben."

„*Június 6., hétfő.* Feloldozás."

„*7., kedd.* Ez a nap döntött hátralévő életem fölött."

„*Július 13., szerda* (neje halála napja előtt)".

„*Reggel 9 óra.*" „Multa flagella peccatoris; sperantem autem in Domino misericordia circumdabit."

„Firmabo super te oculos meos et instruam te in via hac, qua gradieris. Amen."[1]

„Én Istenem, köszönetet mondok neked, hogy megteremtettél, megváltottál s isteni világosságoddal megvilágosítottál, midőn a katolikus Egyház kebelében

[1] „Sok csapás éri a bűnöst, ám az Úrban remélőt irgalom övezi. Rajtad tartom szememet. Kioktatlak és megtanítlak az útra, melyen járnod kell." (Zsolt. 31, 10. 8.)

születnem engedtél. Köszönetet mondok neked, hogy visszahívtál tévelygéseim után s megbocsátottál. Érzem: azt akarod, hogy ezentúl csak neked éljek s minden pillanatomat neked szenteljem. El akarsz-e tőlem venni minden földi szerencsét? Te Úr vagy minden fölött; megteheted. Bűneimért meg is érdemlem ezt a büntetést, de te talán mégis csak hajtasz irgalmasságod szavára. — Multa flagella peccatoris; sperantem autem in Domino circumdabit misericordia."[1]

Később azonban, midőn Párisba került, ez a vallásos lelki nyugalma részben ismét veszendőbe ment. A párisi élet, főkép pedig a dicsőítő tisztelet, mely minden oldalról körülövezte, elvonta tekintetét azoktól a rejtett szellemi javaktól, melyeket előbb olyannyira nagyrabecsült. Jóbarátja, a vallásos *Bredin,* panaszkodva írta róla: „Tavaly még keresztény volt; most pedig csak — lángész és nagy ember... Hová lett az a sok magasztos eszme, mely lelkét azelőtt eltöltötte? Most egyéb iránt érzéke sincs, mint a dicsőség iránt, melyet, mintha istene lenne, valósággal bálványoz..." Később ő maga megbocsáthatatlan restséget vetett saját magának szemére „minden mennyei dologra nézve" (1818).

Majd hitbeli kételyek is gyötörték. A hit alapigazságairól ekkor sem mondott le, de belebonyolult abba a százféle ágas-bogas kérdésbe, melyet az emberi ingatagság a hitágazatok körül támaszthat. Teológiai képzettség híján puszta bölcselkedéssel akarta kételyeit megoldani, míg végre látta, hogy tévutakon jár. „Valóságos poklot hordozok a lelkemben — írta ezidőben —, és senki sem sejtheti, mi megy végbe bennem; nem is vigasztalhat meg senki." Belételt vagy egy év, míg az evangéliumok olvasása s hitvédelmi művek tanulmányozása folytán újra világosság és béke tért be elméjébe és zaklatott szívébe.

A benső rázkódtatásokon kívül egyéb baja is bő-

[1] „Sok csapás éri a bűnöst, ám az Úrban remélőt irgalom övezi." (Zsolt. 31, 10.)

ven akadt. Párisban egy ifjú nő és önző anyja ügyesen hálójukba fonták a fényes jövőjű fiatal tudóst. A gyanútlan Ampère csakugyan léprement s 1807-ben elvette a leányt. A házasság szerencsétlen volt, sőt valóságos háborúvá fejlődött. Az amúgy is kissé ügyetlen-esetlen fellépésű tudós nem bírt a zsarnoki nőkkel; el kellett tűrnie, hogy először szobafogságra ítélték, majd egyszerűen kidobták az utcára. Azt is csak a kapustól tudta meg később Ampère, hogy leánykája született. Leveleit nem fogadták el s neki sem írtak. Végre válópert kellett indítania, mely teljességgel Ampère-nak adott igazat; az ő rovására csak emberismeretének hiányossága, némi meggondolatlanság és gyöngeség voltak írhatók.

A szerencsétlen tudós egyedüli vigasztalója ismét csak agg anyja lett. Hogy fiának háztartását rendben tartsa s egyben vigaszára legyen, lemondott eddigi csendes, vidéki életmódjáról s Párisba költözött. Azonban ez is csak új csapás előjátéka volt a szenvedések ama sorozatában, amelyek Ampère-t próbára tették. Az idős hölgy egészségére a levegő- és életmódváltozás károsan hatott s a halál csakhamar őt is elragadta fia mellől. „Kedves Bredin — írta ekkor Ampère —, Istennek úgy tetszett, hogy új csapással sujtson. Be kemény idők nehezednek reám! Anyám betegsége alatt minden szabad pillanatomat neki kellett szentelnem. Műegyetemi előadásaimra csak éjtszakánként készülhettem s gyakran azt sem tudtam, mit adjak elő, akkora volt nyugtalanságom, izgatottságom s kimerültségem az álmatlanság folytán. A legújabb szerencsétlenség ismét sok régi sebet szakított fel; könnyebbülést csak munkában találok, mellyel ugyancsak túl vagyok terhelve . . ."

De a szenvedés között is Istenhez emelte tekintetét. „A világ szemében jólétre, dicsőségre, tehát arra jutottam, amit sokan irígyelnek. Isten azonban tudtomra adta, hogy minden dolog hiúság, kivéve az ő szeretetét és szolgálatát." Igy ír Bredin-nek 1817-ben.

Az is keserítette, hogy aprólékos hivatalos tény-

kedések egész özönét rótták reá s így nem maradt ideje arra, hogy kísérletezzék és műveit sajtó alá rendezze. Pedig éppen ennek következtében mások nem ritkán megelőzték, olyanok is, kiknek őmaga árulta el legújabb felfedezéseit. „Széttép néha a bosszúság!" — írja egy levelében 1821-ben, miután e tárgyról szólt. Tanítványai részéről is sok keserűség érte, minthogy Ampère azok közé a lángelmék közé tartozott, kik éjjel-nappal világraszóló eszmékkel foglalkoznak s eközben a mindennapi élet apró-cseprő követelményeit figyelmen kívül hagyják. Mesébeillő szórakozottsága és emberismeretének hiányai folytán sokszor nevetség és gúny tárgyává lett. Végtére nem is csoda, ha olyasmiket tett, hogy pl. a táblánál heves számítás közben a táblatörlő szivacsot felcserélte a zsebkendőjével; vagy ha idegen asztalhoz vendégül hivatván, egyszerre csak elkezdte szidni a szakácsnéját, amiért ilyen „útálatos ebédet" főzött. Közbeszéd tárgya lett híres tojásfőző esete is, midőn t. i. szórakozottságában a tojás helyett óráját dugta a forró vízbe s közben a tojáson kereste a másodperceket. Az egyetemen a táblára óriási, esetlen betűkkel írt s mégis egyre kérdezte hallgatóit, elég nagyok-e a betűk? Nosza be is ugratták a diákok: azt felelték, dehogy, még mindig túlságosan aprók, alig tudják elolvasni. Ampère tehát még nagyobb betűket rajzolt, úgyhogy végre csak 4—5 betű fért az egész táblára. Csak későn vette észre, hogy megtréfálták.

Nagyszabású kísérletezései folytán sok kiadása is volt s egy szép napon azzal a felfedezéssel lepte meg a nővére, hogy háztartásának deficitje van, mégpedig évi 4000 franknyi.

Így minden oldalról folytonos kellemetlenségek érték. Pedig még érzékenyebb csapások is vártak reá, mindenekelőtt családja körében. Fia, Jean-Jacques, rossz utakra tévedt és 6 éven át mérhetetlen bút hozott apja fejére. Leányát, Albine-t, elvette valaki, akiről a menyegző után kiderült, hogy iszákos és félbolond.

Nem csoda, ha a nagy tudós gyakran oly hevesen

érezte a sok keserűséget, hogy mindentől, még kedvelt tanulmányaitól is megundorodott. Megvetette a világot, betelt az élet hiúságaival.

1836 tavaszán, mint tanügyi biztos, évi körútján Lyonba utazott s itt barátjával, Bredinnel hosszasabban értekezett. Beszélgetés közben Bredin néhányszor félbeszakította, betegség jeleit látva Ampère külsején s kérte, kímélje magát, a beszéd megárthatna egészségének. Ampère bizonyos tűrhetetlenséggel felelte vissza: „Ugyan, bánom is én! Mintha olyan fontos volna, hogy egészséges legyek! Mi kettőnk közt már csak az örökkévalóságról s az örök igazságokról legyen szó!" .

Ampère ekkor még nem volt beteg; de egy héttel a leírt beszélgetés után Marseille-ben komolyan megbetegedett. Egy pap figyelmeztette a szentségek felvételére, mire Ampère azt felelte, hogy már elutazása előtt felvette Párisban a szentségeket. Ereje rohamosan hanyatlott; június 9-én az orvosok agyhártyagyulladást állapítottak meg rajta, mely megfosztotta eszméletétől. Öntudatának elvesztése előtt valaki Kempis Tamás „Krisztus követéséből" akart neki felolvasni, mire Ampère kijelentette, hogy fölösleges, mert fejből tudja az egész könyvet.

1836 június 10-én reggeli 5 órakor szűnt meg élni és — szenvedni. Sírkövére e két szócskát vésette: *„Tandem felix"* („Végre boldog").

Aki az emberiség szelleme kincseit oly jelentős adományokkal gazdagította s aki előtt a világ nem győzte dicsőítő, hódoló tiszteletét kifejezni, az csak a túlvilági hitre és reményre tekintve vallotta magát boldognak.

Szebben, teljesebben s egyszersmind jellemzőbben nem fejezhette volna ki senki Ampère mély hitét, megvetését a világ hiúságaival szemben s az örök életbe vetett bizodalmát, mint e sírirattal: „Tandem felix" — végre, a síron túl boldogult.

III.

Ampère és Ozanam.

A lankadatlan szorgalom, mely Ampère-nak utolsó éveiben állandó jellemvonása volt, a súlyos és szüntelen megpróbáltatások türelmes elviselése, vallási elveihez való hűsége — néhány ingadozásról nem beszélve — s övéihez való gyengéd ragaszkodása voltak a fő jellemvonások, melyeket Ampère életének vázolása közben megjelöltünk. Jellemének rajzát hadd egészítse ki még egy szeretetreméltó vonása.

Ozanam, a későbbi világhírű sorbonne-egyetemi tanár, 1831-ben mint 18 éves jogászjelölt került Párisba s egy ajánlólevéllel Ampère-t is felkereste. Maga beszéli el e látogatást: „Ampère igen kedvesen fogadott s élénken kérdezősködött új életmódomról Párisban. Megkérdezte, mennyi szálláspénzt fizetek. Aztán egyszerre felállt, igen csinos szobába vezetett, melyben előbb az ő fia lakott s így szólt: „Én önnek felajánlom asztalomat s ezt a lakást ugyanazon az áron, mint amennyi szálláspénzt amott fizetne. Az ön nézetei és lelki iránya teljesen megfelel az enyéimnek; örömömre lenne, ha az ön társaságát élvezhetném . . . Ön is megtartja a pénteki böjtöt, úgy-e? Én is".

Ozanam örömmel fogadta el az ajánlatot s még 22 évvel utóbb is Isten legnagyobb jótéteményének nevezte e kettőt: „az atyai fogadtatást Ampère részéről" és Chateaubriand-nak azt a tanácsát, hogy soha színházba ne tegye lábát.

Ezentúl igen gyakran társalgott Ampère-rel s társalgásuk végül rendesen Istenre, a nagy természet nagy kútforrására vezette a két nagy szellemet. „Ilyenkor — beszéli Ozanam — Ampère néha két kezével megragadta hatalmas homlokát s így kiáltott fel: Mily nagy az Isten! Ozanam, mily nagy az Isten!"

Ozanam Ampère halála után meleghangú emlékezést írt atyai barátjáról, melyből hadd álljon itt befejezésül a következő részlet. Előzőleg Ampère-ről,

mint tudósról és lángelméről beszélvén, Ozanam így folytatja szavait:

Ez azonban még nem minden. Tőlünk katolikusoktól egyébként is tiszteletet és szeretetet érdemel ez a szép lélek. Hitvalló-társunk volt. A vallás volt az, ami szellemi munkáját át- meg áthatotta s ami magasröptű elmélkedéseire fényt és világosságot árasztott; a vallás magas szempontjából ítélt meg mindent, a tudományt is... Ez a tisztes fő, melyet a tudomány fénye és a dicsőség özöne övezett, önként és szívesen meghajolt a hit titkai s az Egyház parancsai előtt. Térdet hajtott azok előtt az oltárok előtt, melyeknél már Descartes és Pascal térdeltek; a világhírű tudós ott térdelt egy sorban az özvegyasszony s a kis gyermek mellett, akik nem voltak és nem is lehettek oly alázatosak, mint ő. — De mindennél szebb látvány ködött a kereszténység szelleme e nagy lélek belső éle-
ködött a kereszténység szelleme e nagy lélek beléletében: hogyan alkotta meg benne azt a bámulatos egyszerűséget, egy lángész szerénységét, mely mindent ismer, csak magát feledte el; — azt a fenkölt egyenességet a tudományos harcokban, mely kizárólag az igazságot és nem a dicsőséget kereste...; — azt a barátságot és szeretetreméltó közlékenységet...; — s végül azt a jóindulatot, mellyel mindenki, de különösen a fiatalemberek iránt viseltetett, — hiszen többeket ismerünk, akikkel szemben egyenesen atyai szeretetet és gondoskodást tanusított. Bizvást elmondhatjuk, hogy akik benne csak az értelmi óriást ismerték, félig sem becsülhetik kellőképpen; mert ha igaz, hogy sokat gondolkozott, még inkább igaz, hogy „sokat szeretett".

V. ö. K. A. *Kneller* S. J.: André M. Ampère. Stimmen aus Maria-Laach, 61. k., 20. s k. l. — *Ugyanaz:* Das Christentum und die Vertreter der neueren Naturwissenschaften. Herder, 1903.

VEUILLOT LAJOS

hírlapíró.

(1813—1883.)

„J'espére en Jésus, sur la terre
Je n'ai pas rougi de sa foi;
Au dernier jour, devant son Père
Il ne rougira pas de moi."
Veuillot önszerzette síriratából.

Napjaink legfontosabb küzdelmeit nem ágyúk és szuronyerdők, nem várak és fegyvertárak, nem állig felfegyverzett katonák milliói döntik el, hanem a közgondolkozás irányító eszközei. Ma már nem az a hatalom a legbefolyásosabb, mely pusztán anyagi fegyverek dolgában áll első helyen, hanem amely a közfelfogás idomítása által tud saját eszméinek és érdekeinek érvényesülést teremteni s a sajtó, az írott szó révén a szellemek millióit hódítja uralma alá.

Ha I. Napoleon Görres lapját már a XIX. század elején Európa „ötödik nagyhatalmának" nevezhette, mellyel csakúgy kellett számolnia, mint akár a hatalmas Németországgal vagy Angliával, Porosz- vagy Oroszországgal, akkor manapság a napisajtót ugyanazon jogon nevezgetik a világ első és legjelentékenyebb nagyhatalmának. A napilapok hasábjai a politikai, társadalmi és vallási élet döntő küzdelmeinek valóban legfontosabb harctereivé fejlődtek, melyeken nap-nap után megütköznek s messze kiható csatákat vívnak a jog és igazság legtehetségesebb védői s legveszedelmesebb ellenségei.

A párisi „Univers" nagynevű szerkesztője, Veuillot Lajos a mult század második felében Franciaországban szintén valóságos nagyhatalmat jelentett s nagy befolyását mint „Krisztus hű harcosa" és „az Egyház oszlopa" — e címekkel maga IX. Pius tüntette ki — osztatlanul az igazság és méltányosság szolgálatában értékesítette.

I.

Veuillot, a kezdő hírlapíró.

„Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy királyfi, — azaz mit is beszélek, egy szegény bognár mesterember, akinek ezen a széles világon nem volt de semmije sem. Csak éppen a szerszámja: azt a vállára emelte s úgy barangolt vele gyalog keresztülkasul a széles világon: télen sárban, nyáron a tüzelő nap hevében, városról-városra, faluról-falura. Hordót, kádat, csöbröt, vedret toldozott-foltozott, ahol éppen befogadták s azonnal ismét útnak eredt, mihelyt kifogyott a munkából. Örült, ha annyit kereshetett, amennyivel eljuthatott a szomszéd faluig. Büszkesége csak egy volt: az, hogy ha később ugyanarra vitte az útja, ahol már egyszer megfordult, szívesen fogadták, ráismertek és megbíztak benne...

„Egy szép napon a Gâtinais-vidék egyik falucskájában virággal befutott kis ház előtt haladt el, midőn e ház ablakában a virágok közt egy női arc ragadta meg figyelmét. Szerény, takaros leány dolgozgatott a házban énekelgetve. A szegény bognármesterember megállt, aztán egyet gondolt és — nem ment tovább. A leány szegény volt ugyan, csaknem olyan szegény, mint ő maga; de erős, munkabíró, jól nevelt és romlatlan... Szívük csakhamar összeforrt és nemsokára házastársak lettek. A szegény vándor mesterember egy csapásra gazdagnak érezte magát: a hű hitves megédesítette napjait a kemény munka s nagy szegénységük ellenére. Megtelepedett ott, ahol a nejére rátalált s egy évre rá kisfia született..."[1] Ez a kisfiú lett a később sokaktól rettegett hírlapíró és vitázó, kinek nevét a francia irodalom- és egyháztörténet mindenkor legjelesebbjei sorában fogja emlegetni.

Boynes-en-Gâtinais-ben született 1813 október 11-én. Mint kedélyes modorában ő maga meséli, szülei igen szegények voltak, sőt viszonyaik hovatovább

[1] Rome et Lorette. Introduction.

annyira szűkösek lettek, hogy a kis család kénytelen volt Páris egyik külvárosába költözködni s ott keresni munkát és kenyeret.

Mint afféle vagyontalan szülők gyermeke, Veuillot csak az ingyenes-iskolába járhatott. A tanítója, aki a borosüveget sokkal élvezetesebbnek tartotta az iskola krétájánál, egész nap részeg volt; így nem csoda, hogy Veuillot sem igen vitte sokra ilyen vezetés alatt. A nagyreményű múzsafiak fő foglalkozása ily körülmények közt játék, veszekedés és verekedés volt, s Veuillot Lajos kisebb öccsével, Jenővel szövetkezve, szintén nem egy öklelő csatát vívott az iskola padjaiban. Később az élet és irodalom küzdőporondján szintén Jenő öccsével egyetemben kellett a nyilvánosság előtt nagyobb és dicsőbb harcait végigküzdenie.

Midőn első áldozásának ideje megjött, Veuillot-t ismeretlen kezek vezették a szentséghez, kellő előkészület nélkül. „Másokra vessen az Isten! — írja Veuillot megtérése után —, nem az én hibám volt, hogy e szép ünnepből oly kevés lelki hasznot merítettem."

Mármost arról volt szó, hogy az ifjú Lajos maga is segítse szüleit a kenyérkeresésben. Atyja túlfeszített munkával tönkretette egészségét, a család pedig időközben meglehetősen nagyszámúra szaporodott. Veuillot maga így meséli el szüleinek tanakodását az ő pályaválasztása felől:

„Egy este, mikor már csak gyéren pislogott a kemencén az üszök, szüleim tanácsot tartottak jövendő pályámról. Magam ott feküdtem a padkán s minthogy szüleim azt hitték, alszom, zavartalanul végighallgathattam a tanácskozást.

— Mibe kezdjünk ezzel a Lajos gyerekkel? — kezdte édesatyám. — Én órásnak szánnám.

— Az ám — felelé anyám —, csakhogy az sokba kerül... És soká tart, míg kitanulja.

— Vagy hát legyen asztalos. Műasztalos.

— Jaj, az is nagyon soká tart.

— Hátha kőművességre adnók.

— Még mit nem! Nem bírja el azt a gyerek! Nagyon fáradságos mesterség az!

— Hopp, megvan! Tegyük meg vargának!

— Ugyan hová gondolsz. Ilyen maszatos mestersége adjuk?

— Hát akkor mit csináljunk vele?

S itt szerepet cseréltek a tanakodók: anyám tette meg az indítványokat, atyám pedig bíráskodott fölöttük.

— Tegyük meg szabónak.

— No, már azt nem, anyjuk. Ilyen asszonymestersége az én fiam nem való. El is nyomorodnék bele.

— Akkor már csak szatócsinas legyen.

— Nem lehet az, asszony! — tiltakozott atyám. — Kutyaélet az!

— Hiszen igaz — felelé anyám —, de hát akkor mit csináljunk vele? Már csak igaz, úgy-e, Feri, be kár, hogy mi nem taníttathatjuk a gyereket; pedig látnivaló, mennyire él-hal a könyvekért; bizony még jurista lehetne belőle.

— Micsoda? Jurista? Hát az meg mi?

— Jurista? Nohát jurista. Olyanféle, mint a nótárius; talán még annál is nagyobb.

— Szegény Mariannám, te is meghibbantál már, látom; mesterember fiából hogy lehetne nótárius? Ki látott ilyet?

— Már miért ne? Napoleon is káplár volt valamikor, mégis császárságig vitte.

— Káplár? Nohát hiszen, káplár a mi fiúnkból is lehetne, de császár vagy jurista még sem lesz belőle.

— Hát akkor mihez fogjunk vele? S a találgatás, okoskodás, aggodalmaskodás újra elölről kezdődött."

A tanakodásnak azonban egyszerre véget vetett egy kedvező ajánlat, mely Lajost egy ügyvédi irodába hítta meg 20 frank és „havonkint 30 karéj kenyérnyi" fizetéssel. Az iroda a híres költő Delavigne Kázmér öccséé volt és sajátságos módon valóságos irodalmi iskolává fejlődött. Az irodalom volt az egész iroda érdeklődésének főtárgya; mindenki verseket írt és

bírált benne. Ez a környezet természetesen Veuillotban is gyors szellemi fejlődést idézett elő. A Delavigne-ek légkörének hatása alatt 15 éves korában már szomorújátékot kezdett írni; de a puszta verseléssel nem érte be, hanem magánszorgalomból nekifeküdt a könyveknek, tanult s önszántából pótolta iskoláztatása hiányait. Csakhamar annyira jutott, hogy bár az egész irodában a legfiatalabb volt, mégis főleg nyelvtani kérdésekben, lassankint tekintélyszámba ment.

Delavigne iskolájának egyik jellemvonása a szabadosság és szabadelviség volt s így nem csoda, ha az ifjú Veuillot fogékony lelke is szabados és forradalmi eszmékkel telt meg. A júliusi forradalom az akkor 17 éves ifjat is élénk örömmel és érdeklődéssel töltötte el. „Minden, ami rombadőlt, örömöt okozott" neki. A körülmények játéka csakhamar odajuttatta, hogy egy szép napon odahagyta a peres aktákat s Rouen-ben beállt másodszerkesztőnek egy konzervatív laphoz, az „Écho de Rouen"-hoz. „Minden előkészület nélkül egyszer csak azon vettem magam észre, hogy hírlapíró vagyok. És még hozzá konzervatív irányú; pedig époly szívesen, sőt még szívesebben mentem volna forradalmárnak is." Így lett Veuillot alig 19 éves korában szerkesztő. Nemsokára kilépett politikai színtelenségéből s megszeretvén lapját, feltűnő ügyességgel és hévvel kelt a konzervatív eszmék védelmére. Hevessége kétszer párbajra is ragadta; a má sodik csaknem életébe került: a golyó oly közel járt testéhez, hogy kabátját is szétszakította.

1832 vége felé Veuillot elhagyta Rouen-t s Périgueux-be ment, hol a „Mémorial de la Dordogne" főszerkesztője lett. Ügyes tolla és kitűnő érvelőképessége csakhamar tekintélyt szereztek nevének. Harcias, elszánt modorát már akkor sokan rettegték s főleg harmadik párbaja óta nem szívesen vesztek össze vele. A politikai hírlap szerkesztése azonban nem volt Veuillot egyetlen munkálkodása; emellett szépirodalmi társascikkeket és novellákat is írt, melyek feltűnést

keltettek s amelyeket a „Mémorial" után részben más lapok is leközöltek.

1837-ben Veuillot végre otthagyta a Dordogne partját és Párisba ment „azzal az erős elhatározással, — mint utóbb maga mesélte, — hogy mielőbb miniszterré lesz". Huszonhárom éves volt ekkor; már nem volt sem szegény, sem félénk, sem tanulatlan, mint mikor Párist először elhagyta, s nem csoda, hogy felébredt öntudata és nagyravágyása világhódító eszmékkel űzte vissza a fővárosba. Mindazonáltal volt annyi józansága, hogy csakhamar felhagyott egyelőre konzuli és diktátori ábrándjaival és beállt *Guizot* miniszter lapjának („Charte de 1830") szerkesztőségébe. Miután ez a lap félévi vergődés után megbukott, Veuillot a „La Paix" („A béke") című, de igen harcias irányú lapnak lett szerkesztőjévé, melyben a júliusi monarchia ügyét iparkodott a forradalom ügyétől teljesen különválasztani.

Kalandos életfolyása és lázas tevékenysége közt azonban a fiatal hírlapíró teljesen megfeledkezett a saját lelki szükségeiről s ennek következtében minden írói sikere mellett is békétlen, boldogtalan volt. Mint minden nagy lelket, ha cél és eszmény nélkül bolyong az életben, úgy őt is meglepte az undor és életúntság keserű érzete. „Hiába fordultam ide is, oda is szomjas ajkammal: csak zavaros vizű serlegekből ihattam és szívemet csaknem szakadatlanul bizonyos szorongató utóérzés fogta el, mint akit valami megmérgezett ital utóíze gyötör. Elégedetlen és bágyadt voltam minden mámorom között, bőségem dacára széttéptek belső gyötrelmeim; s ingadozva, majd mindenáron gyarapítani akartam kényelmemet, majd meg keservesen szomorkodtam nyomorúságos lelkiállapotomon. Mélyen megszégyenítettek lelkiismeretem vádjai s ugyanakkor nyomasztónak találtam a tisztesség még meglévő maradványait. Politikai hitem sem volt többé. Egy esztendőnyi polémia végén magam is füstté láttam oszlani saját előbbi meggyőződéseimet, melyek a multban sem vezettek semmire. Elvesztettem igazság-

és becsületérzésemet; csak harcolni, csak erőlködni akartam. Ifjúkorom ábrándjai, szép vágyaim, terveim, büszkeségem, dicsőségvágyam, kötelességérzetem, az odaadás, barátság és szeretet érzelmei: mind, mind elpusztultak, kihaltak, megsemmisülni indultak."

Ez a nemes lélek is az örvény szélére került tehát s csak akkor bírt abból feljebb emelkedni, midőn nyomorúságában végre Istenhez kiáltott segítségért. Hosszas lelki vívódását mellőzve, csak annyit említünk fel, hogy megtérése nagyrészt három hű barátjának érdeme, kik mindent elkövettek, hogy tévelygő társukat helyes útra vezessék. A megtérés maga Veuillot római és lorettói utazásához fűződik, mely svájci és algíri utazásával együtt mintegy befejezte a megtértnek politikai és vallási fejlődését. Utóbb Jenő öccse is követte példáját, ami Veuillot-nak később nagy vigasztalására szolgált azon küzdelmek között, melyeket megtérése óta hitéért és egyházáért vívnia kellett.

1845-ben megházasodott s e házasságból hat leánya született; de a halál már 1852-ben elragadta nejét oldala mellől. Csak aki Veuillot-nak ezen időtájt írt munkáit olvassa, alkothat fogalmat azon mély szomorúságról, mellyel e csapás Veuillot érzékeny szívét eltöltötte; bár e szomorúságot is oly férfias és keresztényi lélekkel viselte el, melyből újra felébredt hitéletének rendkívüli bensőségére következtethetünk.

II.

Az „Univers". Veuillot küzdelmei, szenvedései, sikerei.

Megtérésével körülbelül egy időben kezdte meg Veuillot élete főmunkásságát: az „Univers" napilap szerkesztését, melyet aztán haláláig (1843-tól 83-ig) — tehát 40 esztendőn át — folytatott.

Az egyenetlenkedő francia katolikusok gyengesége, melyet még vezetőik fejetlensége és nem ritkán egyházellenes viselkedése is fokozott, éppen akkor érte el főfokát, mikor Franciaország a legnagyobb politikai és társadalmi átalakuláson ment keresztül. Nagy

szerencse, hogy éppen e válságos időpontban lépett fel olyan ember, aminő Veuillot volt, aki főcéljának éppen azt választotta, hogy a katolikusokat hatalmas párttá egyesítse s aki bírt azon szellemi eszközökkel is, melyek e nagy cél elérésére szükségesek voltak. Veuillot előtt a sajtó terén úgyszólván csak a szabadelvűség uralkodott; most azonban fellépett a katolikusok pártján is valaki, akivel a szabadelvűek sem tehetség, sem bátorság tekintetében nem mérkőzhettek. Veuillot époly hatalmasan kezelte a védelemnek, mint a támadásnak fegyvereit s nyilai annál érzékenyebben sujtották a hazugság és elfogultság hivatásos előharcosait, mennél hevesebben támadtak ezek az Egyházra s gyermekeire. A vallásosságnak eddig éppen a gúnyolódók részéről kellett sokat szenvednie: Veuillot azonban megfordította a fegyvert és mindig finom, mindig nemes, de kíméletlenül maró gúnynyal alázta meg a vallásgúnyolókat.

Lapjának programmja a következő célokat ölelte fel: békés tartózkodást minden rendszeres ellenzékieskedéstől a törvényes hatósággal szemben; hű és nyilt ragaszkodást a római katolikus Egyház tanaihoz s ezzel szemben a liberális és gallikán katolicizmus üldözését; az Egyház és Krisztus helytartója iránt rendületlen szeretetet s jogaiknak bátor védelmét. Természetes, hogy e programm a gallikán, liberális és forradalmi pártok gyűlöletét nagy fokban magára vonta s e gyűlölet egyre sértőbb támadásokban nyilatkozott meg. Az „Univers" csakhamar védekezni volt kénytelen, de a végleges diadal teljesen az övé lett, ami abból is kitűnt, hogy olvasóinak száma napról-napra rohamosabban szaporodott; míg a vele civódó lapok egyike-másika az „Univers" súlyos visszavágásai következtében talaját vesztve megbukott.

Veuillot előtt a francia közvélemény már-már hozzászokott, hogy a katolikusok kívánságaival és felszólalásaival egyszerűen nem törődött s az Egyház sérelmeit egyáltalán tudomásul sem vette. Veuillot tolla azonban lassan-lassan rávezette és rászoktatta

a közvéleményt, hogy a vallás ügyeivel megfelelő arányban foglalkozzék. A katolikusok közt is egyre jobban helyreállt az egyesség, a püspökök egyértelműbben jártak el: a tanítási szabadság ügye, melyet külön e célra alakult katolikus szövetség szorgalmazott, tekintélyes lendületnek indult s a katolikus érdekek egyik győzelme a másikat érte.

Hogy ily nagyszabású viaskodás közben a buzgó tollforgató hadvezérnek is ugyancsak mozgalmas volt az élete, szinte magától értődik. Már 1844-ben egyszer egyhavi börtönre s 3000 franknyi pénzbírságra ítélték a harcias szerkesztőt. De Veuillot-t ilyesmi nem riasztotta vissza. Azért sem szűnt meg az ellenséget saját fegyverével verni vissza. 1848-ban az országgyűlési rovatot maga szerkesztette meg s az összefoglaló jelentésekben az egyes honatyák képét oly találó hűséggel rajzolta meg, oly finom gúnnyal mutatott rá a nagyravágyók, önzők és hiúk különféle cselfogásaira, hogy élcein egész Franciaország kacagott, kivéve természetesen magukat az érdekelteket.

Veuillot „Univers"-jének szereplése egész korrajz megírásával volna egyenértékű. Megesett az is, mégpedig nem valami ritkán, hogy éles ellentét fejlődött ki Veuillot lapja s a katolikusok egy része, sőt néha egyes püspökök közt is; a főszerkesztőt ez a körülmény többször meglehetősen el is keserítette; mindazonáltal volt olyan nagylelkű, hogy ezen elkedvetlenítő visszavonás ellenére sem hagyta abba a küzdelmet. Legfeljebb azt tette, hogy ha egyházi ellenféllel állt szemben, tiszteletteljes óvással berekesztette a további vitát. Róma nyilatkozataival szemben mindig lojális és őszinte engedelmességet tanusított; talán éppen ennek következtében nem tévedt soha jelentősebb dolgokban egyházellenes, helytelen irányba s másrészt a Szentszéknek különös jóindulatát is megnyerte.

Azt is elég keserűen kellett tapasztalnia, hogy az igazat sem lehet mindig nyiltan kimondani a nélkül, hogy baja ne essék. Mióta Napoleon a liberálisokkal és forradalmárokkal kezdett egy malomban őrölni, az

„Univers"-nek gyakran ellenében kellett állást foglalnia, amiért aztán viszont a hivatalos rendreutasítások és rendőri figyelmeztetések is sűrűn érkeztek a szerkesztői irodába; míg végül az a határozott fenyegetés is megjött, hogyha a lap hangja meg nem változik, rendőrileg be fogják szüntetni. Ekkor vette kezéhez Veuillot az 1860 január 19-iki pápai körlevelet. „Ez lesz a mi halálos ítéletünk!" — kiáltott fel ekkor a főszerkesztő, aki azonnal belátta, mik lesznek e körlevél közlésének következményei. Munkatársai aggódva sereglettek össze körülötte; ő azonban kijelentette: „Katolikus hírlapnak nincs többé létjoga, ha az Egyház fejének szózatát nem meri közzétenni. Ha a lap véget ér, legalább dicső véget ér. Ime itt a legszebb alkalom a dicső halálra. Mi koszorúzhatja meg igyekezeteinket méltóbb módon, mint ha virágzó férfierőnkben, harc közben, szabad önfeláldozásból, hősök módjára esünk el és szemfődőül Krisztus helytartójának körlevelét nyerjük?"

Másnap a forradalmat elítélő körlevél, melyet a többi katolikus lapok sem mertek közölni, csakugyan megjelent az „Univers"-ben s reá feleletül még ugyanazon este megjött a beszüntető rendelet ama rendőrségi végzéssel egyetemben, hogy sem Veuillot-nak, sem szerkesztőtársainak nem szabad más lapok szerkesztőségébe beállaniok. Az „Univers" ellenségei diadalt ültek ezen a napon. Most már teljes önbizalommal rohanhattak neki a szabad gondolat e hősei a lefegyverzett Veuillot-nak; hiszen az erőszakkal elnémított ellenféltől többé nem volt mit félniök. Számításuk azonban nem vált be egészen, mert Veuillot, ha megszűnt is szerkeszteni, írni mégsem szűnt meg. Rövid idő mulva kis könyv jelent meg tőle a francia könyvpiacon, „Párisi illatok" („Odeurs de Paris") címmel, mely az ellenfelet még hangosabb lármázásra indította, mint az „Univers" elnyomatása: csakhogy ezúttal e lárma a megszégyenített, leálcázott álhősök keserű feljajdulása volt, kiknek képét Veuillot kíméletlen szatírával, de egyúttal bámulatos hűséggel festette meg

művében. Veuillot mindenkivel felvette a harcot, aki akár hírlapokban, akár a színházban, gyűléseken vagy bárhol ellene támadt; még az egyetemmel is síkraszállt s több latin és francia nyelvtani botlást bizonyított rá; majd a párisi Tudományos Akadémiát is megleckéztette. S Veuillot jól célzott fegyverei élesek és kemények voltak, súlyos csapásai nem egy „halhatatlant" sebesítettek halálra.

1867-ben végre újból megkapta az engedélyt az „Univers" folytatására s éppen jókor, mert a vatikáni általános zsinat készülőfélben lévén, a francia katolikus közvéleménynek ugyancsak szüksége volt helyes és elvszerű irányításra. Éppen Franciaországban amúgy is sokan mint időszerűtlent ellenezték a pápai csalatkozhatatlanság kihirdetését éppen abban a percben, midőn az ellenfél a pápa világi uralmát, sőt személyes szabadságát is fenyegette.

Veuillot magától Dupanloup-tól kapott cikket lapja számára, melyben ez az ő túlzó és veszedelmes elveit iparkodott érvényre juttatni. A szerkesztő tiszteletteljes kerülő úton megtagadta a cikk közlését; maga pedig Rómába utazott, hogy maga írja meg a helyszínen a jelentéseket a zsinat mozzanatairól. Csak midőn a csalatkozhatatlansági dogma kihirdetése határozattá vált, hagyta el Rómát, 1870 nyarán. Hazatérve, élénk fájdalommal látta hazája megaláztatását Bismarck részéről s kevéssel utóbb a Szentszék szentségtörő megrablását szeptember 20-án. Képzelhető, mily elszántan és mily mély érzéssel telt hangon emelt óvást Róma elfoglalása ellen Krisztus helytartójának hű bajnoka. „Tűrjünk, imádkozzunk és várakozzunk! — ez volt végszava. Mióta Szent Péter széke a hét halom ölén áll, elégszer megesett már, hogy az örök várost hol rablók, hol barbárok elfoglalták. S Péter széke íme mégis ott maradt, épen és szilárdan. Azért ne remegjünk: ott marad az most is, ezentúl is és örökre. A mi reménységünk, a mi szilárd bizodalmunk pedig szintén ott marad vele."

III.

Veuillot mint író és költő.

A német-francia háború után az „Univers" másodízben is kénytelen volt megjelenését beszüntetni: a diadalmas Bismarck félt a szókimondó laptól. 1873 tavaszán ugyan ismét megindult a lap, de ekkor már Veuillot túlhaladta férfikorát. Az izgalmas munkában töltött évek s gyakori betegeskedése ellankasztották harcikedvét és erejét. Amúgy is elég csodálatos, hogy oly szép kort ért ily túlfeszített, idegrontó munkálkodás dacára: hiszen éveken át csaknem rendes szokásává vált, hogy miután az egész napot a szerkesztői irodában töltötte, az este beálltával újra nekiült a munkának s az éj csendjében tanult, olvasott és könyveket írt.

Csakis ezen életmód mellett érthető, miként hagyhatta el a sajtót irodalmi termékeinek egész sorozata kisebb-nagyobb időközökben ugyanakkor, mikor napilapjának szerkesztése egymagában is egész nap lefoglalta. A „Rome et Lorette", „Odeurs de Paris", „Rome pendant le concile" és mindenekelőtt az előkelő, nemes érzéssel és lelkesedéssel megírt „Vie de Notre-Seigneur Jésus-Christ" (Jézus élete) művei közt csak a legismertebbek, melyekhez azonban még számos korkritikai, szépirodalmi és hitbuzgalmi dolgozata járul. Ezek között a „Mélanges" című gyüjtemény 30, a „Correspondance" 10 kötetet tesz ki. Műveinek minden egyes lapja, minden egyes sora csodálatos ízlésről és műgondról tanuskodik; valamennyi kiváló nyelvérzékről, könnyedén folyó, természetes s amellett előkelő stílusban van megírva; gondolatai mélyek, megfigyelései élénkek, ötletei szellemesek és mindvégig eredetiek. Veuillot — egy életírója szerint — Bossuet is, Molière is, La Bruyère is egyszerre: oly magasan szárnyal alkalomadtán, mint Bossuet, úgy mulattat, akár Molière s oly hűen fest, akár La Bruyère. Paul de Cassagnac, maga is hírneves stiliszta, azt írta Veuillot halálakor, hogy Franciaország a

XIX. századbeli legnagyobb prózaíróját vesztette el őbenne. Megpróbálkozott azon problémával is, melyen már Chateaubriand fáradozott, miként szegődtethetné a művészi regényt a keresztény életfelfogás szolgálatába. Főereje azonban állandóan a publicisztikában rejlett: azon mindig harcrakész rögtönzőképességben, mely világos és szilárd elvekből indulva ki, a szőnyegen forgó napikérdéseket magasabb szempontokból világítja meg, gyakorlatilag dönti el és sohasem fogy ki sem lelkesedése, sem lélekjelenléte, sem szellemes, élces, sokszor gúnyoros és mégis mindig nemes és előkelő dikciója. Irói kiválóságát azok is ismerték, akik eszméi ellen hevesen küzdöttek. Rémusat is így nyilatkozott róla: „A kiváló tehetségeket annyira szeretem, hogy képes volnék Veuillot-ra, erre az ördögre is szavazni, ha az Akadémiába való felvételért pályázna". Csakhogy Veuillotnak sem szerénysége, sem — büszkesége nem engedte meg, hogy az Akadémia negyven halhatatlan stilisztája közt magának helyet kérjen; nem akart bizonyos írókkal egy sorba kerülni. Az ő célja úgy sem földi elismerés volt.

Veuillot a költészetben is kiválót alkotott volna, ha a gyakorlati élet fontosabb teendői költői tehetségének érvényesítésében meg nem akadályozzák. Bár úgyszólva csak alkalomadtán s mintegy szórakozás céljából áldozott a múzsának, költeményei így is igen kedves és minden ízükben nagybecsű költői alkotások.[1]

Sans souci de l'école ou nouvelle on passée,
Pousse en avant ton vers empli de ta pensée.
Arrive; mets l'idée et non la rime au bout,
Parle à l'esprit, au coeur; sois honnête avant tout.
Garde-toi du coton où s'endort Lamartine;
Garde-toi du fracas de la gent Hugotine,
De l'azur allemand, surtout du gris anglais:
Le beau, c'est le bon sens qui parle bon français.

[1] Nemcsak költői, hanem egész szépirodalmi munkásságának eredeti, természetes irányát jelzi, midőn egyhelyüttt saját múzsáját e tanácsokkal látja el:

Csakhogy a lant mellől a harc terére hívták a fontosabb, sürgetőbb teendők; mint maga oly szépen mondja „Çà et là" című művében: „Ce que je voulais chanter, il a fallu le défendre!"

IV.

Veuillot a magánéletben. Jelleme.

Veuillotnak mint az irodalomban, úgy egész életében is egyik elsőrendű jellemvonása az előkelő gyengédség, finomság, mondhatni bizonyos költői eszményiesség volt. Azok, akik politikai vezércikkeiben megtanulták benne a rettegett hőst látni, nem győztek szeretetreméltó, előzékeny s tapintatos modorán csodálkozni, mihelyt vele személyesen érintkezhettek és társalgását élvezték.

Amily elemi erővel és elkeseredéssel üldözte eszméinek s az igazságnak ellenségeit, époly szívesen bocsátott meg azoknak, akik személyileg megbántották. Egyszer egy *Jacquot* nevű fiatal író gyalázó jelzőkkel illette. Utóbb a nyomor rávette a gúnyolódót, hogy a megcsúfolt Veuillot ajtaján segélyért kopogtasson. Veuillot igaz keresztény nagylelkűséggel fogadta s egy szóval sem érintette a történteket. Úgy tett, mintha egyáltalában nem is emlékeznék a gyalázkodásokra és szép alamizsnával bocsátotta el megbántóját.

Nemes szívének egész gyengédsége nyilatkozott meg azon gondban, mellyel gyermekeit nevelte s javukon, boldogságukon fáradozott. Midőn egyik felnőtt leánya arra kérte ki engedélyét, hogy fátyolt ölthessen, Veuillot atyai szíve szeretetének hevében egy pillanatra megtántorult ugyan s csaknem megfeledkezett az áldozat szépségéről, melyet leánya tőle követelt. Utóbb egy főpap-ismerőse emiatt szelíd szemrehányással illette; mire Veuillotnak könny gyűlt szemébe s e könnyek közt így felelt: „Igaza van, monseigneur; de tehetek-e róla, hogy oly lágy a szívem s oly önző, akár egy uzsorásé!" Ha a rettegett hírlap-

író ércszava, mint egyik életírója megjegyzi, bámulatunkat vívja ki, ez a felkiáltás, az atyai szeretet gyengeségének ez az őszinte megvallása viszont okvetlenül rokonérzetre ragad.

Veuillotnak amúgy is bőven kijutott azon megpróbáltatásokból, melyek gyengéden érző szíveket nem ritkán a kétségbeesés és kislelkűség szélére sodornak. Midőn egyetlen év leforgása alatt egymásután nejét és gyermekét kellett a temetőbe kísérnie, valóban joggal mondhatta el önmagáról e szavakat: „De l'humaine douleur, j'épuisai le calice". (Az emberi szenvedés kelyhét fenékig kiittam.)

Nyilvános szereplésének pályáján is igen ritkán érte öröm, vigasz, elismerés. De nem is vágyódott utána. Megvetette a földi jólétet, kitüntetést, elismerést. „Csak egy ambícióm van — mondogatta tréfásan —, az, hogy én legyek egykor a plébániánk vénje." A császárság idejében rendjelet akartak neki adni: Veuillot nem fogadta el; ő más rendnek volt lovagja, annak, mely Jézus Krisztus keresztje alatt küzd s ebben a rendben neki úgyis elég rendjel, elég kereszt jutott. Veuillot minden üldözött nagy ügy keresztjét együtt viselte: együtt szenvedett a lengyel és ír katolikusokkal; mindenekelőtt pedig a pápaság keresztjét segített erős vállal hordozni s mint az Egyház hű Cirenei Simonja, iparkodott megosztani a súlyos kereszt fájdalmait, melyek azt sujtották; pedig ugyanakkor egyéni és családi szenvedései is tűzpróbára tették lelkierejét.

Veuillot a szegénységet, sőt az ínséget is ismerte; de a szerkesztői pénztár nyomasztó viszonyai s hasonló nyomorúságok sohasem borították be lelke derűjét. Egy hátralékos előfizetője, akit sürgetőleg intett hátralékai megfizetésére, erősen megneheztelt reá. Veuillot barátságos, humoros modorában így felelt neki: „Úgy-úgy? Ön haragszik reám, amiért lapom fejében azt a hatvan frankot megkövetelem, mely nélkül lapomat fenn nem tarthatom? Ó, csak ismerné helyzetemet közelebbről! Ugyanakkor, midőn ön rám támad, akár

valami piszkos utcai gyerekre, tudja-e, hogy ugyanakkor ezerfelé áll a fejem? Nőm súlyosan beteg, egyik szerkesztőtársam elhagyott, öcsém Svájcba ment... a lapot magamnak kell megírnom s ugyanakkor kisded leánykám bölcsőjét ringatnom, az éléstárt megtöltenem, a gyógyszerészt kifizetnem — pedig egyetlen rossz fillér sincs a zsebemben... Hogy a svájciak javára adakozhassam[1] — már csak bevallom —, egyetlen jobb öltözetemet kellett eladnom s helyette avult, kiszolgált kabátot és nadrágot vennem elő, mely ugyancsak kívánkozott már a Szent Vince-egylet konferenciái felé... s most majd egész télen át ezeket a ruhadarabokat kell hordanom. Csak eggyel vigasztalhattam magamat: elneveztem „Sonderbund"-nak ezt az „in extremis" megkötött szövetségemet a kopott ruhadarabokkal. Fogadok, hogy az ön ruhái nem versenyezhetnek velük költőiség, akarom mondani, rongyosság dolgában".

Egy barátjának, ki önként vállalkozott szegény gyermekek ingyenes nevelésére, Veuillot így írt: „Ez a legigazibb gazdálkodás, kedves barátom, ha tudniillik lelkeket iparkodunk megmenteni. Erre pedig, amint saját lelkünk megmentésére, az anyagi javak sem nem szükségesek, sem nem elégségesek. Azért jól teszed, barátom, ha lábbal tapodod a földi gazdagság kívánságát és jókedvvel zenged el a hálaimát akkor is, midőn ebéded csak száraz kenyérből állt".

Egyszer egy főpap így szólt hozzá: „Kedves barátom, önt az ön buzgalma egészen érzéketlenné teszi saját magával szemben; miért feledi ennyire az okosság szabályait s miért nem gondol jövőjére?" „Monseigneur — felelte Veuillot —, méltóságod püspök, én pedig világi vagyok. Ha püspök volnék, én is eszélyesebben cselekedném; de mint világinak, nem kell attól tartanom, hogy a saját nyomorúságom esetleg az Egyházra is szégyent hoz, melynek nem vagyok képviselője. Nem, méltóságos uram! Ha biztosan tudnám is,

[1] A levél 1847-ben kelt.

hogy eljárásom folytán vénségemre koldussá leszek: Isten kegyelmével akkor is époly hévvel vetném magamat sorompóba az igazság védelmében."

Szegény szegényhez húz: a szegénységgel küzdő Veuillotnak magának is főöröme volt, ha szegény felebarátján segíthetett. Egyszer Bordeaux vidékén szegény öreg emberen: útkaparón akad meg a szeme, kinek arcát feldúlta a fájdalom és szomorúság. Veuillot beszédbe áll az öreggel s kikérdezi. Az öreg elmondja, hogy keserű az élete, öregszik, nem bír úgy dolgozni, mint valaha, pedig nagy a családja stb. Veuillot elérzékenyülve tér szállására s azonnal nővéréhez fordul. „Erzsébet, segíts rajtam, megszakad a szívem." „Nos, mi a baj?" „Nem mondhatom el, de tennem kell valamit, annyi bizonyos. Van-e pénzed?" Nővére vagy 100 frankot talált pénztárcájában. „Add ide, kérlek", mondja Veuillot. „De mi célra?" szabódik nővére. „Ne kérdezd, kérlek, csak add ide." A szegény útkaparó röviddel utóbb 100 frankot kapott egy ismeretlen jótevőtől.

A legsajátosabb vonás azonban Veuillot jellemén az a gyengédség és mély bensőség volt, mellyel vallása szépségén, Istenén és Egyházán csüggött. Sokszor lehetett a templomban látni, amint egész órákon át mély elmélkedésbe merült. Még társalgásán is gyakran át-átcsillant mély istenfélelme s szent lelkesedése a természetfölötti dolgok iránt. A hitigazságok mélyébe is be szeretett hatolni s akárhányszor nehéz kérdésben valósággal teológiai jártassággal rendelkezett.

Egy alkalommal a halálról beszéltek előtte. Fél-e tőle? kérdezték. „Ha a jó Isten egy hét mulva kiszólítana az életből — felelte Veuillot —, azt hiszem, készen volnék rá; ha azt akarná, hogy holnap haljak meg, holnap is készen lennék, és ha ebben a percben hívna magához, azt hiszem, ebben a percben is készen vagyok."

Amint Rómában ismerte fel hivatását, hogy mint a keresztény sajtó apostola, küzdjön az emberiség felsőbb javaiért, úgy Rómának szentelte ereje legjavát,

tehetsége legszebb munkáit is. Az örök város második hazája lett: több mint tízszer kereste fel mindig új és élénk örömmel s itt merített mindig új lelkesedést nehéz harcaira a gyűlölet, hazugság, tévedés és előítéletek ellen. Még hibáinak is ez a lelkesedés volt forrása, — főleg a túlságos hévnek, mely talán olykor elragadta. „Szememre vetik — írja egyszer bánatosan — keserű kifakadásaimat és sértő kifejezéseimet; de hát azt hiszik-e, olyan könnyű dolog a viaskodás hevében mindent apróra megmérlegelnem? Úgy vagyok, mint a gyors lövész a csata tüzében: alig érek rá, hogy sebtében megtöltsem fegyveremet, azonnal el is kell sütnöm: csoda-e hát, ha néha kelleténél nagyobbat durran és füstöt is hány?"

Midőn kezéből a fegyvert, mint említettük, kiragadták, leginkább azt fájlalta, hogy üldözött Egyházát nem védheti tovább, éppen akkor, mikor az a védelemre annyira rászorult. „Képzeljetek el egy embert, akit vasketrecbe zárnak s miután tehetetlenné tették, a vasketrec előtt rátámadnak anyjára, nejére, gyermekeire... meggyalázzák, megkínozzák, vérig korbácsolják, meggyilkolják őket, ott a szeme láttára. Nézzétek ezt az embert! Csoda-e, ha őrült fájdalmában kétségbeesett erőlködéssel rázza-tépi ketrece vasrúdjait? Csoda-e, ha tehetetlen kínjában a földre veti magát s miként a tébolyodott, úgy vonaglik, ordít, őrjöng iszonyú fájdalmában? El tudjátok-e képzelni ezt az embert? Ha igen: akkor felfoghatjátok az én helyzetemet is. Ennek a vasketrecbe zárt embernek a lelki gyötrelmeit szenvedtem végig én is ama napokban."

Csak egy helyütt becsülték meg állandóan Veuillet szolgálatait s viseltettek teljes elismeréssel az Egyház hű harcosa iránt. A Vatikán hűséges védelmezője gyakran és örömmel tapasztalhatta, hogy a Vatikánban ismerik és méltatják érdemeit. Még a szolgálattevő személyzet is jól ismerte a francia író nevét. A zsinat megnyitása napján a pápai zuávok teljes díszben sorfalat álltak az úton, melyen a főpapságnak fel kellett vonulnia. Egyszer csak ismeretlen világi köze-

ledik s át akar hatolni a sorfalon. A zuávok természetesen feltartóztatják s nevét kérdik. „Veuillot Lajos vagyok" — mondja ez. „Ah úgy? Bocsánat!" — feleli a zuáv tiszt; legénységét tisztelgésre vezényli és tiszteletteljesen nyit maga utat az ujságírónak. — Máskor egy római főpap több francia püspök jelenlétében szerencsét kívánt Veuillot-nak a nagy szolgálatokhoz, melyeket a katolikus párt s az Egyház javára véghezvitt. „Monseigneur — felelé Veuillot szerényen —, a dicsőség nem engem illet, én csak közbaka vagyok." S a francia püspök felé mutatva hozzátette: „Ime, itt állnak a mi tábornagyaink."

A zsinat lefolyása alatt Veuillot-t az egyházi előkelőségek versenyt hívták meg asztalukhoz. Egy ily alkalommal elmondatták vele napirendjét. „Nagyon egyszerű az — kezdé Veuillot —, reggeli ima, aztán munka: először is elolvasom az ellenséges lapok legújabb számait s rögtön kiválogatom azokat, melyeknek legelőször akarok keresztülmenni a veséjén; aztán tollat ragadok és írok, írok, írok... Ez az én napirendem." — Midőn egy püspök több papja jelenlétében levelet kapott Veuillot-tól, így kiáutott fel: „Ime, levél Veuillot Lajostól! Higyjék meg, uraim, püspök létemre is büszkeségemnek tartom, hogy ily kiváló férfiúval levelezhetek". Egy másik püspök, kinél Veuillot hivatalos volt, minden áron rá akarta bírni a buzgó hírlapírót, hogy szemináriumának növendékeihez néhány buzdító szót intézzen. Veuillot mentegetődzött: „A tanító Egyház előtt állok — mondá —, s itt nekem hallgatás a kötelességem!" A püspök kéri, sürgeti, hogy szóljon; mire Veuillot végre ezen egyszerű szavakat intézi a növendékpapokhoz: „Tisztelendő uraim, ha valaha szent hivatalukban rám szorulnak, mindenkor szolgálatjukra állok; mint a svájci testőrök, kezembe kapom az alabárdot s ha kell, bármikor belevágom a vadállat háta gerincébe, ha a szentély békés csendjét vad üvöltéseivel zavarni meri".

IX. Pius maga is különös jóindulattal viseltetett iránta s „il mio Veuillot"-nak nevezgette. Egyszer

aranytollat ajándékozott neki s ez alkalommal így nyilatkozott: „Veuillot tolla többet használ az Egyháznak, mint 100.000 fegyveres". Midőn az „Univers"-t Franciaországban hatóságilag beszüntették, IX. Pius a fegyverevesztett bajnokot szeretettel fogadta, megáldotta, vigasztalta s kezét Veuillot fejére téve így szólt: „Boldogok, akik üldöztetést szenvednek az igazságért". Veuillot utóbb így nyilatkozott ez eseményről: „Ezek a kezek — egy IX. Pius kezei a magafajta szegény ember fején — ugyancsak kárpótolnak és bőségesen megvigasztalnak a durva szamárrúgásokért, melyekben másutt részem volt".

V.

Nyugvóra térés. A hős diadalmenete.

A szakadatlan munkában Veuillot végre is kimerült. 1876 óta mell- és légcsőbajok jelentkeztek rajta, mire az orvosok megtiltottak neki minden szellemi erőfeszítést. „Istenem — kiáltott fel Veuillot —, vedd hát életem áldozatát is." „Munkám tehát véget ért; már most teljesen mindegy: akár ma, akár holnap hagyom abba." Majd öccséhez fordult e szavakkal: „Te folytatni fogod munkámat, úgy-e, s megtartod az „Univers"-t a maga magaslatán?" „Tele van a fejem — mondá más alkalommal —; gondolatok, tervek, eszmék raja zsong benne; lelkem olyan, mint az almafa tavaszszal: telve virágokkal; de gondolataim végrehajtására nincs többé erőm. Hallgatnom kell. De jól van ez így; vajha ezt is lelkem hasznára fordítanám!" Azonban minden tilalom dacára is mindvégig élénken érdeklődött az Egyház ügyei és harcai iránt, sőt hellyel-közzel annyira megfeledkezett az orvosi tilalomról, hogy egy-egy cikket is írt. Nem bírt hallgatni, ha jellemtelenséget kellett megbélyegezni vagy valamely szép tettet üdvözölni.

Egy héttel halála előtt öccse a szerkesztőségbe indulva, egy-két rövid szóval elbúcsúzott tőle. „Hová mégy?" kérdi Veuillot. „A szerkesztőségbe", feleli

öccse. „A szerkesztőségbe! — ismétli Veuillot fájdalmas nyomatékkal, megrázva öccse kezét; — hej, hogy én nem mehetek oda többé!" — s szeméből könny pergett alá. A szerkesztőségbe menni! Ez a szó neki annyi volt, mint a harctérre, az Egyház védelmére indulni s midőn betegsége nem engedte oda többé, az agg harcos könnyekre fakadt efölötti bánatában.

Az orvosok elég sokáig hátráltatták a halálos veszedelmet; végre azonban — 1883 április elején — hirtelen olyfokú mellhártya- és légcsőgyulladás jelei mutatkoztak a betegen, hogy felgyógyulását nem remélhették többé. Mindenekelőtt az Egyház vigasztalására gondoltak, s Veuillot április 6-án reggel teljes öntudattal vette magához a Szent Útravalót.

A szentségek felvétele után, mintha hosszú, nyomasztó álomból ébredt volna fel, bizonyos földöntúli béke és boldogság mosolya ült vonásaira; egész arckifejezése mintegy átszellemült. Gyóntatója ismételten odanyujtotta ajkához a keresztet s a haldokló mindannyiszor mély áhítattal csókolta meg a Megfeszített képét.

Amily küzdelmes és zaklatott volt élete, époly derűs és békés, mondhatni: költőiesen szép volt kimúlása. Ágyát, mint valami tisztes pátriarkáét, számos tisztelője vette körül. Családja, gyóntatója, az „Univers" több szerkesztője s az ápoló irgalmasnővérek körben térdeltek körülötte és könnyezve imádkoztak a haldoklókért való imákat. Maga a pápa is résztvett haldokló bajnoka szenvedéseiben s e táviratot intéztette Veuillot családjához: „Őszentségét fájdalommal sujtja Veuillot Lajos betegsége; teljes szívéből áldását küldi neki!" A francia püspökök részéről s az egész világ számos kiváló katolikusától szintén érkeztek részvéttáviratok.

Április 6-án, szombati napon, déltájban Veuillot lélegzete akadozni kezdett s a beteg kínosan fuldoklott. Kétórai vergődés után még egyszer felemelte szemét, végsőt sóhajtott és elszenderült. Feltűnt a jelenlevőknek, hogy arcvonásai a halál pillanatában rend-

kívül derült, békés és szelíd kifejezést öltöttek. Ravatalán is csak szenderegni látszott s csak a halotti pompa, a koporsó, a gyertyák és gyász-szőnyegek figyelmeztették a látogatót, hogy halott előtt áll.

Ugyancsak halála percében kapta meg Veuillot azt is, amit életében oly ritkán, mondhatni: csaknem sohasem élvezhetett: az *osztatlan* lelkesedést, népszerűséget és szeretetet valamennyi *katolikus* honfi társa részéről. Életében nemcsak az Egyház ellenségeivel, hanem sokszor saját párthíveivel kellett szembeszállnia s kiváló, előkelő egyéniségekkel kellett hosszasan küzdenie; sírjánál azonban elnémult az egyenetlenkedés szava s az érdemekben gazdag hitvalló írót a Szentszék képviselőjén kívül az egész francia püspöki kar, a katolikus társulatok s valamennyi szerzetesrend kiküldöttjei, országgyűlési képviselők, hírlapírók és — nagyszámú szegény koldus követte végső útján. Temetésén nem hiányzott más, mint azok, akiknek szemében Veuillot egyáltalában csak túlzó rajongó, egy vesztett ügy harcosa, elkeseredett védelmezője volt.

Veuillot nem volt sem túlzó, sem rajongó, de legkevésbbé volt vesztes ügy harcosa. Amint életében nem küzdött hiába s nem győzetett le soha, úgy élete végén is érezte — és joggal érezte —, hogy a végső diadal az övé. Harcait győztesen vívta végig s már most csak a diadal befejezése volt hátra. Halála valóban diadalmenethez hasonlított s hogy Veuillot ezt mintegy látnoki lélekkel előre látta, önkészítette síriratából észrevehető. Diadal-himnuszát írta meg abban előre. Roussel, az „Univers" szerkesztője, Veuillot halálos ágyánál ugyane gondolatra jutott.

Aki oly szerencsés volt — írja —, hogy végignézhette, mily férfias bátorsággal s nyugodt örömmel halt meg Veuillot, az nem kételkedhetett benne, hogy a megboldogult a saját jövőjébe látott, midőn síriratát e versben szerkesztette meg:

„Placez à mon côté ma plume,
Sur mon coeur Christ, mon orgueil,

Sous mes pieds mettez ce volume,
Et ciouez en paix le cercueil.

Après la dernière prière,
Sur ma fosse plantez la croix;
Et sil l'on me donne une pierre,
Gravez dessus: *J'ai cru, je vois.*

Dites entre vous: „Il sommeille;
Son dur labeur est achevé".
Ou plutôt, dites: „Il s'éveille;
Il voit ce qu'il a tant rêvé".

J'espère en Jésus. Sur la terre
Je n'ai pas rougi de sa foi.
Au dernier jour, devant son Père
Il ne rougira pas de moi.

*

Magyarul:

Kezembe tollamat tegyék,
Szívemre a feszületet.
Lábamhoz ezt az írást, — aztán
Zárjátok rám a fedelet...

A végima után síromra
Állítsatok kis keresztfát,
S emlékjelül sírom kövére
Csak ezt írjátok: „Hitt s most *lát.*"

Mondjátok majd fölöttem: „Alszik;
Kemény munkája véget ért".
Vagy inkább így: „Im, már felébredt,
S melyért epedt, nyert égi bért!"

Jézusban bízom. Itt e földön
Sohsem szégyeltem szent hitét;
Hiszem: ott fönn az Atya trónján
Ő sem szégyenli majd hívét!

V. ö. Armand *Lamothe:* Louis Veuillot („Les Contemporains" Paris, Maison de la bonne presse.) — W. *Kreiten:* L. Veuillot, Stimmen aus Maria-Laach, 24. k., 530. s köv. l. — A. *Baumgartner* S. J.: Geschichte der Weltliteratur (Herder, Freiburg, 1905.), V. köt. 720. s köv. l.

ACHTERMANN VILMOS

szobrászművész.

(1799—1884.)

„Szép a szerénység dísze olyanon,
Ki büszke is lehetne, ha akarna."
Rückert.

I.

Kanászból művész.

„Tisztes, becsületes westfáli parasztember, vagy ha úgy tetszik, napszámos gyermeke vagyok. Gyermek voltam még, mikor nagybátyám jóindulatból házához fogadott, amiért viszont juhait kellett őriznem. Ezen egyhangú foglalkozás mellett találtam időt arra is, hogy velemszületett hajlandóságomat követve, naphosszat „faragcsáljak"; mígnem nagybátyám végre is megharagudott erre az időfecsérlésre és hogy csirájában elölje bennem ezt a hajlamot, lecsapott juhászbojtár-hivatalomról s megtett közönséges disznópásztornak. A nyugtalankodó sertéshad természetesen teljesen lekötötte szegény kondási figyelmemet s a faragcsálásnak valóban végeszakadt volna, ha legyőzhetetlen szobrász-szenvedélyem nem talál kibúvót. Szerencsére hamar észrevettem, hogy a disznók rendkívül együttérző, szociális természetű állatok és ha egyikük jajgató sivítást hallat, az egész csorda azonnal összefut.

Ezen tulajdonságuknak már most hasznát vettem; reggelenkint odakötöttem a legapróbb sertésállatot egy fához, a többit pedig magára hagytam, hadd széledjenek el; én meg kényelemre faragcsáltam egész nap. Mikor bealkonyodott, irgalmatlanul nekimentem a kis disznónak és ráncigáltam a farkát kegyetlenül; lett is erre messzehangzó rívás-sivítás, mire az elszéledt csorda rohamlépésben vágtatott elő minden oldalról; így aztán társaságommal együtt nyugodtan s nagybátyám megelégedésére térhettem haza.

De ez a boldog állapot nem tartott soká!

Egy este hiába visíttattam a malacomat; egyetlenegy társa sem jött segítségemre s én végül is kénytelen voltam egyetlen szál állattal, árván térni haza nagybátyám majorjába. Természetes, hogy iszonyatos lárma kerekedett idehaza. Nagybátyám, aki azalatt megtudta, hogy az egész csorda egyik szomszédunk gabonájába tévedvén, most a szomszédunk disznóóljában szenved fenyítő fogságot, hatalmas porció ütleggel tisztelt meg s mivel mindjárt sejtette, hogy megint a faragcsálás az oka mindennek, hát megesküdött rá, hogy ennek az istentelen szenvedélynek űzésétől a jövendőre nézve minden áron visszariaszt. Megtett béreslegénynek s az ekeszarvak mögött most már igazán nem jutott időm hajlamom és szenvedélyem kielégítésére.

Néhány évvel utóbb azonban meghalt a nagybátyám. Mivel végrendelkezni elfelejtett, nem kaptam a birtokából semmit: kénytelen voltam szolgálatba állani s rabszolga-módra dolgozni idegen földművesnél, aki egész évi munkámért csak valami 70 márkát fizetett . . ."

E sorok, melyek az újkor egyik legnagyobb művészének, Achtermann Vilmos szobrásznak tollából származnak, élénk színekkel festik a híres férfiú ifjúkorát. A béreslegénység majdnem kétségbe ejtette; azért tizennyolcéves korában visszatért atyjához Münsterbe s asztalosinas lett.

Ez a mesterség már valamivel inkább volt ínyére. Megjött a kedve s emellett megőrizte egyszerű és istenfélő kedélyét. Katonáéknál az ezred első céllövője lett és három ezüst érdemjelet szerzett. Egy „király"-választó céllövésnél beletalált a feketébe, „céllövőkirály" lett s büszkén vezette unokahúgát mint királynőt a táncmulatságba. Általánosan tisztelték, szerették. Vasárnap az volt üdülése, hogy elnézegette a templomban a faragványokat. Szabad óráiban aztán amit ott látott, otthon utánozgatta.

Egyszer *Vincke*, a hírneves kormányelnök, egy gazdagon faragott, régi fiókosszekrényt küldött az

asztalosmesterhez fényezés végett. Munka közben Achtermann szerencsétlenségére letörte a bútor egyik díszét: egy szépen faragott angyalfejet. Szúette fa volt, azért nem igen enyvezhette vissza s így roppant zavarba jutott. Imához fordult: hajnalban, midőn a házban még mindenki aludt, felkelt, titkon elhagyta a házat és elzarándokolt gyalog a két órányira fekvő Telgtébe az Istenanya képéhez. Hazatérve aztán bátran munkához látott és közönséges zsebkésével egy angyalfőt faragott, mely a letörthöz úgy hasonlított, mint egyik tojás a másikhoz. A bútort visszaszolgáltatta az elnöknek, de lelkiismeretes ember lévén, nyiltan megvallotta neki a történteket. Az elnök azonnal felismerte az asztaloslegény tehetségét s erre a következő párbeszéd fejlődött ki kettőjük közt:

Elnök: Tudod mit, faragj nekem még valami hasonlót.

Achtermann: Igen szívesen. Mi tetszenék az úrnak?

— Tudnál-e szobrot faragni?

— Mit? Szobrot? Ezt a szót sem hallottam még soha.

— Úgy értem, tudnál-e valami emberi alakot, például az én alakomat fából kifaragni?

— Azt hiszem, tudnám.

— Vagy akiét tetszik. Mit faragnál ki legszívesebben, ha rád bíznám a választást?

— Az Üdvözítőt a kereszten.

— Az ám, öcsém; csakhogy azzal Berlinben, ahová ezeket a dolgokat küldeni akarom, nem lesz sok szerencséd. Hanem faragj valami antikot, például ilyen oroszlánon nyargaló Ámort, aminő ez itt; ez természetesen csak másolat lenne.

Achtermann munkához fogott. Maga írja: „Parasztlegény létemre is felfogtam, hogy a rámbízott munka egész jövőmre nézve döntő befolyású lesz és hogy e munka sikerétől vagy sikertelenségétől függ egész életpályám.

„Ezért Istenhez fordultam s feltettem magamban,

hogy leteszem a szűzesség fogadalmát, hogy, ha Isten a művészi pályára hív, a házasélet gondjai nélkül egyedül a keresztény művészetnek szentelem időmet."

A faragvány sikert aratott. Az elnök ekkor írt Rauch szobrásznak Berlinbe s egy pompás mezei virágcsokrot küldött át neki, melyet szintén Achtermann faragott fából. Rauch erre kész volt „a fiatal urat, kinek beküldött munkái nagy reményekre jogosítanak", műtermébe befogadni.

A leendő művész tehát egy szép nap reggelén útnak indult. Atyja és két kis húga kísérték el egy darabig az országúton. Egy útszéli keresztfánál végre megálltak s elbúcsúzkodtak. Vilmos letérdelt a kereszt előtt s úgy kérte atyja áldását. Az apa a keresztre tekintve megáldotta, aztán megölelték egymást s elváltak.

Achtermann nekivágott a nagyvilágnak, melyet csakhamar művészi hírnevével volt betöltendő. Gyalog utazott s egész útja nem került másfél tallérba.

II.

Küzdelmek és viszontagságok.

1830 októberében ért Achtermann Berlinbe s nyomban bemutatkozott meghívójánál. Rauch nagyot bámult, mikor a póriasan öltözött, tájszólással beszélő 32 éves parasztlegényt meglátta. Csalódva mutatta be első segédjének, Rietschel későbbi drezdai tanárnak e szavakkal: „No nézze, ilyen élemedett westfáli atyafit küldenek a nyakunkra! Mármost mi ebből szobrászművészt faragjunk? Műveletlen, tanulatlan, csak éppen hogy a bicskájával tud faragcsálni." Rietschel is elképedt; de midőn Achtermann faragványait meglátta, megcsóválta a fejét s elvezette az „atyafit" *Schadow*-hoz, a művésziskola igazgatójához. Ez Achtermann láttára hangos kacajra fakadt, de aztán szintén meghökkent, midőn a szobormunkákat meglátta, s megkérdezte Achtermannt:

— Hol tanult maga faragni?

— Sehol sem tanultam, kérem alássan — felelte emez.

— De valami akadémiát csak látogatott?

— Akadémiát? — Achtermann nagyot bámult. — Tudja biz a kakuk, mi az? „Ik weet nik" — ismételgette németalföldi tájszólással.

— Nem oktatta senki a képfaragásban?

— Senki, kérem alássan; csak úgy magamtól tanulgattam, amit tudok.

Végre nagynehezen mégis felvették a berlini műszobrászati intézetbe. Csakhogy beh keserves egy élet nyílt meg itt Achtermann előtt! Naponkint szépszámú előadást kellett végighallgatnia, tele tudományos műszavakkal, amiket ő nem értett, hiszen még írni-olvasni sem tudott. Szerencsére egy földije, Schmedding államtanácsos megkönyörült rajta, esténkint magához hítta s maga rágta bele a nagykorú deákba a betűk ágasbogas tudományát.

Időnkint keserves ínséget is kellett szenvednie a leendő művésznek, bár Vincke kormányelnök kétévi segélyt szerzett neki. Két évig csak megvolt, de a két év elmúltával a segély is abbamaradt, Achtermann pedig hű katolikus életmódja miatt elvesztette bizonyos pártfogóinak kegyét. Egy gazdasági pályatétel megoldása nagy dícséret mellett szép ösztöndíjat is szerzett neki, melyből egy évig megint elélhetett. Aztán újból csak nyomorogva tengődött; de nem vesztette el bátorságát, bár néha hetekig alig telt betevő száraz kenyérre.

Munkái azonban lassankint mégis csak jövedelmeztek valamit s végre sikerült annyi pénzt összerakosgatnia, hogy régi óhaját teljesíthette s olaszországi tanulmányútra indulhatott. 1838-ban indult útnak, 1839 nyarán Carrarában gyönyörű márványfeszületet faragott, melyet Arenberg herceg vett meg s vitt Rómába, hol maga XVI. Gergely pápa áldotta meg. A művész is megjelenhetett a pápa előtt, ki e szavakat intézte hozzá: „Ön oly művet alkotott, mely nem-

csak önnek, hanem egész nemzetének díszére válik".

Ily elismerések dacára is újra csak keserű nyomor várt Achtermannra. Pénzt kölcsönkép kellett felvennie, hogy munkáihoz anyagot vehessen. „Három napja nem ettem semmit — írja egyszer —, míg végre valakitől 3 soldót (vagy 12 fillért) kaptam; ezen vettem egy darab kenyeret, belemártottam a Fontana Trevi vizébe és megettem, — de mekkora farkasétvággyal!" Hitelezői fizetést sürgettek, Achtermann, akinek betevő falatja sem igen volt, nagy szorultságában elment a Dell'Anima templomba s imádkozott. Mikor a templomból kilép, megszólítja két fiatalember s arra kérik, mutatná meg nekik műtermét. Achtermann magával vitte őket. Útközben így szól az egyik: „Művésszé lenni bizonnyal nehéz dolog; de azt hiszem, aki a kezdet nehézségein túlesik, annak pompás élete lehet". Achtermann keserű sóhajjal felelte: „Mikor béreslegény voltam, mindig volt egy-két garas a zsebemben; katonakoromban kifutotta a menázsiból; mint asztaloslegénynek is volt mindig valami kis pénzmagom a ládafiában; de mondhatom: amióta művész vagyok, nyomorultabb vagyok a templom egerénél". S itt elmondta, mily sanyarú a helyzete. A két ifjú összenéz, aztán kijelentik: „Ha elfogadja szolgálatunkat, szívesen felajánljuk a szükséges kölcsönt. Összeadva van annyi pénzünk, amennyire önnek szüksége van". Achtermann hálásan fogadta a váratlan segítséget.

III.

A „Pietà".

Lassan-lassan jobbra fordult Achtermann sorsa s anyagi helyzetének javulásával nagyobbszerű s költségesebb munkákra is vállalkozhatott. Leghíresebb e munkák között világhírű Pietà-ja.

Achtermann gyakran térdelt imábamerülten a münsteri székesegyházban a fájdalmas Szűz egyszerű képe előtt s végre az a gondolata támadt, hogy szeb-

bet, művésziebbet állítson a régi kép helyébe. Ez volt a Pietà alapgondolata és eredete.[1]

Tervét a münsteri püspök nagy örömmel fogadta s a szobormű költségeire gyüjtést rendeztetett a hívek között. A gyüjtés szép eredményéből, mely Achtermannt könnyekig megindította, a művész maga 1000 tallért engedett el, „hiszen, úgymond, a szobormű kedves szülőföldjéé lesz".

Sok fáradságába került, míg a carrarai kőfejtésekben alkalmas márványtömbre akadt. Végre talált ilyet is és megvette 1600 tallérért. A csoportozat gipszmintájáról a hírneves *Ahlborn* festő így ítélt: „Az alakok s rajtuk az érzelmek kifejezése szent tárgynak jobban megfelelnek, gyöngédebbek és méltóbbak, mint a hatalmas *Michelangelo* Pietà-ján a Szent Péter-templomban. Ami Michelangelo-nál a nagyság, az Achtermannál a szeretet és a hit, mely a nagyságon elömlik. E remekmű évszázadokon át hő imára s elmélkedésre fogja hevíteni a híveket".

1850 októberében az elkészült műalkotást Livornóba vitték; itt Achtermann vezetése alatt feltették a „Hermanna" hajóra — vagy 250 mázsát nyomott — és 1851 márciusában Münsterbe értek vele. Augusztus 22-én tartották a szoborszentelés ünnepségét. A püspöki mise alatt az istenfélő művész az összesereglett roppant néptömeg jelenlétében középülésre megáldozott. Boldog nap volt ez Achtermann életében. Neve messze elterjedt. Pietà-ját azontúl 12-szer kellett márványba vésnie.

Egyszer egy előkelő angol utazó lépett be Achtermann műtermébe. „Achtermann úrhoz van szerencsém?" — kérdé. „Az vagyok" — felelé a művész. Erre az angol nagy hévvel megragadja Achtermann kezét s lelkesen kiáltja: „Uram! Láttam az ön Pietà-ját a münsteri dómban s amint úgy elnéztem a fájdalmas

[1] Pietà-nak nevezik tudvalevőleg a fájdalmas Szűznek azt az ábrázolását, amint szent Fia holttestét a keresztről való levétele után térdén nyugtatva szemléli.

Szűz alakját, bensőmben úgy éreztem, hogy katolikussá kell lennem. Megígértem az ön Mária-szobra előtt az Istennek, hogy katolikussá leszek. S ígéretemet teljesítettem is. Most a bérmálás szentségére készülök s azért jöttem, hogy önt bérmaatyámul kérjem fel". Achtermann meghatottan teljesítette a kérelmet.

IV.

Újabb remekművek. A művész pihenője a fájdalmas Szűz lábainál.

Münsterben akkora volt a lelkesedés Achtermannért, hogy újabb munka megrendelését tervezték. Az alkalmat az hozta meg, hogy az egyházi szabadság hitvalló hősének, *Droste-Vischering* Kelemen kölni érseknek akartak emléket állítani, amire legjobbnak valamely vallásos tárgyú szobormű ajánlkozott. A terv valósággá lett; új gyüjtés indult meg s Achtermannt bízták meg a mű megalkotásával.

Ez volt a keresztről való levétel csoportjának eredete. Öt személy van rajta; Arimatheai József az Úr holttestét jobb térdén nyugtatja, míg fejét gyengéd szeretettel saját fejével támasztja alá; vele szemben János karolja át az Üdvözítő lábait.

1858 márciusában készült el a nagyszerű műalkotás; IX. Pius maga is megtisztelte látogatásával.

De most hogyan vigyék ezt a rengeteg márványt Rómából Münsterbe! Külön óriási fa-szekrényt kellett neki készíteni; hajót azonban csak nagysokára találtak olyat, melynek ürtartalma ekkora tömeg befogadására elég terjedelmes volt. Végre egy holland hajón elég alkalmas helyet találtak. Az óriási ládát a partra vitték; a darúcsiga karvastagságú köteleken emelte lassan a magasba, majd lebocsátotta a hajó fölé. Egyszerre csak elszakad egy kötél; az egész óriási teher roppant erővel félrezuhan a falazat felé; Achtermann felsikolt s kevés híja, hogy ájultan nem rogy a földre . . .; e pillanatban a megrémült munkások ajkáról felhangzik a lorettói ima: „Sancta Maria, ora pro

nobis! Sancta Dei Genitrix, ora pro nobis!" Achtermann is velük imádkozik és íme — mekkora szerencse: az óriási láda éppen olyan helyen érte a rakodópart falazatát, ahol néhány kő ki volt ütve s hiányzott; itt fennakadt, megtámasztódott s a veszély elhárult; Achtermann ismét nyugodtan lélekzett fel. Mikor a ládát a hajó legalján elhelyezték, megkérdezte a hajóskapitány, aki dühös protestáns volt, hogy tulajdonképpen mi is van abban a ládában? Mikor megtudta, hogy a szent test levétele, bosszúsan kiáltott fel: „Ha tudtam volna, soha ezt a bálványt fel nem veszem a hajómra!"

Achtermann szárazföldön utazott Münsterbe s innen Rotterdamba. Itt azonban azt hallotta roppant ijedelmére, hogy a Földközi-tengeren iszonyú vihar dúlt s a három hajó közül, melyek Livernóból Hollandia felé indultak, kettő tönkrement, a harmadik felől pedig semmi hír. Ez a harmadik volt az, mely a remekművet szállította. Képzelhető a művész aggodalma, ki nem tudta, nem az ő hajója pusztult-e el. Egy hét mulva azonban a hajó minden baj nélkül kikötött. Achtermann ujjongott örömében. A hajó protestáns kapitánya most megölelte Achtermannt s így kiáltott fel: „Egyedül az ön szobrának köszönhetem a hajó és mindnyájunk megmentését. Mikor a viharos hullámok védtelen játékává lettünk, akkor ez a szobormű tartotta hajónkat roppant súlyánál fogva mindig egyenletes helyzetben. A Madonna ekként megmentőnk lett. És amit a halál legközvetlenebb veszélyének percében a Boldogasszonynak megfogadtam, azt most hadd teszem meg: kijelentem, hogy azonnal katolikussá leszek!"

Erre Münsterbe szállították a szobormű vet. Az itteni fogadtatást egy szemtanu következőképpen írja le:

„1858—59-ben tanulmányaim végett Münsterben laktam. Éppen ekkor sokat beszéltek Achtermannról, mert mindennap várták új szobormű ve, a „keresztlevétel" csoportjának megérkezését. Az egyetemi hall-

gatók közt is nagy volt az érdeklődés. Nem csoda: Achtermann és remekművei közlelkesedést keltettek. Mindenki nagyrabecsülte a szerény, szeretetreméltó s egyúttal oly bámulandó tehetségű művészt. Várvavártuk a mű megérkezését. Végre egyszer csak úgy délután elterjedt a hír, hogy a „keresztről való levétel" megérkezett. Nosza, nyitva hagytuk a nyelvtant és a zongorát; a kovács a kalapácsot, a szabó a vasalót a sarokba dobta, még a feltálalt ebéd is érintetlen maradt — és rohan ki minden épkézláb ember a székesegyház előtti térre. Magam is köztük voltam. A százados hársak árnyékában s a közeli utcákon ekkor már ezrekre menő néptömeg tolongott, hullámzott: mindenki örült és látni-hallani vágyott.

A székesegyház előtt óriási volt a tolongás, sürgés-forgás, lárma és futkározás. Nagynehezen sikerült odafurakodnom a főkapu közelébe: hatalmas szekéren ott feküdt a rengeteg faláda, melyben a remekművet szállították. Izmos munkások egész hadserege foglalatoskodott a láda megtámasztása, leemelése s a dómba való bevitele körül. Nagy kiáltozás, néha szitkozódás is, ha az egyik fél nem tette meg pontosan, amit a vezényszó előírt, — mindez csak fokozta a rendkívüli látvány érdekességét. Az embertömeg ezreinek zúgó lármájában — nagyon jól emlékszem rá — csak egy alak látszott teljesen nyugodtnak, hallgatagnak; némi aggodalom látszott ugyan arcán, de izgatottság nélkül osztogatta időnkint rövid, katonás parancsait.

Ez volt a művész: Achtermann.

Az embernek akaratlanul is rajtaragadt a tekintete. Magas, izmos termetű, de már kissé meghajlott vállú ember: kalapja alól hosszan lelógó hófehér hajfürtjeivel játszik a szellő. Mikor talán legnagyobb volt a zajongás, egyszerre csak magános harangütés kondult meg a székesegyház magas tornyában. A lármázó, izgatott néptömeg alig vehette észre; de Achtermann figyelmét nem kerülte el. Egy percig tünődött, mint aki nem tudja, mit jelent a harangszó s kérdő pillantással tekintett fel a torony felé. E percben azonban

újra megszólalt a harang s mármost rendszeres harangozás következett, az Úrangyala harangszava. Erre Achtermann leveszi kalapját, keresztet vet, kezeit összekulcsolja, meghajlott termetét felegyenesíti s oly bensőségesen kezdi imádkozni az Úrangyalát, hogy a legdurvább vallásgúnyolót is tiszteletre gerjesztette volna.

Soha életemben ily megható jelenetet nem láttam. A moraj elnémult, a munkások elcsendesedtek, lerakták a földre a vasrudakat és emelőket, vagy rájuk támaszkodtak s úgy imádkoztak ők is kalaplevéve, mint Achtermann. Észrevette-e mindezt a művész, nem tudom, mert oly elmélyedve állt ott; nem is mert mozdulni senkisem, míg ő keresztet nem vetett s kalapját ősz fejére fel nem tette.

A népet a szoborhoz csak napok mulva bocsátották be a templomba. A püspök és káptalana, valamint a szoborállító bizottság jelen voltak a felavatáson. Mindenki sokat, nagyon sokat várt a műtől, de minden szemlélő azt vallotta, hogy a valóság minden várakozásukat felülmúlta. Senkisem képzelte a művet ily megragadóan nagyszerűnek, szépnek, élettel telinek."

Feladatát szerencsésen megoldván, művészünk újra visszatért Rómába, hol még számos remekművet alkotott.

Mennyire ragaszkodott egyszerű vallásosságához, mutatja többi közt a következő jellemző eset. Az orosz cárnő olaszországi útjában maga is meglátogatta Achtermann műtermét s egy Mária-szobor annyira megnyerte tetszését, hogy rögtön meg akarta venni — így beszéli maga Achtermann az ő keresetlen, egyszerű szavaival; — nagyon megtetszett neki a szentséges Szűz szobra; dícsérte is nagyon, csak azt mondta, egy nem tetszik neki rajta. Ugyan mi az, felséges asszonyom? kérdém. Azt felelte: minek tettem koronát a Boldogasszony fejére? Vegyem le a koronát, akkor megveszi. Én meg azt gondoltam magamban, hogy azt bizony kár volna onnan levenni. A mennyország Ki-

rálynőjének korona illik a fejére és akinek a Boldogasszony a koronával nem kell, az egyáltalában nem kapja meg. És azért azt mondtam az orosz cárné őasszonyságának, hogy bizony én nem veszem le a koronát a Szűz Máriámról. És így abbamaradt a vásár.

E gyengéd vallásosság és józan egyszerűség Achtermann állandó tulajdonsága maradt élete késő alkonyáig. Megtört aggastyán korában is még mindig naponkint híven eljárt a szentmisére.

A kenyérkérdés élete végső szakában természetesen nem gyötörte többé, amióta művei révén világhírűvé lett; de azért egyszerűen élt mindvégig s vagyonát arra fordította, hogy jótékony alapítványokat tett. A forró olaszországi nyár idején Rocca di Papa nevű dombos faluba vonult; az itteni beomlófélben lévő kápolnát megújíttatta, papi lakást építtetett melléje s alapítványt tett szentmisék mondására és szegénysorsú gyermekek taníttatására.

Jótékony s istenfélő életének 1884-ben vetett végett a halál. Május havának egyik vasárnapján nagy gyöngesége dacára még egyszer elvitette magát a Campo Santo templomába, melynek főoltárán álló Pietà-ja előtt még egyszer kedvére ájtatoskodott. Óhajára meggyujtották az oltár összes gyertyáit. Az agg művész szeme boldogan villant fel, ki egész életét arra szentelte, hogy az Udvözítőt és fájdalmas Anyját hozzájuk méltó műalkotásokkal dicsőítse. Céljához érve, nyugodtan zenghette el immár a fájdalmas Szűz lábainál búcsúdalát: „Most bocsátod el, Uram, szolgádat békességben..."

Mihelyt a templomból hazaért, ágyba kellett feküdnie s másnap, 1884 május 26-án a keresztény művészet egyik kiváló oszlopa kidőlt: Achtermann megszűnt e földön élni.

Ott temették el a fájdalmas Szűz lábainál, kinek legszebb műveit szentelte...

*

Achtermann egyszerűségében is azon nagyszellemű művészlelkeknek tipikus alakja, akik művészi lángelméjüket s alkotóerejüket nem a por és hamu dicsőítésére, hanem a legfőbb eszmények: a vallási eszmeképek megélénkítésére szentelték s akikben az újkor az ő anyagelvi irányzatával tetemesen szegényebb, mint a régibb, egyszerűbb, de nemesebb lelkületű nemzedékek kora.

Hertkens: Wilhelm Achtermann, ein westphälisches Künstlerleben. (Trier, Paulinus-Druckerei, 1895.)

ÁLLAMFÉRFIAK.

Galántai
ESTERHÁZY MIKLÓS GRÓF,
Magyarország nádora.
(1582—1645.)

„... meg nem rendült, romlatlan férfierőben."
Vörösmarty (Zalán futása).

Ezredéves nemzeti multunk történetében felötlő jelenség, hogy rendszerint éppen akkor léptek fel legkiválóbb nagyjaink, midőn hazánk sorsa válságos fordulópontokra jutott. Midőn keletről-nyugatról irígy szomszédok szorongatták, s ugyanakkor a nemzet belsejét is vallási és politikai pártviszályok szaggatták, elernyesztve még a végső erőt is, mely a hon fiaiban szunnyadott: ugyanakkor keltek fel azok a tüneményszerűen nagy férfiak is, kik nagy eszmékkel hősi jellemerőt párosítva magukban, környezetükbe s egész tespedő nemzetükbe új életerőt öntöttek.

Ilyen férfiú volt a főúri Esterházy-család főbüszkesége és nagyságának voltaképpeni megalapítója, *Esterházy Miklós nádor.* Eszményi fenségű, tiszteletreméltó alakja annál inkább megérdemli figyelmünket, mert ami őt oly naggyá s működését oly áldásossá tette az egész nemzetre nézve, az nem a merő szerencsés véletlen játéka, hanem elsősorban a megnyerő egyénisége volt. Éppen ezért áll mai napig mint az ősi erény, ősi hithűség és önzetlen honszeretet jellegzetes mintaképe előttünk.

Ez a jellemkiválóság volt nagyszerű szereplésének kulcsa; ez volt ama varázs titka, mely oly ellenállhatatlan erővel hatott mindenkire, aki vele érintkezett.

Környezetében számos kiválóan rokonszenves névvel találkozunk. Csak közeli rokonait számítva, ott látjuk oldalán Dersffy Orsolyát, majd Nyáry Krisztina grófnőt, kiket ő térített vissza őseik hitére; ott Nádasdy Ferencet, az országbírót, a megtért Homonnai Drugetheket, Thurzókat, Illésházyakat, s kiket első helyen kell vala említenünk, fiait: Esterházy Lászlót, a vezekényi hőst, és Pált, a későbbi herceg-nádort. Közöttük, mint tiszteletreméltó pátriárka él és működik a nádor, valamennyiökbe ő önti át, valamennyiökben ő ápolja a mélységes vallásosság és áldozatrakész hazafiasság szellemét, mely jellemének alapvonása.

Mint annyi más igazán nagy ember, Esterházy is a maga erejéből küzdötte fel magát azzá, amivé lett. Atyja pozsonyi alispán, de egyébként elég szegény nemesember volt. Teljesen hiteltérdemlő történeti adatok szerint családja a honfoglaló ősmagyar nemzetségek egyikének, a *Salamon*-nemnek volt egyenes leszármazottja s a XI. században még terjedelmes földbirtokainak elaprózott maradványait félezredéven át a „prima occupatio" — első elfoglalás — jogcímén bírta. A Salamon-nemzetség mindkét ága, az Illésházyak és Szerházyak (utóbb Esterházyak), időközben elszegényedtek és csak 1600 körül nyerték vissza ősi fényüket. Az Illésházyak új virágzását Illésházy István nádor, az Esterházyakét kevéssel utóbb hősünk alapította meg. A hitújítás idején mindkét testvér-család az újítókhoz csatlakozott s így Miklós is Luther híveként született Galántán 1582 április 8-án. Esterházy Ferencnek és Illésházy Zsófiának tizedik gyermeke volt.

I.

Küzdelmes ifjúsága és emelkedése.

Kicsiny korú volt még, midőn előkelő és gazdag rokona, *Kubinyi László* pozsonyi kamaratanácsos házába került, aki nevelés végett elkérte szüleitől s házába fogadta.

Kubinyi családja katolikus volt, sőt egyházi férfiakkal baráti viszonyban élt. Így került Miklós már gyermekkorában katolikus légkörbe. Utóbb Kubinyi Nagyszombatba vitte a káptalani iskolába; majd, midőn részben éppen Kubinyi szorgalmazására a Jézustársaságiak Sellyén gimnáziumot nyitottak, nevelője Miklóst is Sellyére vitte, hova különben számos protestáns család is beiratta gyermekeit.

Tanulókorából feljegyezték Esterházyról, hogy komolylelkületű ifjú volt, aki állandóan tartózkodott a bortól és könnyelmű mulatozástól és minden léha időtöltésnek határozott ellensége volt. Tanulmányainak kitűnő sikere már akkoriban nagy reményeket ébresztett felőle tanáraiban, kiknek öröme és büszkesége volt.

Sellyén erősödött meg elhatározása, hogy a katolikus hitre tér, amit 1600-ban, tizennyolcéves korában nyilvánosan meg is tett. Családja igen zokon vette megtérését. Atyja kitagadta családjából s kizárta a neki szánt csekély örökségből. Rendkívül megharagudott rá Tamás, Miklós legidősebb bátyja is, aki buzgó protestáns és a lutheránus felekezet szóvivő tekintélye volt. Hogy Miklóson s azokon, akik megtérése mögött állhattak — Forgách püspökön, Pázmányon s a jezsuitákon —, bosszút álljon, szövetkezett Kürti István szeredi prédikátorral s ezzel együtt lefordította és kiadta *Hunnius* Egyed, német protestáns hitvitázó művét, mely hevesen támadja a katolikus vallást s Németországban nagyon elterjedt. E mű fordítását Pázmány mintegy irodalmi hadüzenetnek vette s nem késett síkraszállni. Ekkortájt írt műveiben Hunnius munkájára folytonosan visszatér.

A mélykedélyű Esterházy Miklóst családjának viselkedése mélyen sebezhette. De nem panaszkodott miatta.

„Arra erőnk s annyival inkább hatalmunk nincsen — ez volt elve —, hogy egymásnak hitet adhassunk. Mert a hit Istennek magános ajándéka; és úgy látom, mind a két részről megnyugodtunk a magunk

hitén, s azért idegenséget egymáshoz alkalmatlan viselnünk."

Negyvennégy évvel utóbb maga mondja, hogy megtérése nem a jezsuiták nyomásának vagy cselszövényeinek eredménye volt. „Hatalom és fegyver az ő kezükben nincsen, amellyel másokat az ő religiójukban, sem egyébképpen opprimálhatnának; s tudományuk ellen akinek mi kérdése vagyon, nyúljon meg tudománnyal hozzájuk s ne karddal." A katolicizmus védelmében utóbb tudományos téren is tanusított buzgalma szintén azt mutatja, hogy tiszta meggyőződésből mondott le atyja vallásáról s ami ezzel járt, örökségéről.

A nagyvilágban ekként egyedül maradt ifjú konvertita nagybátyjához, a hírneves nádorhoz fordult menedékért. *Illésházy* magához fogadta és hamar megszerette unokaöccsét. Miklós a jeles nádor oldalán közelről is megismerkedett az ország közügyeivel és törvényeivel, melyeknek ismeretére később annyira rászorult.

Ugyanitt gyakorolta a fegyverviselést is nyílt mezőn és várvívásban egyaránt, a 15 éves háborúban a török ellen. S midőn Illésházy 1603-ban ellenségeinek fondorlatai következtében Rudolf császár neheztelését vonván magára, Lengyelországba kényszerült vonulni, Esterházy oda is híven elkísérte és megosztotta jótevőjével a száműzetést. Vele tért aztán vissza 1605-ben, vele volt Kassán és Korponán a Bocskaytól összehívott országgyűléseken, 1606-ban a bécsi és zsitvatoroki békekötéseknél s a nádor haláláig (1609) ennek oldalán járta a közélet iskoláját.

Illésházy azonban buzgó híve volt a protestáns vallásnak és Miklóst, kinek rendkívüli értelmi tehetségét és jellemességét csakhamar felfedezte, szintén meg szerette volna nyerni hitének. De Esterházynál minden édesgetés és sürgetés hasztalan maradt. Sőt midőn utód nélküli nagybátyja Trencsén birtokával kínálta meg a szüleitől kitagadott, vagyontalan ifjút,

ha csak visszatér a lutheránus hitre: ez másodszor is elutasította a hite árán kínálkozó szerencsét s vallásához hű maradt. „Isten ajándéka a hit — mondogatta —, s ám vallja kegyelmetek, amit akar s hagyjon békét nekünk is in avita nostra fide" (ősi hitünkben). Illésházy halála után Miklós az elhalt nádor sógorához, a gazdag és hatalmas *Mágócsy Ferenc* kassai főkapitányhoz szegődött, s a protestáns Mágócsy szintén hamar megszerette nemes jelleme, tehetségei és szorgalma miatt. Két éven át szolgált Esterházy Mágócsy alatt mint alvezér és urának bizalmas embere s ezen idő alatt egyrészt gyakorlati hadismereteit bővítette, másrészt mindazoknak szeretetét és becsülését kivívta, akik vele ezen állásában érintkeztek. Lelke nemes tulajdonain kívül délceg külseje, szép, kifejezésteljes arca és lovagias viselkedése is megnyerték megfigyelőit.

Mágócsy halála 1611-ben fordulópontra juttatta Esterházy élete folyását, mert a Mágócsy-családnak magva szakadt.

A főkapitány ifjú özvegye, szerdahelyi Dersffy Orsolya, ki férjének rengeteg vagyonát örökölte, s kinek szolgálatában Esterházy egyelőre megmaradt, a kiváló tehetségű alvezérnek — a szóhagyomány szerint — maga ajánlta fel kezét és vagyonát. 1612-ben újév napján tudniillik ősi szokás szerint összehítta előkelő háza népét, tisztjeit, híveit és barátait, hogy újévi ajándékkal örvendeztesse meg valamennyit. Csak egyedül Esterházyt mellőzte, s ez a szándékosnak vélt sértés miatt megneheztelvén, elbocsátását kérelmezte. „Kegyelmedet az bántja talán — szólt az úrnő —, hogy barátságos ajándék nélkül hagytam?" S kezén fogva a bántódott férfiút, kincstárába vezette, hol így szólt hozzá: „Ám válasszon magának tetszése szerint, ha talál benne tárgyat, mely kegyelmedhez méltó!" Esterházy valami csekélységet akart választani emlékül és csak akkor vette észre az özvegy szándékát, midőn ez piruló arccal kérdezte: hogy ugyan nem talál-e itt annál becsesebbet, vagy olyat, ami egymaga felérne

minden egyéb kincsnél? — s e szavakkal a hüledező Esterházynak önmagát és gyűrűjét, mint szerelme zálogát, hímezetlen nyíltsággal felajánlotta. Esterházy a születése, kora, szépsége s nemes gondolkodása szerint hozzá méltó nővel kezet fogott s a gyászév letelte után, 1612 november 22-én, 30 éves korában oltárhoz vezette az ország egyik legelőkelőbb és leggazdagabb asszonyát.

E lépéssel az imént még szegény, kitagadott, vándor Esterházy mintegy szempillantásra előkelő főúrrá, az ország egyik legtekintélyesebb földbirtokosává lett. E meseszerűen szerencsés fordulat azonban — ne feledjük — végelemzésben ismét csak azon személyi kiválóság és egyéni jótulajdonok folyománya volt, melyekkel a vagyontalan árva ifjú gazdag rokonának szívét megnyerte.

És szerencséje e perctől fogva egyre növekedett; amiben nagy része volt körültekintő ügyességének. Esterházyt sokan vádolták és vádolják mai napig önző kapzsisággal, amiért egyre azon dolgozott, hogy vagyonát növelje; de tudnunk kell azt is, hogy a szerzett vagyont nem fényűzésre, nem kényelme gyarapítására, hanem elsősorban a közügyekre és az ország védelmére fordította, s nem szabad felednünk, hogy akkoriban a nyomorúságos pénzügyi közviszonyoknál fogva a hazát magasabbrangú hivatalokban egyáltalán csak azok szolgálhatták eredményesen, akik saját vagyonukból fedezhették hivataluknak gyakran óriási költségeit.

Jogtalan vagyonszerzéssel Esterházy sohasem szennyezte be lelkiismeretét, sőt ellenkezőleg, több ízben remek példáját adta jogtiszteletének. Igy pl. iratait átvizsgálván, rájött, hogy két uradalma nem jogos birtoka, mire azonnal visszabocsátotta azokat jogos tulajdonosaiknak. Az egyik birtok, Regéc vára, éppen lovászát, *Alaghyt* illette. Esterházy meghítta a környék nemeseit lakomára; Alaghynak pedig megparancsolta, hogy ő is jelenjen meg, még pedig ünnepi ruhában. A lakoma folyamán egyszercsak felállt a nádor s

felköszöntötte ámuló lovászát, mint Regécvár urát, átadta neki azonnal a birtokleveleket is. Hasonlókép adta vissza Tornát is jogos birtokosainak.

Az önzetlensége ritka szép példájával egyszerre megnyerte az egész ország becsülését, melyet szerencséjével csak az imént ejtett irígylő bámulatba. II. Mátyás király kapitánnyá, majd királyi tanácsossá, később pedig Alaghy gyermektelen halála után Regéc törvényes urává tette.

Munkácsról, hol eddig tartózkodott, Esterházy csakhamar a félreesőbb, dunántúli Lendvára költözött s itt csendben, elvonulva élt. Itt térítette meg nejét a katolikus hitre. Megtérítette anyját és testvéreit is; és nem kételkedhetünk benne, hogy térítő buzgalmának e sikerei minden anyagi szerencséjénél édesebben boldogították. Mint *Ipolyi Arnold* oly szépen mondja, a szülei és bátyja által üldözött fiú és testvér, amint hatalomra jutott, az egyiptomi Józsefhez hasonlóan magához vette s jólétbe helyezte az özvegységre-árvaságra jutott anyát és testvéreit: Dánielt, Pált és Gábort s megnyerve őket a katolikus vallásnak is, egyaránt gondoskodott anyagi és szellemi javukról. Anyja, kit a legnagyobb tisztelettel és kényelemmel vett körül, mindhalálig áldotta — úgymond az egykorú író — a kínos órát, melyben Miklós fia született. Hitbuzgalmának sikerült segítőtársul a hírneves *Hajnal Mátyás* jezsuita hitszónokot megnyernie, kit Grácból hívott meg udvarába és évtizedeken át állandóan magánál tartott. Hajnal segítségével térítette meg rokonait, házanépét és alattvalóit, utóbb pedig sokakat azok közül, kik udvarában megfordultak. A gráci egyetemen a bölcseletben, a hittanban és természettudományban kitűnően kiképzett tudós vezetése alatt maga is rendszeresen tökéletesítette műveltségét, s miután Illésházy oldalán kiváló államférfiúvá és Mágócsy oldalán ügyes katonává fejlődött, Hajnal oldalán bölcseleti alaposságra és bámulatos teológiai ismeretekre tett szert, melyek segítségével jelentékeny hitvitázóvá és íróvá fejlődhetett.

Az 1613-iki országgyűlésen a nemzet is megnyilatkoztatta tiszteletét és bizalmát a gyorsan emelkedő ifjú főúrral szemben és Miklóst, Gábor, Dániel és Pál testvéreivel együtt a „nagyságosok" rendjébe emelte, ami akkor a bárói méltósággal volt egyjelentőségű.

1614-ben pedig kitüntető bizalmi küldetést ruháztak Esterházyra, midőn a linzi gyűlésre küldendő nyolctagú királyi bizottságba őt is beválasztották. A gyűlésen Esterházy a Mátyás jogara alatt álló összes országok követei előtt oly feltűnő politikai éleslátást és szónoki ügyességet árult el, hogy mind a király, mind az idegenek tiszteletét egyszerre kivívta. Ezóta a politikai pályán maradt s mindjárt kezdettől fogva annyira bírta uralkodója bizalmát, hogy ez — főleg Pázmánynak prímássá való kineveztetésétől kezdve — minden fontosabb ügyben Esterházy tanácsával élt. 1617-ben megtette beregi, 1618-ban zólyomi főispánná, királyi főudvarmesterré és zászlósúrrá. II. Ferdinánd megkoronázásakor ő vitte Magyarország zászlaját, mely alkalommal az új király Szent István kardjával aranysarkantyús vitézzé ütötte.

1619-ben Esterházy királyi főbiztosként működött a nagykárolyi értekezleten, mely a király és Bethlen fejedelem közt már előbb létrejött nagyszombati békekötés némely megoldatlanul maradt kérdését intézte el. Hazája békéjének munkálása közben szenvedte azt az érzékeny csapást, melyet házi boldogságán nejének korai elhunyta ejtett. Februárban indult Nagykárolyba, hű nejét zólyomi várában hagyva, ki ugyanitt már március 15-én jobblétre szenderült.

Nagykárolyi küldetésének szerencsésen eleget tévén, Munkács várába sietett Esterházy s innen Bécsbe utazott, nem sejtve, hogy a felzendült csehek sikereitől ösztönzött Bethlen újabb felkelésének csakhamar éppen az ő munkácsi vára lesz az ára.

Bécsből újabb fontos küldetésben kellett eljárnia a nádornál, „mely készséges és a felség megelégedésére viselt követségét" II. Ferdinánd egyik levele magasztalja. Majd midőn a pozsonyi országgyűlés köz-

benjáró szerepre vállalkozott II. Ferdinánd és a csehmorva elégületlenek közt, az országos követség tagjai sorában Esterházy is elindult Prágába.

1619 őszén Bethlen újra fegyverre kelt s az egész felföldet hatalmába kerítette. Csak Munkács nem nyitotta meg előtte kapuit s Esterházy a felhívásra, hogy Bethlenhez álljon, nyiltan hangoztatta elvét: hogy „valakié a nemes ország leszen, s valaki a magyarországi Szentkoronát bírja, annak, mint Istentől választott fejedelemnek, engedelmességét mutatja."

Bethlen diadalmasan hatolt a felső megyéken át egészen Pozsonyig, sőt lovassága már egyesült a morva felkelők hadaival. A szorongatott *Lipót főherceg*, a Németországban időző Ferdinánd helyettese, magát a nádort, *Forgách Zsigmondot* is felhatalmazta, hogy a viszonyoknak engedve, ideiglenesen a fejedelemhez csatlakozzék s a fejedelem hevét mérsékelve, iparkodjék a király érdekeit előmozdítani. Forgách valóban hajlott e tanácsra, bebocsátotta Bethlent a pozsonyi várba s ez itt a Szentkoronát is hatalmába ejtette.

Országszerte mindenki Bethlennek hódolt tehát, még Esterházy öccseit, *Dánielt* és *Pált* is „reá vitte a kéntelenség" a meghódolásra — mint Miklós róluk feljegyezte —; *Gábor* bátyja pedig Miklóst is kérvekérte a maga és Forgách nádor nevében, hogy vegyen részt velük együtt a Bethlen sürgetéseire kihirdetett pozsonyi országgyűlésen. De Esterházy Miklós nem állt alkuvóba a körülményekkel. A királyhűség az ő meggyőződése szerint lelkiismeretének követelménye volt, s azért rendületlenül megmaradt királya mellett. Kéréssel nem hatottak rá; a nagyeszű fejedelem hatalma és szerencséje nem rettentette meg; Lipót főherceg is hasztalanul írta neki: „alkalmazkodjál a körülményekhez, veszélynek ne tedd ki magadat, mert még nagy szolgálatokat tehetsz a királynak és hazádnak!" Az ő törekvéseinek egyetlen és változhatatlan célja az volt, hogy Magyarország a török iga alól végre-valahára felszabaduljon s azért nem értett egyet

a török segélyre támaszkodó Bethlen-féle mozgalommal.

Szilárd meggyőződése szerint a legjogosultabb kívánságoknak és a legfájóbb, tőle is mélyen érzett sérelmek miatt való panaszoknak mindaddig el kellett némulniok, míg a pogány ellenség nincs kiűzve hazánk földjéről. A sérelmek hajtogatása, míg az ország nagy része török járom alatt nyög, szerinte olyanféle eljárás, mint mikor valaki a pókhálókat szedegeti le égő háza faláról, ahelyett, hogy először a tüzet oltaná. Majd ha a nemzet újra ura lesz osztatlan hazájának, lesz akkor módja és ereje minden egyéb baj orvoslására; de a Habsburgokkal való versengést, kikben az adott viszonyokhoz képest a legjobb szövetségeseket látta, és főkép a fegyveres ellenkezést idő-előttinek, erőfecsérlésnek, sőt a nemzet fáját minden fölött emésztő betegségnek tartotta. „Haragszunk-e, uram, a németre — írja egy levelében, — azért, hogy halogat és nem akarja ígéreteit effektuálni? — Meglehet; de félek rajta bizony, hogy nem halogat a *török,* de effektuálja a dolgát s úgy netalántán, hogy nem törődünk többször rajta. S kettő a dolog, édes Thurzó uram: vagy benne hagyja a török az erdélyi fejedelemségben akit választandó kegyelmetek, vagy nem; ha benne hagyja, rabjai leszünk és csak addig maradunk benne, míg ő akarja; — ha nem, koronástól és országostól *a némettől subjugáltatunk megoszolva etc....* kitől óvjon Isten bennünket."

Bethlen ismételten meghívta a pozsonyi gyűlésre, eléggé jelezve ezzel, mily fontosnak tartja Esterházy megnyerését; midőn pedig Esterházy sem Pozsonyban, sem Besztercén, hová Bethlen a nádor által megidéztette, meg nem jelent, Bethlen bosszúját kellett eltűrnie. A fejedelem körülzáratta s hevesen ostromoltatta *Lakompak* várában; ekkor azonban *Dampierre,* császári vezér, Németújhely alól szokatlan gyorsasággal Lakompak felmentésére sietett, Esterházy veszedelmét egész hadseregével felérőnek tartván, s Bethlen hadait tényleg megfutamította. Lakompak ezen ostroma

alatt a csekély őrséggel rendelkező Esterházy az ég segítségében bízott. „Fogadást teve — írja fia, Pál, a „Mennyei Koroná"-ban — Szent Mihály-nap estén az Istennek, hogy ha ellenségétől megmenekedhetnék, Szent Mihály archangyal tisztességére egy templomot, ahoz Klastromot építene a Szent Ferenc szerzetének... Meg lévén azért a Békesség, az Ezer hat száz huszon ötödik Esztendőben, építték meg mind az Szentegyházat, s mind pedig a Klastromot Szent Mihály tisztességére Kismarton városában."

A fehérhegyi diadal kevéssel utóbb jobbra fordította Ferdinánd helyzetét. Bethlen hajlandó lett a békére, de elejétől fogva kikötötte, hogy Esterházy a béketárgyalásokon ne vehessen részt. Ferdinánd azonban készebb volt visszalépni az értekezlettől, semhogy csüggedetlen hívét elejtse. Bethlennek engednie kellett. Esterházy pedig megjelenvén a hainburgi értekezleten, az ököljog e szomorú korszakában fényes tanujelét adta önzetlen méltányosságérzetének és honszeretetének, midőn azonnal habozás nélkül belenyugodott, hogy a béke fejében három tiszántúli megyén kívül éppen az ő birtoka: Munkács vára legyen Bethlené. Viszont gondja volt rá, hogy a nemzet jogos kívánságait a király is teljesítse: teljes amnesztia engedtessék mindenkinek kivétel nélkül s az ország szabadságait és kiváltságait a király újból megerősítse. A béketárgyalás közben és utána inkább meggyőzés, mint fegyver útján igyekezett a dunántúli megyéket és várakat Ferdinánd hűségére visszavezetni. Utóbb jelentékeny szerepet játszott a nikolsburgi békekötésben (1621), s ugyanazon évben a nádorválasztó soproni országgyűlésen 75 szavazó bizalma tüntette ki a megválasztott protestáns Thurzó Szaniszló mellett. A király kegye sem maradt el: még ugyanezen évben az országbírói méltóságra emelte az elhalt Drugeth helyébe, majd pedig grófi címmel kinevezte érsekújvári és bányavidéki főkapitánnyá, zálogbirtokul adva neki egyúttal Kismartont és a fraknói grófságot. Esterházy azonban — mint már három évvel előbb is —

szabódott e hivatal elől. Nem kívánt oly tisztséget, melynek megfelelő teljesítésére nem érezte magát képesnek. „Nyilván van fölségénél az is, — írja, — hogy énnekem minden jószágom többnyire elpusztult és elégették; pénzemet, ezüstömet, aranyomat, aki ellenségimtől megmaradott, elköltöttem a fölség szolgálatában." A király megmaradt szándékában s Esterházy mint újvári kapitány vitte végbe az 1623. év legfényesebb fegyvertényét, midőn az erdélyi fejedelem szolgálatában álló török-tatár sereget Nagyszombat alól kiverte és a Nyitra vízénél megsemmisítette, ezáltal nagyszámú keresztény fogolynak adva vissza szabadságát. E győzelem emlékjele azon aranyozott ezüst zászlócsúcs a fraknói családi kincstárban, melyre e szavak vannak vésve: „Gróf Esterházy Miklós Uyvári Generálisságában Mely Törököt Bethlen Fejedelem Hozott volt ki II. Ferdinánd Római Császár És Az Kereszténység Ellen"; a másik oldalon pedig: „Ibrahim Boszniai Bassa Zászlóján való Vért, Melyet Egynéhány Több Szép Zászlókkal És Közel Négy Ezer Keresztény Raboknak Elszabadításával Nyertek El Tőle Uyvárnál 1623 Szentandrás Napján."

Esterházy úgy érezte, hogy kivívott diadalt és előnyös helyzetet késedelem nélkül ki kellene zsákmányolni s erélyesen sürgette, hogy a háborút folytassák. Maga 1624 januárjában főrangú török foglyaival, gazdag zsákmánnyal s törököktől elfoglalt 35 lobogóval vonult be Bécsbe. Célját azonban — a háború erélyes folytatásának elrendelését — nem érte el; az udvari békepárt ismét fegyvernyugvást kötött.

Éppen ezen egyezkedés idején váltott Esterházy gyűrűt —5 évvel első nejének halála után — bedegi gróf *Nyáry Krisztinával,* Thurzó Imrének, György nádor fiának alig 20 éves özvegyével. A háborús idők miatt sietségben, nagyobb ünnepélyesség nélkül tartották meg az esküvőt Szucsányban, Turóc egyik kis mezővárosában, 1612 július 21-én. Az ünnep jelentőségét emelte, hogy éppen *Pázmány Péter* esztergomi érsek s a király kiküldöttje áldotta meg frigyüket; ő

eskette meg a katolikusok vezérférfiával azt a főrangú hölgyet, kit csak néhány éve a protestánsok vezérférfiának fiával, Thurzó Imrével adott össze a katolicizmus elkeseredett ellensége, *Alvinczy Péter* kassai prédikátor.

E boldog frigy derítette fel a gondokkal és fáradalmakkal elcsigázott államférfiú életét. Békés nyugalmat azonban ez sem biztosíthatott neki, mert a király elsőrangú államférfiúi tehetségét mindinkább méltányolva, folytonosan magához hivatta és megbízásokkal halmozta el. „Im hatodik esztendeje már annak, — írja Esterházy ebben az időben, — hogy csaknem in continuo motu (szakadatlan mozgásban) vagyok az ő felsége szolgálatjában, az kiben magamnak való üdőm, bátran mondhatom, hogy egy holnapom alig volt. Egyéb dolgaimra nézvén is azért kívánnám, ha mi kis időm adatnék ő felségétől, hogy azokat eligazíthatnám."

II.

Esterházy mint nádor és hadvezér.

Pedig ha eddig sem volt nyugalma, még kevésbbé remélhette azt a közel jövőben. Thurzó Szaniszló halálával megüresedett az ország első hivatala, a nádori szék s a soproni országgyűlés, bár nagyobb részében protestáns rendekből állt, 1626-ban Esterházyt emelte a nádori méltóságra, mely őt, mint az országgyűlés kiemeli, „már régen megilleté". Esterházy nyerte el az összes szavazatok öthatodát: 125-öt, míg a protestáns Nádasdy Pál csak 25-öt kapott.

Ugyanez időben érte el a 44 éves nádor szerencséjének tetőpontját, midőn eddigi tisztségein és birtokain kívül még Sopron megye főispánságát és a fraknói grófság örök birtokát is megkapta, ez utóbbit főleg azon ritka önzetlenségeért és hazafias áldozatkészségeért, mellyel királyának kérelmére s a Bethlennel való egyezkedés sikeresítése végett önként lemondott munkácsi váráról és uradalmáról az erdélyi fejedelem javára.

Még ugyanazon évben újra kitört a háború Bethlen s a király közt. A nemzetét annyira féltő nádorra nézve súlyos megpróbáltatás volt e testvérháború. Nagy érdeme is van a pozsonyi és szőnyi békékben, melyek miatt IV. Fülöp spanyol király Esterházynak aranygyapjat küldött, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem óta Esterházy volt az első magyar, kit e kitüntetéssel megtiszteltek.

Csakhogy a derű csakhamar ismét borúra változott. Ez időben mérgesedett el az a mérhetetlenül sajnálatos feszült viszony Esterházy és Pázmány között, melybe a kor két legnagyobb magyarját és legnagyobb katolikusát többrendbeli félreértés és ingerlékeny természetük ragadta. Ez a két nagy ember nem tudott mindenben egyetérteni. Céljuk egy volt, de az eszközök iránt nézeteik eltértek. S mert mindkettő úgy érezte, hogy tervei megvalósításához van a haza üdve kötve, s hogy útjokban akadályokat megtűrniök nem szabad: néha nagyon is heves súrlódás fejlődött ki közöttük még oly kérdésekben is, melyek nem voltak elsőrangú fontosságúak. Ilyen volt híres vitájuk a fölött, kit illet meg az első hely a király mellett: a prímást-e vagy a nádort? Sokkal fontosabb véleménykülönbség fejlődött ki köztük Bethlen halála után az I. Rákóczi György fejedelemmel szemben követendő eljárás kérdésében. Esterházyt bízták meg a háború vezetésével, de egyrészt a megfelelő eszközöket vonták meg tőle, másrészt tudtán kívül béketárgyalásokba kezdtek ugyanazon Rákóczival, kit ő, a nádor, már-már diadalmasan visszaszorított. Hosszúra nyúlna, ha e fáradalmas munkásságot apró részleteiben méltatnók, bár éppen e részletekben domborodik ki szépen bölcsesége és jellemnagysága. *Toldy Ferenc* szavaival foglalva össze működését: midőn 1631-ben Kassán békét kötni kényszerült, a körülményekhez képest oly sikerülten szabályozta a király és Rákóczi kölcsönös viszonyait, hogy éppen ekkor fűzte államférfiúi koszorújába a legszebb babérlevelek egyikét. Rákóczi kény-

telen volt ígéretet tenni, hogy a király ellen többé háborút nem indít.

De a buzgó nádor érdemeit nem méltányolták megfelelő módon, sőt ugyanakkor a részvétlenségen kívül gyanúsításokkal és áskálódással sebezték Esterházy szívét, ki jól érezte, hogy szolgálataiért nem ily jutalmat érdemelt. „Engem, — írja egy levelében — bizonyságul hívom az Istent, hogy sem bosszú, sem tisztességkívánás, vagy magam haszna keresése nem hordoz, hanem uramhoz való igazságom és hazámhoz való kötelességem, *holott csaknem meghalok az sok búba, dologba,* mivel csak egyetlenegy emberem nincs, az ki ebben segétene."

A szoros kapocs, mely az udvarhoz fűzte, szintén meglazult II. Ferdinándnak, Esterházy személyes jóakarójának 1637-ben bekövetkezett halálával. Hozzá új ellenfelei akadtak, kik között *Lippay* kancellár nyiltan és hevesen megtámadta. Esterházy e kellemetlen ügyet engedékenységgel simította el; midőn azonban az országos sérelmek is újra felelevenedtek. végre olyasmire szánta el magát, amire sem előtte, sem utána nincs példa a nádorok történetében: beadta lemondását a nádori méltóságról (1638). Lemondólevelében kifejti, hogy nem az áldozatoktól és fáradságtól való iszonyodás vezette e lépésre, hanem hazafiúi kötelességérzete. Az udvari ármánykodók törekvéseiért, úgymond, nem vállalhat felelősséget, ellenük dolgoznia pedig lehetetlen. Ha esküjét megtartja, csak gyűlöletet arat; ha nem, lelkiismerete sérül meg. Egyfelől oly utasításokat kap az udvartól, — nem ő felsége, hanem környezete hibájából, — melyek az ország szabadságaival ellenkeznek; másfelől meg éppen a törvények tisztelete dolgában gyanúsítják meg a hazafiak. Nemcsak jószágaiban károsították meg, — amit számba sem vesz, — de még élete ellen is incselkednek. Mindezt soká tűrte ugyan, magát zabolázván; de fél, hogy keserűségének kifakadásaival előbb-utóbb nagy bajt okoz. Hivatkozik végre hajlott korára és betegeskedésére s kéri a királyt, engedje úgy cselekednie,

ahogy az okos kormányzó tesz, aki másra bízza a kormányt, mihelyt látja, hogy maga a hajót meg nem mentheti többé. Esedezik, ne értsék félre búcsúzó szándékát; mert ő, bár visszalép, ezentúl is csak oly buzgón fogja személyes hazafiúi kötelességeit teljesíteni, mint tizenkétéves nádori tevékenysége idején. Hogy pedig lemondását biztosabban elfogadják, *lemond minden megtérítésről a fölséggel szemben s összes kártalanítási igényeiről a nemes ország irányában;* elég jutalma lesz az immár megérdemelt nyugalom. Pedig ezek az igények jelentékeny összegeket képviseltek.

III. Ferdinánd azonban nem engedte nyugalomba vonulni. Kérelmére Esterházy tovább viselte ugyan megunt terhét, de ettől fogva egymást érték emlékiratai, melyekben a királyt kormányának hibái felől felvilágosítani s a növekvő veszély megelőzése végett a nemzeti sérelmek orvoslására bírni igyekezett. Ezzel ugyan közvetlen eredményt alig ért el, de legalább — Merényi szavai szerint — minden szava országos jelentőségű tiltakozás volt az udvari politikusok balfogásai és túlkapásai ellen.

A folytonos sikertelenség 1642-ben ismét rávette, hogy lemondását most már az ország színe előtt megújítsa. „Tudván azt — írta a vármegyéknek még az országgyűlés előtt —, hogy nem magonknak születtönk, nagy kévánója voltam én is annak mindenkor, hogy kegyelmes uraimnak és fejedelmemnek, s a szerint édes hazánknak és megkevesedett nemzetünknek mind szorgalmatossan, s mind jó igazsággal szolgáljak: megvetvén azaránt minden tekéntetet, gyűlölséget és kárvallásokat is; aminthogy Isten akaratjából negyven esztendőtől fogvást negyedik fejedelmenket is szolgálom már, s amint én gondolom, minden nagy méltó panasz és feddés nélköl, kész lévén mindenkor, minden alkalmatossággal, ha kévántatott volna, életemet is elfogyatnom az Ő Fölségök hívségek mellett: az szerént szegény édes hazánknak és megkevesedett nemzetünknek is nagy jóindulattal és serénységgel igyekeztem minden tehetségem szerint szolgálnom;

keváltképpen látván ez sok kölöm-kölömféle szorongatásokban való létét, életemtől való megvállásommal is kész voltam volna szolgálnom és segéttenem neki. De mivel Isten azt nem akarta, s az alkalmatosság sem hozta; ím mindazáltal mind erőm és egészségem fottáig szolgáltam, amint legjobban tudtam, kegyelmeteknek és édes hazámnak, egynehány rendbeli terhes és nekem igen súlyos és munkás hivatalokat viselvén; keváltképen penig ez palatinusságnak (bátran mondhatom) kemény igájának viselésében Isten akaratjából tizenhat esztendőt töltöttem már el; s noha, úgy vagyon, nem azzal a gyümölccsel, amint én kévántam volna, avagy a mi szegény hazánk szüksége, avagy a kegyelmetek szolgálatja is: de mivel itt az mentségnek helye nincsen, ahelyett mint maga fiának, avagy, eddig való hivatalomat tekintvén, atyjának, hogy bocsánatot adjon minden fogyatkozásaimnak, nagy szeretettel kérem kegyelmeteket. És mivelhogy ím az mi kegyelmes urunk, koronás királyonk gyűlést fog az nemes országnak és kegyelmeteknek hirdetni, idején akarom tudósíttanom kegyelmeteket, hogy tovább én mostani hivatalomat semmi úton nem viselhetem, sok rendbeli törődésim, betegeskedésim, és sok egyéb fogyatkozásim miatt is, eljárván ödőm is. Hanem hogy ennél is nagyobb szorongatásokra és kárvallásokra ne jusson szegény édes hazánk, méltó igen kegyelmeteknek — más ilyen hivatalra való alkalmatos személyről gondolkodni, kiről alázatosan tudósítottam Ő Fölségét is, hogy Isten összehozván kegyelmeteket az győlésre, *válasszon oly személyt, a ki hasonló igazsággal, gyümölcsösben szolgálhasson nálamnál kegyelmeteknek,* s nagyobb és megujóltabb erővel és szorgalmassággal is. Noha én is ezt a kevés hátramaradott időmet is mind ezen erőtlenségemmel is, más tehetségem szerint való munkában nagy készséggel ajánlom az kegyelmetek szolgálatjára, és együtt kevánok élni halni kegyelmetekkel, az mi kegyelmes urunk és édes hazánk s nemzetőnk szolgálatában. Ebben pedig, kérem azon is kegyelmeteket, meg ne botránkozzék, hogy ily do-

logra kellett resolválnom (elhatároznom) magamot, aki szokatlan és másszor nem hallatott az országban, és de lege regni is egyébaránt is holtig való hivatal ez. De az, aki hivataljának meg nem felelhet, mind erőtlensége s mind egyéb akadéki miatt, azt méltán holtelevennek tarthatni, kire nézve távol legyen az, hogy az én fogyatkozásimmal kárt tennék kegyelmeteknek, hanem hogy Isten az ő jóvoltából szánja meg szegény hazánkat és nemzetönket; adjon oly gondviselőt Ő Fölsége után kegyelmeteknek, aki tartsa meg fejedelmével való egyességét is kegyelmeteknek, és felelhessen meg egyébaránt is hivataljának is kegyelmetekhez való igazsággal és szeretettel való serény szolgálattal, szívből kívánom. Tartsa meg Isten jó egészségben kegyelmeteket."

A rendek és a király kérelmére azonban Esterházy újra elnapolta visszalépését a jövő országgyűlésig, melyet azonban ő már nem ért meg. III. Ferdinánd a lemondási kérelemre többek közt így felelt: „Annyira bízom önben, hogy el sem gondolhatom, jelenléte nélkül miként tarthatnám meg seregemet: remélem tehát semmiesetre sem fog távozni, sőt az eddigi módon folytatja tevékenységét, melyet császári királyi kegyelemmel fogok viszonozni".

Esterházyt ez a biztatás éppen akkor érte, mikor a királytól várt segédcsapatok elmaradása gyors visszavonulásra kényszerítette. Mindazonáltal jó szíve nem tudott ellenállni az ország s a király egyesült kérelmeinek: egy-két jó szóra, a jobb jövő reményének némi biztató mosolyára azonnal újra fel-felvállalta méltóságát. „Szolga vagyok — felelte a király levelére —, megtettem, amit tehettem, s ösztönzés és jutalom nélkül is megteszem, amit tehetek."

Esterházy tehát tovább igyekezett az ország egységét egyrészről, törvényeit másrészről csorbítatlanul helyreállítani. Ez értelemben míg a királynál sürgette a sérelmek orvoslását, addig az elégedetleneket türelemre és okos várakozásra intette. Ha a király a magyarokat meg akarja nyerni, hangsúlyozá, jókor meg

kell adnia nekik az övéket, különben keseredettségből is a fejedelemhez állnak; s *ha még soká szűkkeblűsködnek, ő semmi jót sem ígérhet, s nem hogy segélyt nem várhatni, de sőt félő, hogy az ország rútul megzavarodik, s a jövendő veszedelmek súlyosabbak lesznek az eddigieknél, mind a hazának s felség híveinek romlásával, mind az Egyháznak soha helyre nem hozható pusztulásával.* Ugyanekkor azonban az ellenfélt is békítgette. „A közönséges szabadság — mondogatta a rendek panaszait hangsúlyozó Rákóczinak — nem kegyelmedet csak, hanem mindnyájunkat illet; az kegyelmednek sem fájhat jobban, aki távul nézi, mint minekünk, akik érezzük: *de idejét és jó rendjét mindennek meg kell tartani.*" Még a közbenjáró szerep elfogadására is kész Rákóczi és a király közt. „Ha mi difficultási vannak kegyelmednek — írja Rákóczinak —, megtartván ama közönséges proverbiumot is, hogy falu fejében nem alkalmatos kardot vonni: ím én, tisztem is azt kívánván *(noha gyűlölséggel leszen meg),* leborulok ő felsége előtt s könyörgeni fogok; csak értsem akaratját kegyelmednek..." De a fegyveres ellenzéket határozottan elítéli: „Ha minden *két* pénz keresetünkért — úgymond — *százat* költünk, előbb elfogyunk, hogy sem némely csekély keresetünkhöz jutunk". Épp így óvja a fejedelmet a török barátságától. „A török sem szed mások kosarába epret", hangoztatja. „A kegyelmed confoederatusai (szövetségesei) magukat, nem kegyelmedet nézik s ím, bevitték a sárba és le is tették kegyelmedet." A svéd, francia s általában a külföldi segélynek „magos ugyan a cégére, de veszedelmes és mérges ital vagyon alatta". Ezen és hasonló intelmeit 28 ránk maradt „intőlevélben" ismételgette. A hálátlanság, gúny és vádaskodás, mely honszeretetének csaknem egyetlen jutalma lett, haláláig kísérte. Mint maga panaszolja, még első anyánk és atyánk vétkét is neki tulajdonították.

Fabius Cunctatornak — késedelmezőnek — csúfolták, midőn polgárvért kímélendő, a béke reményé-

ben és betegségtől gátoltatva, nem sietett a támadással; pedig felépülvén, „noha bizony pogányokra menne örömesben, mint maga nemzetére", gyors és tervszerű mozdulataival a felkelőket ugyancsak hátraszorította. Szerencset puszta rémítéssel vette be s a Tisza-Bodrog közét elfoglalván, Rákóczit Zemplénbe kényszerítette visszavonulni. Kassával azonban nem boldogult s bár Rákóczi a kassai kudarcról nem értesülvén, már békét is kért, a nádor Rákóczi vezére, az ügyes Kemény János elől meghátrálni kényszerült.

E felföldi háború volt Esterházynak utolsó hadjárata s nem az ő rovására írandó, hogy eredménye kisebb volt az elviselt fáradalmaknál.

A háború után a nádor szenvedő egészsége újra gyengülni kezdett. De bár ezért személyes hadvezetésre többé nem vállalkozott, hátralevő napjait még mindig ernyedetlen munkásságban töltötte. Lelke maradt ezentúl is a harcnak, melyet a béke eszközének tekintett.

Éjjel-nappal dolgozott, még a leghevesebb lázban égve is egyre írta emlékiratait, küldözte leveleit, rendeleteit, hírnökeit az ország minden részébe, bár ugyanakkor mindinkább kellett tapasztalnia, hogy jóslatai szomorú valósággá válnak s igyekezeteit a kormány eredménytelenekké teszi. Személyes csapás is érte a háború folyamán: az egyezkedés megindulván, Rákóczi javára kénytelen volt lemondani Regőc váráról és uradalmáról. A linzi békekötést azonban, mely célzatait sok tekintetben meghiúsította s aggodalmait megvalósította, már nem élte meg: öt nappal előbb megjelent lelke az Isten ítélőszéke előtt, „kinek tulajdonsága az alázatosoknak kegyelmet adni", aminő ő volt, ki „macula nélkül járt, igazságot cselekedett, szívében igazságot szólt és nyelvével nem cselekedett csalárdságot".

Húsz évi nádorsága az önfeláldozó honmentő munka fáradalmaiban telt el, melyek, ha nem is arattak feltűnő közvetlen sikert, kétségkívül nagy hatással voltak: a nemzet egyik legválságosabb korszaká-

ban az országos visszavonást nem engedték végleg elmérgesedni s egyrészt az udvarnak, másrészt a felkelőknek törvénytelen túlkapásaival szemben, amenynyire a tényleges viszonyok közt lehetséges volt, megvédték a *szabad* és *önálló,* de egyúttal *egységes* és *osztatlan* Magyarország érdekeit. Ha az eredmény mindenben nem felelt is meg erőlködéseinek: érdemét ez nem csorbíthatja.

III.

Esterházy Miklós a magánéletben.
Esterházy, mint a vallás és tudomány ápolója.

Esterházy nádori tevékenységénél nem volt jelentéktelenebb működése a magánéletben, melynek jótékony hatását családjára és egész környezetére kiterjesztette.

Mint Egyházának hithű és meggyőződésbeli híve, legfőbb gondját övéinek visszatérése képezte az ősi katolikus hitre.

Említettük már, hogy első nejét, Dersffy Orsolyát, a katolikus hitre térítette. Ugyanígy térítette vissza második nejét, Nyáry Krisztinát is, aki születésére és érzületére ugyan mindig katolikus volt, de mint Thurzó Imre neje, sokáig nem igen gyakorolhatta katolikus hitét. A máig fennmaradt családi napló, melyet Nyáry Krisztina kezdett meg s utóbb fia, Esterházy Pál folytatott, Nyáry Krisztina tollából a következőket örökítette meg:

„Az én szerelmes uram vött el engemet húszesztendős koromban, az tekintetes nagyságos gróf Esterházy Miklós uram. Az ű kegyelme ideje negyven esztendőben volt . . ." „Mentem az én szerelmes uramhoz Ujvárban 28. napján Októbernak. Ott létembe az Úristen szent lelkének ajándékát közölte velem és tértem az igaz vallásra. Gyúntam meg ujobban Istennek akaratából 30. napján decembernek és megkommunikáltam (áldoztam) 31. napján ugyan decembernek havában, mikor írtak 1624. esztendőbe. Mert az előtt kén-

telen voltam az szín mutatásra, de szívemben mindenkor igaz Pápista voltam."

Nyáry Krisztina nyílt visszatérése a katolikus hitre még inkább felingerelte ellene anyósát, özvegy Thurzó Györgyné Czobor Erzsébetet, ki az ifjasszonyt amúgy sem igen szívelte s most egyenesen vonakodott Nyáry Krisztina két leánykáját, Thurzó Erzsébetet és Krisztinát anyjuknak visszaadni. Erővel protestánsokká akarta őket nevelni. Szintúgy letartóztatta Nyáry Krisztina kelengyéjét és leányainak atyai örökségét is és mindezt csak akkor adta ki, midőn Esterházy sürgetésére a király is, az országgyűlés is végzést menesztettek hozzá ezen értelemben. A gyermekeket megtért anyjuk természetesen szintén katolikus módon nevelte; Thurzó György szándéka pedig, aki unokáit kizárta birtokaiból, ha valaha a katolikus hitre térnének, meghiúsult, amennyiben éppen ezen rendelkezése erejénél fogva a birtokok Nyáry Krisztina férjére, Esterházyra szállottak.

Hitbuzgalmi tevékenységében Esterházy a Jézustársaság tagjait választotta segítőtársakul. Udvarában ki-bejárnak a katolikus vallás visszaállításának vezérférfiai: Káldy, Dobronoki, Nádasi, Forró s kiket állandóan magánál tartott, Hajnal Mátyás és Keresztes István. Ezek segítségével térítette meg jobbágyait és udvarának előkelő vendégeit. A térítés nem volt mindig könnyű munka. Biccsén, Thurzó nádor egykori birtokán, eleinte nagy ellenkezéssel fogadták a jezsuita térítőket: gyanúsan nézegették, sőt babonás félelmükben meg is tapogatták őket s nem tudtak hova lenni csodálkozásukban, midőn látták, hogy a páterek is hozzájuk hasonló emberek: sem lólábuk, sem szarvaik nincsenek, holott prédikátoraik ilyenekként festették le őket.

A térítés csak akkor indult nagyobb lendületnek, midőn Esterházy 1627 késő őszén Hajnallal s egész udvarával Biccsére költözött. Mindenekelőtt a vidék lutheránus szuperintendensét, *Hodik*-ot igyekezett megtéríteni. Karácsony harmadnapjára meghítta ebédre s az asztalnál ő is, Hajnal is barátságos, egyezkedő mó-

don társalogtak vele. Hodik azonban mindig elütötte a beszéd tárgyát, valahányszor az a vallás terére közeledett. A nádor nem engedett: megkínálta az aznapon szentelt ú. n. Szent János-borral s megkérdezte: ivott-e már valaha szentelt bort? Hodik ügyes kitéréssel felelt; hogy Istennek minden adománya, közte a szőlő is, jó és szent, ha megszentelik imádság által. Hajnal helyeselte Hodik válaszát és csak azt tette hozzá, hogy igen régi egyházi szokás Szent János napján a bort külön imával megszentelni, mint húsvétkor a tojást, húst stb. Hodik erre gúnyos célzást engedett meg magának, azt az élcet kockáztatva, hogy ezek a szentelések mégsem annyira a szenteltetőknek, mint inkább a szentelőknek szoktak hasznukra válni. Hajnal nem neheztelt meg e célzásért s egyre újabb vallási vitakérdésekkel állt elő. Hodik, mint őmaga állítja, bátran és ügyesen felelt, mit Esterházy nyugodtan fogadott; csupán akkor sértődött meg, mikor Hajnal az egyházatyákra hivatkozott, közben Szent Demjént is idézve, mint aki szintén ajánlja a szentek tiszteletét s Hodik erre így felelt: „Mit nekem a ti szentatyáitok vagy Demjéntek, akiről azt sem tudom, ki és hová való. Mutassátok meg nekem a dolgot Péternél vagy Pálnál, vagy az Irásban". Itt a nádor bosszúsan tört ki: „Ime, ilyenek ezek a kevély lutheránusok, kik az egyházatyák iratait megvetik és saját képzeleteiket a legrégibb írók tanuságánál többre becsülik". Hodik erre szerényebb lett, mire a nádor ismét kegyesen társalgott vele, sőt búcsúzáskor még egyszer megkínálta borral s ivott vele, hogy „legyen egy akol s egy pásztor".

Hodikot tehát nem nyerte meg, de azért azonnal munkához látott. Két jezsuita által szentbeszédsorozatot tartott, minek következtében a nép legnagyobb része azonnal megtért. Hodik nem volt képes a mozgalmat feltartóztatni s önként elköltözött Biccséről. Esterházy a Thurzóéktól annak idején elfoglalt templomot erre visszaadta a katolikusoknak, kik 1636-tól kezdve rendes plébánost kaptak. Ekkor Biccse már teljesen katolikus volt, bár a nádor sem itt, sem másutt

erőszakkal senkit sem kényszerített a megtérésre. Ez volt a végezete a lutheránus felekezet egyik főhelyének, hol egykor e vallás feje, Thurzó György uralkodott, aki biccsei birtokából saját unokáit is kizárta, ha megszűnnének Luther hívei lenni. Esterházy és Pázmány igyekezetei folytán magának a Thurzó-családnak végső sarjai: *Ádám* és *Mihály* gróf szepesi főispánok is visszatértek anyjukkal, *Liszti Anna Rózával* együtt a kat. hitre s ennek lángbuzgalmú terjesztőivé lettek.

„A hitviták és vallásos színezetű politikai mozgalmak idejében — írja tovább *Ipolyi Arnold,* ki után az utóbb elbeszélteket közöltük — általános szokás volt, hogy a főurak udvarai körében, sőt azok asztalánál ebéd közben a társalgás legélénkebb tárgyát a vallási ügyek és tanok megbeszélése s a másfelekezetű vendégekkel és látogatókkal felmerülő hitviták képezték.

„Esterházynak, vallása egyik legbuzgóbb hívének, ez volt egyik kedvenc foglalkozása... Ebben főleg Hajnal működött közre hatásosan.

„A nádor gyakran, mintha ő maga kívánna felvilágosítást valamely vitás tan felett, kérdéseket intézett Hajnalhoz, melyekre midőn ez magyarázólag és tanítólag megfelelt, mindig a hatásra számított, melyet az a másfelekezetűekre tett. Némelyeket egyelőre megingatott vallási nézetükben, másokat a folytatott beszélgetés és tanítás által megtérített. Esterházy Miklós testvérein és két nején kívül mintegy *huszonkilencre* számíták azon *előkelők és főurak* számát, kik a nádor udvarában megtértek.

„Esterházy legnevezetesebb műve azonban e téren *gróf Nádasdy Ferenc* megtérítése volt. Nádasdy már fiatalon a nádor udvarának ama tanult ifjai közé és tudós köréhez tartozott, kikkel Hajnal s a nádor folytonosan vitatkozott a vallásról. Ősei és atyja régóta a hitújítók legerősebb támaszai voltak... Nádasdy Pál, az ország egyik főkapitánya, midőn 1633-ban meghalt, korán kifejlődött fiát, Ferencet hagyta hátra, ki már 12 éves korában lépett a család és atyja örökös méltóságaiba és Vasvármegye főispánjának esküdött föl.

„Ferenc atyja, mint vallása erős híve, fia számára imakönyvet írt, melyet kiadva, neki ajánlott. Nevelését felekezete egyik kitűnő hittudósára bízta, kit a külföldről hozatott. Azonban végzete, mint az akkori előkelő ifjakat, Esterházy udvarába hozta, hol annak térítési kísérleteit ki nem kerülhette; „mint pápistafaló ült le a nádor asztalához ő is és mint katolikus kelt föl mellőle". Nádasdyra a nádor külön figyelmet fordított; tudta, hogy annak kívánatos megtérítésével számos uradalma jobbágyai megtérése jár együtt.

„Nádasdy azonban erősen tartotta magát. Midőn egy alkalommal Olaszországba indulva utazásra, búcsúlátogatást tett Esterházynál, vallási vita folyt köztük afelett, hogy — mint Esterházy vitatá — a Szentírásban nem lehet tévelygés, hanem amiben tévelygés van, az, hogy az eretnekek eltévelyednek, mert elbizakodva saját korlátolt eszökben, gőgösen elvetik az Egyháznak írás-magyarázó tekintélyét és mindenki saját véleménye szerint indul. Miután Esterházy e tételt szóval bőven megvitatta, még külön kis iratba foglalva is átadá Nádasdynak újabb megolvasásul. Nádasdy a tétel igazságát részben ugyan megismerte, de viszont ígérte, hogy ő is be fogja bizonyítani írásban Esterházynak, hogy arra nézve, amiben az ó és új egyházak egymástól eltérnek, a szentatyák a protestánsokkal értenek egyet. És Nádasdy állott szavának. A fiatal, alig húszéves főúr az ígért feleletet megküldötte a nádornak. De ez sem volt rest azonnal cáfolatot írni reá. S így keletkezett Esterházynak azon nevezetes teológiai munkája, mely *Értekező levél gróf Nádasdy Ferenchez* cím alatt később nyomtatva jelent meg és Esterházy erős hitének és terjedt hittudományának kiváló emléke." (Terjedelme kb. 300 kisebb alakú nyomtatott oldal.)

„Végre Esterházy fáradságának sikere volt. Nádasdy a következő év elején megtért. A tény meglepő s a jelenet, mellyel azt véghezvitte, oly rendkívüli és megható vala, mint maga a térítés.

„Alighogy elolvasta Nádasdy az Esterházy által elkészített munkát, azonnal megingott meggyőződésében. Most Esterházy és Hajnal annál erélyesebben folytatták térítését. Megküldötték neki — úgy látszik — Amicisnak, a Jézus Társasága legkitűnőbb dogmatikatanárának munkáját tanulmányul. Majd Bécsbe ment Nádasdy s ott a jezsuitáknál végezte be oktatását a hitben, valamint megtérítését...

„Ezzel Nádasdy nem elégedett meg. A november 25-ére Csepregre összehívott zsinaton nagy közönség jelent meg. Nemes urak számosan, az összes nép és mintegy negyven prédikátor. A zsinatot megelőző isteni tisztelet a csepregi régi, nagy plébániai templomban tartatván, egyszerre csak föllépett Nádasdy és a kat. Egyház igaz és hű fiának nyilatkoztatta ki magát. Mint maga Esterházy nádor írta Lamormain-nek, ügyesen és okosan adta elő a csudálkozó népnek tette okait; szemére veté a jelenlevő prédikátoroknak felekezetük hamis tanait, mire azok egymás után eltávoztak.

„A karácsonyi ünnepek alkalmával aztán letette a nyilvános hitvallást Sennyey veszprémi püspök kezeibe számos meghívott főúr és nemesség jelenlétében Sárvárt, a protestánsoktól immár visszavett régi katolikus templomban. A nép legnagyobb része oly könnyen követte urát most is a katolikus vallásra, mint követte volt egykor őseit a hitújításra."

Esterházy személyes áldozatokkal sem fukarkodott vallásos buzgalmának kifejtésében. A gyönyörű egyetemi templom, melyet Nagyszombatban építtetett, egymagában is fényes tanubizonysága a hitbuzgó nádor tevékeny és áldozatrakész vallási érzületének.

IV.

Tudományos élet a nádor udvarában.

Mint a középkorban a fejedelmek udvarai voltak a nemes ifjúság voltaképeni műveltségi iskolái, úgy a XVII. században főleg akkor, mikor még a nagyszombati főiskola nem virágzott, nálunk Bethlen és Ester-

házy udvarai voltak azon műveltségi középpontok, hol a magyar nemes ifjúság a fegyvergyakorlás mellett a tudományokban és művészetekben oktatást szerezhetett.

A nádor első nejétől való egyetlen fia, István mellett tényleg ott látjuk a nádori udvarban az Erdődy, Koháry, Pálffy, Perényi, Wesselényi családok ifjú sarjait, kiket a nádor és jobbkeze Hajnal, alapos bölcseleti és jogtudományi művelésben részesítettek, a komolyabb tudományos foglalkozást léptetvén a veszedelmes, durva bajvívások és lándzsavetések helyébe. Évenkint többször ünnepélyes, nyilvános vitatkozásokat is tartottak, mintegy vizsgálat gyanánt. E vitatkozásokon nemcsak a szereplők szülei voltak hivatalosak, hanem a nádort látogató jézustársaságiak s egyéb papok és szerzetesek is, kikhez tudósabb világiak is csatlakoztak, hogy a vitában mint ellenvetők résztvegyenek s ezzel az ünnepély színvonalát emeljék. Igy 1633-ban a lélektan tételeit ki is nyomatták s a meghívott nagyszámú közönség közt kiosztották. A nemes ifjak, köztük a nádor fia, oly jelesen feleltek, hogy szüleik szemében örömkönny csillogott.

Még nagyobb fénnyel folyt le az 1634. év kettős ünnepe, midőn a nádor Nyáry Krisztina újszülött gyermekének keresztelőjét ülte, másnapra pedig a vizsgálat és vitatkozás volt kitűzve. Az összes főúri világ hivatalos volt Kismartonba. Esterházy azáltal is igyekezett emelni a nap fényét, hogy a vitatkozásra kiváló ellenfélt keresett. Nagy hírben állt ekkoriban országszerte egy *Lassius* nevű protestáns tudós. Nem csupán felekezete, hanem a katolikusok nagyrésze is époly nagy tekintélynek tartotta a teológiában és bölcseletben, mint az orvostudományban és a vegytanban.

Esterházy mindenáron be akarta ugratni a vitába, s hogy a tudós eleve meg ne hátráljon, egyelőre csak orvosi tanácsadásra hítta meg udvarába a vita napjára. A doktor gyanakodott s egy nappal korábban érkezett meg, de a nádor ott tartóztatta másnapra is, bármenynyire szabódott amaz. Be is vezette másnap a vitatkozó

terembe, kezébe nyomták a kinyomtatott bölcseleti és természettudományi tételeket. A vitát az ifjú István, a nádor fia kezdte meg s egy órai szónoklat és előadás után felhívta a doktort, hogy ha valamely kifogása volna tételeire, szíveskedjék azt előadni. A kihívott kénytelen volt elvállalni a párviadalt s megragadta Arisztotelesz azon tételét, mely a természet alapelveit érzés alá esőknek állítja. „A védő nádorfi — beszéli Ipolyi — a doktor támadásait fáradtság nélkül visszautasítja; de a doktor nem egykönnyen adja meg magát; a megkülönböztetés ellen intézte most syllogismusait és majd a maiort, majd a minort, aztán hol az egyik, hol a másik tézist támadta meg, hol pedig eltért a tárgytól és nagy beszéddel, szónoki fordulatokkal palástolta diversióját (elkalandozását). A vitatkozó nádorfi szerény komolysággal figyelmezteté ellenfelét, hogy nem tartja meg sem a dialektika, sem az etika által előírt vitatkozási szabályokat; ... vagy érti a tételt, vagy nem érti, ha igen, akkor adjon arra alaki választ; ha nem, hallgasson el és újra megmagyarázza; különben a vitatkozás mitsem ér. A doktor a distinctiót (megkülönböztetést) újon megmagyaráztatni kérte magának. A hallgatóság ekkor már feszült izgatottsággal követte a vitát. De mire a doktor ismét csak dilemmákkal válaszolt, a vitatkozó kimutatván, hogy a distinctiókat mégsem fogta fel, rendreutasította őt. A doktor csakugyan bevallotta, hogy nem értette meg a kérdést, mire a nádor és a hallgatók elvesztéke türelmüket. Esterházy, ki a vitát a legnagyobb önuralommal hallgatta és noha a közbeszólások ilyenkor helyen kívül nem valának, egy szót közbe nem szólott, most felemelkedék és a doktorhoz e zokszót intézte:

„Minek beszélsz tehát, ha azt sem tudod, miről van szó!"

A beállott feszültségen lazított valamely ifjú báró, ki kilépvén, a vitatkozás tételét egészen helyesen fölállította, bebizonyította és a hallgatóságnak még világosabban megmagyarázta ... A vitatkozást vezető bölcselettanár, hogy a jó hangulatot visszaállítsa, záró-

beszédében nemcsak megköszönte Lassius fáradságát, hanem kidícsérte nagy tudományát is, melyet a vitatkozásban tanusított és meghívta délutánra a vitatkozás folytatására, mentegetve őt egyúttal, hogy csupán megzavarodott kissé a nehéz tétel felfogásában.

„Ez alkalommal is mindjárt többen megtértek, míg mások gyermekeiket adták a jezsuita iskolákba. A nádor fia pedig ezáltal tudományának fényes jelét adva, a figyelmet magára vonta oly mértékben, hogy a szomszéd Sopron protestáns tanárai és tudósai is helyén látták őt megtisztelni" — az akkori divat szerint terjedelmes magasztaló költeményeket intézve hozzá.

V.

Esterházy családja körében.

A gondos nádor azonban szívén hordta övéinek anyagi érdekeit is. Jó gazda volt s okos számítás és összeköttetések által iparkodott családja szerencséjét és jólétét a zavaros időkben biztosítani; ami annál fontosabb teendője volt, mert második házasságából több gyermeke született.

1638-ban Dersffy Orsolyától született fiát, Istvánt pápai felmentéssel Nyáry Krisztinának első férjétől való leányával, Thurzó Erzsébettel házasította össze; s ez az ünnep nemcsak annyiban vált az örömapa megelégedésére, amennyiben rajta az ország legtöbb főura, köztük a király nevében Lósy érsek, továbbá a lengyel király és Rákóczi követei is megjelentek, hanem főleg azért is, mert e házassággal régi, kedves terve valósult meg. A nagyszombati kollégium ez alkalommal verses és szónoklati előadásait a nádor kismartoni udvarában tartotta meg. Az atyák közül az igazgató, *Forró*, ki egykor Istvánt megkeresztelte, volt az ünnepi szónok és eskető, az Írás e szavai felett tartva a szentbeszédet: „Amit Isten összekötött, ember szét ne válassza." A mulatság is rendkívül fényes volt s egész éjjel és több napon át tartott; de már nem hetekig és hónapokig, mint egykor Thurzó Imre nászünnepe Nyáry Krisztinával.

Az örömapa ez alkalommal elsőszülöttének „Atyai szeretetből való rövid intés, tanúság és informatio" című iratot adott át, mely remek egyszerűségében ékesszóló bizonysága a nádor melegen érző atyai szeretetének.

Biztosítja fiát e tanulságos iratban, hogy őrködő szemeit ezentúl sem veszi le róla. „Azt cselekedd csak, — teszi hozzá, — amit mi előttünk is megcselekedtél, vagy jó ítélettel a mi javallásunkat hinnéd benne, avagy más eszeseknek is dícséretét."

Birtokviszonyairól kimerítő részletességgel informálja őt. „Nyilván vagyon, tudom, nálad — írja fiának, — az én mindennapi számtalan munkám is, kiket kívánnék, hogy megkönnyebbítenél. És arra nézve kívánnám hozzám való közel laktodat is, gyakorolván magad a munkában és a szolgálatban, hogy így az én holtom után is mind nemzetségednek, hazádnak és Uradnak hasznos szolgálója lehetnél, aminthogy kedved lévén hozzá, ezekre itt nálam elég alkalmatosságaid volnának. Mindazonáltal, tudván az ifjúságnak állapotát és a te hajlandóságodat is, én semmire sem kényszerítlek."

Csak arra kéri, hogy amit most kezébe ad, helytelenül el ne költse. „Hiszen előtted — így folytatja atyai intelmeit — sem Urad, sem hazád, sem mások dolga nem forog; hanem magadra és magad dolgaira lesz most csak gondod. S ha magadnak is meg kezdenél fogyatkozni, mindenek ítélete szerint annyival alkalmatlanabb leszesz másoknak."

„Fölös és haszontalan cselédet tartanod szükség nélkül való; elég szolgánk leszen minekünk, akiket helyes és jó dolgokban mindenkor szolgáltathatsz, aminthogy szolgálnak is, csak te is kinek-kinek közöttük illendő becsületeket megadjad, kiket mi jó rendbe is veszünk, hogy az öreg uraim hét- avagy hónapszámban legyenek melletted a continuusokon kívül.

„Remélem azt is, hogy mind a magam, mind mások relatiójából nyilván lehet nálad: az Igazságért és Uramhoz való hűségemért s hazánk szabadságáért is meny-

nyit szenvedtem légyen én a Bethlen idején való háborúságban; úgy hogy valami jóm énnekem volt, vagy magamé, vagy szegény atyámfiáé, az anyádé, többnyire mindazok elvesztenek tőlem, úgy hogy *jószágomban több a lánzséri puszta kőfalnál én kezemben meg nem maradt,* elköltvén életem és becsületem megtartásáért minden ingó-bingó javaimat is; hanem valami jóm nekem most vagyon, mindeneket előmenetelemmel, böcsületemmel, jó nevemmel újonnan köllött szerzenem, hatalmas gonddal, munkával, szenvedéssel s kemény gondviseléssel és nagy hűséggel." — Itt elsorolja, micsoda javai voltak Dersffy Orsolyának, mit szerzett őmaga s mit „cedált (engedett át) atyafiságos szeretetből" atyjafiainak. Aztán buzdítja, hogy soha túlságosan „ne fonnyassza magát" a birtokokért, „se valami kedvetlenséget ne viseljen" miattuk rokonaival szemben, „mert cum foenore (kamattal) megtér a te jód — úgymond —, csak egyébiránt alkalmaztasd mind ezelőtti s mind a mostani Instructiónk szerént magadat, kire kívánok Istentől malasztot is; melyekhez alkalmaztatván magadat: Isten is úgy áld meg s evvel tartsd a mi szeretetünköt és atyai áldásunkat is magadon . . .

„De elvégzem írásom, . . . kívánjuk szívünk szerint, hogy Isten jó egészségben és szeretetben tartson meg sokáig benneteket, s éljetek lelketek üdvösségére s nekünk is örömünkre, s láthassátok maradékaitokat, aki első méze a házasságnak, kiknek veletek együtt örvendhessünk mi is. Amen."

Igy hangzott Miklós nádor atyai áldása.

Az esküvő után a nádor Kismartont, anyai örökét fiának hagyván, maga Semptére, az újon adományul nyert Thurzó-birtokra költözött. Sempte Nagy-Szombathoz közel esvén, ezentúl még folytonosabb lett a nádor érintkezése a jezsuitákkal, kik őt, ki-kirándulva, sűrűn látogatták. Még gyakrabban rándult őmaga Nagy-Szombatba az érsekhez országos tanácskozásokra, a kollégiumba és az egyetemre. Résztvett az intézetek egyházi s iskolai ünnepélyein. A télen át állandóan nagyszombati házába tette át lakását, hol hosszabban, hóna-

pokon át is tartózkodott nejével és családjával, főleg azért is, hogy gyöngélkedő egészségét gyógyíttassa.

A nádori ház öröme azonban nem sokkal István esküvője után gyászra fordult.

Nyáry Krisztina, a nádor hű neje, az 1641. év elején, utolsó magzatának, az erőteljes Ferencnek életet adván, 37 éves korában rövid szenvedés után megszűnt élni.

István egészségi állapota is folytonos aggodalomra gerjesztette a törődött apát, s az aggodalom valóra vált. Ugyanazon év nyarán, melynek elején a nádor hű nejét elvesztette, elsőszülött fia, a reményteljes ifjú főúr is meghalt hosszabb betegeskedés után, 26 éves korában.

A nádorra e csapások annyira hatottak, hogy szobájába zárkózott és minden vigasztalást tompán elutasított. Napokon át étel-ital nélkül, senkivel sem érintkezve nyögte súlyos fájdalmát s övéi rémülve szemlélték a kulcslyukon át, mint vergődik a különben oly ércszilárd férfiú iszonyú bánatában, mint nyomja fejét hosszasan és némán a falhoz, mint nyög és hallat kínos panaszokat. Csak harmadnapra sikerült kedveltjének, Pál fiának enyelgései következtében fájdalmában annyira megenyhülnie, hogy ismét beszélt övéivel.

Némi verőfény szállt ismét az agg nádor udvarára, midőn 1644-ben országszerte hírneves szépséggé fejlődött leányát, *Anna Júliát* Nádasdy Ferenc, kiről fentebb szó volt, nagy ünnepélyességek közt elvette; amint-hogy egyáltalán ekkoriban az agg nádor egyetlen örömei már csak gyermekei voltak, kik közül főleg László és Pál töltötték el büszke reményekkel. Amannak megküldte 15 éves korában születésnapi ajándékul azt az olvasót, melyet érte születése napjától kezdve mindennap elmondott. Pált sem nevelte kisebb gonddal. Amaz utóbb a vezekényi csatában 26 éves korában hősi halált szenvedett; emez atyjának a nádori széken utódja lett és családjának a hercegi címet megszerezte; míg a legifjabb, Ferenc, a család mai napig virágzó, úgynevezett fraknói ágának lett törzsatyja.

Szeretteinek halála a nádort is figyelmeztette

halála közeledtére. Még ugyanazon évben megszerkesztette végrendeletét, kétségkívül a legszebb iratot, mely tollából reánk maradt. Bár roppant elfoglaltsága miatt csak „currenti calamo", gyorsan és futólag írhatta le végső rendelkezését, mélységesen hívő lelke és szíve bensejéből fakadó alázatos keresztény érzülete egész természetfölötti szépségével nyilatkozik meg ezen iratban.

A Szentháromságnak: „Atyának, Fiúnak, és Szent-Lélek Istennek nevében" kezdi végrendeletét s elejére velős kis elmélkedést sző e szavak felett: „Statutum est hominibus semel mori" (El van határozva, hogy az emberek egyszer meghaljanak; Zsid. 9, 27). Aztán hálát ad Istennek a vett jókért s megrendítően alázatos szavakkal kéri, hogy agg szolgáját az igaz hitben s Krisztus igaz anyaszentegyházában: „úgymint a közönséges keresztény, római anyaszentegyházban" engedje meghalni.

Aztán részletesen megállapítja a következőket:

„Először is . . . : Isten az én utolsó órámat elhozván, gyermekim és atyámfiai, ha köztük lenne halálom, egy szürke köntöst csináltatván olyan formán, mint a pater jezsuiták aminémű dolmányt szoktak viselni, abban öltöztessenek és mennél hamarabb fakoporsóban tegyenek és soká így se tartsanak a föld színén, földet kívánván a föld.

„Másodszor kívánom, hogy nagy haszontalan költséget és pompát az én testem körül ne tegyenek, . . . hanem gyermekim és az atyafiak, estve bevivén a nagyszombati Paterek szentegyházába testemet, mindjárt akkor tegyenek be síromba az utolsó ítéletre és feltámadásra. A monumentum . . . ne legyen valami sumptuosum (költséges), hanem osztassék inkább alamizsnában, azaz szegény koldusok és religiosusok (szerzetesek) körében; aminthogy kívánom is, hogy azon temetésemnek napján ezer forintot osszanak ki a szegényeknek és az ottvaló szerzeteseknek . . ."

Ezután külön alamizsnát rendel a „franciskánus barátoknak, valamennyi klastrom Magyarországban

vagyon", főleg a tőle épített kismartoni rendháznak; aminthogy életében is mindig nagy pártfogója volt minden vallási társulatnak s a Mária-kongregációnak maga is hű tagja haláláig; azután a Nagyszombatban megkezdett nagyszerű templom befejezéséről gondoskodik bőkezűen s csak ezek után ejti sorát rokonainak.

Végül így ír:

„Ezek után, kik mind semmivé lesznek és elmulandók, könyörgök az én Istenemnek, hogy ama kimondott sententia (végzés) szerint ne cselekedjék az én vétkeimért az én gyermekeimmel, ahol fenyegetődzik, hogy harmad- és negyedíziglen megveri a nemzetségeket; de tégy irgalmasságot, Uram, övelük is, amint velem sokszor cselekedtél, s engedjed szent nevedért azt is, hogy ezen én maradékim, ezen nekik hagyandó javaimból mindenekelőtt a te szent nevednek dícséretire élhessenek és anyaszentegyházadnak épületire... kérvén még az én Megváltó Istenemet, hogy engedje jól végeznem kevés hátramaradott életemet is és könyörülvén rajtam, adja meg ez után a nyomorult élet után az örökkévaló életet is. Amen."

A nádor e végrendelet megírása után még négy évig élt. A linzi békét előkészítő alkudozások tartama alatt meghallotta, hogy öccse, Dániel, megbetegedett a táborban s bár visszavonult Nagy-Heflányba, baja itt is csak súlyosbodott. E hírre a nádor a dévényi táborból maga is átjött a Dunán s Heflányba sietett, hol Dánielt a jobbulás útján, ágyon kívül találta. Helyette hirtelen maga betegedett meg s fel sem épült többé.

„Az én szerelmes uramatyám, — jegyzé be a nádor fia, Pál a családi naplóba, — boldog emlékezetű gróf Esterházy Miklós, Magyarország palatinusa, holt meg Héflánban die 11. septembris anno 1645, életének hatvanharmadik esztendejében.

„Kinek nagy emlékezete e világon is fönnmaradván, az örök boldogságban tündököljék."

Az elhúnyt nádor temetésére a kalocsai érsek, a nyolcvanéves *Telegdi János* sietett fel Nagyszombatba,

hozzá a nádor tetemeit méltóságához mért dísszel felvitték, hogy a tőle pazar bőkezűséggel épített fényes szentegyházban Nyáry Krisztina mellé temessék. A gyászbeszédeket a kalocsai érsek és a jezsuita Keresztes István tartották; a síriratot fia, Pál szerkesztette. A legszebb kőemléket azonban a nádor maga állította fel magának a fényes templomban, mely sírja fölött domborul.

„In vita invidia" (az életben írígység) — volt jelszava; a későbbi századoknál azonban éppen e fáradságos, írígységgel környékezett, de áldásos élete folytán vívta ki azon megtisztelő ítéletet, melyet *Toldy Ferenc* e szavakban foglalt össze:

„Mint Esterházy, a legjobbak közt is oly tiszteletreméltó nem volt *senki.*" — „Jóformán utolsója volt ő e korszakban azon magyar államférfiaknak... kik *a fejedelem és haza szeretetét elvből s azért őszintén és állandóan tudták egyesíteni, sőt szenvedéssel is megpecsételni.*"[1]

O'CONNELL DÁNIEL

Irország szabadsághőse.

(1775—1847.)

„Testem Irországé, szívem Rómáé, lelkem az Istené."
O'Connell végrendelete.

A katolikus Egyház elvei nem nevelnek forradalmárokat. Kiváló fiai, mint a nagy Esterházy is, rendszerint az alattvalói tekintélytisztelet és lojális hűség mintaképei.

De azért nagyot tévedne, aki azt hinné, hogy az Egyház csakis a vak engedelmesség s feltétlen meghajlás elvét hirdeti a hatalommal szemben. Ellenkezőleg:

[1] V. ö. *Toldy* Ferenc: Esterházy Miklós. (Magyar államférfiak és írók. I. k., 181. s k. l.) Pest, 1868. — *Bubics—Merényi:* Hg. Esterházy Pál nádor (Magyar történeti életrajzok). Budapest, 1895. — *Ipolyi* Arnold: Bedegi Nyáry Krisztina (Magyar történeti életrajzok). Budapest, 1887. — *Hóman—Szekfű:* Magyar történet, Budapest, 1924, V. kt.

mint őmaga a legnagyobb szabadsághős, a jól értett szabadság első zászlóvivője, melyhez hasonlót a történelem nem mutathat fel, úgy legkiválóbb gyermekei közt is nem egy szabadsághősre mutathat rá, kik a törvénytelen államhatalmi túlkapásokkal szembeszállottak s egész népek felszabadítóivá lettek.

Ily egyháznevelte szabadsághős volt „Irország felszabadítója" is: *O'Connell Dániel.* Honfitársai lelkesen nevezik nemzetük megmentőjének; egész Európa bámulva tekintett példájára; pedig ő egész nagyszerű politikai szereplésére az indító lökést, az erőt, a rettenthetetlen bátorságot s a sikert éppen vallásosságának, Egyházáért s nemzetéért egyként lángoló érzületének köszöni.

Megmutatta a világnak, hogy lehet az ember nagy politikus, nagy szabadsághős és emellett nagy katolikus is, de olyan, akinek katolicizmusa egész politikai gondolkozását áthatotta és nem kénytelen mögötte nyomorult hamupipőke szerepére alacsonyodni le. S megmutatta azt is, hogy éppen az ilyen politikus lehet valódi önzetlen s azért győzedelmes szabadsághős is a szó legszebb értelmében.

Egyszerű ír ügyvédként lépett fel, kinek keze, épp azért, mert ír volt, úgyszólván meg volt kötve; a lehető legkedvezőtlenebb körülmények között, üres kézzel, úgyszólva egyesegyedül kezdett munkájába s midőn félszázados működése után pályájára visszatekintett, azelőtt elnyomott, eltiport népe a szabadság s biztos fejlődés útján haladt előre. Midőn fellépett, nemzete vallási és politikai tekintetben valóságos rabszolgajáromban nyögött: meg volt fosztva a legközönségesebb polgári és emberi jogoktól; midőn pedig hősünk fáradságos élete végén nyugalomra hajtá le fejét, Írország teljes vallásszabadságot élvezett s politikailag is egyenjogúsították Angliával. Ez az eredmény pedig — a bibliai Dávid győzelme az óriás Góliáton — úgyszólva kizárólag az egyszerű dublini ügyvédnek, a vallásosságtól s honszeretettől lángoló „Dániel király"-nak volt érdeme.

Mielőtt érdekes jellemét élettörténete fonalán megrajzolnók, mulhatatlanul szükséges nagyjából megfestenünk működésének hátterét is: Írország helyzetét hősünk szereplése kezdetén.

I.

Írország O'Connell fellépésekor.

A katolikus Írország, miként a katolikus Lengyelország is, szomorúan fenséges példái annak, hogy az Üdvözítő jövendölése szerint a hitért szenvedést és üldöztetést kell szenvedniök nemcsak egyes embereknek, hanem egész országoknak is. Soha protestáns vagy szakadár nemzet annyit nem szenvedett, még csak megközelítőleg sem, mint amennyit e katolikus nemzetek — nem pogány vagy török fegyver, hanem a katolikusellenes államhatalmak részéről századokon át viseltek. Protestáns írók is szégyenkezve vallják be a tényt, melyet csak azok vonhatnak kétségbe, akiknek szemében a történetírás egyáltalában semmi más, mint a felekezeti és nemzetiségi rajongás, a gyűlölet és irígység merő eszköze.

Az ír katolikusok üldözése az angol protestantizmussal egyidejűleg indult meg s majd alábbszállva, majd meg ismét nekierősbülve, eltartott egészen a XIX. század elejéig. *Baumstark,* O'Connell jeles életírója, következőképen ecseteli az elnyomott ír nép állapotát főkép a *limericki* szerződés óta:

„Anglia oly büntetőtörvénykezést állapított meg, mely egészen az északamerikai szabadságharc idejéig ólomsúllyal nehezedett Írországra. Katolikusnak tilos volt eladó leányának menyasszonyi hozományt adnia s ép úgy tilos volt végrendelkeznie is; ha katolikusnak protestáns a neje, akkor ez rendelkezik valamennyi gyermek neveltetése felől; ha katolikus ember fia protestánssá lesz, övé atyjának minden vagyona. Katolikus nem vásárolhatott földbirtokot s ha e tilalom dacára telket mert venni, minden protestáns azonnal, mindennemű kártérítés nélkül elvehette tőle. Ugyanígy lefog-

lalhatta bárki az olyan földbirtokot, amelyet katolikus ember ajándék, hozomány vagy végrendelet útján kapott. Katolikus ember nem is bérelhetett földbirtokot tovább, mint 31 esztendeig, s ha a bérlet bevételét sikerült annyira emelnie, hogy a bérletdíjat ennek egyharmadával felülmúlta, a törvény értelmében bármely protestáns egyszerűen elűzhette birtokából a katolikus bérlőt. Katolikusnak nem lehetett öt fontnál értékesebb lova; ellenkező esetben ismét elvehette tőle a lovat bármely protestáns öt fontnyi kárpótlással. Felségsértés terhe alatt tiltva volt katolikus ember alkalmazása tanító gyanánt; aki katolikus tanító által taníttatta gyermekét, elvesztette nemcsak minden birtokát, hanem még a birtokszerzés jogát is örökre. Ugyanily büntetés volt szabva azon családokra, melyek gyermekeiket külföldi katolikus intézetben neveltették. A katolikusoknak egyáltalában nem voltak politikai jogaik; ki voltak zárva minden állami és katonai hivatalból. Még a protestánsokra is hasonló bánásmód várt, ha katolikus nőt vettek el s gyermekeiket katolikus módon neveltették. A katolikus hit tanítását pedig, annak terjesztését és nyilvános gyakorlását s az ilyesmire vállalkozó papokat és szerzeteseket egyenesen halálbüntetéssel tiltották.

De ez még nem volt elég. Az ír bérlők kénytelenek voltak amúgy is csekély bérletjövedelmük egy tizedét az anglikán udvari egyház milliókra menő költségeinek fedezésére beszolgáltatni s míg maguk családostul majd éhenhaltak, pénzükből fényesen el kellett látniok az anglikán érsekek, püspökök és lelkészek egész raját, kiket az angol kormány küldött a nyakukba, holott a katolikus ír nép között rendszerint egyetlen egy hívük sem akadt. Ezek aztán többnyire külföldön tartózkodva — mert hiszen Írországban dolguk nem akadt — elverték, eldőzsölték a koldus ország véres verejtékét. Szóval a törvény a „pápisták" létezését el nem ismerte; szegények örülhettek, ha földön kúszó féregként megtűrték őket. Egy legújabbkori protestáns történetíró, *Gervinus*, e tényekkel szemben a következő jellemző

szavakra fakad: „Az udvari egyház kevély álszenteskedése abban tetszelgett, hogy a protestantizmust a szabadság anyjának nevezte. Anglia szabadságszeretete azonban katolikus gyermekeivel szemben oly dajkának bizonyult, mely vérrel itatja a gyermeket."

„Annyi bizonyos — folytatja *Baumstark* —, hogy Írország e törvények súlya alatt sem szűnt meg katolikusnak lenni. Minden szűk termés ezer és ezer szegény ír lakost taszított a keserves éhhalál karjai közé. De azért a tovább élők nem szűntek meg a dúsgazdag anglikán egyház mellett szegényes filléreikkel a szegény katolikus Egyházat is fenntartani; hűen ragaszkodtak üldözött papjaikhoz a vigasztalan ínségben, a reájuk kényszerített tudatlanságban, könyörületre igen, de emberekhez nem méltó nyomorúságukban.

„És midőn Anglia nyolcvan évi ilyetén hallatlan zsarnokoskodás után kissé megpihent, Isten gondviseléséből kétannyi, még mindig hű katolikus népet látott maga előtt.

„Anglia pedig azért pihent meg s hagyott fel zsarnokságával némileg, mert amerikai gyarmatainak felkelése 1775-ben az anyaország hatalmát és nagyságát komoly veszéllyel fenyegette. 1778-ban enyhítettek először a büntetőtörvényeken: a katolikusoknak megengedték, hogy bizonyos korlátokon belül birtokjogot élvezhessenek. Ezóta aztán a többi törvényt is enyhítették fokonként, de mindig csak olyankor, ha Anglia bajban volt; s így Anglia gyöngeségében rejlett Írország egyedüli reménye."[1]

II.

O'Connell ifjúkora és pályaválasztása. Első politikai szereplése.

E szomorú elnyomatás idején született O'Connell 1775 augusztus 6-án Carhen-ben, Írország délnyugati részén. Ősi, törzsökös katolikus családja minden üldö-

[1] *Baumstark:* Daniel O'Connell. 19—21. lap.

zés dacára is megőrzött némi földbirtokot s így a jobbmódúak közé tartozott.

Dániel már gyermekkorában ritka tehetségnek mutatkozott: négyéves korában másfél óra alatt megtanulta az egész ábécét; kilencéves korában pedig, midőn előtte a politika napi eseményeiről beszéltek s ő mély gondolkodásba merülten hallgatta a beszélgetést, a kérdésre, hogy miről gondolkodik: így felelt: „Én egyszer még megmozgatom ezt a világot!"

Dánielt szülei természetesen katolikus irányban akarták neveltetni; erre azonban Irországban akkor még gondolni sem lehetett s így 1791-ben a németalföldi St.-Omerbe küldték a fiút, ahol a feloszlatott Jézus-Társaság volt tagjai mint világi papok folytatták működésüket. A nevelőintézet elöljárója már akkoriban így nyilatkozott Dánielről egy levelében: „Róla csak egyet mondhatok: azt tudniillik, hogy soha életemben úgy nem csalatkoztam, ahogy most csalatkozom, ha ez a fiatalember nem fog egykor igen figyelemreméltó szerepet játszani a társadalomban". Középiskolai tanulmányai után O'Connell Douaiban még bölcseletet, aztán Londonban jogot tanult. Külföldi tartózkodásának két nagy haszna volt: az éppen orgiát ülő francia hitetlenség láttára bár előbb megingott, utóbb annál izmosabb lett katolikus hite, a forradalom őrjöngései pedig korán megérlelték benne azt a meggyőződést, hogy a valódi szabadságharcnak sohasem szabad lelépnie a törvényesség útjáról, ha maradandó hasznú akar lenni.

Időközben a katolikusok elnyomatásának szigora megenyhült annyira, hogy már most katolikus is lehetett ügyvéd. Ez volt az egyetlen pálya, melyen hazájának sorsán segíthetett s azért O'Connell is erre a pályára lépett.

Erre az időre esik első politikai szereplése is.

Irországnak a XIX. század elején vagy 6 millió lakója volt. Ezek közül legfeljebb félmilliónyi volt a protestánsok száma. E számarány figyelmet érdemel, ha meggondoljuk, hogy az angol önkény garázdálko-

dása folytán ez az 500.000 ember volt az ír földbirtokoknak úgyszólván kizárólagos birtokosa, valamennyi közhivatala viselője s egyedül bírta a jogot, hogy a parlamentben s a kormányzásban résztvegyen. Az öt millió katolikusnak egyetlen joga abban állt, hogy bérletet s a protestáns államegyháznak tizedet fizethetett, s ha erre képtelen volt, feleségével s gyermekeivel együtt ősei birtokán éhenhalhatott. Ily körülmények közt nem volt csoda, ha kétszeres elkeseredést szült az angol kormánynak az a terve, hogy Irország parlamentjét — az ír függetlenség utolsó bástyáját — beszünteti s az ír nemzetet beleolvasztja Angolországba. Az elkeseredést növelte az ír parlament gyáva viselkedése, melyet Anglia idejekorán megnyert céljainak. Az ír ügyvédek — köztük protestánsok is — mozgalmat indítottak az únió ellen s az ostromállapot iszonyai közt is heves tüntetéseket rendeztek.

Ekkor tartotta 1800 január 13-án az akkor 25 éves O'Connell a dublini katolikus nagygyűlésen angol fegyverek zörgése között első nyilvános politikai beszédjét, melyet viharos tetszésnyilvánítások és mind az öt indítványának egyhangú elfogadása követett.

A fiatal katolikus ügyvéd már ekkor jelentékeny politikai személyiség számba ment.

Az ügy azonban, melyért küzdött, ezúttal elveszett. Az angol kormány kereszülvitte az úniót s O'Connellnek el kellett néznie, mint veszik el népének függetlenségét, szabadságának végső maradványát, sőt az ír nép nevét is. A kormány az únió fejében emancipációt: a katolikusok egyenjogúságát ígérte; de az ígéretből semmi sem lett; Pitt miniszter ügyes államcsínynyel levette a kérdést a napirendről.

O'Connell ezalatt ügyvédi irodát is nyitott s első ügyvédi fellépései azonnal akkora hírnevet szereztek neki, hogy hovahamar a legkeresettebb ügyvédek közé tartozott. Ügyvédi irodájának jövedelme az első évben (1798) 58 font volt, 1813-ban már 3808 fontra, 1828-ban 8000-re s még többre emelkedett. Rendkívül népszerű lett; szeri-száma nincs a mulatságos anekdótáknak és

élces ötleteknek, melyek ügyvédi működése ezen idejéről fennmaradtak.

Kiváltképpen akkor volt elemében, ha törvényszéki tárgyalásokon megvesztegetett esküdteket, megfizetett tanukat, vagy célzatosan összeválogatott, részrehajló bírákat talált s arról volt szó, hogy ezeket ékesszólása fegyverével az igazságtalanságtól visszariassza s az elfogult esküdtszékre úgy hasson, hogy az ne merje kimondani előre megbeszélt és megállapított jogtalan ítéletét. A megvásárolt tanukat kérdéseivel úgy meg tudta zavarni, hogy egészen az ellenkezőjét vallották annak, amit kezdetben állítottak. Így aztán O'Connell az ártatlan üldözötteknek valóságos mentőangyalává lett s a nép csakhamar a rajongásig megszerette.

Sajátságos módon mentette meg tizenöt ember életét, akiket Clonmel-ben összeesküvés címe alatt törvény elé állítottak s akik őt kérték fel védőjükül. O'Connellt Dublin-ben érte a meghívás. Azonnal postakocsira ült s útközben elmondatta magának a tényállást. Clonmel-be érkezve, rögtön a törvényszékre sietett, hol éppen megkezdődött a tárgyalás. O'Connell a közügyész ravasz beszéde alatt angolosan, ott a törvényszéki teremben költötte el reggelijét: a teát és lágytojást, aztán e kiáltással: „Uraim, a törvény nem így szól!" — hirtelen felugrott s oly talpraesett védőbeszédet mondott, hogy a vádlottakat egyszerűen fel kellett menteni.

Ügyvédi tevékenysége által nemcsak a nép szeretetét és bizalmát szerezte meg, melyre később mint népvezérnek nagy szüksége volt, hanem annyiban is hasznára volt, hogy alaposan megismerkedett az angol és ír jogviszonyokkal, a törvényekkel s mindazon törvényes eszközökkel, melyekkel később nagyszerű politikai hatásait kifejthette.

Még londoni tartózkodása alatt környezetének sikerült őt egyidőre a szabadelvű eszméknek meghódítania s O'Connell tényleg beállt az „egyesült írek" forradalmi társulatába, valamint a szabadkőművesek

egyik páholyába is. Amazt még 1798-ban elhagyta, emebből is azonnal kilépett, mihelyt megtudta, hogy a titkos társulatokat az Egyház tiltja.

1802-ben megházasodott. Rokonai nem szívesen látták, hogy szegény leányt vesz el, de O'Connell nem a vagyont nézte a házasságban. S választását nem bánta meg soha; haláláig gyengéd kegyelettel emlegette előtte elhalt Maryját, akinek „35 éven át dús családi boldogságot köszönt".

Néhány évvel utóbb O'Connellt ismét ott látjuk a dublini katolikus gyűlés szónokai közt, mely a megígért és galádul megvont emancipáció kiküzdésének módozatairól értekezett. Az ír katolikusokon, kikre nézve a „habeas corpus" elve még mindig fel volt függesztve, nyomasztó csüggedés vett erőt. O'Connell volt az egyetlen, aki merészen követelt méltányosságot az elnyomottakkal szemben s feltüzelte a megtélemülteket. „Nem irgalom, hanem igazság kell nekünk — így hangzott jelszava —, ezt sürgetjük; sem többet, sem kevesebbet, mint jogunkat s az igazságot!"

Új szó, új hang volt ez a szegény írek fülében; ily bátor beszéd ritkán hangzott fel körükben. S mégis érezték, hogy az ifjú szónoknak igaza van és az elnyomott ország minden zúgából egyszerre ezerszeres visszhang felelte vissza a jelszót: Nem irgalom! igazság kell nekünk! — Az első lépést O'Connell szavára immár megtette az ír nép: kezdett tudtára jönni annak, hogy jogait sürgetnie, követelnie kell.

Az 1808. év óta egyre rendszeresebben tartják katolikus népgyűléseiket s O'Connell mindeniken részt vesz, mint a legfontosabb kérdések szónoka.

Időközben Napoleon diadalmas előhaladása folytán Anglia jónak látta esetleges támadás esetére otthoni ellenfelét lekenyerezni s az ír kérdést újra napirendre vette. Az alsóház 1812-ben el is fogadta az emancipációt, de a lordok háza 126-tal 125 ellenében még visszavetette. Végtelen sok nyomor és jogtalanság okozója lett ez az egy szavazattöbblet s O'Con-

nellre nézve újabb 18 évi megfeszített munkálkodást jelentett.

Időközben az ír katolikusok nemcsak nem szűntek meg filléreikkel katolikus papjaikat eltartani, hanem még papnevelőintézetet is alapítottak Maynooth-ban. Az angol kormány a XIX. században mégsem tarthatta többé korszerűnek a régi eljárást, hogy t. i. minden katolikus papot egyszerűen felakasztottak s felnégyeltek: viszont meg egyszerűen nemlétezőnek sem tarthatta többé az ír katolicizmust s ezért most már csak arra törekedett, hogy az ír katolicizmus belső ügyeire is biztosítson magának behatást és a beavatkozásra alkalmat. Azt gondolták ki Londonban, hogy a püspököket és plébánosokat majd az angol kormány fizesse, aminek fejében viszont a római Szentszék ne nevezzen ki püspököket a kormány beleegyzése nélkül.

A katolikusok ez utóbbi kérdésben megoszoltak, főkép mivel a kormány az emancipációt ezen ajánlata elfogadásához kötötte. O'Connell azonban mélyebbre tekintett; tudta, hogy az anyagi ínség sokkal kisebb baj, mint ha az Egyház és papság az angol kormány kénye-kedve alá kerül, s azért kezdettől fogva ellenezte a londoni indítványt. S ekkor vitte először dülőre népe sorsát. Szavára az ír nép újra egyesült s inkább késznek nyilatkozott a már-már elviselhetetlen teher továbbcipelésére, semhogy papságát a kormány kezére játssza.

Az emancipációt azonban O'Connell ezzel még éppen nem ejtette el; ellenkezőleg, elhatározta, hogy az összes törvényes és megengedett eszközök felhasználásával kiküzdi népének nemcsak a vallási egyenjogúsítást — az emancipációt —, hanem a politikai függetlenségét, az angol politikai igának lerázását, a repeal-t is. Ezóta egész életének feladatául elnyomott nemzetének felszabadítását tekintette a vallási és politikai békók alól. Ami pedig ebbeli igyekezeteinek sikerét különösen biztosította, az azon elve volt, hogy Irországnak nem szabad, mint eddig tette, örökös lázongásban, törvényellenes forrongásban keresnie menedéket, mint

amely mindig csak újabb elnyomásra adott a kormánynak jogcímet; hanem a törvényileg megengedett eszközöket kell felhasználnia, mindenekelőtt a kérelmezési jogot s ezen az úton érvényesítenie jogos követeléseit lassan-lassan.

E célból főteendőjének az írek egységes tömörítését tartotta a törvényes agitáció elve alapján; erre törekedett mind „nyilt levelei", mind katolikus népgyűlések tartása és ír egyesületek alapítása által, melyek szervezésében bámulatosan ügyes volt. Az akadékoskodó londoni kormány egyre-másra beszüntette ezeket az egyesületeket, de O'Connell mindannyiszor új utat és módot talált rá, hogy nemzetét egyre újabb egyesületekben tömörítse.

Munkássága természetesen teljesen igénybe vette minden erejét és idejét. A nevelőintézetben megszokta a korai felkelést, e szokásához egész életében hű maradt. Reggelenkint misét hallgatott, aztán törvényszéki tárgyalásokon, népgyűléseken, politikai bizottsági üléseken s hasonló fárasztó munkában vett részt. Csak késő éjjel térhetett nyugalomra, melynek a hajnal első sugara ismét véget vetett. Öreg korában bizonyos elégtétellel mesélgette, hogy évek hosszú során át naponta 4-kor kelt, maga fűtött be dolgozószobájában, 5-kor már dolgozott, 11-től 1/24-ig a törvényszéknél volt elfoglalva, innen hazament az ő „katolikus egyesület"-e ügyeit intézte el az egyesületi helyiségben, 4-kor megebédelt és aztán családja ügyeivel foglalkozott 1/27-ig; ekkor ismét dolgozószobájába vonult s legkorábban 10 órakor tért nyugalomra. Ily életmód mellett természetesen mulatságra, főleg családján kívüli szórakozásra nem is gondolhatott; ez pedig az élvezeteket szerető ír természet s főleg O'Connell egyéni hajlandósága mellett, mely ugyancsak vonzotta a jókedvű társaságok s derült mulatságok közé, nem volt csekély áldozat. Csakhogy erélye mindent legyőzött: nagy feladatának teljesen s visszavonhatatlanul odaáldozta önmagát és minden egyéni hajlamát.

Ez az önfeláldozó életmód azonban nem tette ko-

morrá, visszataszítóvá vagy idegessé. Ellenkezőleg, kitűnő társalgó és híres mulattató volt, akiről mindenki tudta, hogy adomák és élces ötletek dolgában soha ki nem fogy.

Bámulatos volt munkabíró ereje s főleg a folytonos munkálkodásban kiképzett felfogóképessége. Egy barátja egyszer államjogi ügyekben tanácsát akarta kikérni, s míg O'Connell papírjaiba mélyedve oda sem látszott ügyelni, előadta a kérdéses ügy körülményeit. De midőn látta, hogy O'Connell fel sem pillant az iratokból, kissé megneheztelve, távozni akart. Erre O'Connell megnyugtatta: „Ó, csak folytasd, barátom! Ha annyi dolgod volna, mint nekem, rég megtanultad volna te is, hogy kell egyszerre két dolgot elintézni". S bámuló barátja meggyőződhetett róla, hogy O'Connell azalatt, míg az ügyet minden apró részletével együtt felfogta, az előtte fekvő iratokat is átolvasta.

Lehetetlenség volna e rövid rajzban működésének ezerféle változatát egyenkint ecsetelnünk; csak röviden akarjuk összefoglalni tevékenységének főbb irányait. Munkássága két főrészre osztható: 1801-től 1829-ig a katolikusok egyenjogúsításáért, az emancipációért küzdött, majd 1829-től kezdve haláláig az ír nemzet függetlenítéséért, a repeal-ért.

III.

O'Connell mint az írek vezére.

E küzdelmekben O'Connell már mint nemzetének s az ír mozgalmaknak fővezetője vett részt.

Úgyszólván akaratlanul is vezérré lett.

Még 1808-ban történt, hogy az írek addigi vezérével, *Keogh*-val szemben azt a nézetet vitte diadalra, hogy az eddigi várakozó politika helyett késedelmezés nélkül követelni kell az angol kormánytól a jogtalan régi büntetőtörvények teljes eltörlését. Az ír nép e kérdésben határozottan O'Connell mellé állott s ezzel természetszerűleg neki kellett kezébe vennie a vezetőszerepet.

E szerepre a lánglelkű s egyben oly ügyes, messzelátó férfiú kiválóan alkalmas is volt. Nemes jelleme, mély vallásossága és honszeretete annyira megnyerték nemzete bizalmát, hogy hovahamar már csak „Dániel királynak" nevezgették és szavára úgy hajlottak, mintha igazán királyuk volna.

De „Dániel király" jól tudta, hogy hevülékeny népét a politikai küzdelmekre előbb nevelnie s képeznie kell. Ezért éveken át főmunkásságát népe benső életrekeltésére, politikai érzékének fejlesztésére, jog- és törvénytiszteletének kiművelésére irányította. Nyilt levelei, gyűlései, egyesületei két hosszú évtizeden át e célokat szolgálták, s bár O'Connell 50 éves volt már, mielőtt első gyakorlati diadalát kivívta, nem kételkedett benne, hogy addigi működése sem volt gyümölcstelen.

Sajnos, ezeknek az éveknek lázas pártviszályai O'Connellt kétszer párbajra ragadták. Az elsőben *D'Esterre* dublini kereskedővel szállt síkra, aki híres pisztolylövő és apró emberke volt, kinek nem igen kellett félnie a lőni nem tudó O'Connelltől, ki viszont termetes, vállas alakjával kitűnő céltáblának ígérkezett. De a dolog másképp esett. D'Esterre lőtt először s nem talált, nyomban rá O'Connell golyója a kis ember ágyékába fúródott, ki néhány nap mulva belehalt sebébe. De O'Connell is magába tért s élete végéig bánta, hogy Egyháza szigorú parancsa ellenére párbajozott. Érseke előtt nyilvánosan bocsánatot kért a botrányért. D'Esterre családjáról bőkezűen gondoskodott s barátai megfigyelték, hogy valahányszor D'Esterre háza előtt elment, levette kalapját s imádkozott lelőtt ellenfeléért. Jobbkezén pedig, mellyel ellenfelét megölte, bánata és gyásza jeléül holta napjáig fekete kesztyűt viselt. A másik esetben *Sir Robert Peel*-lel volt becsületbeli viszálya, de a párviadalt még idején megakadályozták.

Mióta az ír parlamentet az únióval megszüntették, az íreknek arra kellett gondolniok, hogy jogaikat a jobbérzelmű protestánsok által sürgessék a londoni par-

lamentben. Az emancipáció többször szóba került ugyan, de a lordok házában mindig elvetették. Ekkor O'Connell végre elérkezettnek látta az időt, hogy döntő lépésre hívja fel a kormányt. Fellépett képviselőnek. Tudta, hogy az angol parlamentbe be nem eresztik, mert ott a követektől oly esküt követeltek, hogy a katolikus hit teljes megtagadását foglalta magában; de legalább kényszeríteni akarta a kormányt, hogy vagy nyilvánvaló igazságtalansággal bélyegezze meg magát, vagy amaz eskü nélkül is, tehát mint katolikust, fogadja be az országházba.

Megválasztása természetesen áldozatot jelentett a népre nézve, de O'Connellnek meg volt az a nagy erkölcsi hatalma népével szemben, hogy újabb áldozatokat is kívánhatott tőle. Ez áldozatkészség eléggé megnyilatkozott már azelőtt is, például a *Waterford* grófságban, hol az anglikán *Beresford* család volt birtokos. Ez a család hagyományszerűleg a saját tagjait választotta meg bérlői által a képviselőházba s mivel a szavazás nyilvános volt, amely bérlő nem a földesurára szavazott, biztosra vehette, hogy emez egész családjával együtt csakhamar elkergeti a bérletből s akkor földönfutóvá lehet. O'Connell szavára mégis felállították Beresford ellen ellenjelöltül *Stuart* jobbérzelmű protestánst; s íme — a nagylelkű ír lakosság túlnyomó része csakugyan Stuartra szavazott.

Ily nagylelkű néppel tehát O'Connell csodadolgokat művelhetett, főleg mióta 1826-tól 29-ig személyesen is beutazta Irországot és saját szavával, megjelenésének egyéni varázsával is egyértelmű, elszánt tevékenységre lelkesítette honfitársait.

1828-ban tehát képviselőnek jelöltette magát Clare grófságban. Vesei Fitzgerald, Clare grófság eddigi követe protestáns létére is mindig védelmére kelt az ír népnek s így más körülmények közt bizonnyal újra megválasztották volna. Most azonban arról volt szó, hogy O'Connellnek szerezzenek helyet a londoni parlamentben.

O'Connell fellépésének híre futótűzként járta át

egész Irországot s hívei köréből egy hét alatt 14.000 font sterling önkéntes adomány gyűlt össze a választási költségek fedezésére. Programmját maga fejté ki választói előtt:

„Polgártársak!

„E grófság nemsokára követet fog választani. Tisztelettel kérem szavazataitokat. Hogy alkalmas vagyok-e e bizalmi tisztre, ítéletetekre bízom...

„Ellenfeleim azt fogják mondani, hogy a törvények értelmében nem vagyok megválasztható. Ez az állítás, barátaim, valótlan. A törvény igenis megengedi, hogy követté válasszatok. Igaz, hogy mint katolikus nem tehetem le és nem is fogom letenni soha azt az eskűt, melyet eddig az országház tagjaitól megköveteltek; de elérhetem azt, hogy ugyanaz a tekintély, mely ezt az esküt életbeléptette, t. i. az országház maga, azt ismét el is törülje. És erős a hitem, hogy ha megválaszttok, még legvakbuzgóbb ellenfeleink is be fogják látni, hogy a nép megválasztott képviselője elől el kell hárítaniok a jogtalan akadályt, mely hazafiúi kötelessége teljesítésére egyszerűen képtelenné teszi.

„Az eskü, melyet a még érvényes törvény előír, azt vallja: „hogy a miseáldozat, a Boldogságos Szűz Mária s a többi szentek segítségül hívása, amint a római egyházban szokásos, istentelen bálványozás". Soha én ilyen esküvel lelkemet be nem szennyezem: azt tisztelt ellenfelemre hagyom. Ő ezt a szégyenletes esküt ismételten letette már s kész most is letenni; sőt épp arra kéri szavazataitokat is, hogy kívánságtokra azt az esküt újra letehesse. Én inkább ízekre vágatnám magam, hogysem ily esküt mondjak. Clare grófság választói! Válasszatok tehát énközöttem, ki az ilyen esküt útálom, és Fitzgerald között, ki azt húszszor is letette már! Küldjetek az országházba és meg fogjátok látni, hogy ez az istentelen eskü csakhamar örökre el fog tűnni a föld színéről! Mint a ti képviselőtök megkísérlem e kérdés megoldását. Lehet, hogy börtönbe taszítanak érte. Sebaj! Rabbilincset

öltök, de nem hagyom veszni a katolikusok s a szabadság ügyét! Éppen az a tárgyalás, mellyel meg fogják kísérelni, hogy követeteket az országházból kizárják, s éppen ez a kísérlet maga egész Európát fel fogja rázni. Egész Európa minden felvilágosult országa úgy fel fog háborodni az angol elfogultság e zsarnoki megnyilatkozásán, hogy az angol-, skót- és írországi jobbérzelműek hangja s a világ minden népének közös követelése egyesülve el fog söpörni minden ellenállást... és akkor sem Peel-nek, sem Wellington-nak nem lesz többé ereje arra, hogy Irország katolikusait az alkotmányosság jótéteményeitől tovább is megfosszák!

„Itt az idő, hogy a régi rendszer megszűnjön s én azért jelentem meg, hogy véget vessek neki!"

Megjött a választás napja; forró júliusi nap tűzében 30.000 ír sereglett fel Ennis-be, a választási központba. A fegyelem és rend, melyre O'Connell népét ránevelte, olyan volt, hogy senki egyetlen kortyot sem ivott abból a veszedelmes italból, a pálinkából, melyet pedig a jó ír köznép hírhedt módon szeret. Büszkén beszélték a jelenlevők még évek multán is, hogy az egész választás folyamán csak egyetlenegy ember volt részeg — éppen O'Connell kocsisa — s az is protestáns volt. Legcsekélyebb rendellenesség sem történt, bár a lelkesedés nagy volt: zenekarok járták be a várost, s a zöldszínű ír lobogó és O'Connell képe mindenfelé látható volt. Fitzgerald, az ellenjelölt, kitűnő szónok és meglehetősen népszerű ember volt s nem adta olcsón a vereséget. Az első nap estéjén a két jelöltnek körülbelül egyenlő számú szavazata volt; de másnap a kocka már határozottan O'Connell javára fordult. Az ellenfél elkeseredetten küzdött s főképp a papok állítólagos beavatkozása ellen lármázott. Főleg egy plébánost utóbb be is vádoltak, mert a választás előtt sötét, sovány arccal és szigorú tekintettel a „választókra nézett". „Egyetlen szót sem szóltam — így védekezett a megvádolt —, s azt csak nem tilthatják meg az urak, hogy a híveimre ránézzek?" „De nem

ilyen arccal!" — kiáltott rá a törvény lelkes őre. Hogy a földbirtokosok évtizedeken át elűzéssel és éhhalállal fenyegették választó bérlőiket, azt nyilván nem találta oly veszedelmesnek a jogok tudósa, mint a katolikus pap komoly szempillantását.

Végre lebillent a választás mérlege: O'Connell óriási többséggel: 2057 szavazattal 982 ellenében győbött. Határtalan ujjongás, harsogó diadalkiáltás tört elő a künn várakozó tömeg kebeléből. O'Connell valódi ír lovagiassággal azonnal bocsánatot kért ellenfelétől minden kemény szóért, melyet a harc hevében netalán kiejtett, s egyik beszédét a nép előtt ellenfelének éljenzésével fejezte be. Barátai pedig ékesszóló szavakkal kérték a földbirtokosokat, hogy szegény bérlőiken embertelen bosszút ne álljanak. A lelkesedés oly általános volt, hogy még a jelenlevő angol katonák is tisztelegtek O'Connellnek, amint a választás színhelyéről diadallal elvonult.

Bezzeg Londonban nem osztották a lelkesedést. O'Connell megválasztása tényleg igen fontos következésekkel járt: az emancipáció ügyét végre dűlőre juttatta.

IV.

Az emancipáció.

Az angol kormány kénytelen volt belátni, hogy ha nem akarja egész Irországot a legfőbb fokban elkeseríteni s esetleg polgárháborúra izgatni, magát pedig az egész világ előtt nevetségessé tenni, O'Connell megválasztását el kell ismernie. Ez pedig a katolikusok emancipációját jelentette. Midőn tehát 1829 február 5-én Londonban a parlament megnyílt, Sir Robert Peel maga tette meg az emancipáció indítványát; ellensúlyozásul azonban egyidejűleg feloszlatta O'Connell egyik főalkotását, a kitűnően szervezett „Catholic Association" népszövetkezetet. Kicsinyes bosszú műve volt az is, hogy Irországra nézve a választói cenzust 40 shillingről 10 fontra, az előbbinek vagy ötszörösére

emelték. Még így is Peel egész ékesszólására volt szükség, hogy a parlament az emancipáció indítványát meghallgassa. Peel így szólt többek közt:

„Magam is évek óta fáradozom azon, hogy a katolikusokat a parlamenttől és minden magasabb állami hivataltól távol tartsam. Nem hiszem ugyan, hogy éppen természet- és észellenes volt e küzdelem; de most mégis felhagyok vele, mert belátom, hogy e küzdelmet sikeresen úgysem folytathatjuk soká. Eszközeink és hatalmunk erre nem elegendők többé."

Hosszú országgyűlési csatározásokba került, míg végre az alsóház 1829 március 30-án a törvényjavaslátot elfogadta.

A lordok háza azonban még szívósan ragaszkodott hagyományaihoz. Hangulatát eléggé jellemzi, hogy egy lord egészen komolyan és nyilvánosan kifejezte aggodalmát, hogy „amely napon egy római katolikus ülést kap ezen ország törvénykező testületében, azon perctől kezdve Nagybritannia napja alkonyodásnak fog indulni".

De a kormány ezúttal komolyan kívánta az emancipációt. „Az angolszász királyság legszilárdabb támaszai — írja *Baumstark* — kénytelenek voltak meghajolni a dublini ügyvéd előtt, aki semmi mással nem rendelkezett, mint népe s Egyháza jogaival."

A lordok házának tárgyalásán maga az írországi származású Wellington herceg, a waterlooi győző, következőképp védte az írek ügyét:

„Lordjaim, én azok közé tartozom, akik életüknek nagy részét háborúban töltötték, oly nagy részét, mint csak nagyon kevesen. Még hozzá főkép polgárháborúkban. Erre a tényre utalva kijelenthetem: ha életem árán csak egyhónapi polgárháborút megakadályozhatnék abban a hazában, melynek magam is gyermeke vagyok, szívesen áldoznám fel érte életemet. Semmi sem pusztítja annyira a vagyont és a közjólétet, semmi sem alacsonyítja le annyira a jellemeket, mint a polgárháború. És, íme t. lordok! a polgárháború volna

még az egyetlen segítség, ez az egyetlen eszköz, melyhez ez indítvány elvetésével nyúlnunk kellene!

„Méltóságtok jól tudják, hogy legalább jó fele azon katonai csapatoknak, melyeket a király kegye a haza biztonsága és függetlensége érdekében viselt harcok hosszú folyamán reám bízott, római katolikus katonákból állott. Midőn ezt a tényt emlékezetükbe idézem, voltakép minden további fejtegetést fölöslegesnek látok. Valljuk csak be kereken, hogy katolikus vér és katolikus elszántság nélkül a győzelmet nem vívtuk volna ki soha és nélkülük Európa első haditehetségei hiába feszítik vala meg minden erejüket. Lordjaim! Ha azon napokon, melyeken oly fáradságos küzdelmeken vergődtünk át s melyeken enyém volt a szerencse, hogy seregeinket vezényelhettem, — ha, mondom, e napok egyikének estéjén így szóltam volna katolikus katonáimhoz: „Ti jól tudjátok, hogy az angol állam, akár mert hűségtekben kételkedik, akár mert vallástokat gyűlöli, nem tart benneteket érdemeseknek a teljes polgárjogra; ha tehát jogtalanságnak tartjátok, hogy ez az állam ennek ellenére is véreteket kívánja az ő védelmére, akkor ezennel megengedem nektek, hogy a szolgálatból azonnal távozzatok", — ha így szóltam volna, mondom, uraim, meg vagyok róla győződve, hogy ír katonáim egytől-egyig nemes haraggal utasították volna vissza ezt az ajánlatot, bárha nagyon keserű emlékezetek merültek volna is fel lelkükben. Mert a bátor nemesszívű ír a veszély és dicsőség órájában a legkötelességtudóbb és legelszántabb!... Valahányszor találkozom e derék férfiakkal, kiknek a jelen törvényjavaslat visszaadná jogaikat, s kiket mi még csak arra sem tartunk érdemeseknek, hogy velünk együtt ők is beléphessenek az alkotmányosság sáncai közé: valahányszor, mondom, ezekkel találkozom, mindannyiszor mélységesen szégyenlenem kell azon számos kitüntetést, mellyel Anglia engem elhalmozott!"

Végre valahára 1829 április 10-én győzött a bill (törvénytervezet) a lordok házában is, s már most a

király, IV. György elé terjesztették aláírás végett. A király szitkozódott, panaszkodott, sírt, tanácsért, segélyért esedezett fűnél-fánál s állítólag így kiáltott fel: „Wellington herceg Angolország királya, O'Connell Irország királya, én meg, úgylátszik, már nem vagyok egyéb, mint windsori esperes". De mit volt mit tennie: 1829 április 12-én aláírta a billt, s ezzel a katolikusok emancipációja Nagybritanniában és Írországban befejezett ténnyé vált. „Ily csodát művelt a clare-i választás!" — jegyzi meg *Pauli* angol történetében.

Ez a világraszóló és milliókra nézve végtelen sok áldást jelentő esemény minden halandó közül első helyen a nagy katolikus pártvezérnek, a dublini ügyvédnek, O'Connellnek érdeme. Az ő odaadása a haza és vallásának ügye iránt, az ő bátorsága, erélyessége, ékesszólása s főleg bölcs mérséklete és okossága vívták ki a sikert.

Ami pedig szintén messzekiható munkásságának gyümölcse volt: a leigázott nemzet egész széles rétegeit eltöltötte jogainak s állampolgári méltóságának rég veszni indult öntudatával: „a semmiből — mint a katolikusellenes *Bluntschli* írja[1] — lavinaszerűleg növekedő hatalmas néppártot teremtett." Az írek szenvedélyességre hajló jellemének oly nehezére eső egységes összeműködés és tökéletes pártfegyelem megszilárdítása szintén az ő műve volt.

A pillanatnyi szükségletek folytonos, lázas sietségű elintézésében a körültekintő eszessége válogatta meg a helyes eszközöket; többször ismétlődő sikertelenség és látszólagos reménytelenség közepette ő tartotta ébren szakadatlanul a buzgalmat és lelkesedést, a heveskedő ír néplelket ő tartotta meg mindvégig a törvényes erőkifejtés útjain, mint aki kitünően ismerte az angol jogot és még kitűnőbben saját népét. Ha ő nincs, az ír mozgalom minden percben véres polgárháborúvá fajulhatott volna.

[1] Deutsches Staatswörterbuch, Stuttgart u. Leipzig, 1862; VII., 339. lap.

O'Connell már ekkor Európaszerte híres ember volt. Midőn kevéssel az emancipáció után Belgiumban királyválasztás volt, több szavazat O'Connellre esett. „Minden ország szabadság- és törvénytisztelői lelkesültek érte, s még a régi gyűlölet a római katolikus Egyház ellen is elnémült, hogy meghajoljon a hatalmas népvezér nagy alakja előtt."[1]

V.

O'Connell mint képviselő. A repeal-mozgalom.

A katolikusok tehát ezentúl akadály nélkül lehettek képviselők is; a hittagadó esküt nem kellett letenniök. O'Conellel szemben azonban a londoniak nem állhatták meg, hogy akadékoskodással ne sértegessék. Midőn O'Connell a képviselőházban ülését el akarta foglalni, ráolvasták a végzést, hogy neki, mint akit még az emancipáció előtt választottak meg, még le kell tennie a régi esküt. O'Connell előhozatta az esküminta; aztán az egész ház előtt rámutatott annak több pontjára, mint amely nyilvánvaló valótlanságokat tartalmaz, s ünnepélyesen tiltakozott az esküminta ellen. A képviselőház azonban kimondta, hogy O'Connell nem foglalhat helyet a gyűléseken; mire ez visszatért Írországba, — még pedig diadalmenetben, hogy újra megválasztassa magát.

1830-ban végre megkezdhette országgyűlési működését. Ez természetesen véget vetett ügyvédi működésének, minek következtében vagyona csakhamar nagyon is megcsappant. O'Connell amúgysem igen tudott pénzzel bánni; amije volt, kiadta a nemzeti mozgalmakra. Népe azonban magától rájött, hogy aki érte él és küzd, azt neki illik eltartania és a mozgalmak intézésére pénzzel ellátnia is, s egyszerre csak külön adót, ú. n. O'Connell-illetéket kezdtek számára szedegetni; amit O'Connell ellenségei a nagy népvezérnek

[1] *Baumstark*, i. m. 95. lap.

gyalázatul, hívei talán jóságosabban, dicsőségül tudtak be. Ezen önkéntes adó összege a szegénysorsú írek áldozatkészségére bámulatos fényt vet: 1829 és 1834 között 91.800 font sterlinget (több mint 2 millió pengőt adtak össze.

O'Connell munkája az emancipáció kivívásával még nem érhetett véget. Az ír földbirtok túlnyomó részén még mindig idegenek, angol dúsgazdagok ültek, kik az ír földön szerzett vagyont külföldön eldőzsölték és a szegény ír bérlők még mindig kötelesek voltak a gazdag angol ingyenélők költségeit fedezni, kik protestáns papi öltözetben tétlenül jártak közöttük. Írország kereskedelme s ipara még mindig meg volt zsibbasztva Anglia irígy, haszonleső törvényei által, s a szabadkőműves páholyok tagjai még mindig felkaptak minden alkalmat, hogy a nép vallásos érzeteit és ősi hitét gúny és szitok tárgyává tegyék. Minden sovány esztendő ezreket juttatott a koldusbotra. Az igaztalan cenzusemelést meg éppen az emancipáció ellensúlyozásául találták ki az írek ingerlésére.

O'Connell meg volt róla győződve, hogy e bajokon csak úgy segíthetni, ha Írország visszakapja önkormányzatát, nevezetesen a külön országgyűlést. Hazájának e politikai felszabadítására, a „repeal"-mozgalomra fordította tehát hősünk életének hátralévő részét.

1834-ben megkísérlette a repeal-t szóvátenni a parlamentben is és kimutatni a képviselők előtt, hogy Írország egyesítése Angliával jogtalan úton történt s azért érvénytelen. E kísérlet túlságos merészség műve volt ugyan; el is vetették 523 szóval 38 ellenében; de a repeal-mozgalomnak ez is csak erősbülését okozta. Ezidőtájt családi veszteség is érte hősünket hű neje halálában. O'Connell a vallásban és a magányban keresett vigaszt és rövid időre egy magános ciszterci rendházba vonult testi-lelki fáradtsága kipihenésére. 62 éves volt már, és bár szervezete herkulesi volt, a folytonos, kíméletlen önfeláldozás, az izgalmas életmód szakadatlan erőpróbái ugyancsak kimerítették.

A jó szerzetesek testületileg fogadták a rendház kapujában, díszmenetben vezették templomukba s ünnepélyes Te Deum-ot énekeltek. O'Connell számos nagyszerű diadalt aratott hosszú élete pályáján, de egy sem hatotta meg oly mélyen, egynek sem örült annyira, mint a szerzetesek Te Deum-ának a mountmellerey-i apátság templomában; „mintha csak előérzetét látta volna benne azon fogadtatásnak, melyet a másvilágon remélhetett, kemény, megtörő munkában töltött hosszú élete jutalmául. Ez időben állt O'Connell dicsősége tetőpontján; a második Melbourne-minisztérium (1835—41) sokban erősen vele tartott s az írországi hivatalok betöltésében és egyéb ír ügyekben O'Connell tanácsával élt; ugyanekkor (1838-ban) fogadta a királynő is. 1841 november 1-én O'Connell-t Dublin város lordmayor-jává választották; a hitújítás óta ő volt az első katolikus e hivatalban. Oldalán ott küzdöttek már a parlamentben három fia, két veje s vagy 50 ír honfitársa.

O'Connell azonban ekkor sem szűnt meg erősíteni népét a jövő küzdelmeire. Eszközei a békés törvényszerinti agitáció s főkép a népgyűlések voltak. E gyűléseken kezdetben óriási türelemre és állhatatosságra volt hősünknek szüksége. A dolog nem ment csak amúgy magától. Megesett, hogy az első gyűlésre valamely vidéken oly kevesen jöttek, hogy O'Connellnek a kijelölt időben még vagy teljes órahosszat kellett várakoznia, míg 10—20 hallgató összeverődött. De aztán a következő alkalommal százezrenkint sereglett össze a nép. Igyekezeteit nagyban támogatta az agg érsek is, ki nagy hazafi s jeles főpap lévén, a nép szeretetét magas fokban bírta.

1840-ben tartották meg az első óriási népgyűlést „monstre-meeting"-et, melyre ezrével sereglett össze a nép. A lelkesült tömeg ki akarta fogni O'Connell kocsijából a lovakat, s O'Connell-nek valósággal gorombáskodnia kellett, hogy ezt megakadályozza. „Nem! nem! nem! — így kiáltozott az örömrivalgásban torka-

szakadtából — ember soha se végezzen állati munkát! Takarodjatok a kantártól, semmirekellők! Én fel akarlak titeket emelni, s ti magatok alacsonyítjátok le magatokat?"

1843-ban érte el tetőpontját a repeal-mozgalom; még a kormánypárti lapok is kijelentették, hogy a repeal elkerülhetetlen; s 1843 március elején a dublini városi tanács három napi heves vita után nagy többséggel elfogadta O'Connell javaslatát, hogy az országháztól a repealt kérelmezni fogja. Ugyanekkor érték el a népgyűlések is tetőpontjukat. Ilyen gyűlésen egyszer Limerickben majdnem 100.000 ember volt jelen, később Kilkennyben 200.000, köztük legalább 20.000-en lóháton. Megesett, hogy O'Connell egyetlen hónap folyamán tíz-tizenkét ilyen óriási népgyűlést tartott. A tara-i gyűlésen 1843 augusztus 15-én a bizonnyal nem részrehajló *Times* szerint nem kevesebb mint egy millió ember vett részt; egyedül Dublinből 1400 kocsi jött ki. A mullaghmast-i „monstre-meeting" résztvevőit is 500.000-re becsülték. 1843 márciusától augusztusáig 30 ilyen monstre-meeting-et tartottak; s ugyanazon év elejétől augusztusig 50.000 fontnyi adomány gyűlt be a repeal-mozgalom céljaira.

Csodálatos, mily rendben és nyugalomban folytak le O'Connell gyűlései. Ha valahol nyugtalanság ütött ki, O'Connell azonnal megjelent a helyszínén, vagy elküldötte hű szárnysegédét, *Tom Steele*-t zöldszegélyű fehér zászlóval, melyre ez volt írva: „Aki rendellenességet követ el, ezzel csak az ellenfél hatalmat növeli." És a lakosság megfogadta vezére szavát, ami néha, főleg ha a szívek túlon-túlcsordultak keserűséggel és a kedélyek a végletekig fel voltak izgatva, éppen nem csekély önuralmat kívánt.

Százezrek gyűltek már egybe pl. október 8-ára a Clontarfban tervezett nagygyűlésre, midőn éppen a gyűlés előestéjén, október 7-én délután 3 órakor a kormánytól rendelet jött, mely a népgyűlést betiltotta. A messze földről megérkezettek és még egyre érkezők ezreit egyszerűen visszaküldeni lehetetlennek lát-

szott, anélkül, hogy a nép elkeseredésében fegyvert ne ragadjon, — ami esetleg nem is lett volna a kormány kedve ellenére. De O'Connell végrehajtotta azt, amit lehetetlennek hittek: egy óra mulva mindenfelé lovas hírnökök vitték O'Connell rendre intő s békéltető levelét, és bár az izgatottság óriási volt, a százezrek mégis hallgatva és békében tértek haza. O'Connell önuralma és eszélyessége ismét megőrizte a nemzetet a vérontástól és polgárháborútól.

O'Connell a gyűlések előtt egy időre rendszerint magába vonult: imádkozott, szentmisét hallgatott s a szentségekhez járult.

Hogy mennyire becsülte az isteni segítség szükségét, megvilágítja a következő eset. Egyszer éppen a lelkigyakorlatokat végezte, midőn hívei felkeresték és a parlamentbe hívták, hogy valamely fontos ír ügy tárgyalásán résztvegyen. De O'Connell nem hagyta el magányát. „Nyugodjanak meg, uraim — mondta —, itt imádkozva szintén a mi ügyünket támogatom Istennél... Irország nem fog emiatt veszíteni semmit. *Térdenállva magasabb és hatalmasabb vagyok,* mint midőn a csatatéren felemelt karokkal jelenek meg!" — Az országgyűlésben is gyakran látták, amint fontosabb ügyek tárgyalása alkalmával szünet alatt O'Connell egy oszlop mögé vonulva az olvasót imádkozta.

Az Isten Anyja iránt lelkes szeretettel viseltetett. Képe és a feszület előtt tanulta meg önmaga legyőzését, a szenvedélyek lefékezését, élete megszentelését.

Vallásossága azonban nem szorítkozott egyéni belső életére. Nyiltan vallotta ragaszkodását az Egyházhoz, tanaihoz, szokásaihoz és szolgáihoz. Egykori tanárait, a jezsuitákat, félelem nélkül fogta oltalmába. Egyháza szabadsága nem kevésbbé volt lelke fővágya, mint nemzetének java, és soha politikai előnyökért egyházi érdekeket nem kockáztatott. „Az ír hazafiság régtől fogva együvé nőtt a vallásossággal; azért is oly erős" — írja *Baumstark,*[1] és főleg O'Connell „nem

[1] I. m. 197. és 204.

tartotta kevésbbé fontosnak a katolikus nevelés- és oktatásügy és általában a katolikus Egyház szabadságát minden képzelhető viszonyok közt, mint a politikai emancipációt s az ír országgyűlés visszaállítását."

VI.

A bűnper. O'Connell a börtönben.

Az angol kormány azonban végre is talált ürügyet rá, hogy O'Connell-t ártalmatlanná tegye, és 1843 októberében bűnperbe fogta.

O'Connell október 14-én kapta meg a hivatalos értesítést, hogy őmaga, John nevű fia s néhány hű barátja tizenkétszeres bűnvád alá helyeztettek; sőt hogy a tizenkettőn kívül „még más bűntények" is terhelik, „melyeket majd az államügyész maga fog előadni".

O'Connell-nek ismét szüksége volt egész óriási erkölcsi hatalmára, hogy népének lázas felháborodását lecsendesíthesse. A pör tárgyalása 1844 január 15-én kezdődött meg. Egész Európa feszült figyelemmel leste a történendőket; hiszen híre akkora volt, hogy a „minden oroszok cárja" felkérte, küldje meg neki egy papírlapon kezeírását; mely kérelmet „Dániel király" udvariasan vissza is utasított.

A vádak O'Connell egész politikai szereplésének idejére kiterjeszkedtek; 1829-től 1844-ig; azért e pört „óriási pörnek" nevezték el, tréfásan azért is, mert a vádirat *hat* pergamentekercsre írva 97 lábnyi hosszúságra terjedt; ami körülbelül 700 nyomtatott könyvoldallal egyenlő. Úgylátszik, a hosszúsággal kellett kipótolni, ami jogalap tekintetében hiányos volt. Az esküdtszékből — természetesen minden nyilt törvényszegés okos elkerülésével — valamennyi katolikus esküdtet kitörölték; és a megmaradtak egytől-egyig O'Connell ismert vallási és politikai ellenségei voltak. Ez az esküdtszék — részben tanulatlan emberekből összeállítva — volt hivatva államjogi bűntényeket, köztük az összeesküvés súlyos vádját O'Connell fölött megállapítani.

A pör tárgyalása közben O'Connell megjelent a londoni parlamentben is, hol nagy kitüntetéssel fogadták. Még az angol városokban is tüntettek mellette.

A 69 éves népvezér az esküdtszék és bírái előtt maga védte önmagát. Védőbeszédje a logika és ékesszólás valódi remeke ugyan, de távolról sincs benne annyi tűz és lelkesedés, mint közügyi beszédeiben. Mintha nagy szelleme, mely hazája javáért immár két emberöltőn át lángolt és hevített egész nemzedéket, a saját maga személyi ügyéért nem tartotta volna érdemesnek teljes tüzét és erejét kifejteni.

Talán a tudat is lehangolta, hogy úgyis süket füleknek beszél. Védelme talán éppen azért oly fensége-sen büszke és nyugodt, azért veti meg a kedélyre és képzeletre való hatás minden segédeszközét, azért nem átallja saját esküdtjeit, mint elfogult és részrehajló bírákat megbélyegezni szemtől-szembe, mert tudta, hogy csak az utókor és a történelm fogja e beszédet pártatlanul méltányolni. Az összeesküvés és felségsértés vádját kereken visszavetette és figyelmeztette az államügyészt, hogy ennek a vádnak a bebizonyításáról megfeledkezett; mert a bevezetésben azt mondta, hogy „alább be fogja bizonyítani", utóbb meg csak azt tette hozzá, hogy: „miként kezdetben bebizonyította".

Egyébként bevallja, hogy a küzdelem hevében néha talán hevességekre vagy félreérthető szavakra ragadtatta magát; de igazi céljai mindig törvényesek voltak. Nyomást gyakorolni a kormányra, de nem törvényellenes úton.

Ha O'Connell beszédje a nyugodtság mintája, annál tüzesebbek voltak vádlott-társai. Hű segédje, *Tom Steele* roppantul zokon vette, hogy eleinte nem vonták bele a perbe. Utóbb aztán őt is beidézték. A gyűléseken azonban oly nyugtalanul viselkedett, hogy végre az elnök megfenyegette: ha nem marad veszteg, nyomban *szabadon bocsátják.* Amire aztán Steele oly csöndes lett, mint a megbüntetett iskolásgyermek.

A törvényszék végre május 30-án kihirdette az ítéletet.

O'Connell-t egy évi fogságra és 2000 font sterlingnyi pénzbüntetésre ítélték; azonkívül személyesen 5000 fonttal, két kezes által pedig 2500—2500 fonttal kellett biztosítékot letennie az iránt, hogy hét évig nem zavarja meg a közbékét. *Burton,* a legidősebb bíró hirdette ki az ítéletet; elismeréssel emelte ki, hogy O'Connell sohasem használta fel népszerűségét békezavarásra vagy ellenfeleinek bántalmára. E szavaknál az agg bíró könnyekre fakadt és hangját alig lehetett érteni, midőn az ítéletet felolvasta.

O'Connell fiát, Johnt, elnézőbb ítélet várta; de John izgatottsága hevében a bíró lábához borult s kérte, hogy vele se bánjanak enyhébben, mint atyjával. O'Connell azonban mély meghatottságában némán John vállára tette kezét, s ez hallgatva engedelmeskedett. Aztán az apa ünnepélyes óvást tett az ítélet ellen és a legfelső fellebbezési fórumhoz, a felsőházhoz fellebbezeett. Ez azonban nem mentette fel attól, hogy a büntetését azonnal meg ne kelljen kezdenie. S így az agg népvezért még aznap elvitték a Richmond-fogházba elítélt társaival együtt.

A nép ünnepélyes csendben kísérte felszabadítóját; sok városban az esemény hírére bezárták az üzleteket; az ujságok gyászkerettel jelentek meg, O'Connell pedig még elzáratása napján felhívást bocsátott közzé, melyben a legnagyobb nyomatékkal, Isten nevére és őhozzá való szeretetükre kérte honfitársait, hogy teljes nyugalomban maradjanak s ne tüntessenek miatta.

Azt azonban nem tilthatta meg, hogy egész Irország ne imádkozzék megmenekülésáért és ezer és ezer oltáron ne mondjanak érte szentmisét. A külföldről is számos résztvevő irat érkezett hozzá a különféle országok katolikusaitól. A franciák üdvözlő iratát *Montalembert gróf* szerkesztette meg; többi közt így hangzott:

„Régóta népszerű már az ön neve közöttünk, oly

népszerű, mint saját történetünk legmagasabb alakjaié. Bámuljuk az ön bátorságát és szilárdságát. Remegünk, ha ellenállhatatlan szavának hangjait halljuk; irígyeljük önt azért a hatalomért, mellyel hazájának s Egyházunknak védelmezője lett. Az ön kimeríthetetlen ékesszólásának s a katolikus hitnek erejéből, mely az emberek és népek közt az igazi testvéri szeretetet megalapította, mi is jobban megismerkedünk Írországgal. Mi is szeretjük az íreket, mint édes testvéreinket és mint a katolikus hithez való rendületlen ragaszkodásuk áldozatait. Közönséges körülmények között ezeket az érzelmeinket aligha fejeztük volna ki ön előtt, nehogy úgy lássék, mintha oly harcokba akarnánk beleavatkozni, melyeknek megvívására nem mi vagyunk hivatva. Vannak azonban idők, midőn ismét szeme elé kell tárnunk a világnak, hogy a katolikus Egyház kebelében senkisem idegen, és hogy mindnyájan együvé tartozunk. Most tehát, midőn ön börtönben sínylődik és szenvednie kell népszerűségének fényéért s azért a nagyszerű állásért, melyre szellemének fensőbbsége emelte; most, midőn az üldözés az ön dicsfényét új koronával gazdagítja; indíttatva érezzük magunkat arra, hogy csodálatunkat és rokonérzésünket nyilvánosan kifejezzük. Legyen tehát, kérjük, meggyőződve arról, hogy az ön képe lelkünk mélyébe van vésve és elkísér oltáraink zsámolyához is. Gondoljon börtönében néha arra is, hogy a francia katolikusok imádkoznak önért; hogy kérik Istent, könnyebbítse meg fogságának terheit; s gondoljon arra, hogy a francia katolikusok tisztelik és szeretik önt, mint az Egyház hű gyermekét s a szabadság legőszintébb, leghatalmasabb bajnokát."

Az angol kormány különben volt annyi nemes érzéssel, hogy némileg megkönnyítette a nagy elítélt fogságát, O'Connell naponkint hallgathatott szentmisét, mint odahaza; szobáit maga választhatta meg: látogatásokat fogadhatott és társaival és családja tagjaival együtt étkezett.

A lordok házában a tárgyalás az ítélet felfüggesz-

tése felől negyedévig is elhúzódott. 1844 szeptember 4-én tartották meg hosszú vitatkozás után a döntő ülést. A törvény szerint ezen csak azon lordok vehettek részt, akik szakképzett jogtudósok voltak, és midőn ezért a nem-jogász lordok padjaikból elvonultak, kisült, hogy csak öt főrend végzett jogi tanulmányokat. Ezek döntöttek tehát. Ketten O'Connell ellen, hárman: *Denman, Cottenham* és *Campbell* lordok az ítélet felfüggesztésére szavaztak. *Denman* lord nyiltan ki is jelentette: „Ha az O'Connell pörében alkalmazott eljárás divattá válik, akkor az egész esküdtszéki intézmény egyszerűen szégyen és gyalázat s nem egyéb, mint az ártatlanság tőre".

Az egy szótöbbség tehát megsemmisítette az ítéletet. O'Connell ismét szabad. Gyorsgőzös vitte meg a várakozó Írországnak azonnal az örömhírt. A kingstown-i parton összesereglett nép ezrei leírhatatlan örömrivalgásba törtek ki, midőn a gőzös a megbeszélt zászlójelet megadta. Az éppen Dublinba induló vonat gépésze fellobogózta a gőzmozdonyt s úgy vitte az örömhírt az ír fővárosba. A Szent Pál-templom harang jai méltóságteljes zúgással hirdették a közös örömöt; Dublin ünnepélyes kivilágítást rendezett, leírhatatlan ujjongás visszhangzott mindenfelé: Zászlók lobogtak ilyen felírásokkal: „Győzött az igazság és a törvény!" „Megdőlt az ítélet!" „O'Connell szabad!" stb.

O'Connell a lehető legnagyobb csendben, úgyszólva titokban hagyta el börtönét, de az utcán csakhamar felismerték és mielőtt házát elérte, máris ezrekre menő népáradat hullámzott az utcákon, gyermekded örömmel éltetve a szeretett „Dani apót", s O'Connell-nek kerülőt kellett tennie, hogy házába juthasson. Néhány perc mulva megjelent háza erkélyén: de most aztán olyan határtalan ujjongás, éljenzés és örömriadal fogadta, hogy ismételten hiába iparkodott szavát érthetővé tenni. Végre elállt a zaj, s O'Connell néhány szóval megköszönte polgártársai ragaszkodó szeretetét. „Isten erősebb, mint ellenségeink, — mondotta aztán, — s meghiusult az a gyalázatos törekvés,

hogy még kérelmezési jogunkat is elvegyék!" Másnap, szombaton, szeptember 7-én még egyszer visszatér börtönébe, hogy szentmisét hallgasson és befejezze a kilencnapi ájtatosságot, melyet az összes katolikus foglyokkal egyetemben Kisasszony napjára való előkészületül tartott. A börtönben meglehetősen sok olyan rab sínylődött, aki szegénységénél fogva pénzbírság helyett börtönbüntetést szenvedett, különben pedig becsületes ember volt: O'Connell valamennyit kiváltotta, s így vele együtt 40 fizetésképtelen szegény térhetett haza övéihez.

Déli 12 óra felé ünnepélyes diadalmenettel indultak el O'Connell-ért a börtön felé. Csak férfiaknak, mégpedig felnőtt férfiaknak volt szabad a menetben résztvenniök: mégpedig ünnepi öltözetben; soraikban ott voltak Dublin legtekintélyesebb, leggazdagabb férfiai s az egész városi képviselet; aztán az egyes iparos- és kézművescéhek külön-külön zenekarokkal. A menet oly hosszú s a tömeg oly óriási volt, hogy 2 óra is elmúlt már, míg az O'Connell-nek szánt diadalkocsit a fogház kapuja elé vonhatták. E percben megjelent a kapuban O'Connell. Egetverően tomboló, harsogó éljenzés, leírhatatlan újjongás tört ki e percben mindenfelől. O'Connell kocsiba szállt s a menet megindult; de este lett, míg a diadalkocsi a hős házát elérte. O'Connell az erkélyről ismét beszédet mondott, utána *Tom Steele*, a „békehírnök" lépett az erkélyre s kalapját lengetve kiadta a rövid hadiparancsot: „Haza!" — „Haza, haza!" kiáltotta a nép is, és legrövidebb idő alatt a százezernyi tömeg legnagyobb csendben eloszlott. A város kivilágítása O'Connell kívánságára elmaradt.

Másnap, szeptember 8-án Szűz Mária ünnepén ünnepélyes nagymisét mondottak hálaadó Te Deummal, és Dublin-nel együtt egész Írország ott térdelt az oltárok előtt, hogy felszabadítója megszabadulásáért Istennek hálát mondjon.

Így végződött O'Connell államfogsága.

VI.

O'Connell végső napjai.

A fogság sok tekintetben csak fokozta O'Connell dicsőségét s előmozdította az ír nép repeal-mozgalmának terjedését; de mindent egybevéve, mégis csak vereséget jelentett. A 69 éves O'Connell, midőn a börtönt elhagyta, már megtört aggastyán volt. Néhány meggondolatlanul s a küzdelem hevében elejtett nyilatkozatát és főleg azt a jogilag téves felfogását, hogy az uniót a királynő a parlament megkerülésével is felbonthatná, ellenfelei kizsákmányolták s O'Connell általános jóhírét sokak előtt sikerült megrontaniok. Hozzá O'Connell maga is belátta, hogy Angolország merev marad az elhatározásban, hogy nem enged; a törvényes eszközök pedig, melyekkel Írország eddigi sikereit kivívta, immár nem elegendők az írek felszabadítására. Nagyobbszerű erőfeszítésekre, óriásibb tüntetésekre a lojalitás határain belül az ír nemzet többé nem volt képes. Csak a polgárháború vagy külföldi hatalmak segítségül hívása segíthetett volna még; de ezekről O'Connell hallani sem akart; s így a repealmozgalom, O'Connell életének ezen második nagy munkája, nagyobb jelentőségű tényleges eredményre többé nem számíthatott.

Egyéb tényezők is — pártjának meghasonlása s több túlbuzgó barátjának elidegenülése tőle — szintén siettették a nagy hazafi szíve megtörését. Új irány fejlődött ki az írek között, mely az ír mozgalmat az ő elveivel ellenkező felfogások szerint folytatta s a törvényesség, hűség és jogtisztelet helyébe a forradalmat, felekezetlenséget és fajgyűlöletet írta zászlajára. S ennek az iránynak, a „Young-Ireland"-nak heves ifjú vezetői nemritkán személyes sértegetésre is vetemedtek a szerintük már elavult, ősz szabadsághőssel szemben és az aggastyánt szíve mélyéig elkeserítették.

Végre 1846-ban oly rettenetes éhínség pusztította ismét Írország ínséges lakosságát, hogy erőteljes fér-

fiak is a szó szoros értelmében éhenhaltak az utak szélén. O'Connell a nép hű atyjaként enyhítette a nyomort, amennyire tehette s amint már az 1834-iki kolera alkalmával tette; de a végtelen nyomorúság folytonos látása végre is megtörte szívét. De azért még betegen is újra hajóra szállt 1847 elején, hogy a londoni parlamentben megjelenjen. Aligha sejtette, hogy hazáját, a zöld sziget szeretett földjét, nem látja többé viszont. 1847 február 8-án szólalt fel az országházban utoljára: segítségért könyörgött szegény népe számára, melynek 25%-a, mint mondá, az éhhalálnak néz elébe. Ez a beszédje már a haldokló beszédje volt.

Lord *Bentinck* indítványát, mely az éhező írek enyhítésére célzott, az angol országház nagy többséggel elvetette. Két nappal rá Londonban elterjedt a hír, hogy O'Connell meghalt.

O'Connell nem halt meg, de szíve fájdalma folytán csakugyan testileg-lelkileg betegen és reménytelen állapotban feküdt. Az orvosok sürgősen ajánlották, hogy déli vidékre utazzék s március vége felé O'Connell valóban hajóra is szállt Boulogne felé. Célja Róma volt. Ott a katolikus világ középpontján, Krisztus helytartójának lábainál akarta befejezni életét, melyet az Egyház és haza szabadságáért vitt harcok töltöttek be.

Párisban több kiváló katolikusból alakult küldöttség élén *Montalembert* gróf üdvözölte a következő szavakkal:

„Az ön híre nemcsak az írek közt, hanem az egész világ katolikusai között ismeretes. Amerre csak katolikusok polgári erényeket kezdenek gyakorolni s küzdenek a polgári jogokért: mindenütt az ön nevét hangoztatják. Amerre csak felszabadul a vallás abból a szégyenletes rabságból, melybe a nemzedékek egész sora döntötte: ezt Isten után elsősorban rendesen az ön példájának köszönhetik. Legyen ez a gondolat az ön erősítője, éltető öröme betegségében s vigasztalása az aggodalomban, mely hazafiúi szívét eltölti. A francia katolikusok hő kívánságai kísérik önt zarándokútján Róma felé. Azon a napon, amelyen ön IX. Pius

elé lép, s amelyen korunknak legnagyobb és legdicsőbb katolikusa az előtt a pápa előtt fog térdelni, ki annyiszor juttatja eszünkbe az egyháztörténelem legfényesebb korszakait, — azon a napon valóban jelentős pillanat ál be korunk történetében. Ha a legnagyobb megindultság ama pillanatában Rómán és Írországon kívül akad hely az ön szívében még e gondolatnak is, ó, akkor gondoljon ön mireánk: Franciaország katolikusainak szerető tiszteletét, odaadó ra gaszkodását az Egyház feje iránt soha ajak méltóbban nem fogja tolmácsolni, mint a katolikus Írország felszabadítójáé." O'Connell fájdalmas megerőltetéssel felelte: betegsége s megindulása nem engedik szólni; nem mondhatja ki, mit érez, de az elhangzott szavakban élete egyik legszebb jutalmát látja.

Aztán apró közökben lassan tovább-tovább utazott orvosa és két fia kíséretében. Hellyel-közzel életéről is lemondtak. „Oly nyomorult vagyok, mondogatta ő maga, hogy magam sem ismerek magamra: már csak a magam árnyéka vagyok". Az évek során kiállott idegzúzó erőfeszítések, melyeket hatalmas szervezete eddig lenyűgözött, most tényleg, mintha egyszerre törtek volna ki, rohamosan megroppantották életerejét.

Április végén végre elérték Franciaország déli határát s O'Connell ereje mintha csak újjáéledt volna, amint az idő tavaszodott s ő Róma felé közeledett. Május 6-án ért Génuába. De itt állapota igen súlyosra fordult. Május 25-én két órakor reggel fel kellett vennie a szentkenet szentségét: a nyolcvanéves génuai érsek maga hozta el éjnek idején az Úr testét. O'Connell szilárd hittel vette fel a szentségeket; teljesen eszméletén volt. Jézus szent neve, Szent Bernát „Emlékezzél meg" kezdetű imája s néhány zsoltárvers lebegett ajkán folytonosan. Élete utolsó 40 óráját kizáró lag vallási gyakorlatok közt töltötte. Két fia és házi papja álltak betegágya körül, midőn 1847 május 25-én este 1/2 10-kor a megadás és megható áhítat jeleivel kimúlt.

Az utolsó könyv, melyet olvasott, Liguori Szent Alfonz „Előkészülete a halálra" volt.

Végső kívánsága az volt, hogy szívét vigyék Rómába, testét pedig vissza hazájába, Írországba.

Fia, Dániel, egy urnában tényleg el is vitte Rómába O'Connell szívét. IX. Pius így szólt a nagy férfiú fiához: „Nem lehettem oly szerencsés, hogy a kereszténység e hősét megölelhessem; hadd ölelem hát meg legalább a fiát. A legnagyobb részvéttel olvastam a jelentést utolsó perceiről; halála részletein valóban meglátszott, hogy Isten áldása kísérte." IX. Pius fényes gyászszertartást rendelt el O'Connell lelki nyugalmáért, míg Írországban az egész nemzet gyásza mellett 2 érsek és 16 püspök kísérte a nagy hazafi testét úgyszólva királyi fénnyel végső nyugalomra

Koporsójára a következő szavakat vésték:

DANIEL O'CONNELL
HIBERNIAE. LIBERATOR
AD. LIMINA. APOSTOLORUM. PERGENS
DIE. XV. MAII. ANNO. MDCCCXLVII
GENUAE. OBDORMIVIT. IN DOMINO
VIXIT. ANNOS. LXXI. MENSES. IX. DIES IX.
R. I. P.

Újabban nagyszerű emléket is állítottak neki Dublin-ben; a legnagyszerűbb emléket azonban ő maga állította fel magának hónfitársai szívében s a történelem lapjain. Maga *Bluntschli*, a protestáns és szabadkőműves író, következőképp emlékezik meg róla:

„Soha a történelem nem mutatott fel békésen működő népvezért fényesebb alakban, mint O'Connelt, az írek felszabadítóját. Mint közönséges magánember, úgyszólván korlátlan királyi tekintélyre tett szert népe előtt. A megvetett Írországra az ő dicsőségének ragyogása derített fényt, az eltiport ír nép általa ébredt elnyomóival szemben egyenrangúsága érzetére... Agitációjával milliókat mozgósított, kik csak úgy lesték minden szavát, követték minden intését. Mint valódi újkori néptribun, harcra szállt a leghatalmasabb

és politikailag leggyakorlottabb ellenféllel és ragyogóbbnál, ragyogóbb sikereket aratott rajta. Országgyűlési harcaiban leverte Anglia büszke, kemény arisztokráciáját és kényszerítette, hogy méltányosan bánjék az ő hazájával is. S emellett elutasította magától a vad erőszak eszközeit, melyekhez pedig annyiszor szoktak nyúlni a felizgatott népek és fejedelmek; legyőzte s megfékezte a nép szenvedélyét ugyanakkor, mikor nemzetét életre keltette s mint hatalmas erkölcsi erőt felhasználta. Az ő hadseregei a szabad egyesületek és óriási népgyűlések, fegyvere az élőszó és békés határozathozatalok voltak. Periklesz óta aligha egyesített magában valaki minden nemzeti érzést és gondolatot ekkora mértékben s a nélkül, hogy bármely hivatalszerű hatalommal rendelkezett volna, vagy hogy soha vissza nem élt volna azon erkölcsi hatalommal, mellyel polgártársainak szeretete megajándékozta. Voltak őnála nagyobb államférfiak is, de a népnek nagyobb és tisztább szándékú védője nem létezett soha."[1]

DON GARCIA MORENO GÁBOR,

Ekvádor köztársaság elnöke.

(1821—1875.)

„Boldog leszek, ha önnönvéremmel írhatom alá esküemet és e jelszót: Hitemért s hazámértl"
Garcia Moreno egy leveléből.

Egy igen ismert nevű panteista bölcselő egyszer arra a kijelentésre ragadtatta magát, hogy az „egyetlen igazi, jelenlévő isten: az állam."

[1] *Bluntschli:* „Deutsches Staatswörterbuch" VII. 339. l. Lásd még: Reinhold *Baumstark:* Daniel O'Connell. Freiburg, Herder, 1873. — Otto *Pfülf* S. J.: „O'Connell" Wetzer u. Welte's Kirchenlex. II. kiad. 9. k. 665. s köv. l. — Jos. *Blötzer* S. J.: Die Katholikenemanzipation in Groß-Britannien und Irland. Freiburg, Herder.

Soha ennél világosabban nem fejezte ki senki a manapság is annyira elterjedt szabadelvűség felfogását az államról s az államhatalom jogi helyzetéről. Az állam e felfogás szerint egyszerűen legfőbb, korlátlan lény, valóságos isten, minden jognak végső forrása és meghatározója, korlátlanul független minden törvénytől, melyet nem őmaga szabott magának, legfőbb törvényhozó s legvégső erkölcsi zsinórmérték. Természetesen merőben pogány, egyenesen istentagadó felfogás ez; mert amíg a személyes Isten létét meg nem cáfolták, nem vitathatják el tőle a jogot, hogy az embertől mint társas lénytől s mint államalkotó tényezőtől is feltétlen hódolatot s alárendeltséget követelhessen s az államtól is megkövetelje azoknak a részben felsőbbrangú jogoknak tiszteletét, melyeket őmaga adott az egyénnek, a családnak és nevezetesen hívei üdvözítésére rendelt Egyházának.

Hogy mégis annyira elterjedt s oly szívósan tartja kezében a hatalmat ez a bölcseletileg s erkölcstanilag egyaránt képtelen államistenítő felfogás, annak nagyon egyszerű *lélektani oka* az, hogy e felfogás az uralmon ülő államférfiak kezében rendkívül kényelmes eszköz arra, hogy mások jogkörével nem sokat törődve, teljesen akadálytalanul juttassák érvényre saját akaratukat s saját érdekeiket. A „mindenható" állam hatalmát mintegy isteni függetlenséggel kezelni és nem ismerni el más jogot, mint amit mi adtunk és mi nyirbáltunk körül: ez mindenesetre könnyebb és kényelmesebb eljárás, mint a mások jogainak feltétlen tiszteletbentartása s a közjó művelése nem az Isten-adta jogok eltiprása árán, hanem törvényes eszközök, a kötelességteljesítés és önfeláldozó munka útján.

Mennél inkább terjesztik elméleti és gyakorlati úton e pogány államistenítő felfogást, annál magasztosabb a látvány, hogy korunkban is akadnak még kormány- és államférfiak, még pedig a legjavából, akik szembe tudnak szállni ezzel a gyáva önző módszerrel; nem hódolnak meg e modernkori bálványnak, a „min-

denható állam" divatos rögeszméjének. Az állam és önmaguk önkényes istenítése helyett elismerik, sőt védelmezik is az egyesek, a családok s az Isten-alapította Egyház jogait; — és emellett mint államférfiak is nagyszerű eredményeket érnek el, virágzásnak, minden irányú fejlődésnek indítják nemzetüket.

Ily önzetlen s a mellett kiválóan nagyszerű eredményekkel ékeskedő államférfiú volt a délamerikai Ekvádor köztársaság többszörösen megválasztott elnöke s újjászervezője: *Don Garcia Moreno Gábor,* ki 1875-ben mint keresztény államférfiúi érzületének vértanuja orgyilkos kéz által esett el, melyet titkos társulatok dühe és irígysége bérelt fel ellene.

Tragikus vége, szeretetre és egyben csodálatra méltó jelleme és hősies keresztényi érzülete nagy mértékben megérdemlik, hogy rokonszenves alakjával figyelemmel foglalkozzunk, annál is inkább, mert Egyházunk e kiváló fiának emlékét minálunk amúgy is kevesen ismerik és méltatják.

I.

Garcia Moreno ifjúkori küzdelmei.

Garcia Moreno az 1821-ik év karácsonyának estéjén született Guayaquilban, közel az ekvádori tengerparthoz. Castiliai eredetű családja Ekvádornak a spanyol anyaországtól való elszakadása idejéig szép vagyonnal rendelkezett, mely azonban az elszakadást követő forradalmak idejében jelentékenyen megcsökkent, úgy hogy a legifjabb fiúra, Gáborra már iskolapénz sem telt. Atyja korán elhalálozván, Gábort édesanyja oktatgatta, mígnem egy *Betancourt* nevű szerzetes figyelmessé lett a fiú tehetségeire és előbb maga tanítgatta, majd pedig módot nyujtott neki a quitói közép- és főiskola látogatására. Gábor jogot végzett és mellette földrajzi tanulmányokkal foglalkozott; *Wisse* mérnökkel ki-kirándult az ekvádori tűzhányók megvizsgálására, melyekről külön tanulmányt is írt. E kirándulások voltak egyetlen szórakozása s egyúttal

legbiztosabb óvószere a főváros erkölcsi veszélyeivel szemben. S Morenónak e veszélyek ellenében különös fokban kellett védekeznie, mert kiváló teheségein kívül rendkívül megnyerő külseje és fellépése minden társaságban utat nyitottak előtte; mindenütt szívesen látták.

Úgylátszik, egyszer már közel is járt hozzá a kísértés; de az ifjú ura volt önmagának és észrevette, hogy a társaságok és érintkezések, melyekbe bonyolódott, akaraterejét és munkakedvét gyengítik, merész elhatározással különös módon vágta el maga előtt az utat az elpuhulás felé: haját teljesen a tövéig leborotváltatta, miáltal a látogatásokat egyidőre lehetetlenné tette. Magas szintájú erkölcsi felfogását jellemzi egy fiatalkori költeménye, melyben következőkép ír:

Szép asszonyok! szerelmetekre már
Nem vágyom én; hiába esdetek!
Nem kell nekem, ha édes is a báj,
Mely szívem és velőm emészti meg.

Másik módszere, mint említettük, a szorgalom és tudományszomj volt. Bámulatos lelkierővel, fáradhatatlan tudásvággyal tanult mindent, amiről sejthette, hogy később hasznát látja. Quitóban általános szokás, hogy este hat órakor, naplementekor, mindenki abbanhagyja munkáját. Garcia Moreno azonban még akkor is, sőt nyomorúságos faggyúgyertya fényénél késő éjszakáig is olvasott és tanult s reggel három órakor már ismét könyvei között ült, míg ebből az erőltetett munkáságból eredt komoly szemgyulladása és idegbaja szorgalmának határt nem szabott. Ismeretei már ekkor tekintélyes hírnevet szereztek neki. Egy alkalommal valaki Tacitusból idézett valamit Moreno jelenlétében. Moreno felszólalt, kijavította az idézett néhány szót és emlékezetből elmondta az egész szövegrészletet. Amaz azonnal előkereste Tacitust s íme — Morenonak igaza volt: szóról-szóra helyesen idézett.

Csak egy gyengéje volt Garcia Morenonak, mely gyermekkora óta megnyilatkozott benne s mellyel

még férfikorában is folyton bírkóznia kellett: a hirtelen harag. Összefüggött jellemének azzal a gyors elhatározású hevességével, mely minden akadályt le szeretett rombolni és főleg aljas dolgok láttára nagyon könnyen kitört. E tulajdonságának köszönhette később is a legveszélyesebb pillanatokban azt a gyors elhatározást s a szilárd és gyakran merész fellépést, mellyel nem egyszer győzedelmeskedett ellenfelein. Már egyetemi éveiben egyszer annyira elragadta heve, hogy egy katonatisztet párbajra hívott ki s midőn ez a párbajt elfogadta ugyan, de a kitűzött helyen és időben nem jelent meg, Moreno rögtön a tiszt lakására sietett, gyávaságot vetett szemére, arculütötte, aztán elrohant, mielőtt az meglepetéséből felocsudhatott volna. Ez volt különben egyetlen menthetetlen ballépése is, melyre hevessége ragadta; s bár később is gyakran észre lehetett venni felvillanó szemén a belső fellobbanást és hirtelen gerjedt haragot, mindannyiszor idejekorán erőt tudott venni rajta.

Jogtudori oklevelet szerezvén, Garcia Moreno a nyilvános élet küzdőterére lépett. Mindjárt kezdettől fogva az a cél lebegett szeme előtt, hogy hazájának szomorú helyzetén javítson. Midőn egy barátja megpendítette előtte azt az eszmét, hogy jó volna Ekvádor történetét megírni, Garcia Moreno nyomósan és jelentősen felelte vissza: „Még jobb volna azt a történetet előbb megcsinálni". És bizonyos: ha valaki, mindenesetre Moreno „csinálta meg" Ekvádor történetét.

II.

Garcia Moreno mint ügyvéd, író és lapszerkesztő.

Ekvádort, miként a többi délamerikai köztársaságot, mióta Spanyolországtól elszakadtak, a huszas évektől kezdve egyre nyugtalanították a forradalmak és belső zavarok. A kormányrúdnál pedig olyan emberek ültek, akiknek kisebb gondjuk is nagyobb volt hazájuk javánál, s akik az amúgy is gyenge, kimerült

országból csak lehetőleg meggazdagodni iparkodtak, mielőtt őket is elsöpörné a legközelebbi újabb forradalom. Így élt vissza hivatalával *Roca* is, ki 1846-ban a szavazók megvesztegetése útján ragadta magához a köztársasági elnökséget. Garcia Moreno felháborodott ezen az aljasságon, s mert máskép még nem szállhatott ellene síkra, megalapította első politikai gúnylapját, a *„Zurriago"*-t („Ostor"-t). A lap első számában így fejti ki célját:

„Megúntuk már hallgatagon nézni a tengersok jogellenes törekvést, mely felburjánzik a nyilt s merész bírálat híján. Épezért elhatároztuk, hogy kibontjuk és nekieresztjük az „Ostor"-t, azzal a becsületes szándékkal, hogy a nyaka közé vágjunk vele minden álhazafinak, minden szabadelvű csalónak, minden szélhámos népképviselőnek, minden zsaroló hivatalnoknak és mindenkinek, aki szédelgő, önző és becstelen. Akire ezek a jelzők nem illenek, az sohase féljen az „Ostor"-tól. Érdemeket és erényt el fogunk ismerni. Nem rosszakarat-szülte hibákat mentegetünk; gyengékkel és szerencsétlenekkel kíméletesen fogunk bánni. De a büszkélkedő vagy bujkáló alávalóság, megvesztegetés, fiahordozó nepotizmus, politikai és vallási képmutatás, hízelgés, hűtlenség: az reszkessen, mert annak irgalmatlanul nekimegyünk. Az „Ostor", miként a villám, pártatlanul és igazságosan fog lecsapni: nem a szerény, gyenge cserjébe, hanem igenis a magasba nyúló, fennen terpeszkedő pálmafákba".

A lap első számai általános feltűnést keltettek s az egész ország, a tartományok és városok figyelmét felhívták a fiatal jogtudósra, ki oly bátran s oly maró gúnnyal használta fel a sajtószabadságot a kormánykodó liberálisok ellen. Ugyanebben az évben Quito városa beválasztotta Morenot a városi tanácsba és Moreno ebben az új állásában azonnal kitűnő reformjavaslatokkal állt elő a pénzügyi, rendőri és belkorkormányzati viszonyok megjavítására. Javaslatait javarészt el is fogadták s életbeléptették.

E sokoldalú tevékenység mellett Moreno talált arra is alkalmat és időt, hogy jogi ismereteit gyakorlatilag tökéletesítse és Ekvádor két kiváló hírű ügyvédje oldalán csakhamar országos nevű ügyvéddé képződött. Védőbeszédei nem zengzetes szóvirágok halmazai, hanem meggyőződéssel teli, meleghangú szónoki művek voltak, melyek ritkán hangzottak el siker nélkül. Moreno nem fogadott el más pörös ügyet, mint amelynek igazságáról meg volt győződve. Az igaz ügy védelme, mint maga mondogatta, neki nem ügyvédi kenyérkereset, hanem valóságos kedélyszükséglet volt, és nem tudta felfogni, miként mehet el valaki közönyösen oly embertársak mellett, kiket igazságukért üldöztetni, zsaroltatni lát. Szegény felektől soha pénzt nem fogadott el. Egyszer a törvényszék elnöke felszólította, hogy vállalja el egy gyilkos védelmét. „Elnök úr — felelte Moreno —, higgye meg nekem, *inkább tudnék gyilkolni, mint gyilkost védelmezni.*"

A hivatalos bizonyítvány, melyet róla gyakorló évei végén Enriquez ügyvéd, Ekvádor legnevesebb jogtudósa, eskü alatt kibocsátott, kiemeli Morenóról, hogy kiváló elméleti és gyakorlati jogérzéket sajátított el, mely nem éri be az ügyek formaszerű elintézésével, hanem kiterjeszkedik oly kérdésekre is, hogy miben tökéletlenek az Ekvádorban szokásos törvényszéki eljárások, hol és miben volna javításra szükség. Hangsúlyozza továbbá, hogy Moreno képzettsége éppen nem szorítkozik pusztán a jogi szakra; és hogy emiatt is, de meg őszinte, lelkes hazafiúi törekvései miatt is minél szélesebb körű működési teret érdemel.

Ügyvédkorára esik házasodása is. Ekvádor egyik legelőkelőbb családjának gazdag és fiatal tagja, *Ascasubi Róza* nyujtotta neki kezét. Morenónak azonban a közélet küzdelmei s a haza folytonos veszedelmei csak nagyon ritkán engedtek csendes és nyugalmas családi életet.

Lapja, a „Zurriago", rövid idő mulva célt ért: Roca a közvélemény nyomása alatt többé nem űzhette zavartalanul lelketlen, kényúri garázdálkodását. Fel is

dühödött emiatt Garcia Morenóra s már száműzni akarta, midőn eszébe jutott, hogy *Flores,* a száműzött egykori elnök ellenében ugyancsak rászorul Moreno tollára. Flores ugyanis spanyol és angol támogatással tengerről akart rátámadni Ekvádorra s a többi délamerikai tengerparti államra. Moreno ezekről az áruló törekvésekről értesülvén, új lapot indított meg „El Vengador" („A bosszúálló") címen, mely csakhamar hatalmas riadóként járta be Ekvádort s a szomszédos köztársaságokat s Flores terveit leálcázva, felrázta a lakosságot az elnöktől le a pórnépig. Rövid idő mulva egész Délamerika északi s nyugati része fegyverkezett s egyesült az „árulóval" szemben; mire a spanyol és angol miniszterek jónak látták Florest faképnél hagyni. Roca elnök ezúttal nagy hasznát vette Moreno tollának s elismerésül — meg remélve, hogy lekenyerezheti — szép összeg jutalommal kínálta meg a fiatal lapszerkesztőt, amit azonban lapja függetlensége érdekében Moreno visszautasított.

1851-ben európai tanulmányútjáról visszatérvén, Panamában egyszer jezsuitákkal találkozott, kiket Új-Granadából durván kiűztek az uralomra jutott szabadkőművesek, s kik most Európába szándékoztak visszautazni. Moreno két kézzel kapott az alkalmon, hogy az üldözött szerzeteseket hazája számára megnyerje, melyben a vallási állapotok és a tanügy meglehetősen alacsony színvonalon állottak. Csakhogy ugyanazon a gőzhajón, melyre Moreno s a jezsuiták szálltak, utazott egy *Obando* nevű tábornok is, megcsontosodott pap- és jezsuitafaló, kit az új-granadai kormány éppen azért küldött ki Ekvádorba, hogy a kormányt a szerzetesek letelepedésének megakadályozására rábírja. Moreno Obandó titkát ügyesen megtudta és époly gyors, mint merész lépéssel rávette Guayaquil-ba érkeztekor az éppen ott időző köztársasági elnököt, Noboát, hogy a jezsuitáknak a Quitóban való letelepedésre írásbeli engedélyt adjon. S így, midőn Obando Noboánál első tisztelgését megtette, a jezsuiták már quitói polgárok voltak. Ettől kezdve Garcia Moreno

egészen haláláig a papság és a jezsuiták védelmezőjéül tartotta magát, bár akkor nem is sejtette még, mennyi gyűlölséget kell emiatt utóbb elszenvednie.

A letelepült jezsuiták ellenségeit, kiket az újgranadai kormány is sietett izgatni, Moreno „Defensa de los Jesuitas" című védőirattal hallgattatta el. „E védőiratom miatt, tudom, engem is jezsuitának és rajongónak fognak nevezni — írja benne. — Baj is az! Büszke vagyok katolikus hitemre, bár nem számíthatom magam a buzgó katolikusok közé. Hazámat szeretem szívem mélyéből, s mind vallási, mind hazafiúi meggyőződéseim köteleznek arra, hogy szót emeljek oly kérdésben, melyben egyként van szó hitem és hazám javáról. Az üldözöttek ügyét védeni nekem egyszerre jellembeli kötelesség is meg kedélybeli szükség is: felháborodom minden erőszakon és jogtalan elnyomáson és szívből útálom azon tompaérzékű tunyaságot, mely az ártatlan áldozatot és a vérengző hóhért egyként közönyösen nézi...

„Jól tudjuk: a hadüzenet voltakép úgysem csak a jezsuitáknak, hanem magának az Egyháznak szól. Először természetesen csak a jezsuitákat száműzik: majd azután sorra kerül a világi papság, és végtére az Egyház minden hű gyermeke is. Igy ássák meg a vermet, mely Új-Granadát, Ekvádort és a katolikus köztársaságokat sorra elnyeli majd, ha a vörös banda pokoli követeléseinek gyáván engedünk. De nem! ez nem fog megtörténni soha; atyáink hitének fénye Ekvádor fölött sohasem fog letűnni! A papság legyen szilárd, a nép pedig ne maradjon néma megadásban! Az örökkévaló gondviselés vezetése alatt csatázni fogunk, és ha mint egykor Izraelnek, a Vöröstengeren kell is keresztülmennünk, Isten majd utat nyit kedvelt népének ezen kersztül is, és ha majd a túlsó partra érünk, mi is rázendítünk a győzelem és szabadság diadalénekére!"

A kereszténység és a kereszténygyűlölet közt a háború csakhamar valóban kiütött. A szabadkőműves *Urbina* tábornok árulása megejtette *Noboa* köztársa-

sági elnököt, s 1851 július 17-én megvesztegetés és erőszak útján Urbina önmagát tolta fel elnökké. Valami régi spanyol törvény értelmében a jezsuitákat embertelen durvaságok közt kiűzette az országból; szívesen elűzte volna velük együtt a püspököket és világi papokat is. Minthogy azonban erre nem volt „törvény", igyekezett legalább demoralizálni, elerőtleníteni a papságot. Jozefinista törvények segítségével a papnevelőkbe elöljáróknak saját uszályhordozóit választotta be.

Azzal az ürüggyel, hogy kevés a kaszárnya, a fiatal klerikusok közé állandóan durva, zsoldos katonákat szállásolt be. A francia szennyirodalom behozatalát is megkönnyítette. Uralma alatt a rendetlenség minden fogalmat meghaladó módon felburjánzott. A katonáknak minden kicsapongását és vakmerőségét elnézték. Tiszteket, bírákat, papokat kivégeztek; jószágelkobzás, száműzetés és halálítéletek napirenden voltak. Előkelő hölgyeket, sőt fiatal leányokat is pusztán politikai okoknál fogva börtönbe vetettek vagy kolostorba zártak. Az állami bevételeket teli kézzel pazarolták. Ha a népnek volt annyi bátorsága, hogy lelkiismeretes és erélyes képviselőket választott, akkor Urbina gondoskodott róla, hogy a választások érvényteleneknek nyilváníttassanak.

Olyan ember, mint Moreno, ezeket az üzelmeket nem nézhette szó nélkül. Tollat ragadott újra és új hetilapban („La Nacion") megindította a harcot a bitorló diktátor ellen. Mikor a lap 3. száma megjelent, Urbina (1853 március 15-én) Morenót egyszerűen elfogatta és Új-Granadába vitette számkivetésbe. Morenót börtönből-börtönbe cipelték, de a tengerparton végre is megszökött őrei kezei közül s Perúba jutott. Ekkor Guayaquil városa szenátorának választotta be a kongresszusba. A szenátusi tagok sérthetetlenségében bízva, Moreno visszatért Ekvádorba. De Urbina nem sokat törődött az alkotmányos formákkal, hanem mint szenátort is elfogatta és Perúba toloncoltatta. Moreno arra használta száműzetése idejét, hogy Párisba ment,

s itt 30 éves kora ellenére ifjúi hévvel és vasszorgalommal ismét nekifeküdt a tanulásnak, hogy tudományos műveltségét tökéletesítse.

Párisból így írt egyik barátjának: „Naponként tizenhat órát fordítok tanulmányaimra és ha a napnak negyvennyolc órája volna, negyvenet szentelnék e munkára".

Sohasem ment színházba. Egész üdülése az volt, hogy vasárnaponként ki-kirándult Páris környékére. Természettani tanulmányokon kívül áttanulmányozta többek közt *Rohrbacher* 29 kötetes művét is: „A katolikus Egyház egyetemes történetét". Rohrbacher elvei mintha csak az ő lelkéből fakadtak volna: „A katolikus Egyház a világ királynője, akivel szemben a fejedelmek és a nemzetek is engedelmességgel tartoznak. Ő a nagy társadalmi szervezet lelke; az állam annak csak anyagi teste. Azért sohasem volna szabad az állam és Egyház közt háborúnak vagy szakadásnak lennie, hanem ellenkezőleg, a legbensőbb összhangnak azon alapon, hogy az állam minden vallási ügyben támogassa az Egyházat".

Gyakorlati világossága, mely a nyilvános élet első viharaiban kissé elernyedt, ezen időtájt elevenebb lendületnek indult. Egyszer néhány barátjával sétát tett s beszélgetés közben védelmébe vette a vallást velük szemben. Erre egyik társa gúnyosan felelte vissza, hogy ha annyira védi vallását, miért nem gyakorolja is jobban? E következetlenség öntudata azonnal mázsányi súlyként hatott lelkére. Amilyen gyors elhatározású és következetes volt, azonnal otthagyta a társaságot: még aznap este meggyónt, s ez órától fogva haláláig oly komoly lelkiismeretességgel és buzgósággal teljesítette vallási kötelességeit, mint azt egykor, zsenge ifjúkorában tette.

III.

Moreno mint ideiglenes kormányelnök. Harc a zendülőkkel.

Urbina négy évig elnökölt. Utóda a hasonló érzelmű Robles tábornok lett. A kongresszus azonban 1856-ban közbocsánatot engedett minden politikai száműzöttnek, s így Moreno visszatérhetett hazájába. A főváros azzal fogadta, hogy azonnal megválasztotta a fővárosi tanács elnökének s a quitói egyetem rektorának. Ez utóbbi minőségben Moreno azonnal vegytani laboratóriumot rendezett be az egyetemen és vegytani előadásokat kezdett tartani.

Az 1857-iki kongresszuson az egész tanügy megjavítására reformjavaslatokat terjesztett elő, melyeket azonban a kormány hívei nem engedtek érvényre jutni. Ugyanezen a kongresszuson lángoló ékesszólással támadta meg Robles elnök törvényellenes uralmát s rábizonyította, hogy egyszerű játéklabdája a volt elnöknek, Urbinának; majd valósággal megsemmisítő bírálat alá fogta az országban egyre terjeszkedő szabadkőműves páholyokat. Minthogy főfeladatául azt tekintette, hogy az országban még mindig többségben levő, de szétszórt és egyenetlen konzervatív elemeket zárt sorokban egyesítse, néhány kiváló barátja támogatásával 1858-ban megindította a konzervatív „La Union nacional" hírlapot. Ez a lap még ugyanabban az évben teljesen lehetetlenné tette a kormány fennmaradását: az országgyűlési többség teljesen Moreno mellé állt. Az elámult kormány a nemzet legkiválóbb fiainak száműzetése és kivégzése útján iparkodott a többséget megrémíteni; az ellenzék azonban ezúttal nem tűrte némán a rossz tréfát, hanem egyesült s erőteljes védekezésre szólította fel az egész országot. A polgárháború elkerülhetetlenné lett. Ugyanekkor Perú is harcra készült Ekvádor ellen, hogy tőle egy földdarabot elraboljon. Garcia Moreno most elérkezettnek látta az időt, hogy hazája sorsának vezetésében szerepet kérjen. Barátai kérelmére odasietett a leg-

veszélyesebb pontra, Guayaquilba, hol maga Robles tartózkodott seregei között; s itt iparkodott a mozgalmat a kellő kerékvágásba zökkenteni.

1859 május 1-én ütött ki a felkelés. Az ország legelőkelőbb polgárai egyesültek: letették Roblest s hattagú ideiglenes kormányt állítottak fel, melynek Garcia Morenót tették az élére. A tartományok nagy része hozzácsatlakozott az új kormányhoz; csak Guayaquil és Cuenca maradtak Robles és Urbina pártján.

Az ezután beállt zűrzavarok fejleményeit csak néhány vonással ecsetelhetjük. Az ellenfél teljesen elbukott. Roblest *Franco* tábornok elfogta, de aztán magát kiálttatta ki a tengerparti Guayaquil város elnökéül. Morenó odasietett s ajánlatot tett versenytársának, hogy a polgárvér kímélése végett mondjanak le inkább mindketten, Franco is, ő is. Franco kerülő feleletet adott. Erre Moreno elhagyta Guayaquilt. Ellenfelei orgyilkosokat küldtek utána; de Moreno, ki nagyon ügyesen lovagolt s kitűnően ismerte az utakat, szerencsésen elkerülte őket. Halálra fáradva ért Riobambába, hol egy hadtestje időzött. Alig pihent le, egyszerre csak nagy lárma veri fel. Francónak ugyanis sikerült Moreno csapatai közt zendülést keltenie. *Cavero*, a zendülők vezére belép Moreno szobájába s ráparancsol, hogy mondjon le az elnöki állásról. „Soha!" — feleli Moreno. „Akkor a halál fia: ha nem mond le, holnap ilyenkor golyó által hal meg". S e szavakkal Cavero foglyul ejtette Morenot.

Moreno tehát börtönben ült s halálra készült. Közben menekülésre is gondolt és pompás ötlete támadt. Egyik barátjának sikerült őt egy szolga által figyelmeztetnie, hogy az ablak vasrácsozatát könnyen átfűrészelhetné s így elmenekülhetne; hívei majd a város határán nyergelt lóval várják. Moreno visszaüzente a szolgával:

— Mondd meg uradnak, hogy igenis meg fogok szökni; elmegyek innen, de nem az ablakon, hanem amerre bejöttem: az ajtón.

Számított rá, hogy a katonák zsákmányolás és tivornya kedvéért az őrtállást el fogják hanyagolni; s

amit sejtett, be is következett: valamennyi elpárolgott, csak egyetlen egy ember maradt ott őrnek. Moreno odalép hozzá s keményen rákiált:

— Te! kinek esküdtél hűséget? — A katona mintegy elbűvölve Moreno személye varázsától, ijedten feleli:

— Az állam fejének. — Moreno fensőséges nyugalommal folytatja:

— Úgy? Nos hát, az állam törvényes feje én vagyok. Te tehát nekem esküdtél engedelmességet és hűséget. Tisztjeid lázadók és esküszegők. Nem rösteled, hogy velük tartva elárulod Istenedet és hazádat? — A katona térdre hull és kegyelmet kér.

— Megkegyelmezek — válaszolja Moreno —, ha engedelmeskedel és megteszed kötelességedet.

Garcia Moreno erre akadály nélkül hagyta el börtönét. Bátor, okos fellépése megmentette. Egyik hű tábornoka kíséretében nekieresztett kantárszíjjal vágtatott Riobambából Calpi felé. Egy órai vágtatás után 14 hozzá hű maradt katonájára bukkant. Amilyen merész volt, e kis csapat élén azonnal megfordult és visszatért Riobambába. Itt nagyban folyt a fosztogatás; a zendülők egy része zsákmánnyal megrakodva már odább is állt, a többi meg ott feküdt szanaszét az utcákon, ittasan s mélységes álomba merülve. Moreno összefogdostatta a főkolomposokat, 14 emberével együtt rögtön haditanácsot ült fölöttük, a vétkeseknek időt szabott ki, hogy a halálra elkészüljenek, azután főbelövette őket. A rend ilykép helyreállt.

De ott állt még vele szemben Guayaquil, hol Franco volt az úr. S e város győzhetetlennek látszott. Szárazföldről lehetetlennek tartották megvételét, tengerről pedig Moreno nem sokat tehetett, mert hajóhada nem volt. De azért Flores tábornok segélyével, ki neki közben felajánlotta kardját, végrehajtotta azt, amit mindenki lehetetlennek tartott.

E figyelemreméltó haditett következőkép folyt le.

Miután minden egyezkedési kísérlete meghiúsult — pedig Moreno e kísérletekben oly önzetlen mérsék-

letet tanusított, mely az utóbb kivívott diadalnál is nagyobb díszére válik —, époly merész, mint váratlan hadifogással hirtelen meglepte Guayaquilt, még pedig arról az oldalról, melyről eddig egyáltalán lehetetlennek hitték a város megközelítését. A város keleti oldalán t. i. áthatolhatatlannak tartott őserdőszerű mangrove-sűrűség terült el, melyen fegyveres sereget átvezetni egyszerűen képtelenségnek látszott. De Moreno vállalkozott erre a lehetetlenséggel határos műveletre. Estefelé szétszedette az ágyúkat és szétosztatta a katonák között az ágyúk darabjait és a többi lőszereket. Őmaga mázsányi ládát vett a vállára; katonái követték példáját és ezzel nekimentek az erdőségnek. Leírhatatlan fáradalmak árán átlopództak az éj homályában a sűrűségen, melynek talaja ráadásul ingoványos volt, és reggelre ott álltak Guayaquil védetlen keleti oldalán. E vállalkozást hozzáértők az újkori haditörténet egyik legfigyelemreméltóbb hőstettének nevezték, mely ha nem is nagyszerűség tekintetében, de merészség és fáradalom dolgában bizonnyal csak Hannibal alpesi átkelésével mérhető össze. A hirtelenül meglepett városban rémület és fejetlen zűrzavar keletkezett; mindenki tehetetlenül lótott-futott és kapkodott s Moreno végleges győzelme most már nehézség nélkül bekövetkezett. Reggeli 9 óra tájban Moreno foglyává lett mindenki, aki el nem esett vagy meg nem szökhetett. Ez a nevezetes guayaquili győzelem 1860 szeptember 24-ére esett, tehát arra a napra, melyen az Egyház a „kiváltásról" („de mercede") nevezett Boldogasszony ünnepét üli. Moreno elrendelte tehát, hogy a katonaság ezentúl ezt az ünnepet évenkint ünnepelje meg „hálából a Boldogasszony oltalmáért és további segítségének kiesdésére".

Guayaquil megvételével a béke helyreállt s az ország újra nyugodtan lélekzett. Moreno maga e háború folyamán nem kevesebb mint húszszor forgott közvetlen halálos veszedelemben.

IV.

A legfőbb polcon.

A guayaquili diadal napja Ekvádor történetében jelentős fordulatot jelez, nemcsak amennyiben a polgárháborúnak véget vetett, hanem főleg azért is, mert oly férfiú vezetése alá juttatta az országot, ki egymaga képes volt a mindenkép elgyengült, elgyötört, kifárasztott népre jobb napokat deríteni.

Moreno a belsőbéke helyreállításával nem elégedett meg, hanem annak állandó megszilárdítására törekedett. Az örökös forrongás és lázadások megakadályozására célszerűbben osztotta be kerületekre az egész országot s szabályozta a képviselőválasztást. Eddig nem a lakosság száma, hanem kerület szerint ejtették meg a követválasztást, ami nyilván jogtalan eljárás volt. Ehelyett Moreno kivitte, hogy ezentúl minden húszezer lakos küldjön egy-egy követet az országgyűlésre; szavazati joga pedig legyen minden nagykorúnak, aki írni-olvasni tud. A „szabadelvű" forradalmi párt erejeszakadtáig küzdött ezek ellen az annyira méltányos indítványok ellen. Végül összeesküvésben keresett menedéket, s Garcia Morenót ismét csak különös, gondviselésszerű véletlen mentette meg az agyafúrtan megszervezett merénylet elől.

1861 elején ült össze először az újonnan szervezett nemzetgyűlés, melyen az ország lakosainak arányában hosszú idő óta először volt túlsúlyban a forradalomellenes konzervatív elem. Baj csak az volt, hogy e konzervatívek között is alig volt az egy Garcia Morenón kívül harcias, mozgékony férfiú, holott a liberális félen csupa követelődző, heves, tevékeny emberek voltak. A többség Morenóé volt ugyan, de még így is csak óriási erőfeszítés árán érhette el, hogy néhány nagyon fontos intézkedést elrendeljenek a béke fenntartása érdekében. Az pedig többsége ellenére is egyáltalán nem sikerült neki, hogy mindazt törvényerőre emeltesse, amit szükségesnek tartott. Egyébként a törvényes nemzetgyűlés megalakulásával Moreno s egész

ideiglenes kormánya azonnal beszüntette kormányzói működését s Moreno maga is csak mint egyszerű polgár vett részt az üléseken.

Midőn azonban a gyűlések végén a végleges elnökválasztást megejtették, csaknem egyhangúlag Garcia Moreno neve került ki az urnából. De a megválasztott az egész gyűlés ámulatára azonnal kijelentette, hogy az elnöki tisztet nem fogadja el, ha a gyűlés nem hajlandó elfogadni azokat a javaslatokat, melyek nélkül lehetetlennek tartja az ország sikeres kormányzatát. A gyűlés ekkor beleegyezett a kívánt változtatásokba; mire Moreno elfogadta a kitüntető, de lelkiismeretes emberre nézve ugyancsak fáradalmas tisztséget.

Úgy fogta fel helyzetét, mint aki hivatva van elhanyagolt hazáját végrevalahára rávezetni az igazi szabadság és fejlődés útjára. Valóságos Augiasz-istállót kellett kisöpörnie, mert valóban azzá tette a szép országot az önző népámítók lelkiismeretlen gazdálkodása; „bomladozó holttestbe, melyen férgek rágódnak" — mint maga mondogatta — kellett új lelket lehelnie. A köztársasági alkotmány tiszteletben tartása mellett, mely szerint ő csak mint népe kiküldöttje intézkedhetett és tekintve azt, hogy az ekvádori nép még teljesen éretlen volt az önkormányzatra s gyakran saját párthívei legbölcsebb terveivel szemben is valósággal gyermekes rövidlátást, ingatagságot, majd közönyösséget tanusítottak: feladata valóban oly nehéz volt, hogy megoldására csak Moreno elszánt vasakarata vállalkozhatott.

Helyzetét méghozzá az Urbina-párt s a radikálisok heves ellenzéke is rendkívül nehezzé tette. A szomszéd államok kapzsi kormányzói is folyvást leselkedtek az alkalomra, hogy Ekvádor egy-egy határrészét elfoglalhassák. „E nehézségek súlyát — írja *Dressel* Lajos S. J., Garcio Moreno személyes ismerőse és életírója, kit az elnök maga hívott meg a quitói egyetemre a fizika tanárául — e nehézségek súlyát kellőkép csak az ítélheti meg, aki a züllött délamerkiai állapotokat közvetlen tapasztalásból ismeri. Másképp

fel nem foghatja s el nem képzelheti az ember, mily óriási fokban közömbös, ingatag és gyermekes a délamerikai nép, mennyire hajlandó mindennemű politikai forrongásra, mennyire iszonyodik minden komoly törekvéstől és nehéz, hosszabb időre nyúló tervek végrehajtásától; mennyire megbízhatatlan és hűtelen itt a hivatalnoki kar; mily csalárd, szenvedélyes és cselszövő az itteni éhes ügyvédek és munkakerülő demagógok egész légiója... Moreno sokkal jobban ismerte hazája népét, semhogy e nehézségek figyelmét elkerülhették volna.

„Ily körülmények közt már az az eltökélés is, hogy hazája sorsát fellendíti, nagyértékű erkölcsi cselekedet volt; de ezt az eltökélést, mint Garcia tette, kormánya első napjától kezdve minden erejével és minden eszköz felhasználásával megvalósítani, erre törekedni akkor is, midőn csak hálátlanság, félreismertetés és rágalmak várták érte jutalom fejében; híven megmaradni a munka hevében, mikor szüntelenül gátolta izgága polgártársainak fondorkodása, és ugyanakkor az égő fáklyákat egymás után vetette lábaihoz a külső ellenség; szilárdan állni akkor is, mikor mindenfelől sikertelenség fenyegette és valamennyi híve ellene fordult: minderre csak azon vallásos alapokon nyugvó meggyőződés, hűség és jellemerősség volt képes, mely Garcia Morenót az igazi keresztény hős példaképévé tette. Mert nem szabad felednünk, hogy Moreno acélozott szívóssága éppenséggel nem volt merő vak önfejűség vagy büszke makacsság; hanem ami küzdelmeiben oly szilárddá tette, az az a tudat volt, hogy működésében Isten akaratát teljesíti s azért az ő segítségére is számíthat."

Első reformművei főleg az egyházi viszonyok, a hivatalnoki rendszer s a pénzügyi állapotok megjavítására vonatkoztak. Főleg ebben az utóbbi irányban valósággal emberfölötti munkásságot kellett kifejtenie, hogy a rengeteg államadósságot megszüntesse és új jövedelmi forrásokat nyisson. Nagyszámú teljesen fölösleges, ingyenélő hivatalnokot azonnal el is bocsátott,

rendezte a közlekedés és kereskedelem ügyét, híres-ves európai tudósokat és mérnököket bízott meg minden alkalmas terv készítésével; s mint minden jószándékú újjászervezőhöz illik, a reformot önmagánál kezdte: felényire leszállította saját elnöki fizetését.

A hivatalos eljárást jelentékenyen egyszerűsítette, megszigorította az ellenőrzést; a hivatalnoki bürokratizmus merev béklyóit, ahol csak szerét tehette, széttörte, s míg ezáltal a közjövedelmek oktalan elfecsérlésének gátat vetett, a közügyek intézését is biztosabb mederbe terelte.

De legszebben az egyházi élet fellendítésén fejtette ki páratlan szervező- és kormányzóképességét. Nyiltan hangoztatta elvét, hogy Ekvádorban addig nem szűnik meg a nyomor, amíg az Egyház benne béklyókat visel és ki nem fejtheti szociális, nemzetboldogító erejét. Az Egyház szabadságának biztosítása végett már 1861-ben teljes hatalmú megbízottat küldött Rómába, hogy IX. Piusszal konkordátum kötéséről értekezzék. A követ, ki még elég fiatal pap volt, Piusnál tisztelegve aggodalmát fejezte ki, hogy fiatalkora ily fontos ügyek tárgyalására talán alkalmatlan lesz; mire IX. Pius mosolyogva felelte: „Ugyan, hát Metternichnek kell-e lenni annak, aki IX. Piusszal tárgyalni akar?"

Garcia Moreno ezt a rövid, de sokatmondó utasítást adja útra induló követének: „Azt akarom, hogy az Egyház teljesen szabad legyen, s óhajtom a világi és szerzetes papság teljes megreformálását. Felkérem a pápát, hogy küldjön teljhatalmú nunciust, akivel a reformokat minden téren foganatosítsuk". IX. Pius örömmel vette Garcia Moreno indítványait, csak a papság reformját illetőleg ajánlott Moreno vasszigorú ajánlataival szemben több szelídséget. Ezzel a követ visszatért Quitóba. De Moreno rögtön újra visszaküldte Rómába azon üzenettel, hogy a jelen helyzetben szelídséggel semmit sem lehet elérni. Mire IX. Pius meggyőződvén róla, hogy Morenónak igaza van, rendkívüli felhatalmazású delegátust küldött Ekvádorba, *Msgr. Tavanini* személyében.

A konkordátum létrejött: 1863 április 22-én írták alá nagy ünnepséggel a quitói székesegyházban egyrészről a köztársasági elnök, másrészről a pápai delegátus. Ágyúlövések közt hangzott fel a „Te Deum", s a város tornyain békés egységben lobogtak a pápa s a köztársaság zászlai. Az ekvádori konkordátum egyedül áll a történelemben s fényes bizonysága Moreno következetesen katolikus, önzetlen jellemének. Életírója, *Berthe* szerint „ezen egyházpolitikai ténye Garcia Morenót valamennyi keresztény államférfiú fölé emeli, akik Szent Lajos óta az Egyházzal érintkeztek."

A konkordátum hatása csakhamar megnyilatkozott. Az ekvádori egyház új életre kelt. Kiváló világi- és szerzetes-papok kerültek a fontosabb állásokba, kiket nem kis részben külföldről hívtak meg. Ekkor létesítettek 3 új püspökséget is. Most aztán népe szellemi művelődésének előmozdítására került a sor. Moreno maga rendezte az elemi népoktatást s e célból Európából állami költségen francia iskolatestvéreket s iskolanénéket hozatott. A középiskolák vezetésére spanyol jezsuitákat hívott meg; ugyanezek által hithirdetői állomásokat alapított az eddigi teljesen elhanyagolt pogány indiánok között, kik a Cordillerák erdeiben még teljes vadságban éltek. A hithirdetők kiadásait a püspökökkel ő is segített fedezni. Buzgólkodására csakhamar négy missziótelep és számos iskola alapult meg s lett a polgárosulás és művelődés megannyi kiindulópontjává.

E nagyszerű szervező működésének azonban Moreno nemcsak távoli megindítója, hanem valósággal lelke volt; a körülötte tunyálkodó érzéketlen politikusok tömege közt ő lévén Ekvádornak úgyszólván egyetlen igazán önzetlen, bátor és messzelátó fia, mindent neki magának kellett kigondolnia, az utolsó részletig kidolgoznia, végrehajtania, aztán megvédelmeznie is, és mindig újra és újra visszaterelnie a helyes irányba. Közben a politikai zavarokról, forrongásokról s ellenségeinek ármánykodó fondorlatairól sem volt szabad megfeledkeznie; pedig azok egy pillanatig sem

szűntek meg működését gátolni s az elnök élete ellen áskálódni.

A folytonosan dúló külső-belső harcok zavarait ehelyütt nem is érinthetjük, bármennyire alkalmasak Moreno lelki nagyságának megvilágítására; a sok közül csak egyetlen példán mutatjuk be e kalandos küzdelmeket.

1865 május 31-én a külföldön tartózkodó Urbina hívei csel és árulás útján két ekvádori hajót elraboltak. Ezek egyike, a „Washington", a kormány teherhordó hajója volt s fegyverrel és egyéb hadiszerrel volt megrakva. A másik, a „Guayas", hadihajó volt. Az Urbina-pártiak négy hajója Jambelinél horgonyzott s Guayaquil ostromára készült.

Moreno értesült a cselről. Bár munkásságában el volt csigázva s hozzá beteg is, egyetlen szárnysegéde kíséretében nyeregbe vetette magát és június 8-án késő éjjel hirtelen megjelent Guayaquilben. A szabadelvű városi tanács éppen azon ponton volt, hogy a zendülőkhöz csatlakozzék.

E percben lépett be egy tisztviselő a tanácsterembe e kiáltással: „Garcia Moreno jön!" E kiáltás a helyzetet azonnal megváltoztatta: Guayaquil egyelőre meg volt mentve.

Moreno azonban a hajó elrablóit is űzőbe akarta fogni. De hogyan? Hajóhada nem volt. Segített a bajon. Egy éppen megérkezett kereskedőhajót, a „Talcá"-t, hamarosan megvett és felszerelte öt erős ágyúval és 152 emberel; aztán ezzel egy „Smyrk" nevű közönséges kis folyamgőzössel július 25-én esti 7 órakor elhagyta Guayaquilt. Mindenki azt hitte, a biztos halál karjai közé rohan. Másnap 7 órakor kikémleltette az ellenséges hajók állását. A három hadihajó a jambeli-i kikötőben vesztegelt, a „Washington" messzebb, a Jeli-öbölben. A meglepett zendülők a három első hajóról eszeveszetten kezdtek tüzelni, mikor Moreno a „Talcá"val nekikment. Moreno kiadta a jelszót: „Ne tüzeljünk hiába: kézbe a kardot, s egyenesen neki a „Guayas"-nak!" A kellő pillanatban aztán lövetett ő is. Egy golyó

léket vágott a „Guayas" hátsó részébe, több más a „Bernardino"-t sértette meg. Erre a „Talca" nekicsapott a „Guayas"-nak. Kétségbeesett viadal fejlődött, melyben a győzelem végre is Morenóé lett. Az övéi közül csak heten sérültek meg; egy tüzértisztje elesett. A „Guayas" sorsában osztozott csakhamar a két másik kisebb hajó: azok is léket kaptak.

E harccal egyidőben a „Smyrk" is elindult a „Washington" után, melyen Urbina és Robles tartózkodtak. A „Washington" előttevaló este kirabolta Santa Rosa városát. E győzelem ünneplésére a tisztek és közkatonák késő éjig poharaztak, javarészük megittasodott s mélyen aludt; a „Washington" maga az apadás következtében homokban állt. A csendes éjben egyszerre csak váratlan ágyúlövés dördült el, és golyó éri a hajót. Félelem fog el mindenkit, s még mielőtt a „Smyrk" teljes közelükbe ér, a tisztek, katonák, matrózok s a többi zendülők ijedten ugrálnak bele a vízbe s rémülten úsznak a part felé. Urbina fegyverei, élelmiszere, pénztára s egész levelezése kardcsapás nélkül került Moreno kezébe. Két órával a „Talcá"-tól való elválása után visszatért a „Smyrk", a győztes kis folyamgőzös az elfogott „Washington"-nal együtt, rajta még Urbina megtöltött ágyúival s egyéb bő zsákmánnyal.

A győztes kis flotta erre visszavitorlázott zsákmányostul Guayaquil felé; csak a „Guayas" s az egyik kisebb hadihajó hiányzott, melyek elmerültek. A város közelébe érve előreküldték a „Smyrk"-et a győzelem hírével. A tengerparton óriási embertömeg várt feszült aggodalommal. Végre felhangzott a kiáltás: „Jön a Smyrk!" A várakozás tetőpontra hágott. Ki győzött. Urbina-e vagy Moreno? — ez volt a kérdés. Végre kiköt a „Smyrk" s hirdeti a diadalt. Majd megjön a „Talca" is; a parancsnoki emelvényen ott áll Garcia Moreno; oldalt követik a „Talcá"-t a „Bernardino" meg a „Washington", mint hadizsákmányok. Ujjongásra kél a város. Egy jelenlevő spanyol fregatt összes ágyúinak dörgésével tiszteleg, a parti ütegek s az összes harangok zenéje üdvözlik a győztest.

V.

Újabb politikai s hazafiúi küzdelmek.

A győzelmes tengeri hadművelet méltó befejezése volt Moreno kormányzásának, melynek négy évi ideje 1865 augusztusa végén lejárt. Bevett szokás szerint számot adott kormányzásáról a kongresszuson. Számadását e merész, de jogos szavakkal végzé: „Esküvel állíthatom, hogy megmentettem a hazát minden kongresszusa dacára!" A kongresszus így válaszolt: „A kormány kénytelen volt folyton hadakozni; és bár emberi érzésünknek engedve sajnáljuk, hogy ekvádori vérnek kellett folynia, egyúttal kijelentjük, hogy az elnök halhatatlan érdemekkel köríté homlokát, midőn minden zavarral s rendellenességgel szemben mindannyiszor azonnal visszaállította a rendet és a békét. Önmagát feledve, roppant erőmegfeszítéssel működött. Hősies áldozatkészségével szemben ki kell jelentenünk, hogy az államfő nagy érdemeket szerzett a haza javának művelésében."

Hogy ez az önfeledés és hősi áldozatkészség a haza javának művelésében nem volt puszta szólás-mondás, már azon egyetlen adat is igazolja, melyet Morenóról az új-granadai katonák egyik betörésének idejéből feljegyeztek. Egyszer t. i. Moreno veszélyes seblázban feküdt, midőn hírét vette, hogy új-granadai csapatok törtek be Ekvádor határán és az ország területén garázdálkodnak. A határszél védelmére a beteg elnök azonnal lóra kapott és hogy lábsebe ne akadályozza, tüzes vassal maga saját kezével égette ki sebét, nem törődve a kínos műtét fájdalmaival, melynek utóhatásait élete végéig érezte.

Carrion, Moreno utóda az elnöki széken, jóakaró, de gyenge ember és veszedelmes köpönyegforgató volt. A liberálisoktól való félelmében Morenót, csakhogy eltávolítsa, mint követet Peruba, majd Chilébe küldte. Moreno ellenségei most ismét fel akarták használni az alkalmat, hogy eltegyék láb alól.

Midőn Callaóban partra szállt 1866 július 2-án,

Juan Viteri, Urbina rokona, megkísérlette orvul meggyilkolni. Moreno két sebet kapott: de lélekjelenléte ismét megmentette életét. Moreno távollétében Carrion a liberálisok kedvéért egymásután megsemmisítette Moreno legszebb alkotásait, még a konkordátumot is; de engedékenységét végre is meg kellett bánnia; a liberálisok vérszemet kaptak s 1867 novemberében lemondásra kényszerítették. Kevés híja volt, hogy az Urbina-pártiak nem ragadták ismét kezükbe a kormány gyeplőit. Moreno, aki ekkor már visszavonult a közéletből és Guayaquilban letelepedett, úgyszólván csak véletlenül — haldokló kisleánya kedvéért — ment Quitóba éppen akkor, mikor az Urbina-pártiak államcsínyüket tervezték; figyelmessé lévén azonban a veszélyre, hirtelen közbelépett és kivitte, hogy a mérsékelt irányú *Espinosát* választották elnökké. De a liberálisok ezt is fel tudták ingerelni Moreno ellen, ki erre odahagyta a közéletet és az északi Ibarra tartományba vonult, hol földbirtokot bérelt s egy ideig magánosan élt.

Kevés idővel ideérkezte után e tartományban irtózatos földrengés pusztított 1868 augusztus 15-ike és 16-ika közötti éjjel. Két hatalmas lökés követte egymást néhány másodperc alatt és méternyi magasba dobta felfelé a házakat és embereket. Ibarra város és két más község rombadőlt: hivatalos számítások szerint 50—55 ezer halt meg. Akik pedig életben maradtak, a rémülettől részint megőrültek, részint kétségbeestek s elmulasztották megmenteni, ami még megmenthető volt. A hidak és utak tönkrementek. A zavart az is növelte, hogy rablóbandák verődtek össze a pusztulás színhelyén, és mint a hiénák gyilkoltak, fosztogattak a vész terén. Az indiánok is éltek az alkalommal s felkelést terveztek elnyomóik ellen. Ibarra helytartójának senki sem fogadott szót; s ennek következtében a szerencsétlenek, kiket a romok elevenen elborítottak, napokon át nem kaptak segítséget.

Ez a zűrzavar hat napig tartott, míg t. i. Quitóba a földrengés híre eljutott, s a kormány Garcia Morenót ki nem nevezte Ibarra tartomány helytartójává, ellátva

őt „minden rendes és rendkívüli felhatalmazással". Moreno a kinevezést megkapván, azonnal lóra ült és sietett segítségről gondoskodni. A rendet vaskezével helyreállította, kórházakat rendezett be, az özvegyeket és árvákat Quitóba vitette s gondoskodott az éhínség megszüntetéséről. Személyesen is több száz embernek mentette meg életét s amúgy is csekély vagyonából 1000 pesót (kb. 1200 aranypengőt) osztott ki a szerencsétlenek között. Hálanyilatkozatukban Ibarra polgárai így emlékeztek meg működéséről:

„A segítség, melyben Garcia Moreno jóvoltából részesültünk, kit bizonnyal Isten sugallatára neveztek ki polgári és katonai főparancsnokunkká, akkora és olyan volt, hogy megmentőnk méltó dicsőítésére megfelelő szavakat egyáltalán nem találunk. Mintha csak Isten kizárólag azért teremtette volna meg ezt a fenkölt hőst, hogy vigaszunkra legyen az iszonyú csapásban, mely bennünket ért. Csak bőven omló könnyeink bizonykodhatnak arról, mennyire meghatotta szívünket az ő odaadó szeretete. A tetterő, mely őt jellemzi, eszméinek merészsége s a biztos szilárdság, mellyel tetteit végrehajtja, — és csakis ezek a mi reményünk okai, s ha egykor még felvirrad politikai s társadalmi feltámadásunk napja, azt egyedül neki köszönhetjük. Neki fogjuk köszönni, ha nem leszünk többé minők vagyunk — sírok és holttestek közt bolygó élő kísértetek, csontvázak, árnyak, a nyomor és kétségbeesés siralmas áldozatai... Ibarra tartománya soha, soha el nem fogja felejteni Garcia Moreno nevét, s míg Ekvádor lobogója lengeni fog, ez a név lesz rajta az egyik legragyogóbb csillag mindvégig!"

Moreno ezen újabb érdemei annyira rávonták ismét a nemzet háláját és becsülését, hogy Espinosa elnökségi ideje leteltével a mérsékeltek táborában minden szem reá fordult. De Moreno nem találta célszerűnek megválasztását s inkább a mérsékelt *Darguea* mellett kardoskodott. Csak miután ez végleg visszautasította a jelöltséget, s félő volt, hogy újra Urbina-párti kerül az elnöki székbe, fogadta el Moreno az elnöki tisztre

való jelöltetés ajánlatát. Programmjában így fejté ki elveit:

„Irányító szempontjaim a következők lesznek, ha a nemzet bizalma újra meghí a köztársaság kormányzására.

„Tiszteletben s védelemben fogom részesíteni a katolikus Egyházat; rendületlenül hódolok a Szentszéknek; a népnevelést a hit s erkölcs elvei szerint minden fokon fejlesztem. Az oktatásügy mellett a közlekedésügy, főleg az utak építése lesz főgondom az ország szükségletei és tehetsége szerint. Az egyéni jogok, a tulajdonjog, ipar, gazdaság és kereskedelem biztosítékai; a teljes szabadság, mely alól csak a gonosztett s a gonosztevő lesz kivéve, a népámítók és anarkisták gyors és erélyes megfenyítése. Szövetségeseinkkel a baráti viszony fenntartása; a hivatalok megnyitása minden becsületes honpolgár előtt csakis az érdemre és tehetségre való tekintettel: ez az én programmom. Meg kell tennünk általában mindent, hogy Ekvádort valahára művelt és szabad, gazdag és valóban virágzó országgá tegyük: ez az én elveim foglalatja!"

Ez a programm az Urbina-pártot az uralom minden reményétől megfosztotta. Ismét csak rágalom, bujtogatás és cselvetés eszközeihez kellett folyamodniok. Cuencában sikerült is felizgatniok a népet, hogy csakhamar így ordítozott a tömeg: „Éljen Aguirre!" (az Urbina-párti ellenjelölt) „Halál Garcia Morenóra! El a konkordátummal! Halál a pápára! Halál a papokra!" E mellett ügyes államcsínyt eszeltek ki, melyet azonban Moreno idejekorán meghiúsított, vagy jobban mondva más államcsínnyel előzött meg. Espinosát letették, s 1869 május 15-én a nemzetgyűlés Garciát kinevezte ideiglenes elnökké. Ez azonban ily körülmények közt határozottan és következetesen visszautasította e hivatalt, s így végre *Manuel Ascasubit,* Moreno apósát választották meg. Moreno indítványt tett az alkotmány olyatén megváltoztatására, hogy ezentúl ne négy, hanem hat évre válasszák az elnököt; hogy ezen idő lefolytával ugyanazt újra is meg lehessen válasz-

tani, s hogy a forradalmi üzelmekkel szemben a végrehajtó hatalmat nagyobb joghatósággal ruházzák fel.

Az indítványokat, melyeknek részletes és gondos tanulmányokon alapuló kidolgozásán Moreno néhány jogtudós barátjával együtt éveken át fáradozott, a nemzetgyűlés ezúttal készségesen emelte törvényerőre. „E tervezet kidolgozásában — így szólt Moreno a gyűlésben — főleg két szempont vezérelt: először a kívánság, hogy politikai intézményeink vallási meggyőződéseinkkel tökéletes összhangban alakuljanak ki. Másodszor a szándék, hogy az államhatalomnak elegendő segítséget adjunk a rend fenntartására a felforgató törekvésekkel szemben. Az újkori civilizáció, mely keletkezését és létét a katolikus vallásnak köszöni, a történelem tanusága szerint azon fokban jut a tévedés és süllyedés útjaira, amennyiben a katolikus alapelvektől elszakad. Ezen elszakadás az oka az egyesek s egész népe kegyre növekvő s terjedő jellemtelenségének, mely a mai századunknak valóságos pestises ragálya."

VI.

Ismét az elnöki székben. Moreno működése a közjó érdekében.

A végleges elnökválasztást 1869 július 29-én ejtették meg, ünnepélyes szentmise után. A szavazatok egyetlen egynek kivételével mind Morenóra estek, aki ezúttal is visszautasította a választást. Minthogy azonban a gyűlés kijelentette, hogy a választást nem ismétli meg, Morenónak el kellett fogadnia az ország legfőbb hivatalát. Július 30-án a következő ünnepélyes esküt tette le a székesegyházban összegyült legfőbb katonai s polgári előkelőségek előtt: „Esküszöm Istenünkre és Urunkra s e szent evangéliumra, hogy híven eljárok köztársaságunk elnöki hivatalában: híven vallom a római katolikus apostoli hitet; megvédem az állam sérthetetlenségét és függetlenségét; az alkotmányt s a törvényeket magam is megtartom, másokat is megtartá-

sukra szorítok. Ha megtartom szavamat, Isten legyen segítőm és védelmezőm; ha nem: Isten és a haza legyenek bíráim!"

Másnap a nemzetgyűlés elnöke üdvözölte az új köztársasági elnököt. Moreno melegen és lelkesen felelt s ez alkalommal mondta beszéde végén e prófétai szavakat: „Boldog leszek, ha önönvéremmel írhatom alá jelszavamat, mely így hangzik: Hitemért és hazámért!"

Moreno második kormányzatának hat éve Ekvádorra nézve eddig ismeretlen nyugalom, béke és virágzás korszaka lett. Csak egy-két elszigetelt esetben kellett lázadások és összeesküvések ellen küzdenie. Egy összeesküvőt, *Cornejo*-t, ki Morenót orgyilkossággal akarta láb alól eltenni, halálra ítélték; Moreno megkegyelmezett neki, mert az bűnbánatot színlelt, s a halálbüntetést nyolcévi számkivetésre változtatta. A nyomorult alig tette át lábát a határon, rágalmakkal teli izgató szennyiratot tett közzé Moreno ellen, melyben élete megmentőjéről azt írja, hogy „az ilyen szörnyetegeket legyilkolni egyszerűen jogos önvédelem."

Az ország belsejében s a külhatalmakkal szemben helyreállított béke idejét Moreno az ország jólétének fejlesztésére s az első elnöksége alatt megkezdett üdvös alkotások továbbvitelére értékesítette. Ritka előrelátása, akaratszilárdsága és következetessége folytán törekvéseit oly siker koronázta, mely minden elfogulatlan szemlélőt bámulatra ragad.

A tanügy fellendítésére jelentős tanerőket hítt meg Európából és Északamerikából. Az iskolák száma hatévi elnökösködése alatt 200-ról 5000-re, a tanulóké 13.000-ről 32.000-re szaporodott. Négy helyen emelt új középiskolát; az egyetemen új tanszékeket alapított s Quitóban műegyetemet állított fel. Tanárokul európai hírű tudósokat hítt meg (Epping, Dressel stb.). Tudományos laboratóriumokat, szertárakat, gyűjteményeket rendeztetett be s nagyszerű csillagvizsgálót szerelt fel. Kereskedelmi iskolákról, zenei és képzőművészeti akadémiákról is gondoskodott, melyekre Francia-, Olasz- és Németországból hozatott tanárokat. Vasútat,

utakat, több mint száz hidat, iskolákat, kórházakat, a tengerparton világítótornyokat építtetett.

A hadseregben jobb ruházatról és a legújabb hadifelszerelésről gondoskodott; katonai nevelőintézeteket szervezett s a tehetségesebb tisztjelölteket külföldre küldte tanulni. A peres eljárást megszabadította a régi merev formák láncaitól s a büntetőjog megfelelő újjászervezésének ő adta meg az indító lökést. A szegényekről és betegekről államilag gondoskodott, de személyesen is dús alamizsnát osztott a kevésből, melyet magáénak nevezhetett, s volt rá eset, hogy a bélpoklosokat nemcsak megvendégelte, hanem maga is velük étkezett, hogy meggyőződjék gondozóik hűségéről. Már első elnöksége idején neje egyszer figyelmeztette, hogy jó volna hivatalos társasebédet adnia miniszterei-nek, a diplomatáknak és egyéb előkelőségeknek. Moreno pénztárcájára hivatkozott, mint amely nem bír meg ekkorra fényűzést. Erre neje 500 pesót (körülbelül 600 aranypengőt) nyujtott át neki magánvagyonából az ebéd költségeire. Moreno fogta magát, a pénzt a legközelebbi kórházba vitte s elrendelte, hogy a szegény betegeket abból megvendégeljék. Nejének pedig, ki egy idő mulva a pénz felől kérdezősködött, mosolyogva így felelt: „Úgy hittem, hogy az a jó ebéd a szegény betegeknek sokkal jobban fog ízleni, mint ezeknek a nagy uraknak; s ezért a pénzt a kórházba vittem. Ott azt mondták, hogy ötszáz pesóért pompás ebédet tudnak csinálni."

Színház építésére Moreno nem volt rávehető, s azoknak, akik ilyesmit sürgettek, így felelt meg: „Csak építsenek maguknak színházat a dologtalan nagy urak, akiknek ilyesmire is van pénzük; én nem gátolom őket. De gazság volna tőlem, ha az amúgy is csekély állami jövedelmet egynéhány száz ingyenélő unalmának elűzésére fordítanám, holott az ország szegény, s a népnek még annyi más, fontosabb dologban kell hiányt szenvednie. Népünknek nem színházra van mindenekelőtt szüksége, hanem arra, hogy ne zuhanjon le minduntalan a nyomorúságos utakról marhástól-szekerestől

a meredek sziklaszakadékokba, ha Quitóból Guyaquilba utazik."

Moreno alatt a közerkölcsiség is javult, az azelőtt olyan mindennapi bűnesetek száma jelentékenyen megcsappant. Joggal írhatta a tevékeny elnök 1873-ban egyik ismerősének: „Hála a jó Isten áldásának, országunk szemmelláthatólag fejlődik, halad és emelkedik. Az erkölcsi élet mindenfelé új lendületnek indul, amiben a jezsuita, domonkos, redemptorista, ágostonrendi s egyéb szerzeteseké a főérdem, kiket buzgó világi papságunk is nagyban támogatott. Az idei bőjtben megint számtalan sokan újultak meg és születtek újra Isten kegyében. Gyermekkoromban meg lehetett számlálni azokat, akik vallási kötelességeiket teljesítették; ma azokat lehetne megszámlálni, akik azokat nem teljesítik. S ha emellett az anyagi téren mutatkozó fejlődést is szemügyre vesszük, igazán elmondhatjuk, hogy a jó Isten megsegíti fiatal nemzetünket, mint a szerető atya, ki gondosan őrködik gyermeke első lépései fölött."

Természetes, hogy az államférfiúi szerepében is következetesen katolikus lelkületű férfiúnak első és főtörekvése ezúttal is a hitélet felvirágoztatása volt. Nem törődött ellenfeleinek agyarkodásával s már mint ideiglenes elnök újra életbeléptette a konkordátumot s a világi és szerzetes papságnak újra teljes egyházi szabadságot biztosított.

Egyházával fiúilag együttérző szíve megosztotta a világegyház búját és örömét. A bajor anyakirályné megtérése napokon át gyermeki örömmel töltötte el; viszont hosszabb ideig állandó levertséget lehetett rajta látni, midőn a kereszténység közös atyjának, a pápának üldöztetése megindult.

IX. Pius pápa és Garcia Moreno közt különben is benső, mondhatni családias volt a szeretet viszonya. Moreno így írt egyszer egy barátjának, kit IX. Pius kihallgatáson fogadott: „Irígyellek, barátom; irígylem szerencsédet, hogy Jézus Krisztus helytartója előtt térdelhettél s azzal társaloghattál, kit én édesatyámnál is

jobban szeretek; mert őérte, az ő védelmére s az ő megszabadításáért a legdrágábbat is, akár egyetlen fiam életét is feláldoznám." Ne feledjük, hogy e szavakat oly ország szuverén feje írta le, mely kiterjedésre a békebeli Magyarországot kétszer is felülmúlja.

Midőn pedig 1870 szeptember 20-án az olasz forradalom zászlói győztesen vonultak be az örök városba, Moreno nem törődve a gúnyolódókkal, sem a tétlen katolikus államokkal, melyek részvétlenségüket a „közbe nem lépés" elvével palástolgatták, hű katolikus érzületét rendületlenül követve, ily szövegű tiltakozást küldött át a piemonti királyhoz:

„Ekvádor köztársaság külügyminiszterének van szerencséje őfelsége Viktor Emánuel király külügyminiszteréhez fordulni a váratlan és fájdalmas eseményeket illetőleg, melyek a mult évi szeptember 20-án a katolikus földkerekség fővárosát érték.

„Ha a katolikus Egyházat az ő fejében, dicső főpásztorának megszentelt személyében megtámadják, midőn világi birtokát elrabolják s ezzel az isteni küldetése teljesítésében annyira szükséges szabadság és függetlenség egyetlen biztosítékát tőle megvonják: akkor minden katolikusnak s annál inkább minden kormánynak, mely jelentékeny számú katolikus alattvalóval bír, nemcsak joga, de kötelessége is, hogy ily gyalázatos és szentségtelen merénylet ellen tiltakozzék. Ha mindazonáltal az alulírt kormány e tiltakozással mindmáig késett, annak oka az volt, hogy meg akarta várni, míg Európának erre hivatottabb, hatalmasabb államai elsősorban emelik fel tiltakozó szavukat Róma igaztalan és erőszakos elfoglalása ellen és hogy lássa, nem tér-e le önként ő királyi felsége Viktor Emánuel a bitorlás útjáról, az igazság érzelmeinek engedve, s tisztelve a védtelen ősz pápa megszentelt személyét, nem adja-e önként vissza a Szentszék elrablott tulajdonát.

Mivel pedig mindeddig az ilyen esetek egyike sem állt be, Ekvádor kormánya, bár hatalmi állása nem emeli is az első államok közé, ennek s a nagy térbeli távolságnak ellenére ezennel eleget kíván tenni a tiltako-

zás kötelességének és ezennel tényleg *tiltakozik Isten és az egész világ színe előtt a letiport igazság* és főleg Ekvádor katolikus népe nevében *Róma igaztalan, istentelen elfoglalása ellen;* a szabadság megvonása ellen, mellyel a katolikus Egyház tiszteletreméltó fejét megsérteni merészelték; a szabadság azon megvonása ellen, melyet alattomos ígéretekkel akarnak eltakargatni, minőket éppanyiszor szokás megszegni, mint megújítani s melyet egy képtelen függetlenség nevetséges garanciáival leplezgetnek végre mindazon következmények ellen, melyek e becstelen és erőszakos visszaélésből a Szentatya s a katolikus Egyház kárára már folytak, vagy folyni fognak."

A benső meggyőződéstől vezettetve, hogy a keresztény érzület és hitélet következetes kialakulása a legbiztosabb alapja a nemzetek minden irányú jólétének, minden alkalmat felhasznált, hogy a gyakorlati vallásosságot felvirágoztassa. Népmissziókat s a katonaságnak és tanulóintézeteknek lelkigyakorlatokat tartatott; 1873-ban pedig rábírta a kongresszust, hogy az egész köztársaság határozatilag ajánlja fel magát az Üdvözítő szentséges Szívének, az Istenember szeretete e kútforrásának.

Leghatásosabban azonban saját példája által buzdította jóra egész nemzetét. Minden vallási kötelesség teljesítésében legelől jár. Gondolkozása, melynek tükrei voltak nyilvános beszédei és magántársalgása, teljesen és következetesen keresztény volt. Elve az volt, hogy „az uralkodó nem uraskodásra, hanem munkára van hivatva", s azért egymaga úgyszólván tíz embernek való munkát végzett: s mégis mindig akadt érkezése az áhítat és önmegszentelés rendszeres gyakorlataira. Évenkint egyszer néhány napra magányba vonult és Szent Ignác előírásai szerint lelkigyakorlatokat végzett. E sorok írója délamerikai rendtársaitól hallotta, kiknek körében az elnök a szent gyakorlatokat végezni szokta, hogy Moreno a szokásos előírásokat azzal a komolysággal és szigorú pontossággal tartotta be, mely jellemének sajátos vonása volt: sőt valóságos katonai

rendet tartott e napokban: mintha táborban volna, még ágyban hálni is vonakodott s a puszta földön aludt.

Egyébkor is mindennap félóra hosszáig elmélkedett és szentmisét hallgatott. Megesett, hogy napokon és éjeken át tartó lovaglásból hajnalban holtfáradtan érkezvén haza, első útja a templomba vezette, hol előbb misét hallgatott és csak aztán tért pihenőre. Az olvasóimát naponkint elmondta, s ha éjente valahol az őserdő mélyén az indiánok között kellett meghálnia, akkor is előbb letérdelt szárnysegédével s az indiánokkal együtt a puszta földre s elmondta az olvasót és esti imáit. Példásan megtartotta az egyházi böjtöket is, és minden megfeszített munkássága ellenére, sohasem kért felmentést alóluk.

Soha önérdemeiről szükség nélkül nem beszélt; azokkal szemben is szerény és méltányos volt, akik alatta állottak. Keresztény alázatát jellemzi, hogy midőn lelkiatyja ajánlkozott, hogy majd eljön az ő lakására, ha gyónni akar, nehogy mindannyiszor negyedórai utat kelljen megtennie a templomig, Garcia Moreno így felel: „Már kérem, főtisztelendő atyám, az csak a bűnös dolga, hogy a bírót felkeresse, nem pedig a bíróé, hogy a bűnöshöz fáradjon". Ehhez hasonló vonásokat, sőt oly eseteket is bőven közöl Moreno életírója, *Berthe*, melyeket csak nagy szentek élettörténetében szoktunk keresni. A quitói műegyetem egyik külföldi származású tanára egy levelében így jellemzi az elnököt:

„Gyakran volt alkalmam Garcia Morenóval érintkezni, s mindenkor épüléssel váltam meg tőle. Midőn néhányszor mezei birtokán meglátogattam, hol családjával üdülés végett tartózkodott, mindig a megtestesült kedélyesség volt, anélkül azonban, hogy komolyságát megtagadta volna. Ha reggel a szentmise ideje megjött, Garcia Moreno bement a sekrestyébe, maga öltöztette fel a papot; aztán fogta a misekönyvet, kivitte az oltárhoz s a házi nép és falusi lakosság jelenlétében maga szolgált az áldozatnál. Ó, bár láthatná ön is az elnököt, az ő magas, impozáns alakját, azokat

az acélhoz hasonló s mégis kellemes arcvonásokat; azonnal megértené, miért indít puszta megjelenésével mindenkit tiszteletre. Imaközben valódi istenfélelem, őszinte hit és égő áhítat látszott rajta. Látni- és hallanivaló volt, midőn vasár- és ünnepnap szolgaszemélyzetének maga magyarázgatta a katekizmust, midőn nejével s fiacskájával együtt résztvett az istentiszteleten, vagy midőn a szentséget beteghez kísérte, avagy nyilvános körmeneteken födetlen fővel, ájtatosan s nemes méltósággal követte tisztjei közepett a szentséget. Aki ilyenkor látta, megoldhatta a talányt, mely e rendkívüli férfiú egész lényében rejlett; láthatta, hogy élő hitében s mélyen vallásos jellemében gyökerezett az a titkos erő, mely egész környezetét elbűvölte s megigézte".

VII.

Az üldöztetés és szenvedések Golgotáján.

Nagyon természetes, hogy ily férfiú s ily élet látványa a katolikus vallás ellenségeiben gyűlöletet és jókora aggodalmat keltett. Amerre Moreno hatása kiterjedt, mindenütt felvirult a hit s erény uralma s a bűn és becstelenség egyre vesztette a teret. Nem csoda tehát, hogy Moreno mindenfelől folytonos heves támadás, gúny, szidalom és gyűlölködés cétáblája lett. Ő azonban megvetette mindezt s keresztény megadással tűrte a személyes bántalmakat. Érzületét ezirányban elárulja az a néhány sora, mellyel egy hasonló támadásokat szenvedő szerzetes ismerősét maga igyekezett vigasztalni: „Tegyen úgy, mint én — írja. — Tegye le a gúnyt a szent kereszt lábához és bocsásson meg az ön ellen vétkezőknek! Kérjen Istentől nekem is erőt, hogy ne csak jót tegyek azokkal, kik szívük gyűlöletének lávaárját szóval és írásban reám zúdítják, hanem hogy örüljek is Isten színe előtt, midőn Üdvözítőmmel némikép együtt szenvedhetek. Nagy szerencse s meg nem érdemelt tisztesség rám nézve, hogy miként a szerzetesrendek, püspökök, sőt a Szent-

atya maga, úgy én is magam ellen láthatom zúdulni a felforgatópárt szitokárjait".

„Mily szerencse volna — mondá más alkalommal —, mily szerencse és mekkora dicsőség, ha véremet onthatnám Jézus Krisztusért és az Egyházért!"

Úgy is történt, hogy vérét kellett ontania Krisztusért és Egyházáért.

Ha olyan nagykiterjedésű és természeti adományokban oly gazdag ország, mint Ekvádor, tartósabb időn át egy Garcia Moreno kormánya alatt él: a keresztény eszmék szabad kifejtésével mindenesetre csakhamar oly magasra jut jólét és társadalmi virágzás dolgában, mint egyetlen más ország sem az egész földkerekségen. És akkor példájára a délamerikai testvérállamok is felbuzdulhattak volna a következetes keresztény államkormányzat elveinek követésére, aminek bizonnyal beláthatatlanul fontosak lettek volna a következményei. Ezt nem engedhették meg a szabadelvűek s a szabadkőművesek. Ekvádor fellendülése foszlánnyá tépte volna azt a vádat, hogy a kereszténység és főleg a katolikus Egyház a művelődésnek és állami fejlődésnek akadályozó kerékkötője. Meg kellett tehát dönteniök a katolikus kormányt Ekvádorban is csakúgy, mint annak idején Francia- és Spanyolországban, Portugáliában és Itáliában megdöntötték. Tudták, hogy aztán a katolikus kormány helyébe itt is a páholy kedve szerint való liberális kényurakat léptetik, ezek alatt a nép előbb-utóbb okvetlenül ismét belekerül a nyomorba s a polgárháborúba s akkor majd ismét előállhatnak a váddal, hogy éppen a katolikus országokban pusztít a folytonos ínség és forradalom.

Már 1873-ban így írt Moreno egyik hívének: „Németországból érkezett tudósítás szerint a német páholyok meghagyták az amerikai páholyoknak, hogy eget és földet megmozgatva buktassák meg az ekvádori kormányt". Hónapokkal halála előtt egyik legjobb barátjának, ki Quitóból elutazott, búcsúzáskor könnyes szemekkel előre mondta, hogy ezen életben nem

fogják egymást többé viszontlátni. 1875 augusztus 4-én pedig ezt írta ugyanannak: „Meg fognak gyilkolni; de boldog vagyok, hogy hitemért meghalhatok. Viszontlátásra, hű barát, az égben!" Augusztus 5-én egy pap sürgősen kívánt az elnökkel beszélni, és bebocsáttatván, kijelentette neki: „Elnök úr tudja ugyan, hogy a szabadkőművesek meg akarják gyilkolni; de azt aligha tudja, hogy a halálos ítéletet már a legközelebbi napokban végre akarják hajtani". Moreno válasza ez volt: „Ó, igen, már értesültem erről is; de érett megfontolás után beláttam, hogy mást nem tehetek, mint hogy készen állok a megjelenésre Isten színe előtt". Még halála előtti este közölte minisztereivel, hogy németországi titkos társulatok meghagyására meggyilkolása már el van határozva; aztán hozzátette: „Védekeznem lehetetlen; hiszen azok üldöznek, akiknek szemében tüske az én keresztény érzületem. Ha rászánnám magamat arra, hogy tetszésük szerint cselekedjem, békén hagynának; én azonban éppen akkor érdemelnék halált. Ezek az emberek nem félik az Istent, s az ilyenek előtt az életem soha sincs biztonságban. Nem tehetek róla: *Isten parancsait követem és nem akarok más utakon járni,* mint az övéin".

1875 augusztus 30-án ért volna véget Moreno elnöksége; de a választók, számszerint 23.000-en már ezen év májusában egyhangúlag ismét Morenót választották meg további hat évre elnökül. A kisebbségben levő liberális párt nem szavazott, előre látván vereségét. Moreno újabb elnöki működésére Krisztus helytartójának áldását kérte ki Rómába küldött utolsó levelében ezeket írja: „Ma, midőn a szomszédos országok páholyai Németország bujtogatására már csak az eszközökről tanácskoznak, hogy engem megöljenek, miután hosszabb idő óta a legkülönfélébb sérelmekkel és útálatos rágalmakkal tetéztek, ugyancsak rászorulok az isteni oltalomra, hogy élni és halni kész legyek szent vallásunk és Istentől rám bízott drága köztársaságunk védelmére. Érhet-e nagyobb tisztesség, Szent-

séges Atyám, mint látnom, hogy isteni Megváltómmal együtt magam is a gyalázat és üldöztetés tárgya lettem? Hát még ha Szentséged áldása azon kegyet is megnyeri nekem az égtől, hogy véremet onthassam azért, aki Isten létére az övét kiontotta érettem a kereszten!"

Mindezek eléggé igazolják, hogy Garcia Moreno előre látta meggyilkoltatását. Főleg az utolsó hónapokban számos még határozottabb kijelentést is hallottak ajkáról. Elkészült a halálra, de félelmet vagy nyugtalanságot nem érzett. Mások rettegtek és aggódtak miatta, különösen derék hitvese; a remegők közt csak ő maga állt nyugodtan, rendületlenül, mint akinek semmi veszedelemtől sem kell tartania. Külsején semmi izgatottság, semmi változás nem volt észlelhető; a vészhírek és fenyegetések dacára utolsó percéig szokott munkakedvvel és pontossággal végezte hivatalos teendőit.

Barátai egyszer kérve figyelmeztették, hogy óvatosabb legyen s jobban vigyázzon magára; mire Moreno bámulatos egykedvűséggel s feltűnő elszántsággal nyugtatta meg aggódó híveit, oly halálmegvetéssel beszélve közeledő végéről, mely az első századok hitvallóira emlékeztet. „Ugyan, hát oly nagy baj-e az — így szólt hozzájuk vidáman s mosolyogva —, ha a vándor végre is eléri úti célját? Baj-e, ha a hajós megpillantja a hazai partot? Én Istenre bíztam sorsomat; ő majd akkor és úgy veszi el életemet, amikor s amint jónak látja." Egyetlen óvóintézkedése a halálra való készület volt: ez azonban nála nagyon kevésbe, semmi különösbe nem került. Rendkívüli eszközökkel nem gondoskodott élete biztonságáról, mert — mint egy főpapnak maga kifejtette — ellenfeleik ördögi incselkedései ellen eléggé úgy sem védheti sem katonai őrség, sem rendőrök, sem egyéb emberi oltalom. Jól tudta, hogy nemcsak egy-két személyes ellenfél incselkedik ellene, hanem egész szövetkezet, egész nemzetközi párt, melynek keze odaér mindenhová s mely nem nyílt sisakkal, hanem a sötétség minden fegyverével

küzd ellene. Azért fölöslegesnek és céltalannak tartott minden különös védekezést és férfias nyugalommal hozta meg élete áldozatát.

VIII.

Az élet áldozata.

Előre is fel kell említenünk, hogy számos liberális lap azonnal Moreno meggyilkoltatása után azt a hazugságot sietett világgá híresztelni, hogy a nagy férfiú merő magánbosszú áldozataként esett el. Ez azonban furfangosan kieszelt, irányzatos meghamisítása volt a tényállásnak. Már a magánbosszúnak e feltűnően egyöntetű hangsúlyozása is, melyre azonnal Moreno halála után mintegy jelszóra rázendített az egész világ szabadkőműves sajtója, gyanút kelthet s csak azt az ügyességet igazolja, mellyel a gyilkosság ördögi szervezői mindjárt arról is gondoskodtak, hogy a közvéleményt Moreno halálára vonatkozólag idejekorán megtévesszék. Igaz, hogy *Rayo* és *Polanco,* a gyilkosság fővégrehajtói, magánbosszúból is működtek; de Ekvádorban mindenki tudta, hogy az öt voltaképpeni gyilkoson kívül a gyilkosságban még egészen más emberek is működtek közre és a végrehajtással való megbizatás Peruból indult ki. Perui bankjegyeket találtak a különben vagyontalan Rayo zsebében is. A perui követség s a kormányiroda útján, sőt a pápai delegátus palotáját is felhasználva sikerült levelezésüket gyanútlanul folytatniok. De Peru sem volt az egyetlen mozgató középpont; ami nemcsak Garcia Moreno fentebb említett nyilatkozataiból, hanem azon fenyegető jövendölésekből is sejthető, melyeket hónapokkal előbb, még mikor Ekvádorban senki sem gondolt ilyesmire, hallattak a szabadkőműves lapok. Az „Indépendance Belge" például azt hirdette, hogy „3 vagy 4 hónap alatt Ekvádorban oly dolgok fognak történni, melyekről majd az egész világ beszélni fog"; a szomszédos államok hírlapjai pedig már akkor leközölték Garcia Moreno megölésének hírét, midőn a rémes tett

még be sem következett. S így IX. Pius is csak az összes beavatottak kétségtelen meggyőződését fejezte ki, midőn az elnök borzalmas haláláról értesülvén, kijelentette, hogy Garcia Moreno katolikus érzülete és életmódja miatt szenvedett halált és „mint hitének s igaz keresztény honszeretetének áldozata esett el".

Az összeesküvők, kiket Urbina vezényelt Peruból, a perui követség házában tartották titkos összejöveteleiket. Már két ízben kijelölték a gyilkos merénylet helyét és óráját; a gyilkosok is meg voltak már bízva; de véletlen események mindkét alkalommal az utolsó percben megakadályozták a tett végrehajtását. Végre augusztus 6-át tűzték ki új határnapul s megállapodtak benne, hogy e napon a gyilkosok addig követik az elnököt, míg kedvező pillanatban végre nem hajthatják a merényletet. Ez a nap véletlenül éppen a hó első pénteke volt, melyet a Szent Szív tiszteletére szokás szentelni. Moreno e nap reggelén már hajnali hat órakor szentmisét hallgatott és megáldozott. Déltájban újra elhagyta házát s a kormánypalota felé indult. Útközben még betért apósa házába és az éppen itt tartózkodó nejétől gyöngéden elbúcsúzott. Mielőtt a kormánypalotába ment, benézett az ezzel átellenben levő székesegyházba s ott az Oltáriszentség előtt egy ideig térdenállva imádkozott; azután felkelt s a kormánypalota felé tartott.

A gyilkosok most elérkezettnek látták az időt. A kormánypalota oszlopcsarnokának lépcsőzetén *Rayo*, az egyik összeesküvő közeledett feléje; köszöntött az elnöknek s aztán mögötte lépdelt felfelé a lépcsőn. Az oszlopcsarnok második oszlopánál Rayo hirtelen kardot rántott, rávágott az elnök fejére és széthasította koponyáját. Moreno megfordult s a mellén levő táskából ki akarta rántani revolverét; rendes szokása ellenére azonban kabátja történetesen be volt gombolva; s miközben így pisztolyát kereste, Rayo új csapással szétvagdalta Moreno jobbkezét s egész jobbkarját. Ugyanekkor más három összeesküvő revolverből tüzelt reá. Moreno igyekezett az egyik oszlopon meg-

támaszkodva védekezni, de ereje megfogyatkozott s ő a lépcsőcsarnok széléről lezuhant az utca kövezetére. Rayo utána rohant, hogy még jobban szétkaszabolja.

„Isten nem hal meg!" — kiáltotta oda gyilkosának megtörő hangon az elnök; — ez volt egyetlen s utolsó szava. Mindez néhány másodperc alatt folyt le. Moreno szárnysegédje azalatt elhozta az őrséget, mire Rayo menekülni próbált. Egy katona azonban utána iramodott és szuronyával átdöfte; ugyanakkor golyó is röpült át Rayo fején, úgyhogy a gyilkos még előbb lépett az örök Bíró elé, mint áldozata. Zsebében ott találták a Júdás-díjat is: nagyértékű perui bankutalványokat.

Az elnök már csak néhány percig élt. Az összesereglett nép hangos jajveszékeléssel kísérte a haldoklót a székesegyház előcsarnokába, hová az őrök vitték. Ott a missziói kereszt lábánál, melyet alig egy éve saját vállán hordozott az elnök, ráadták még az utolsó kenetet s utána a nagy férfiú, a keresztény államfők e gyönyörű példaképe megszűnt élni (1875 augusztus 6).

Jézus Szíve péntekén, a szentegyház ajtajában, a kereszt lábánál halt meg, úgy, amint kívánta: vérével pecsételve meg esküjét és jelszavát: „Hitemért és hazámért!"

Három napig feküdt ravatalán a nagy halott porhüvelye, díszőrséggel környezve, a székesegyház hajójában. Egész Quito gyászbaborult. Szakadatlanul jöttek a nép ezrei, messze földről s egész körmeneteket alkotva, hogy meggyilkolt jótevőjüket, a szegények atyját, az elnyomottak oltalmát s a nép gondviselőjét még egyszer láthassák, bárha hidegen, merevülten s gyászravatalon. Az ifjú ország fellendülését, anyagi és erkölcsi újjáébredésüket, földi s örök jólétük alapfeltételeit köszönték neki.

Tetemeit augusztus 9-én vitték végső nyugalomra, hol bízva várhatják a jogosztó végítéletet és boldog feltámadást. Koporsójára és sírjára ezt a feliratot vésték:

„A haza újjáalkotójának, a hit rettenthetetlen bajnokának".

V. ö. A. *Berthe* C. SS. R.: *Garcia Moreno,* Président de l'Equateur. Paris 1887, Retaux-Bray. — Délamerikai rendtársak közlései.

WINDTHORST LAJOS,

hannoveri államminiszter, a német birodalmi Centrum-párt vezére.

(1812—1891.)

„Justitia est fundamentum regnorum."[1]
A centrumpárt programjának feliratа.

„Azt mondják, hogy minden évszázad csak egy nagy embert nevel; de talán évszázadok fognak elmúlni, míg a világ még egy Windthorstot lát. Voltak és vannak nagy emberek, akik túlélték saját dicsőségüket; Windthorst dicsősége halhatatlanul él, szennytelenül és árnyéktalanul.

„... Meghalt és e hírre milliók fejét meghajtja a gyász... Az egész világ sajtója, katolikus és katolikusellenes részen egyaránt, mély elismeréssel hirdeti, hogy Windthorst halálával népünk egyik legnemesebb és legtisztább jellemű fiát, a katolikus Egyház egyik leghősiesebb bajnokát s a világ e század egyik legnagyobb díszét vesztette el."

„Ahová a hír eljutott, hogy Windthorst meghalt, Szent Péter székétől kezdve el egészen a legmesszebb, legmagányosabb misszió telepig Afrika, Amerika és Polinézia rengetegeiben, a büszke palotákban s a legszegényebb viskókban egyaránt, ahol csak katolikus szívek vernek, mindvalamennyien mély megindultsággal fogadták a hírt, mindvalamennyien mint saját veszteségüket fogták fel Windthorst elvesztét, még pedig mint egyik legsúlyosabb veszteségüket. Hiszen mind-

[1] Minden ország talpköve az igazságosság!

annyi benne látta az igaz katolikus és igaz hazafiúi kiválóság legfényesebb megtestesülését, a jelenkor legdicsőbb szellemi harcosát, a legyőzetlen és legyőzhetetlen vezért, az igazság, szabadság és jogtisztelet parlamenti védőinek elérhetetlen mintaképét."

E jelentős szavak — amazok *Msgr. de Waal* római gyászbeszédjéből, emezek pedig a német birodalmi centrumpárt részvétnyilatkozatából Windthorst özvegyével szemben — elég világosan mutatják, mily kiváló személyiség volt közelebbi ismerősei szemében az, akivel e sorok foglalkozni akarnak.

Windthorst nagyságát röviden úgy jellemezhetnők, hogy ő volt az, aki legfényesebben bebizonyította a rendületlen jog- és igazságérzet, a fennkölt gondolkodás és jellemerő azon óriási erkölcsi túlsúlyát a hatalom és erőszak, a fondorkodás és cselszövés minden fegyverével szemben, mely még a mai közéletben, a „mindenható állam" uralma idejében is előbbutóbb feltétlen diadalra vezet.

Az alattomosságban kiszámíthatatlan és hatalmában úgyszólva korlátlan „vaskancellár" megtanult félni, reszketni azon párt előtt, melyről eleinte azt hitte, hogy egyetlen csapással összezúzhatja, — de amely pártot az országházi küzdelmeken át a „kis excellenciás úr": Windthorst vezényel.

I.

Windhorst ifjúsága és hannoveri szereplése.

Windthorst Lajos 1812 január 17-én született Osnabrück közelében egy Kaldenhof nevű uradalmi tanyán, hol atyja — egyébként mindkét jog doktora — a gróf Droste-Vischering család tiszttartója volt.

Azzal a soha ki nem fogyó, derült humorral, amely egyik jellemző tulajdonsága volt, mesélte később Windthorst maga, hogy már élete első óráiban zendülést és népfelkelést okozott. Mint gyermek szokatlan nagy fejjel jött a világra, minek láttára a bábaasszony ijedten szaladt a plébánoshoz, hogy jöjjön azonnal a

gyermekhez s adja fel neki a keresztséget. A hír villámgyorsan elterjedt a jószággal határos faluban s a földmíves atyafiak rázogatták a fejüket. „Hallottátok-e? a Windthorstéknak vízfejű gyerekük született. Abban az ördög van benn, azt ki kell kergetni!" De aztán mikor meghallották, hogy a gyermeket odahaza keresztelik, a jó atyafiak nagyon megharagudtak; ilyen eset ugyanis az ő egészséges westfáli vidékükön még nem fordult elő s ők úgy képzelték, hogy mivel a keresztséghez keresztkút is kell, már most az ő ősrégi templomuk szép kőkeresztkútját nyilván kitörik és a Windthorstékhoz viszik. Nosza hamar a templomhoz siettek, hogy a merényletet, hacsak lehet, megakadályozzák. Szokás ellenére a templom esetleg éppen zárva volt; s ez még jobban megerősítette őket a gyanúban. „Nem, nem! nem engedjük!" — kiáltották s azonnal nekiestek a templomajtónak vasrúddal, csákánnyal, dorongokkal: betörték az ajtót, berohantak a templomba s — ott találták a keresztkutat a régi helyén. „Ilykép már születésemmel is zavargást okoztam" — mondogatta utóbb Windthorst.

Az ifjú először nagybátyja vezetése alatt tanult, ki plébános volt a közelben; majd felkerült Osnabrückbe s itt Németország legrégibb gimnáziumában, a Nagy Károlytól 773-ban alapított Karolinumban folytatta tanulmányait. Deákkorát nem nagy jólétben töltötte; egy öreg asszony, ki akkoriban szolgáló volt abban a házban, melyben Windthorst lakott, gyakran beszélte, hogy Windthorst nem ritkán holdvilágnál tanult, csakhogy világításra ne kelljen költekeznie.

1830-ban fényes sikerrel letette az érettségi vizsgálatot, egyetemre ment s Göttingában meg Heidelbergben jogot tanult. 1836-ban nagy dícsérettel tette le az állami vizsgálatokat a jogtudományból s aztán ügyvédként működött Osnabrückben. Csakhamar megválasztották árvaszéki ülnökké s a hannoveri király az osnabrücki katolikus konzisztórium elnöklő tanácsosává nevezte ki; végre 1848-ban mint felsőbb ítélőszéki tanácsost Celle-be hívták meg.

Ugyanebben az időtájban kezdődött meg a polotikai szereplése is. 1849-ben beválasztották a hannoveri rendi gyűlés alsóházába, hol csakhamar oly feltűnően megnyilatkoztak tehetségei, hogy már 2 év mulva, 1851-ben házelnökké tették.

Windthorst már itt, a nagyrészben protestáns rendek szeme előtt sem titkolta, hogy benső vallásos meggyőződései politikai felfogását is áthatották. „A társadalom — így hangoztatta a rendek gyűlésén, — csak úgy menthető meg, ha a vallást ismét a teljes nevelésügy alapjává tesszük." S midőn a kormány a népiskolák hitvallásos jellege ellen lépéseket tett, az egyébként kormánypárti Windthorst heves ellenzéket állított a kormány elé s az Egyház jogait hangsúlyozta, melynek befolyását a népiskolákra nem engedte megcsökkenteni — E mellett protestáns honfitársaival szemben is méltányos volt, hogy senki sem csodálta, midőn még 1851 végén a hannoveri király őt, a katolikusok egyik vezérét bízta meg az igazságügyi tárcával.

Ő volt az első katolikus miniszter a protestáns Hannoverben s katolikus érzületét mindjárt azzal is megmutatta, hogy a vezetése alatt álló katolikus hivatalnokokat lehetőleg oly helyekre tette át, ahol vallási kötelességeiket teljesíthették. 1853-ban a *Schele*-minisztériummal együtt ő is letette tárcáját, de 1857-ben újra megtették igazságügyi miniszterré.

Hannoveri tevékenységéről kortársa és honfitársa *Meding* így nyilatkozik: „Rendkívül figyelemregerjesztő volt ez a magasműveltségű, szellemes és szeretetreméltó férfiú. Ő maga óvott, hogy jövőmre és pályámra való tekintettel nyilvánosan ne igen látogassam őt és B. gróftól is csakhamar azt a tanácsot kaptam, hogy Windthorst veszedelmes barátságát kerüljem. Én azonban nem találtam célszerűnek e tanácsok követését s folytattam rendszeres érintkezéseimet Windhorsttal, valahányszor ő Hannoverben tartózkodott. Éveken át s a legváltozóbb körülmények közt baráti viszonyban álltam vele s bár politikailag nem

voltunk is mindenben egy felfogáson, jó viszonyunkon ez cseppet sem változtatott. Windthorst, ki akkor már nagyobbszerű működésének küszöbén állott, époly mélyreható, mint messzetekintő szellem volt; mint minden nagytehetségű s nagyratörő férfiú, úgy ő is igyekezett hatalomra és befolyásra tenni szert, de az aljas, kicsinyes önzés és dicsőségvágy távol állott tőle. Heves harcos volt a politikai téren, ki emberi tekintetek nélkül folytatta a harcot nyiltan és titokban; de amennyire csak ismertem, soha a politikai ellenségeskedést a személyre nem vitte át. Ha megtehette is, akkor sem sértette meg politikai ellenfeleit, soha bosszút nem állt azokon, kik vele rosszul bántak; ellenkezőleg, mindig kész volt másokon segíteni, másoknak használni, akár hálával, akár hálátlansággal fizettek érte és sok politikai ellenfelének személyes hálával kellene viseltetnie Windthorst áldozatra kész szolgálataiért, ha az emberi élet őrületes forgatagában háláról egyáltalán szó lehetne."

Windthorst még ügyvédkorában megnősült s mint magánéletében annyiszor, úgy ezúttal is meglehetősen tragikomikus viszontagságok közé keveredett, míg választottja kezét megnyerte; ami annál érthetőbb dolog, minthogy Windthorstunkat valósággal rút külsővel tüntette ki a természet. Alacsony, nagyfejű, rendkívül szélesszájú emberke volt, hozzá erősen rövidlátó. Választottja ki is kosarazta. De Windthorst egyáltalában nem szokott abból engedni, amibe belekezdett. Megtudván, hogy választottja szenvedélyesen szereti a citerát, elkezdett citerázni tanulni, s mihelyt valamelyest játszani tudott, egy szép őszi estén odaállt leendő jegyese ablaka alá egy patak partjára és szemét a csillagok felé emelve, elkezdte trubadúr-áriáit. Erre hirtelen kinyílik az ablak, — a dalnok összerezzen, megcsúszik és — a patakba esik. A háznép a leány sikoltására segítségére siet, s a megfürösztött trubadúr elnyeri, amire vágyódott. *Engelen Júlia,* kit az oltárhoz vezetett, nem bánta meg, hogy a rút emberkéhez ment, mert nála gyengédebb, nemesebb lelkű

férjet nem találhatott volna. A Windthorst-ház egy közeli ismerője írja: „A kedves, idilli házban sohasem fordultam meg nagy lelkihaszon nélkül. Mindig épültem a család bensőséges, őszintén egyetértő életén. A házaspár, mely 1888-ban aranylakodalmát ülte, egymással szemben egészen úgy viselkedett, mintha nemrég egybekelt fiatal hitvesek volnának; s valóban jól esett a szívnek a kedves öregeket így együtt látni. Gyengéd előzékenység és figyelem dolgában mintha egymáson túl akartak volna tenni... Az excellenciás asszony és leánya egyébként abban lelték főfoglalkozásukat, hogy a keresztény irgalmasság műveit gyakorolták és csodálatosan művészies egyházi öltözeteken dolgoztak..."

Windthorstnak négy gyermeke volt, kik közül hármat hosszú élete folyamán már felnőtt korukban elvesztett. Jellemző a vallásos érzelmű apa szava, mellyel e halálesetek alkalmával magát és a résztvevőket vigasztalta: „Az ily veszteségek a mennyországhoz emelnek bennünket közelebb s megkönnyebbítik az elválást a földtől!"

II.

Windthorst a birodalmi gyűlésen. A centrumpárt megalakulása.

Windthorst voltaképpeni világhírű szereplése csak a 70-es években indult meg, midőn a protestáns porosz kormány a katolikus Ausztria és a katolikus Franciaország megalázása után (1866-ban és 70-ben) saját területén is le akarta igázni a katolikus Egyházat. Látszólag oly feladat volt ez, melynek okvetlenül sikerülnie kellett. Bismarck hatalmi eszközeivel szemben a katolikus Egyház harca, emberileg tekintve, előre el volt vesztve. Egy magasrangú protestáns akkoriban kijelentette, hogy ha az Egyház most nem dől meg Németországban, akkor hinni fog isteni jellegében és katolikussá lesz.

S a németországi Egyház nem dőlt meg; hogy pedig nem dőlt meg, jórészt Windhorst s a centrumpárt érdeme. A vaskancellár maga „legyőzhetetlen bástyának" kényszerült vallani a pártot, melyet Windthorst vezetett.

Midőn az 1866-iki háború után Poroszország magához kapcsolta Hannover királyságot, a hannoveriek nagy része dacos elégületlenségükben egyszerűen visszavonult a közélet teréről. Windthorst nem értett velük egyet. A körülményekkel számolni nem tudó honfitársait olyan emberhez hasonlította, aki a vasúti gőzgépet ördögi találmánynak tartja s az előtte elrobogó vonatnak mindannyiszor vakon odakiáltja: „Tiltakozom! Nem akarok tudni róla!" „Én részemről — mondá — nem érem be azzal, hogy protestálva félreálljak, hanem inkább felszállok a gőzmozdonyra s igyekszem azt arrafelé irányozni, amerre én akarom." Ez okból mindjárt az annexió után beválasztatta magát az északnémetországi országgyűlésbe és a porosz képviselőházba. Csakhamar itt is feltűnt. Kevéssel az annexió után Reichensperger Ágost képviselő megkérdezte a híres szabadelvű pártvezért, Vincke Györgyöt, hogyan tetszik neki az új berlini parlament; mire ez így felelt: „Tudja-e, ki a három legokosabb ember a mostani parlamentben? Éppen három annektált hannoveri. Az egyik *Benningsen,* aki igazán okos ember. A másik *Miquel* (a későbbi miniszter), ez még okosabb, mint az első. A harmadik *Windthorst;* és ez okosabb, mint a másik kettő együttvéve."

Windthorst eleinte egy párthoz sem csatlakozott, s jelentős tréfa volt, midőn egymagát külön pártnak, a Meppen-pártnak nevezgették, mert Meppen kerületét képviselte. Azonban előrelátható volt, hogy a „Meppen-párt" csakhamar az akkor még jelentéktelen kis „katolikus párthoz" fog csatlakozni.

Igy is történt, mihelyt Bismarck miniszterelnök egyházellenes törekvései a katolikusok tömörülését szükségessé tették.

A centrumpárt gondolata nem Windthorsté volt,

de voltaképpeni megalakulásán már ő is közreműködött. A vallásszabadság védelmére egyesült képviselők 1871 január 11-én kiadott „felhívása a választókhoz" harmadik helyen Windthorst aláírásával jelent meg; e felhívás eredménye az volt, hogy a legközelebbi választás alkalmával az új párt 67 képviselővel jelent meg az országházban. Ez volt a centrum, mely később mind a mai napig oly bámulatos tényezővé lett a német birodalmi parlament életében.

Az új párt ugyanazon évi március 21-én bocsátotta ki programját:

„A centrumpárt programja:

Justitia est fundamentum regnorum.
(Minden ország talpköve az igazságosság.)

A német birodalmi gyűlés centrumpártja a következő elveket tűzte ki működése irányítóiul:

1. A birodalom szövetséges-állami jellege megőrizendő...

2. Dolgozni kell az összes néposztályok erkölcsi és anyagi jólétén: ki kell vívni a polgári és vallási szabadság alkotmányszerű fenntartásának biztosítékait s nevezetesen a vallási társulásokat meg kell védelmezni a törvényhozás túlkapásai ellenében.

3. A párt ezen elvek szerint tárgyal és határoz a birodalmi gyűlésen tárgyalandó minden indítvány felett, anélkül, hogy egyébként a párt tagjait abban akadályozná, hogy szavazatukat az országgyűlésen akár a párthatározat ellenére is adják le.

Berlin, 1871 tavaszán.

A centrumpárt vezetősége:

Savigny *Windthorst* *Mallinckrodt* *Probst*
Reichensperger *Löwenstein* *Károly herceg* *Freytag*".

Alig lépett fel az új párt, máris ellene támadt a kormány. Bismarck maga sietett a centrumot mint „merőben felekezeti talajon álló ellenzéki pártot" és „államellenes mozgósítást" meggyanúsítani s létjogát kétségbevonni. E mellett Windthorstot személyesen is

megtámadta s iparkodott közéje s az új párt közé válaszfalat emelni. De ezzel éppen céljával ellenkező eredményt ért el.

1872 január 30-án Bismarck és Windthorst valóságos szónoki párviadalra keltek a porosz képviselőházban. Bismarck többi közt így szólt:

„Mindig a legszörnyűségesebb jelenségnek tartottam, ha politikai téren s politikai testület kebelében felekezeti párt alakul, oly párt, melynek, ha hasonló eljárásra szánnók el magunkat, csak az összes evangélikusok egyesülését állíthatnók szembe ellenpártul; akkor aztán persze oly területen volnánk, ahol nem mérkőzhetünk s a parlament teológiai vitatkozások színhelyévé fajulna. Azért igen nagy politikai hiba volt az, melyet az urak az előttem szóló képviselő úrral (Windthorst) elkövettek, midőn ezt a pártot megalakították s különböző pártokon eloszlott hitfeleiket azon eszközök segítségével, melyekkel rendelkeznek, rákényszerítették arra, hogy önökkel egyesüljenek... Nem tudok e dologban bízni, főleg midőn látom, hogy azonnal oly harcrakész és csatázó kedvű férfiú lépett a párt élére, aminő a t. előttem szóló; aki az én véleményem szerint..." — s most hosszasan elmondta mindazt, amit Windthorstra okkal vagy ok nélkül ráfoghatott... Hasonlókép s talán még lángolóbb haraggal rohant neki a „békeháborító" pártnak és „ügyvezetőjének: Windthorst képviselőnek" még február 9-én is.

Windthorst mindjárt az első támadásra megfelelt. Feleletében nyugodt hangon tárgyias, de kemény leckében részesíti a miniszterelnököt.

„A centrumpárt, melyhez tartozom — mondá —, nem felekezeti párt. Programját nyilvánosan közzétettük, s annak alapján mindenkit felszólítottunk, hogy ha elveinket vallja, lépjen közénk: mi szívesen fölvesszük, bármilyen vallású is. Ha esetleg a politikai elvek, melyek a mi nézetünk szerint a leghelyesebbek, tényleg több katolikust tömörítettek össze körülöttünk, mint másvallásúakat, annak nyilván az az oka, hogy

a katolikusok fogékonyabbak elveink humánus természetű követelményeivel szemben. De nem igaz, hogy felfogásunkat csak katolikusok vallják. Mellettünk van igen sok protestáns is (Ohó! Ohó!). mellettünk van igen sok protestáns is, igenis uraim, több, mint amenynyiről önök tudnak, akik elveinket helyeslik, s a jövő meg fogja mutatni, hogy igazunk van. A centrum napról-napra gyarapodik..."

„A miniszterelnök úrtól kérdem: mikor volt a centrum támadó és vakon ellenzékieskedő? A birodalmi gyűlésen akárhányszor a döntő pillanatban a kormány mellett szavazott; ugyanúgy e házban is... Egyébként a centrum kész azonnal feloszlani s más pártokba olvadni, mihelyt a többi pártok elfogadható programmal lépnek fel. Sőt még többre is kész a centrum a béke kedvéért: ha majd a katolikusok égető sérelmeit végre orvosolják, s ha a támadás, mely ma minden oldalról egyszerre megindult a katolikus Egyház ellen, erejét veszti, akkor a centrum igen szívesen feloszlik, hisz neki van legtöbb szüksége nyugalomra, melyet a hosszú harcban nélkülöznie kellett. De amíg ez a támadás meg nem szűnik..., addig a centrum is ott lesz a helyén a küzdőtéren, sohasem támadva. mindig védekezve, de erélyesen védekezve."

A személye ellen szórt vádakat így vetette vissza:

„Tegnap és ma oly számos, oly heves és oly elkeseredett támadások céltáblája lettem, melyeket egyszerűen nem értek. Kezdem hinni, hogy valóban nagyjelentőségű embernek kell lennem, oly nagynak, aminőnek álmodni sem szoktam magamat." Itt sorra válaszol a méltatlan vádakra és gyanúsításokra. Bismarck szemére vetette, hogy még mindig ragaszkodik a hannoveri királyi házhoz, majd felszólította a centrumot, hogy „az ilyen elemekkel", minő Windthorst, óvakodjék egyesülni. Erre Windhorst így felel:

„Az igen tisztelt úr (t. i. Bismarck) kérdezi, nem igaz-e, hogy még mindig ragaszkodom a hannoveri királyi házhoz, mint akkor ragaszkodtam hozzá, midőn vele ama tárgyalásokat folytattam... Erre azzal fele-

lek a miniszterelnök úrnak, hogy igenis, teljességgel és állandóan ragaszkodom hozzá; (Éljen! a centrumpárton) és ragaszkodni fogok hozzá a sírig, és senki a világon, még Németország hatalmas minisztere sem fog e ragaszkodásban megingatni soha. (Helyeslés a centrumpárton.)

„Csakhogy, uraim, ismerem a Szentírás intelmét is: «Légy engedelmes a hatóságnak, melynek hatalma van fölötted», s azt hiszem, amennyire tehettem, követtem is az Írás e szavait s megfelelek alattvalói kötelességeimnek. Mint már többször hangoztattam, teljességgel az alkotmány talaján állok; értelmezem az alkotmányt, mint a korona bármely más alattvalója, s ha e házban megjelenek és e ház tárgyalásain résztveszek, talán bővebb részt, mint ahogy a miniszterelnök úrnak tetszenék, ezt is kötelességteljesítésből teszem, mert választóim erre köteleztek; s e kötelesség teljesítésében a miniszternek nincs joga a képviselőket akadályozni..."

„A miniszterelnök úrnak ezt az ellenem intézett támadását és a (szóbanforgó) javaslatot okozati összefüggésben adta elő, amiből azt kell következtetnem, hogy e házban elfoglalt helyzetem egyik oka e törvényjavaslatnak. Máskép nem magyarázhatom meg magamnak azt az eszmecsoportosulást, melyben a t. úr ellenem intézett kijelentései alapjukat bírják. Ha csakugyan így áll a dolog, akkor részemről *kijelentem, hogy kész vagyok azonnal kilépni a centrumpártból,* ha csak a t. miniszterelnök úr megteszi a kiegyezkedés felé az első lépést és visszavonja a javaslatot, melynek netán én voltam az oka..." (Nagy derültség.)

A másnapi ülésen pedig a centrum akkori vezére, *Mallinckrodt* részéről nyert Windthorst fényes elégtételt.

„A miniszterelnök úr — mondotta —, Meppen képviselőjét Wallensteinnel hasonlította össze, mint aki egyetlen kézmozdulattal hadseregeket volt képes elővarázsolni; s aztán hosszú vádolgatás végén azt

kiáltotta át ide nekünk, hogy szakadjunk el az „ilyen elemektől"! Még a békét is felajánlotta azon feltétel alatt, hogy ettől az „elemtől" elszakadjunk. Nos hát, uraim, ebben a dologban kettőről van szó: először a meppeni követről, — s annak nem kell védelmére kelnem, miután tegnap ő maga nyilatkozott; másodszor pedig a centrumpártról, s ennek a nevében beszélek én ma."

„Uraim! Senki oly hőn nem óhajtja a békét, mint mi. De ha ezt a békét ama feltétel alatt kínálják nekünk, hogy egy bajtársunkat, tagjaink csak egyetlen egyikét is feláldozzuk, kiszolgáltassuk: ezt az ajánlatot egyszerűen sértésnek tartjuk (Helyeslés a jobboldalon s a centrumban.) és az ilyen nemtelen ajánlatot minden további gondolkodás nélkül azonnal és határozottan visszautasítjuk. (Éljen! a jobboldalon s a középen.) Az ilyen kísértések, uraim, nem elég erősek arra, hogy bennünket megejtsenek.

„Büszkék vagyunk rá, hogy körünkben oly kiváló férfiút üdvözölhetünk, aminő a meppeni követ. (Éljen!) Uraim, a birodalom benne valódi igazgyöngyöt annektált, s mi ezt a gyöngyöt a kellő keretbe foglaltuk. (Viharos helyeslés a középen; általános, sokátartó derültség.) És ne gondolják, uraim, hogy ízlésünk egyedül áll a birodalomban! Legyenek meggyőződve róla, hogy kevés név van, mely oly széles körben volna népszerű még az ősporosz tartományokban is, mint a meppeni képviselő neve!" (Úgy van! a centrumpártban. Mozgás.)

Windthorst neve ekkortájt valóban nagyon népszerű volt már. Két nappal az említett beszéd-párviadal után a centrum Windthorst tiszteletére ünnepi díszebédet rendezett, melyen konzervatív képviselők is megjelentek. Ugyanekkor számos üdvözlő irat érkezett egész Németország katolikus vidékeiről a centrumpárt vezetőihez, melyben az éppen befejezett iskolaügyi viták alatt vívott küzdelmekhez a párt vezéreinek szerencsét kívántak. A lapokat pedig latin költemény járta be, mely az ismert „Gaudeamus igi-

tur" kezdetű diákének méretére és dallamára készült s így kezdődött:

„Vivat centrum candidum..."
„Vivat ter Windthorstius
Margarita annexa;
Anima praenobilis,
Non arundo mobilis,
Minis nunquam flexa."

III.

Windthorst a kultúrharcban.

Windthorst politikai éleslátására, hithűségére és hatalmas szavára a német katolicizmusnak ezidőtájt ugyancsak szüksége volt. A kitörőfélben lévő kultúrharc vészes jelei egyre sűrűbben hirdették a közeledő vihart. A Poroszország vezetése alatt egyesült, túlnyomó részben protestáns német birodalom vezetőemberei, Bismarck-kal élükön, egyre nyiltabban léptek fel ama törekvéseikkel, hogy a német katolicizmust Rómától elszakítsák, függetlenségétől megfosszák, szervezetét, papságát s elsősorban szerzetesrendeit megtörjék s a németországi egyházat az állam fennhatósága alá alacsonyítsák.

E jogtalan és kereszténytelen állami túlkapások ellenében Windthorst nem késett figyelmeztetni hallgatóit az ilyen törekvések veszedelmes és jogtalan voltára. Már az iskolaügyi viták alkalmával egyik beszédét e szavakkal kezdte:

„Uraim, a napok, melyeket élünk, rendkívül fontosak. Oly fordulóponthoz jutottunk Porosz- és Németország belső fejlődésében, melynél veszedelmesebbet s eredményeire nézve jelentősebbet a birodalom még nem ért meg soha. A német államok mindezideig lényegesen a monarchikus-keresztény elv alapján állottak. Míg ezen alapon állottak, ellent is tudtak állni minden kívülről vagy belülről eredt viharnak: (Nyugtalanság a baloldalon.) s e talajon állva emelkedett

a birodalom oly magaslatra, melyen azt az egész világ nem lett volna képes eltiporni." Aztán kifejti, miben változott meg újabban a helyzet.

De ekkor a vaskancellár, kinek nagy sereg szolgai lelkű képviselő, ujságíró és tanár állt a háta mögött, már nem törődött észokokkal és történelmi tanulságokkal. Célját, hogy a katolikus Egyházat leigázza, az országgyűlési többség segítségével, a szabadelvűek, az ú. n. konzervatívok és egyéb protestáns pártok közreműködésével, úgy látszott, biztosan elérheti. Egyben hamar célt is ért: a porosz alkotmány 15. cikkelyét, mely a katolikus és protestáns egyházakat önállóknak és függetleneknek mondta ki, sikerült azon megszorítással ellátnia, mely szerint az Egyház „mégis alávetve marad az állam törvényeinek s az e törvények megszabta felügyeletnek"; ami más szóval annyit jelentett, hogy az Egyház ezentúl névleg önálló ugyan, de valójában nem az. Ez az ellentmondásokkal teli alkotmányozás aztán odavezetett, hogy végre az egész 15. cikkelyt megszüntették s már most szabadon dühönghettek az Egyház ellen. Ez volt a „kultúrharc" kezdete, amint az egyházüldözést irányzatosan nevezgették, mintha ezen üldözés által a kultúra érdekeit akarnák szolgálni.

Azzal kezdték, hogy a papságot megrontani igyekeztek. Azt javasolták, hogy a katolikus papság állami egyetemeken nevelkedjék s így az állam-jelölte tanárok szellemét szívja magába, mely nem mindig volt azonos az Egyház szellemével. Így aztán elérték volna talán, hogy a katolikus nép jövendő lelkipásztorai a szabadelvűség és hitetlenség apostolai legyenek. S ha netalán egyikük-másikuk mégis megőrizte volna egyházias gondolkozását, a kormány arról is gondoskodhatott, hogy az ilyen papok előtt minden befolyásosabb egyházi hivatal el legyen zárva: az új törvények ugyanis még a lelkipásztorok kinevezését is az állam akaratához kötötték. Sőt arról az esetről is gondoskodtak, hogy ha valamely pap mégis szerencsésen átjutna mindezen akadályokon s aztán lelkiismereté-

nek és Egyházának szavát követné a jogtalan államtörvényekkel szemben, ez esetre az államnak joga legyen rá, hogy őt egyszerűen letegye. S a kultúrharc mutatott rá példát is: püspököket „megfosztottak" hivataluktól s világi hivatalnokokat neveztek ki a helyükre. A pápát is meg akarták fosztani hatalmától, kimondván az 1873-iki május 12-iki törvény első cikkelyében: „Egyházfegyelmi fennhatóságot az egyháziak fölött csak német egyházhatóságok gyakorolhatnak." A szerzetesrendek természetesen különös fokban voltak szálka a szabadelvű türelmesek szemében; nagyrészt kiűzték vagy lehetetlenekké tették őket; a betegápoló rendeket meghagyták ugyan, de nyomasztóbbnál nyomasztóbb kivételes rendelkezések alá fogták azokat is.

Ezzel megindult a németországi katolikus egyház jól kiszámított üldözése. A katolikus papokat, kik úgyszólván kivétel nélkül hívek maradtak kötelességeikhez, halálra üldözték. Sokan kerültek börtönbe, még püspökök is, hol közönséges gonosztevőkként bántak velük, durván és minden kímélet nélkül kényszermunkára szorítván őket, bárha némelyik nemcsak egyházfő, hanem nemes, sőt előkelő mágnáscsaládok sarja volt; mások számkivetésbe mentek s gyakran egészségüket és életüket is elvesztették. Sok hitközség pap nélkül szűkölködött, s a haldoklók lelki vigasz nélkül múltak ki. Megesett, hogy az ilyen elárvult plébánián a halottakat odavitték a szomszéd plébánia határára s úgy áldatták meg a szomszéd plébánossal a határon át. Ha a plébános a község határán átjött volna, hogy a halottat beszentelje, az állam megbüntette volna. Az államilag kirendelt, de egyházilag meg nem erősített „plébánosokhoz" a nép nem is közeledett.

A katolikusok érzékenyen megsértődve ugyan, de türelmesen szenvedték a jogtalanságokat s papjaik és kiűzött szerzeteseik nyomorát. Lelkierejüket az üldözés, mint az első századok híveiét, nem törhette meg, csak megedzette.

Midőn Berlinben látták, hogy a kivételes törvényekkel és miniszteri rendeletekkel a nép mélyen gyökerező katolikus érzületével szemben célt nem érnek, a végsőhöz folyamodtak: az 1875-iki április 29-iki ú. n. kenyérkosár-törvény által beszüntették a katolikus papok fizetését, holott ez a fizetés nemcsak az Egyházzal kötött szerződésen alapult, hanem azért is köteles volt, mert csak elenyészőleg csekély kárpótlást jelentett azon javakért, melyeket az állam az egyháztól eltulajdonított. Kiéheztetéssel akarták a katolikus papokat megtörni. De rosszul számítottak. A papság a végső nyomor ellenére sem tagadta meg lelkiismereti elveit. A katolikus községek maguk gondoskodtak papjaik eltartásáról, s ahol erre a nép szegény volt, ott az angol katolikusok adományai pótolták a hiányt.

E durva erőszakoskodás ellen a porosz püspökök már 1873 májusában feliratot intéztek a minisztériumhoz és kifejtették benne, hogy a legújabb egyházpolitikai törvényeket nem ismerhetik el, mert azok az Egyház isteni jellegének és önállóságának tagadását foglalják magukban s az államhatalomnak azon teljesen pogány felfogása alapján állnak, mely szerint az állami törvények a jog legvégső forrásai, s az Egyháznak csak annyi joga van, amennyit az állam önkényesen meghagy vagy átenged neki.

A püspökök szavára a berlini kormány ügyet sem vetett; de kénytelen volt számolni a katolikusok jogainak azon védőivel, kik a birodalmi gyűlésen és a képviselőházban szálltak vele síkra; kénytelen volt tekintettel lenni a centrumpártra és vezéreire, főleg Windthorstra, ki úgyszólva minden fontosabb kérdésnél kemény leckében részesítette a jogtipró többséget.

„Sanyarú a mi helyzetünk — mondta egy alkalommal —, nem tehetünk róla, ha vérünk forrni kezd. De ha vérünk forr is, uraim, mi nyugodtan pillantunk azokra a szenvedésekre, melyeket Egyházunk a multban elviselt, s melyeken dicső eleink keresztülmentek, és iparkodunk nyugodtan szenvedni mi is. Legyenek arról meggyőződve, ha e vértanuság ideje lezajlik,

újra helyre fog állni a béke, és sokan azok közül, kik most ellenségeink, azt fogják magukban mondani: az a hit, mely ilyeneket művel, még sem lehet hiú. Igen, uraim, a hit, mely már is ilyeneket művelt, mint amik mostanában történtek, amely azt művelte, hogy a püspökök panaszszó nélkül mentek a börtönök zord éjjelébe, hogy számtalan pap nyugodtan viseli a rabság gyalázatát...: a hit, uraim, mely ilyeneket művel, nem lehet hiú, üres álom; abban kell, hogy életerő legyen; s hogy ezt az egész világ megismerje: ez a jelen üldöztetésnek kétségtelenül gondviselésszerű rendeltetése." (1874.)

„Bízunk az Istenben, — de e mellett bízunk önmagunk erejében is: az egyességben, mellyel erélyesen védelmére kelünk mindannak, amit helyesnek, jónak ismerünk..." (1880.)

„E védelmi harcot szükségesnek tartjuk magának az államnak érdekében...; de szükségesnek tartjuk az Egyház érdekében is, mely a kultúrharc következtében ezerszeres sebből vérzik. Nem nézhetjük közönnyel, hogy a hitközségek elvesztik a pásztoraikat, s hosszas árvaság eldurvulást okoz bennük... Nem nézhetjük érzéketlenül, hogy a betegtől elveszik a segítőiket s a haldoklótól a végső vigaszt... Önök, uraim, azt hiszik, hogy a szocialista-törvények határozataiban megtalálták az eszközt, mely a békét külsőleg helyreállítja. Lehet, hogy igazuk van; de ne ámítsák magukat, uraim; a béke bensőleg még nincs helyreállítva, a szociális küzdelmek tovább terjednek s oly mértékben, hogy maholnap nehéz lesz megmondani, lesz-e az államnak elég ereje velük megmérközni? (Nagyon igaz!) Azért mondom, valósággal hülyéknek kellene lennünk, ha az állam biztonságáról nem sietnénk gondoskodni, melyet pedig éppen a kultúrharc gyengít és nyomorít!" (1878.)

„Erős a meggyőződésem, hogy ha ez a harc hamarosan meg nem szűnik, a birodalom legmélyebb alapjai meginognak. Tizenöt millió birodalmi lakost nem lehet legszentebb érdekeikben ily állandóan vé-

rig sérteni, anélkül, hogy mélységes elkeseredést ne idézzünk elő s anélkül, hogy el ne idegenítsük őket azoktól, kik ily ellenségesen bánnak velük." (1880.)

„A főoka minden zavarnak, a főoka annak, hogy Németország ma olyan, mintha dér és fagy ült volna minden lélekre, egyesegyedül az ú. n. kultúrharc. (Úgy van! a centrumban. Nevetés a jobboldalon.) S e kultúrharc képviselője Bismarck herceg és senki más. (Helyeslés a centrumban.) S amíg ő rá nem szánja magát, hogy ez áldatlan harcnak valahára erős kézzel véget vet, a baj, melyről nem győz panaszkodni, csak egyre nagyobb lesz. (Úgy van! a centrumban.) S akkor még gyászosabb hangon fogjuk őt panaszkodni hallani, mint ahogy ma hallottuk, s miként egykor Jeremiás próféta panaszkodhatott; mert körülbelül ilyen volt a benyomás, melyet hosszú panaszbeszéde bennem keltett, — hisz oly tragikusan állt itt előttünk s jajgatott a nyomorúság miatt, mely bennünket ért. Az egyetlen, amit az egészben kihagyott, csak az, hogy nem vallotta meg, hogy ő maga a bűnös, ő egyes-egyedül." (Úgy van! centrum.)

Férfiasan szembeszállt a nagyhatalmú miniszternek azokkal a vádjaival is, hogy a centrum rosszakaratú békeháborító és azért birodalomellenes. „A miniszter úr azt az állítást meri kockáztatni, hogy a centrum kormány- és államellenes. Már a mult télen volt szerencsém erre nézve neki bebizonyítani, hogy ez az állítása merő rágalom. (Kiáltás a balodalon: A tárgyra!)

Windthorst: Ez a tárgyra vonatkozik, igenis!

Elnök: Meg kell akasztanom a képviselő úr szavait. Azt mondta a miniszter úr egyik nyilatkozatáról, hogy merő rágalom. Már a mult üléseken többször hangoztatta az elnök, hogy e kifejezés nem parlamentáris, s ezért csak a gyakorlatot követem, midőn a képviselő urat rendreutasítom.

Windthorst képviselő: Akkor azt mondom, amit egyenesen elismertek, mint parlamentáris kifejezést: merő valótlanság volt. (1873.)

„Az előttem szóló képviselő úr (Wehrenpfennig)

— így felelt Windthorst 1876-ban hasonló vádakra — azt állította, hogy mi forradalommal fenyegetőzünk. Ilyen vádat nem hagyhatok felelet nélkül s ezennel ünnepélyesen felszólítom Wehrenpfennig képviselő urat, bizonyítsa be, mikor és mikép fenyegetőztünk mi forradalommal. (Egy hang: Passzív ellenállás!) A passzív ellenállás nem forradalom; aki ennyit sem tud, olvassa el a szabadelvű protestáns Bluntschli könyvét... Mi a forradalomról tudni sem akarunk." „Aktív ellenállást nem fejtünk ki, s éppen ellenkezőleg — azon dolgozunk, hogy a robbanó- és gyúlóanyag ne gyűljön fel annyira, hogy aztán a katasztrófa, a felrobbanás elkerülhetetlen legyen. (1876. és 1800.)"

De nemcsak általános elvi kérdéseket fejtegetett Windthorst, hanem belehatolt minden törvényjavaslat lényegébe, felderítette az esetleg bennük rejlő jogtalanságot s a veszedelmes következményeket. Visszavetette a katolikus Egyházról, a pápa és püspökök joghatóságáról, a szerzetesekről elterjedt hamis nézeteket, vádakat és rágalmakat. Kimutatta főleg az utóbbiakról, hogy szociális és kulturális működésük, pl. a betegápolás által nemcsak nem „államveszélyesek", hanem ellenkezőleg a hazafiúi áldozatkészség mintaképei, mely áldozatkész hazaszeretet „mindenesetre többet ér, mint azoknak az uraknak a hazaszeretete, akik odahaza pezsgőspohárral koccintanak a közjóra... (1875.) — Gyakran és bőven beszélt a katolikus iskolák jogairól és a szociális kérdésről, mely hovahamar elsőrangú országos kérdéssé vált; általában nem volt fontosabb vita, melyben a kormánynak és többségének Windthorst éles, tárgyilagos kritikájával számolnia nem kellett volna.

IV.

Windthorst mint pártvezér.

Amióta 1874 tavaszán Mallinckrodt, a centrumpárt eddigi vezére meghalt. Windthorst a képviselőházban a birodalmi gyűlésen és egész Németországban mint a centrum vezére fejtette ki tevékenységét. Óvatos és

okos vezetése alatt növekedett a párt oly tekintélyessé, hogy az egész világ csodálatának tárgya lett. A katolikus népességű választókerületek már az 1870. és 71-iki választásokon csupa szigorúan egyházias irányú képviselőt választottak meg. Panaszosan emlegette az egyik liberális lap, hogy „Németország legvirágzóbb, legfelvilágosodottabb, legvidámabb és legéletrevalóbb népe, a Rajnavidék és Westfália lakossága 40 mondd: negyven ultramontán képviselőt küldött a parlamentbe".

1879 április 4-én pedig már teljes joggal írhatta a „Germania", a centrum nagy napilapja, hogy „a centrum irányadó párttá lett".

Windthorstnak s vele a centrumpártnak jelszava ez volt: *„Igazság, jog, szabadság."* Meg kellene írnunk a kultúrharc egész történetét, ha bővebben akarnók bemutatni, miként felelt meg e jelszónak hosszú országgyűlési működése.

Egy életírója *Knopp J.* szerint így jellemezhetjük s működését: „Windthorst úgyszólva annak született, hogy pártvezér legyen... A fennálló alkotmányjogot s a parlamenti ügyrendet jobban ismerte, mint talán bárki mást; alaposan áttanulmányozott mindent, aminek e téren hasznát vehette... Kimagasló jogtudományi és államférfiúi tehetségét époly általánosan ismerték, mint csodálatraméltó taktikai ügyességét, mellyel az éppen ténylegessé vált politikai és parlamenti helyzetet, ha mégoly bonyolult volt is, világosan fel tudta fogni s a legtökéletesebb parlamenti hadmenetek minden eszközével azonnal ki tudta zsákmányolni.

„Ehhez járult személyes szeretetreméltósága, mely egyformán tündökölt, akár magasrangúakkal, akár egyszerűbbekkel, általában bármely szellemi irányú emberekkel társalgott, s a készség, mellyel mások véleményét is méltányolta és saját felfogását alkalomadtán párthívei jobban megokolt nézetének alája tudta rendelni. Éppen ezáltal kerülte el egyrészt az önkénykedés, uralomvágy és türelmetlenségnek még a látsza-

tát is, s másrészt megmutatta a világnak a centrumpárt belső szilárdságát, egyetértését s az ebből eredt belső erőt. Gyakran ő volt tulajdonképpen a legyőzött s azért mégis mint győztes lépett fel. Viszont pártjától is megkívánhatta néha, hogy olyan utakon is kövesse, melyeknek helyes, célravivő voltáról csak ő maga volt meggyőződve. Pártja megbízott benne és ilyenkor is követte vezérét; s a végeredmény legtöbbször igazolta az ügyes vezér eljárását, aki bár gyakran szövevényes utakon, de csaknem mindig szerencsésen célhoz vezette bajtársait.

„Egyenlő jogot és egyenlő jogvédelmet követelt mindenkinek s jelszavához híven mindig síkraszállt, valahányszor jogtalanság került szeme elé. Ilyenkor sem személyt, sem politikai, sem vallási ellentétet nem nézett: senkitől sem vonta meg védő jobbját. Nem is csoda, ha ennek folytán nemcsak a katolikusoknál, hanem minden felekezet és politikai párt hívei közt oly népszerűvé lett. Hogy mekkora és milyen általánosan elismert parlamenti tekintély volt, abból is látható, hogy még halála után is, az 1898-iki tengerészeti vita alkalmával a birodalmi gyűlés minden pártja és pártvezére Bebeltől Benningsenig véleményének és szavazatának megokolásakép Windthorstra igyekezett hivatkozni. Mintha az lett volna a főkérdés: mit mondott Windthorst 67-ben meg 87-ben s mit mondana most, ha még élne. Valaki azt jegyezte meg végül, hogy Windthorst bizonnyal igen gyakran csuklott a másvilágon; annyiszor említették a nevét ama heves márciusi napokon; mindenesetre akik emlegették — habár ellenfelei voltak is — oly tisztelettel emlegették, mint csak nagy halottakat szokás."

„Windthorst — így jellemzé őt a centrum egyik megalapítója s vezérférfia, *Reichensperger Ágost* — valóságos parlamenti csodatünemény volt. Nagy szónok a szó retorikai értelmében, vagy kiváló tudós nem volt, hanem igenis ritka kiválóságú vitázó, igazi *debatter*, mint az angolok mondják: feleletre mindig

kész, hidegvérű, körültekintő és rendkívül tapintatos. Ő volt az egyetlen, ki Bismarck-kal birokra kelhetett; mindig ura volt a helyzetnek, kitűnő érzéke volt a politika minden árnyalatával szemben s a parlamenti hadgyakorlatozásban bámulatos művésznek bizonyult. Csodálatos módon értette, hogyan kell bármely még oly messze fekvő tárgyat is mintegy egyéni érdekként fogni fel: képes volt azonnal kitűnő beszédet tartani akármiről, ha csak néhány szóval magyarázzák neki az ügyet. Hidegvérű nyugalmának nem volt párja; a legnagyobb zajongás közt is egészen nyugodtan ment fel az emelvényre és lecsillapította a vihart."

A centrum egy kiváló tagja pedig következőképen festi Windthorstot a parlamentben: „Ha ott láttuk a helyén, kezét mellényzsebébe téve, feje meghajolva, csaknem azt hittük, hogy nem is követi figyelemmel a tárgyalást. Csak itt-ott árulta el egy-egy arcizomrándulása vagy találó közbeszólása, hogy odavigyáz. És mennyire nem vigyázott oda! Semmi sem kerülte el figyelmét: meseszerűen bámulatos emlékezőtehetsége képessé tette őt arra, hogy hat órányi hosszas tárgyalások egész menetét megtartsa eszében és rögtön utána megfeleljen reá, gyorsan, biztosan és szabatosan válaszolva az ellenfél minden kitérésére; pedig soha egyetlen sort sem jegyzett papírra. Ebben a tekintetben Windthorst egyszerűen páratlan volt. Talán éppen látóérzékének gyengesége folytán fejlődött ki halló- és emlékezőtehetsége oly fokig, mely a hallgatóságot mindig újra és újra bámulattal töltötte el."

„Hogy fogalmat alkothassunk ezen rendkívüli tüneményről. — írja Kannengiesser, — képzeljük el a birodalmi gyűlés vagy a porosz képviselőház valamelyik ülését, midőn Bismarck valamely fontos indítványt akar az ékesszólás és fenyegetés minden eszközével a házzal elfogadtatni. Mindenki feszült figyelemmel várakozik: a karzatok zsúfolásig telve vannak; egyetlen hely sem üres a széles félkörben. A levegő mintha viharral volna telve; mindenki érzi, hogy nagy égiháború van kitörőfélben. Nagy dologról van szó.

„Először néhány jelentéktelen felszólalás kerül sorra, — ezekre senki sem vet ügyet. Majd felkel székéből a vaskancellár. Felegyenesedik. Alakját a vértesezred fehér egyenruhája díszíti. Árbocalakú termete mintha még magasabbra nyúlna, hogy uralkodjék e parlament felett, melytől fél s melyet megvet. Körüljártatja tekintetét a termen. Arca oly ábrázatot ölt, mely dölyfös önbizalmat s egyúttal azon diadalmas örömöt árulja el, hogy ellenségeit azonnal ízzé-porrá fogja zúzni. „Uram!" — kezdi, és harsányan csengő szava tiszteletet, csaknem borzalmat kelt, mint a harctéri riadóé. Csak úgy ontja a nagy mondásokat; körmondatai majd csattanósan űzik-kergetik egymást, majd mintegy egymásba ütődnek, majd hatalmas árban hömpölyögnek tova, akár az izzó lávafolyam. A szónok lélekzetét veszti, s lélekzetét veszti vele együtt a hallgatóság is. Majd bevégzi beszédét valami szellemes, ötletszerű felkiáltással, mely hatásra számít s mellyel a végső ellenállást is le akarja győzni: „Mi németek az egy Istenen kívül senkitől sem félünk!" Tombolva tapsol a kormánypárti többség s a karzat; az ellenzék hallgat. A győzelmet, úgy látszik, vissza nem vívhatja.

„Ki is merne a hatalmas Góliáttal ujjat húzni? Igy tűnődnek az avatatlanok; miközben halk moraj zúg végig a padsorokon, s felhangzik az elnök egyhangú szava: „Windthorst doktoré a szó". Csak akkor vesszük észre, hogy a félkörből egy kopasz fej emelkedik fel, mely még így is csak éppen hogy eléri az ülvemaradt képviselők feje magasságát. Windthorst nem szokott felmenni a szószékre, csak úgy a helyéről beszél. Minden szem reá tapad; önkénytelenül titokzatos csend áll be; a kancellár s a miniszterek fülüket hegyezik, amint a katolikus pártvezér kissé tompa és egyhangú előadása megkezdődik. Külseje és testtartása minden inkább, mint szónoki. Egyik karját hátrafeszíti, a másikkal pedig időközönkint bemarkol ököllel függélyes taglejtést tesz. Az ellentét Bismarck és Windthorst között óriási, s eleinte úgy látszik, hogy a harc a két fél között nagyon is egyenlőtlen. Csakhogy a látszot itt is csal.

Windthorst így is bámulatraméltó viaskodó. A kis Dávid az óriásnak homlokába sujtja a parittyája kövét.

„Tíz perc mulva mindenki érzi, hogy Windthorst a kancellár fölé emelkedett és letagadhatatlan felsőbbséggel uralkodik rajta. Emlékszik a kancellár egész beszédére; tudja a számokat, ismétli a költségvetés tételeit. Boncolja, taglalja, szétszedi az álokoskodások egész szövevényes apparátusát, halomra dönti az álérvek állványait és csupaszra vetkőzteti a kelepcéket, melyek a képzelődésre és hatásra számító fejtegetések benső hiányait takargatták. Miután a gyenge pontokat irgalmatlanul nevetségesekké tette, néhány egyszerű és világos javaslattal helyesebb menetbe irányítja a vita folyását. Azt hinnők, egy álló hétig tanulmányozta előre a Bismarck beszédét. Pedig dehogy; csodálatos szónoki remekművét csak azon idő alatt követte, s üldözi most a kancellárt minden sánca mögött. Vitatkozás közben lelkesedés ömlik el rajta s nem ritkán az ékesszólás legmagasabb régióiba emelkedik. Sorban alkalmazza majd az élces ötleteket, majd a csipkedő gúnyolódást, sőt a maró szarkazmust is, mely a velőkig hat. Csapásai úgy hullanak a kancellár fejére, mint a buzogányütések.

„A kancellár természetesen ideges és menekülni szeretne a teremből, aminthogy utóbbi időkben néhányszor csaknem el is osont. Sokszor volt kénytelen tapasztalni, hogy nálánál hatalmasabb ellenféllel van dolga. Windthorst képes volt két óra hosszat is ugyanazon világossággal, ugyanazon szónoki hévvel, az elmés ötletek ugyanazon rohanó tüzével beszélni s az egész hallgatóságot ékesszólásának varázsa alatt tartani, azon varázs alatt, mely nem volt egyéb, mint az igazságnak fensőséges hatalma. Dönthet most már a ház szavazata, ahogy akar: a nap győztesét mindenki Windthorstban látja.

„. . . A katolikus sajtó elvitte e nagy kultúrharci ütközetek hírét Németország minden szögletébe, s a bámuló elragadtatás örömzaja volt a visszhang, melylyel a birodalom népe „Meppen gyöngyének" adózott.

Örömestebb tűrtek, bátrabban szenvedtek, ha Windthorst remek beszédeit olvasták, s büszkék voltak rá, hogy ilyen vezérrel harcolhatnak."

E nagyszerű eredmények nem csupán a kiváló szónoki és politikai tehetségekben lelik magyarázatukat, melyekkel Windthorst természete és fejlődésének viszonyai megáldották. Windthorst vasakaratának s önfeláldozó ügyszeretetének is nagy része volt bennük. Titkárjától tudjuk, hogy Windthorst egyszerű egyszobás berlini lakásán reggeli 7 órától éjfélig szakadatlanul dolgozott; írt, olvasott, tanult, tervezett. Még étkezés közben sem pihent: akkor olvastatta fel magának az ujságokat.

A német katolikusok egységén és Windthorst okos hadműveletein végre mégis megtört a hatalmas ellenfél ereje. A kultúrharc elején Bismarck büszkén hangoztatta, hogy nem fogja soha az Egyházat mint egyenrangú jogalanyt elismerni, mellyel szerződnie, nem pedig kénye-kedve szerint bánnia kell. És íme, alig néhány évvel utóbb kénytelen volt a Szentszékhez fordulni, hogy békét eszközöljön ki tőle.

Igaz, hogy a béke alig lehetett más, mint látszólagos fegyverszünet, mely alatt titkon és szakadatlanul folyt volna tovább az Egyházat irtó háború. Windthorst észre is vette ezt és nem remélt jót a Vatikán és Bismarck közt megindult tárgyalásoktól. Ez némi súrlódásra adott okot Windthorst és néhány jóhiszemű pápai diplomata között Bismarckéknak természetesen célja is volt e súrlódás előidézése, midőn a centrumnak teljes mellőzésével kezdettek a Vatikánnal tárgyalni. Békét kínáltak az Egyháznak azon feltétellel, hogy Róma a centrumot egy merőben politikai kérdésben a kormányhoz való csatlakozásra szólítsa fel. Bismarck terve csaknem sikerült már, a centrum és Németország katolikusa csaknem meghasonlottak. Nem csoda, ha őt magát fájdalmasan érintette, hogy a Vatikán nem utasította vissza a centrum megkerülésével tett ajánlatokat, s Jacobini bíboros államtitkár jegyzéket intézett a müncheni nunciushoz, melyben sajnála-

tát fejezte ki a centrum magatartása felett. Pedig a centrum tudta, hogy a kormány békét nem akar s azért magatartását ő sem változtatta meg, főleg oly kérdésekben, melyekben politikai elvfeladás nélkül állását el nem hagyhatta, s melyekben, minthogy merőben világi ügyekről volt szó, a pápának nem lehetett szándéka a centrumra irányítólag hatni. Egyébként a bíboros jegyzéke is dícsérettel említette a centrum eddigi működését és elismerte jelentőségét.

Windthorstnak érzékenyen fájt, hogy a centrum ravasz politikai ellenfeleinek sikerült Rómát a német politikai kérdésekbe belevonniok s némileg éppen a centrum ellen kijátszaniok. De fájdalmát mérsékelten és hű katolikushoz méltó tapintattal fejezte ki.

1887 február 5-én, éppen mikor gyorsvonatra szállt, hogy Kölnben egy népgyűlés előtt beszédet mondjon, kapta meg az állomási ujságárusoktól azon hírlapi számot, mely Jacobini bíboros jegyzékét közzétette. Windthorst helyzete kínos volt. Utazás közben gondolta ki tervét. Másnapi beszéde Kölnben, melyet sok ezer ember előtt tartott, egyik legfőbb szónoki remekműve volt. Mérsékletének, bölcs tapintatának és nemesszívűségének sikerült a veszedelmes szirtek közt szerencsésen áthajóznia. Mindenekelőtt kimutatta, hogy a pápa a centrum fennmaradását igenis akarja, sőt azt is, hogy mostani tagjai benne megmaradjanak: aztán áttért Bismarck politikájának alattomos terveire s kimutatta, hogy a kancellár eljárásának egyetlen célja nem a béke, hanem a centrum megsemmisítése. Beszédét így fejezte be:

„Uraim! Azt hiszem, nem fogjuk megengedni, hogy azon törekvések diadalra jussanak, melyek a centrumot aláásni szeretnék. Azok után, amiket itt láttam és hallottam, kezdem ismét remélni, hogy e pokoli küzdelemből sértetlenül fogunk kijutni és a centrum élni fog még sokáig, akkor is, mikor mi magunk már rég a sírban nyugszunk. De ha ez várakozásom ellenére mégsem sikerülne, akkor csak arra kérem önöket, uraim: állítsanak sírkövet az elesett centrumpártnak

és írják reá emlékezetül: „Soha ellenség le nem győzte: de barátai cserbenhagyták!" (Viharos közbekiáltások: Soha! Soha!)

„Nos jó uraim, tehát barátai nem hagyták cserben! E reménnyel távozom önöktől. Köszönöm önöknek, hogy oly szívélyesen fogadtak; tartsanak meg baráti emlékezetükben, én is ígérem ugyanezt. Legyen bár helyzetünk még oly nyomasztó: ha hűek maradunk önmagunkhoz s az ügyhöz, melyet védelmezünk, akkor Isten is velünk lesz. Mert amit elsősorban keresünk, az az Isten ügye. És most, uraim, végezetül arra kérném önöket, fejezzük ki alattvalói hűségünk érzelmeit, melyre most nagyobb szükség van, mint valaha, s amelyek őszentsége XIII. Leó pápa és őfelsége Vilmos császár nevéhez fűződnek. Felhívom tehát önöket, hogy velem együtt háromszoros dörgő éljent kiáltsanak őszentségére, XIII. Leó pápára és őfelségére, Vilmos császárra!" (A gyülekezet lelkesen éljenez.)

V.

A kibontakozás. Windthorst békés diadalai. A katolikus nagygyűlések.

A kultúrharc végre is befejezése felé közeledett. Bismarck belátta, hogy „túlkicsinyre becsülte a katolikus Egyház belső erejét", s hogy a kapcsok, melyek a birodalom katolikusait Rómához, hitelveikhez és isteni eredetű ősi szervezetükhöz fűzik, sokkal erősebbek, mint amelyeket politikai fogásokkal s erőszakoskodással fel lehetne bontani, s azért lassan-lassan visszavonta egyházellenes intézkedéseit s az egyházüldözést levette a napirendről.

„Ha Windthorst helyzete — mint életírója, Knopp, megjegyzi — a 70-es évek harcai közt is nehéz volt, még nehezebbé vált a békét előkészítő tárgyalások alatt. A legnagyobb tapintatossággal kellett erre is, arra is vigyáznia, nem csupán az egyházpolitikai, hanem a merőben politikai kérdésekben is. Végül, midőn a

döntés közeledett, midőn végre meg lehetett beszélni azon béke feltételeit és módozatait, melynek létrejöttén Ő és hű elvtársai 16 évi lankadatlan munkában, a parlamenti ékesszólás és taktika minden eszközének felhasználásával fáradoztak: kivették kezéből a vezetőszerepet. Kemény csapás volt ez; de Windthorst elviselte, belátván célszerű voltát; viszont azonban jól esett neki, hogy két ízben megjelentek nála magasrangú pápai megbizottak, hogy megnyugtató nyilatkozatokat tegyenek.

„Éppen Windthorst ezen parlamenti működéséről birunk bő anyagforrással. Csak majd ha eljön az ideje, hogy vele a nyilvánosság is foglalkozzék, csak akkor fogja teljes mértékben látni a világ, mily nagy szellem és mily alázatos, meggyőződésbeli katolikus volt a nagy parlamenti pártvezér."

Windthorst aggastyán volt már, midőn a kultúrharc véget ért; de azért még számos győzelmet vívott ki a közéletben élete vége felé is. Midőn pl. a liberálisok és konzervatívek még egyáltalában nem akarták hinni, hogy szociális kérdés létezik, akkor a katolikusok Ketteler püspöknek harminc éven át tartó ösztönzése folytán teljes odaadással tanulmányozták azt, s utóbb Windthorsttal élükön szociális programmot dolgoztak ki, melyben a munkásság jogos panaszait és követeléseit összefoglalták. A többség, élén Bismarckkal, javaslatukat visszavetette ugyan, de a demokrácia gyors terjedése végre mégis megnyitotta az elvakultak szemét, mire a birodalmi gyűlés nagy többséggel elfogadta a centrumpárti Hitze és Lieber munkásvédő törvényjavaslatait. Bismarck ekkor is ellenkezett még, de ezáltal elvesztette a fiatal császár rokonérzését, aki magáévá tette a centrum szociális eszméit.

A „legyőzhetetlen" Bismarck erre kénytelen volt lemondani s odahagyni a hatalmat, melyhez nagyravágyó lelke oly görcsösen ragaszkodott. A kultúrharc többi erőszakoskodó hőse is egymás után letűnt a történelem színpadjáról, még pedig legtöbben igen kevés dicsőséggel: ellenben éppen Windthorst részesült ama

szerencsében, hogy dicsőségének, hatalmának, népszerűségének nem látta csorbulását élete végén sem, sőt egyenesen annak tetőpontjára érve térhetett pihenőre.

Hogy mennyire megnyerte uralkodója s a német fejedelmek kegyét, utolsó betegségében s halálakor tűnt ki legfényesebben; hogy pedig a nép mennyire szerette, látnivaló volt azon valósággal tüneményszerű lelkesedésen, mellyel mindenütt fogadták, ahol fellépett. Egy egyszerű munkás e jelszóval jött el az egyik nagygyűlésre, melyen Windthorst elnökölt: „Nem kívánok egyebet, mint hogy egyszer életemben kezet foghassak a mi Windthorstunkkal; azután örömest halok meg."

Windthorst jól tudta, hogy győzelmeinek sikere csak akkor lehet maradandó, ha a nép valóban együtt érez a centrumpárttal. E tekintetben igen fontosaknak tartotta a népgyűléseket és katolikus nagygyűléseket, melyeket „őszi hadgyakorlatoknak" nevezgetett s melyeken 1880-tól kezdve mindig ő elnökölt. Személyes megfigyelés alapján így írja le egyik életírója Windthorst fellépését az 1890-iki koblenzi katolikus nagygyűlésen, az utolsón, melyen a centrum nagy szóvivője résztvett.

„Kicsiny, fekete sapka volt kopasz, síma fején, melyet a nagy gondolkodókat jellemző hatalmas homlok tett feltűnővé; így ült Windthorst kezdettől végig minden gyűlésen az elnöki asztalnál, míg baráti, tisztelői és pártja tagjai körülállták, üdvözölték és kérdésekkel ostromolták. A beszédek közben finoman, szelíden, néha gúnyosan mosolyogva, de mozdulatlanul ült helyén és teljesen gondolataiba mélyedt. Csak az ajka körül meg-megrezzenő izomrándulás mutatta, hogy egy szó sem kerüli ki figyelmét, s amit hall, azonnal fel is dolgozza. A zárógyűlésen mindig Windthorst tartotta a befejezőbeszédet.

Ez volt az ő előjoga évek óta: pártja óhajtotta így. E beszédekben Windthorst megállapította, leszögezte a gyűlés eredményeit s a politikai helyzetből következtetéseket vont le. Egész Németország várakozással te-

kintett e nagyjelentőségű beszédek elé. Itt fejtette ki a hadvezér az ő haditerveit, a centrum programmját, a nép teendőit; itt emelte fel a zászlót újabb harcokra. Leírhatatlan ujjongással, viharzó lelkesedéssel vette körül e nép a külsőkép oly gyengének látszó, szellemileg azonban oly ifjúi erőtől duzzadó pártvezért, midőn e záróbeszéd megtartása végett a szószékre lépett. Mintha ércből öntötték volna, oly nyugodtan állt ott, bevárva, míg az ujjongás véget ért, s teljes nyugalom állt be az ezrekkel teli teremben. Ekkor megkezdte beszédjét a 79 éves aggastyán; megfestette a politikai helyzet képét, a multnak vívmányait, a jövő reményeit s kijelölte a katolikusok kötelességeit; mindezt oly ékesszólással adva elő, melyet leírni nem lehet. Két óra hosszat tartó beszédének minden szava elhallatszott a tág terem legvégső szegletébe is... és csak midőn a legvégére ért, kezdett kissé remegni a hangja.

„Felejthetetlen volt az agg Windthorst utolsó beszédének végszava az 1890-iki koblenzi gyűlésen. Mély meghatottsága következtében ajka fájdalmasan reszketett, midőn így fejezte be végső beszédét: „Megérem-e, hogy még egyszer eljöhessek a nagygyűlésre, csak a jó Isten tudja. De ha nem érem meg többé, akkor már most kérem önöket, tartsanak meg szíves, barátságos emlékezetükben s engedjék remélnem, hogy buzgó imáik kísérni fognak, ha nem leszek többé." Szavai itt már halk suttogássá gyengültek. Az óriási tömeg megindultsága nem volt csekélyebb, mint a szónoké.

Több nagygyűlést Windthorst valóban nem ért már meg. 1891 január 16-án megülte születése 80-ik évfordulóját. Ez alkalommal *Levetzow*, az országgyűlési elnök, így köszöntötte fel a centrum agg vezérét:

„Uraim, a parlamentek történetében mindenesetre igen ritka dolog, hogy valamely képviselő még mint a törvényhozótestület tényleges, működő tagja ülje meg születése 80-ik évfordulóját. E ritka szerencsének részese az én igen tisztelt átellenesem, Windthorst képviselő úr, még pedig csodálatosan teljes testi-lelki üdeségben. Ezen eset rendkívüli voltából vonom le a jogot,

— s nem kétlem, önök is mindnyájan teljesen méltányosnak találják, hogy Windthorst képviselő úrnak a mai napon az egész ház nevében legszívélyesebb szerencsekívánataimat kifejezem." (Élénk éljenzés a ház minden oldaláról.) Windthorst meghatottan felelt: „T. elnök úr és t. uraim! Csak néhány szóval akarom köszönetemet kifejezni. A kitüntetést, melyben önök részesítettek, a legnagyobbak közé számítom, melyek életemben értek. Fogadják, kérem, őszinte köszönetemet!" (Élénk éljenzés.)

VI.

A végső diadal.

Ugyanazon 1891. év március 7-én tartotta meg Windthorst utolsó országgyűlési beszédét; 2209-edszer szólalt fel az országgyűlésen, 10-én még egyszer megjelent ugyanitt; de megváltozott külseje ekkor már általános feltűnést keltett. Néhány aggódó barátjának csak nagynehezen sikerült rávennie, hogy a Házat elhagyja, magát hazavitesse és lefeküdjék. Délután az orvosok heves tüdőgyulladást állapítottak meg rajta, mire Windthorst, ki egészséges korában is hetenkint szokott volt a szentségekhez járulni, a végső szentségeket kérte. Kívánságára egy jézustársasági áldozópap adta neki a szentkenet szentségét, mintegy ezáltal viszonozva némileg a hőslelkű pártvezér buzgalmát, mellyel a jezsuita rendet a kultúrharc üldöző hőseivel szemben annyiszor s oly elszántan védelmezte. A szentségek felvétele után Windthorst így szólt az ellátó paphoz: „Mit gondol, kedves páter? én azt hiszem, a jó Isten majd csak kegyelmet tesz velem; hiszen egy kicsikét én is harcoltam az ő Egyházáért."

II. Vilmos császár hallván Windthorst megbetegedéséről, még éjféltájban elküldötte szárnysegédét, hogy Windthorst hogylétéről tudakozódjék. Másnap reggel pedig maga is meglátogatta Windthorstot szerény lakásán. A császárné pompás virágbokrétát küldött a betegnek. XIII. Leó pápa pedig részvéttáviratban küldte meg

áldását. Még a centrumpárt politikai ellenfelei is mély részvéttel érdeklődtek a nagy haldokló iránt. Egy egyházellenes lap így írt: „Nem fogadhatjuk mély megindulás nélkül a hírt, ... hogy azt a mozgékony, ügyes kis embert, ki anyiszor vezette csapatait ügyes hadmenetei által győzelemre s annyi bölcseséggel emelte hatalomra az ultramontanizmust, súlyos és korát tekintve, igen aggasztó betegség érte ... *Windthorst* betegágyán elhallgat a pártharcok zaja, s mindenkinek keblében részvét gerjedez; hiszen oly férfiúról van szó, aki igen jelentős hatással volt hazai közügyeink fejlődésére."

A beteg Windthorst háza előtt nagy sereg résztvevő várakozott aggodalommal az orvosok jelentéseire, kik még mindig remélték, hogy jobbulás fog beállni. De 13-án este a beteg láza ismét magas fokra emelkedett, Windthorst egész éjjel igen nyugtalan volt, félrebeszélt s rövid, szaggatott mondatokban valóságos parlamenti beszédeket mondott, különösen a népiskolai törvényről, a jezsuitarend visszahívásáról s a béke helyreállításáról.

Másnap, március 14-én, reggel ismét eszméletre tért. Ekkor érkezett meg leánya Hannoverből, hol Windthorst neje szintén betegen feküdt, s térdre borulva atyja halálos ágya előtt, könnyek közt kért bocsánatot, ha netán valaha megbántotta volna. Windthorst szelíden felelte: „Hiszen mi sohasem bántottuk meg egymást ... Hogy van anyád? Köszöntsd őt nevemben!"

Reggel 8 óra felé állapota ismét rosszra fordult, s a betegápoló apáca megkezdte a haldoklók imáit. Windthorst hangosan felelt az imákra. E szavaknál: „A te kezeidbe ajánlom lelkemet" — lélekzete elakadt és Windthorst szelíden elszenderült.

Még ugyanazon a napon mindkét országgyűlés meleghangú részvétnyilatkozatot bocsátott ki. *Levetzow* elnök többek közt így szólt a birodalmi gyűlésben:

„Alig érezhetnők meg annyira bárki másnak hiá-

nyát körünkben, mint a tisztelt „kis excellenciás úrét". Élete megbecsülhetetlen volt: a munka és fáradozás élete kora ifjúságától késő aggkoráig, s a halál is munkaközben lepte meg. Önök, uraim, a megboldogult emlékének tiszteletére felálltak helyeikről. Nyugodjék békében!" Az elnök hangja e búcsúszavaknál könnyeibe fult; a gyűlés tagjai ünnepélyes csendben hallgatták.

Még melegebb hangú és szebb volt a nyilatkozat, melyet a centrumpárt és maga a pápa szenteltek a nagy katolikus pártvezér emlékének. Ez utóbbiból kiemeljük e rövid részletet:

„Joggal büszke rá a centrumpárt, hogy oly férfiú állt az élén, akit soha sem ellenfeleink hatalma, sem a tömeg vélekedéseinek áradata nem tántoríthatott el nemes eszményeinek útjáról; aki oly módon tudta hőn szeretni hazáját s híven szolgálni fejedelmét, hogy emellett vallásos érzületének megvallását sem mulasztotta el; aki oly módon tudott hatalmas ékesszólásával és alapos, messzelátó gondolkodásával ellenfeleivel megküzdeni, melyen mindig meglátszott, hogy nem a dicsőség és érdek vágya, hanem egyes-egyedül az igazságért való buzgólkodás az ő küzdelmeinek irányítója".

A hírlapok, még az ellentáboréi is, csupa magasztaló elismeréssel szóltak róla, mint olyanról, aki hosszú időn át fontos tényezője volt az államátalakulások szerencsés irányításának, képviselője a békének és parlamenti mérsékletnek, bár időnként az állam kormányának gondozói benne látták legengesztelhetetlenebb és leghatalmasabb ellenfelüket. Általánosan kiemelték barátságos, alkalmazkodó társalgási modorát s nemes, egyenes jellemét.

A tisztelet, mellyel a meghalt katolikus pártvezért övezték, temetésén érte el tetőpontját. A gyászmisén, melyet *Kopp* bíboros szolgált, a császár és csaknem valamennyi német fejedelem követein kívül a porosz és a birodalmi államhatóságok legelőkelőbbjei, a két országház centrumpárti képviselői s még sok

más — összesen körülbelül 400 képviselő — voltak jelen. A templomból a vasúti pályaudvarra vitték a holttestet. Két előkelő centrumpárti képviselő vitte Windthorst rendjeleit; a gyászkocsi a Brandenburgi-kapu császári átjáróján mehetett keresztül — az egyik legnagyobb császári kitüntetés jeleként — s útközben mindenütt fegyverben tisztelgett a katonaság.

Hannoverben temették el, abban a Mária-templomban, melyet Windthorst buzgólkodására építettek, aki azt mondogatta, hogy erre a templomra szívesen megy koldulni is. Windthorst soha nem keresett s nem is szerzett nagy vagyont; bár sok kedvező alkalma akadt volna erre; soha semminemű címen ajándékot nem fogadott el. Egyszer azonban elfogadta a katolikus nép egy szép pénzbeli díszajándékát azzal a feltétellel, hogy azt kedves hannoveri Mária-templomának építésére fordíthassa. Így jött létre a templom, s midőn 1888 november 7-én az építést nagyjából befejezték s Windthorst először hallotta a templom tornyáról az „Úrangyalára" való csendítést, az annyi diadalt ült ünnepelt pártvezér megindulva szólt a templom építőmesteréhez: „Ez a legszebb pillanat, melyet életemben értem".

Ennek a művének minden politikai diadalánál és sikerénél jobban örült.

Kétségtelenül nem kevésbbé szép pillanat volt a hű keresztény bajnok sírontúli életében az, midőn kemény harcok tüzében halálrafáradt testét végső nyugalomra idefektették az ő kedves Mária-temploma árnyába, hova maga is vágyódott, s hová milliók részvéte, ezerek imája kísérte. Hű barátja, *Baumgartner* Sándor S. J., az ismert világirodalomtörténet szerzője, szép emlékköltemény végén e szavakkal búcsúzik a nagy pártvezér és Mária-tisztelő emlékétől:

„Pihenj szelíden! Hamvaid felett
Ott áll a szentély, melyet építettél;
Benn felragyog a Szent Szűz-kép, melyet
Gyermekkorodtól szíveden viseltél.

E Szűzre bíztad kedvelt népedet,
Melyért csatáztál s melyet úgy szerettél...
Viselj hű gondot holtan is reája
És esdj a Szűztől áldást e hazára,
Míg a harang sírod fölött kiált:
Ki engem megtalált, üdvöt talált!"

V. ö. L. *Hüsgen:* Ludwig Windthorst. Köln (Bachem) 1907. — Johann *Menzenbach:* Ludwig Windthorst in seinem Leben und Wirken insbesondere in seiner politischen Tätigkeit. Trier, Paulinus-Druckerei, 1892. — L. v. *Hammerstein:* Charakterbilder, II. k. 431. s k. l. — *Kannengiesser* (Hérics—Rudnay): A német katolikusok. (Győr, 1896.)

HADVEZÉREK, KATONÁK.

HUNYADI JÁNOS

hadvezér, Magyarország kormányzója.

(?—1456.)

„...Visszavonás tüze közt megálltál...
Mert régi erkölcs, spártai férfikar
Küzdött s vezérlett fergetegid között..."
Berzsenyi (A magyarokhoz).

Sok nagy alakot mutat a történelem, kiket szerencséjük és tehetségük tett nagyokká, de azok száma ezek között sem nagy, akik a sors derűje és borúja között egyként beigazolták jellemnagyságukat.

Nemzetünk ama kimagasló alakja, ki a legszomorúbb pártoskodás, önzés és kötelességfeledés korszakában úgyszólva egymaga verte vissza a minden oldalról hazánkra törő támadások ostromát, szintén e nagy jellemek közé tartozik. Szerencsében és balsorsban, a dicsőség verőfényében s a mellőztetés homályában egyaránt szolgálta a nagy feladatot, melyre hivatottnak érezte magát; s mint önmaga is hangsúlyozta, ezen önfeláldozó, hősies önzetlenségre nem földi tekintetek, hanem fensőbb, vallási indítóokok hevítették. S így Hunyadi is fényes tanubizonysága annak, hogy a legtisztább szándékú, leghősiesebb, legmegbízhatóbb jellemeket a vallásos érzület szokta nevelni.

I.

Hunyadi fellépése. Harcai a törökökkel.

Hősünkkel először Zsigmond uralkodása idején találkozunk. Ifjúságát és eredetét is homály födi. A Hunyadi-család azon délszlávból megmagyarosodott társadalomhoz tartozott, mely a török terjeszkedése elől hazánkban biztos menedéket találva, oly nagy szerepet vitt a délvidék harcaiban.

„Hunyadi János mikép tett szert rövid idő alatt oly vagyonra, hatalomra, mely őt a királyi udvar vitézeinek középsorsú nemesi rendjéből alig egy évtized alatt az állami és társadalmi élet legmagasabb polcára emelte? A történeti adatok elég szűkszavúak.

„1374 táján történt, hogy az Olt folyó mellékén lakó s jórészben szláv nevet viselő kenézek Nagy Lajos királynál panaszt tettek Lajk havaselvi vajda ellen a törökkel való cimborálása miatt. E kenézek közt szerepel Vajk fia, Radoszló is, aki testvérének három fiával, köztük „Oláh" Vajkkal és Magossal magyar földre költözött és 1409-ben Zsigmond királytól a hunyadvári uradalmat kapta adományul. A főadományos Hunyadi Vajk volt, a király udvari vitéze.[1] Az adománylevél névszerint említi 2—3 éves fiát is. Ez a fiú volt Hunyadi János... A huszas években Lazarevics István szerb despota szolgálatában harcolt a török ellen, a nép ajkán sokáig élő hírt-nevet szerezve magának a rác guzlicások hősköltményei „Magyar Jánosá"-nak, vagy „Szebeni Jánosának..." Az országos politika irányításából Hunyadi 1439 óta minden vonatkozásban kivette részét, élete főfeladatának mégis a török hatalom visszaszorítását, a katolikus hit uralmának oláh és szerb földön leendő biztosításában látta."[2]

A fegyverforgatásban és vitézi erényekben hamar kitűnt és Zsigmond figyelmét s kegyét magára

[1] Hunyadi János atyjának tehát ugyanaz volt a neve, mint első szent királyunknak.

[2] Magyar Történet, Budapest, 1925. III. kötet, 285—88.

vonván, a királyi tanács tagjává lett és több birtokot kapott. 1432 körül nőül vette Szilágyi Erzsébetet, Mihálynak, a macsói bánnak húgát; ami szintén arról tanuskodik, hogy köznemes származása ellenére már akkor meglehetős tekintélyre tett szert.

1437-ben a törököktől ostromlott Szendrő felmentésében, mint egyik erdélyi dandár vezére, nagy szerepet játszott. 1438-ban szörényi bánná nevezték ki s így az ország határszéleinek védelmét tették feladatává.

Albert király halála után hazánk pártküzdelmek színhelyévé lett. A koronáért egyrészt Erzsébet királyné a csecsemő Lászlóval, másrészt a 16 éves lengyel Ulászló küzdöttek. Hunyadi Erzsébetnek személyes lekötelezettje volt s mint önálló tehetség bizonynyal jobban érvényesülhetett volna a nő- és gyermekuralom alatt, mint felnőtt király szolgálatában. Mindazonáltal, midőn a haza közjavát látta kérdésben, és választania kellett a nagyreményű ifjú király s egy nő és csecsemő fia között, kikre a gyáva Cillei fondorlatai máris mértéken túl voltak hatással, nem kételkedett. Ulászló nem csekély részben Hunyadinak köszönhette megkoronáztatását, amiért jutalmul ki is nevezte Erdély egyik vajdájának. Ez az országrész volt akkortájt leggyakrabban színhelye a török támadásoknak.

Itt kezdte meg Hunyadi dicsőséggel teljes hadvezéri pályáját, melyen tizenöt év alatt több mint negyven kisebb-nagyobb csatában szorította vissza a törököt, a hit és haza legádázabb ellenségét.

Győzelmes hadmeneteinek részleteit minden művelt magyar jól ismeri, s azért itt teljes rövidséggel foglalhatók össze az amúgy is közismeretű főbb mozzanatok.

1442-ben Mezíd bégnek 80.000-nyi seregét verte szét Szebennél; háromezer magyarral szemben húszezer török esett el, köztük Mezíd bég a fiával együtt. E győzelem emlékére Hunyadi utóbb a tövisi völgyben pálos-kolostort építtetett.

Még ugyanabban az évben Szehabeddin basa

80.000-nyi serege akart Hunyadin Mezíd bégért bosszút állni. A keresztény hős 15.000-nyi seregével a Vaskapunál fogadta. Az ütközet előtt Hunyadi, vele egész serege leborult s Isten segítségeért esedezett. Erre a vezér rövid, de tartalmas és tüzes beszédben keltette fel vitézeiben az elszántságot. Az egyenlőtlen harc megindult s mint Hunyadi hadvezéri lángeszének örök emléke, teljes győzelemmel végződött. A basa és seregének jókora része odaveszett; 200 zászló, az egész tábor s 5000 fogoly került Hunyadi kezébe.

Hogy mily fontosságot tulajdonítottak Európaszerte Hunyadi e hadisikerének, kitetszik IV. Jenő pápa 1443 január elsején kelt bullájából, melyet az összes keresztény nemzetekhez intézett s melyben ezeket mondta:

„Ha Isten az ő kegyelmességében kedves fiúnk, a nemes János vajda keresztény csapatainak, mint mindnyájan állítják s ő maga is alázattal vallja, csodás módon nem ad dicső és szerencsés győzelmet: az ádáz török sereg egész Magyarország feldúlását és meghódítását kísérlette volna meg..."

A következő évben Hunyadi már a védelemből a támadás terére lépett, Cesarini pápai követ kereszteseinek kíséretében a királlyal együtt török területre nyomult s a diadalokban gazdag ú. n. hosszú hadjáratban a Balkánig visszaszorította a félhold fegyvereit. Nagyszerű győzelmeit a szerény és vallásos vezér nem tulajdonítá magának, hanem — pl. Ujlaki vajdatársának írt levelében — úgy beszél róluk, mint amelyeket „a mindenható Isten adott a keresztény népnek". A diadalmas hadjárat után a királlyal együtt bevonul Budára, a budavári Nagyasszony-templomban (a mai koronázó főtemplomban) a fényes győzelmekért ünnepélyesen hálát adott a hadak Urának.

Az 1444. évben Murád szultánnak kisázsiai lázadókkal gyűlt meg a baja; ugyanekkor a vitéz albán Kasztriota György is keményen szorongatta a török őrcsapatokat, s így alapos volt a remény, hogy a törököt döntő hadjáratban végleg kiszorítják Európából.

Murád érezte is a veszélyt s rendkívül előnyös békét kínált, melyet arra a hírre, hogy a külföldről ígért segélyhadak elmaradnak, Hunyadi is támogatott.

A királyt ugyan esküje kötelezte a háború folytatására, de mivel a béke a jelen esetben a kereszténységre nézve is előnyösebbnek látszott a háborúnál, Hunyadi remélte, hogy a pápai legátus az esküt, mint tárgytalant feloldja. Tény, hogy a király a békét előbbi esküje ellenére el is fogadta s újabb esküvel meg is erősítette. Azonban Cesarini bíboros, ki Magyarország megmentését és a keresztény Európa ügyét jobban szívén viselte és messzebbre látott, mint kortársai, teljes ékesszólása és elmeéle felhasználásával nagynehezen meggyőzte a királyt és az országgyűlést arról, hogy a háború folytatása kötelességük, s a töröknek tett békeeskü az előbbi szerződések és eskük erejénél fogva, melyek a királyt a pápával és több európai hatalommal szemben a hadjárat rögtöni folytatására kötelezték, jogtalan, semmis és érvénytelen volt.

A hadjárat ilymódon újra megindult, s hogy a várnai csatavesztéssel végződött, nem Hunyadinak, nem is Cesarininek tudandó be, hanem a törökök gyors és ügyes átkelésének a Boszporuson; ami viszont egy-két napos erős zivatarnak eredménye volt, melynek a Boszporus rohanó árjával az átkelést meggátolni hivatott burgundi, velencei és pápai hajóhadak akkoriban még megküzdeni nem tudtak, míg ellenkezőleg a törökök mindkét körülményt a saját javukra fordíthatták.

A várnai mezőn Hunyadit a szultán túlnyomó hadereje meglepte ugyan, de soká helyt állt még a töröknek. Midőn azonban Ulászló, ifjúi hevétől elragadtatva, vakmerőségének áldozata lett, a királyt veszni látó magyar hadat csüggedés szállta meg. A győzelmet nagy veszteségek árán fizette meg Murád; a királyon és Cesarinin kívül azonban számos magyar oda veszett. Hunyadi is csak futással és veszedelmes kalandok közt menthette meg drága életét. „Mély sóhajokkal illik gyászolnunk a csapásokat — írja utóbb a

pápának —, melyek fejünket sujtották: dicső királyunk és az egész világ tiszteletére érdemes Julián legátus halálát, kiknek erényeik és tekintélyük nemzetünk üdvének szilárd alapjait képezték vala."

A csatavesztés nem csüggesztette el. A pápához írt levelében nagy lelkének elszántsága szépen nyilatkozik meg. Így ír:

„Megfontolva a háború természetét, melyben életemet kora ifjúságom óta töltöm, úgy találom, hogy közös sorsa a hadviselőknek: hol nyerni, hol veszteni, a mennyei Gondviselő akarata szerint. Itéljen Isten azok fölött, kik nekünk segítséget ígértek... és ígéreteikkel cselt vetettek. Bennem a fájdalom, melyet érzek, csak növelni fogja a bátorságot... Az, aki a bűnösöket megbünteti, az igazságtalanság bosszúállója a töredelmes szenvedőktől nem fogja megvonni irgalmát,... rá fogja bírni Szentségedet is, hogy a keresztény népnek megfogyott, de meg nem törött erejét segítségével mielőbb felélessze. Bocsánatot kérek, ha merészebb vagyok, mint talán illenék. De az, aki régóta ennek az ügynek szenteli életét, talán fel van jogosítva arra, hogy a szerénységet félretegye. Azért tehát tanácsolom, felhívom, kérem, intem Szentségedet, nyujtson segítséget... A vallás, a kereszténység ügyéről van szó, melynek szolgálatában megvetem az életet és halált. Végső lehelletemig nem fogok felhagyni törekvésemmel, hogy hazámon segítsek s lemossam róla a gyalázatot."

II.

Hunyadi mint Magyarország kormányzója.

A várnai csata után következő évben Hunyadi valóban ismét ott harcol a törökökkel s a pápával szemben ismét megújítja ígéretét, hogy míg él, a kereszténység védelmére irányozza minden törekvését.

Hogy nagyobb eredményeket nem vívhatott ki, annak egyik főoka az önző főurak teljes kötelességfeledése s a haza veszedelmének közömbös elhanya-

golása volt. E főurak irígykedtek a köznemes Hunyadira, csak alig támogatták, úton-útfélen akadályokat gördítettek eléje. Hogy féktelen szenvedélyeiknek zavartalanabbul élhessenek, a királyválasztást is késleltették, mesterségesen terjesztve azt a hírt, hogy Ulászló még él. Az ország ezen állapotáról *Enea Silvio* ezen időben azt írta, hogy teljesen roncsolt és zilált, s ha a nagy ősök feltámadnának, semmikép sem ismernének hazájukra. „Az igazság — írja a humanista Vitéz János — mélyen hallgat, a szemérem korlátai széttörve, a törvény féke laza, az indulatok, szenvedélyek szabadon törnek elő mindenünnen, s bizonytalan jövő aggaszt mindenkit. A vaskemény önkény, a korlátot nem ismerő erőszak összezúz mindent, semmi jogra sem hajt; a törvények és szerződések ereje alélt, gyűlölség, árulás és legundokabb sarcolás szabad tért nyertek..."

A jobbérzelműeknek végre sikerült a zavarok elintézését Hunyadira bízni. Az 1446-iki országgyűlésen V. Lászlót királyul elismervén, addig, míg ez az uralmat átveheti, Hunyadit választották meg az ország kormányzójává. A hatalom, melyet rábíztak, csaknem azonos volt a királyival; melléje csak négytagú országtanácsot rendeltek. A büszke Ujlaki, Garai és az aljaslelkű Cilleiek sem mertek a lelkesedéssel szembeszállni, mellyel az ország zöme Hunyadi iránt viseltetett.

Hunyadi csak ellenkezve fogadta el a kitüntető magas tisztet s bölcs mérséklettel azonnal utasításokat is kért annak hatáskörére nézve; egyben Ujlakit, természetes vetélytársát, kormányzóhelyettessé választatta meg; a megüresedett közméltóságokat pedig nagyrészint László híveivel töltötte be, ami ismét önzetlen királyhűségének tanujele.

Az új kormányzó elé három sürgős feladat tárult: a haza megvédése a török veszéllyel szemben, a király felszabadítása Frigyes német király gyámsága alól s az önkényeskedő, rabló urak megrendszabályozása. Amennyire e feladatok súlyos volta s a kormányzó

irígy ellenségei megengedték, Hunyadi mindhárom irányban sokat tett és ért el, bár nem mindig egyenlő szerencsével. Igy például a rigómezei síkon, főleg Dán oláh vajda árulása folytán (1448 okt. 18.) vereséget szenvedett, sőt a csatából menekülvén, Brankovics szerb fejedelem hatalmába került, ki nagy áron állítólag a szultánnak akarta kiszolgáltatni; nemtelen ajánlatát azonban a szultán megvetéssel visszautasította. Erre a fejedelem súlyos feltételek mellett szabadon bocsátotta; többi közt idősbik fiát, Lászlót, túszul kellett Brankovics kezébe adnia.

Midőn kéthavi fogságából karácsony estéjén Szegedre érkezett, barátai ragaszkodó szeretettel üdvözölték. Hat nappal utóbb a törhetetlen lelkű bajnok vezér így írt külföldi követeinek: „A rendeket egyességben, a közügyet épségben találtam, s a kedélyeket ingerelve a veszteség által, de meg nem törve. Újra megbíztak a hit és haza oltalmával; s én a tisztet újra elvállaltam, hogy a csapás dacára, melyet szenvedtünk, huzamosabban ne maradjon büntetlenül az ellenség, mert addig nem nyugszom, míg vagy meg nem lakoltam, vagy halált nem veszek kezéből".

Küzdelmeiben a pápa és Carvajal, pápai követ, voltak leghívebb segítői. V. Miklós többször kitüntette s hercegi címmel is felruházta. A szerény hős hálás alázattal fogadta a pápa jóindulatának e megnyilatkozását, de a címmel nem élt soha. A pápa az európai fejedelmeket is buzdította Hunyadi segítségére s maga is támogatta anyagilag. Jórészt a pápai követ érdeme volt az is, hogy végre 1452-ben László király hazakerülhetett. Hunyadi, bár jól tudta, hogy a király helyett voltaképpen romlott jellemű nagybátyja, Cillei, fog uralkodni, ki már Hunyadi ellen is bizalmatlanságot keltett a királyban, — Pozsonyba menvén, a király előtt azonnal s készségesen letette kormányzói tisztjét. A király megtette ekkor besztercei gróffá s az ország jövedelmeinek kezelését és a haderő vezérletét továbbra is reá bízta. Azonban már ekkor keserűen kellett éreznie a vezérnek, hogy Cillei az úr az ország-

ban. Az alávaló ember Hunyadi életét fenyegette s minden úton-módon ellenére járt. Főkép az ő műve volt az is, hogy a rigómezei vereség miatt elkedvetlenedett és áldozatot hozni többé nem akaró rendek II. Mohameddel fegyverszünetet kötöttek, minek következtében Hunyadi a keresztény Európa kulcsának, Konstantinápolynak elestét is (1453) tétlenül kénytelen volt nézni, holott egyedül ő lett volna képes e végzetes csapás elhárítására. Erőt is vett rajta a keserűség; mire fegyverét letéve, visszavonult erdélyi birtokaira.

III.

Hunyadi és Kapisztrán. A hős halála.

Azonban a következő évben a hódító szellemű II. Mohamed háborúra indult s először is Magyarországot ejté sorra. „Egy az Isten az égben — hirdette —, egy legyen az úr a földön is!" A megrémült Brankovics maga jött a magyar rendekhez segítséget kérni. Az országgyűlés újra Hunyadihoz fordult, s bár maga az újabb megbízás is elég sérelmes volt, amenynyiben hat egyházi, hat világi főurat s hat nemest — tehát összesen tizennyolc embert — állítottak melléje mintegy biztosítékul, a hős elnyomta a bizalmatlanság keltette fájdalmat és rögtön felkészült.

Jöttének hírére a szultán maga meghátrált Szendrő alól és egyelőre csak egyik vezérét állította Hunyadival szembe. Hunyadi a béget megverte s elfogta. Erre gyors segélyt sürgető követeket küldött néhány európai fejedelemhez és hangsúlyozta, hogy ha megfelelő hadsereget kap, könnyen Ázsiáig zavarhatja az ozmánokat. Az egyetlen uralkodó, akit szava tettre keltett, a pápa volt; ez a keresztény népekhez fordult és kereszteshadjáratra szólította fel őket. E célra oly férfiút küldött ki, aki rendkívüli tulajdonaival, nagyszerű tevékenységével és érdemeivel kegyeletes emlékezet tárgya lett: Kapisztrán Jánost, kit az Egyház szentei közt tisztel.

Kapisztrán előkelő származású volt és fényes vi-

lági multra tekinthetett vissza, — hiszen a nápolyi királyság országbírói méltóságáról mondott le, midőn életét Istennek szentelve, a Szent Ferenc-rendbe lépett. Hitszónoklataival európai hírre tett szert. A pápa különféle országokba küldte, hogy példájával s lángszavával a hitet s erkölcsi életet itt is, ott is megszilárdítsa. Végre Magyarországba is elküldte ugyanaz a III. Kalixtus pápa, aki, azonnal pápává való választása után (1455) fogadást tett „a Szentháromságnak, a boldogságos Szűznek és Isten minden szenteinek, hogy ha szükséges, saját vérének árán is törekedni fog Konstantinápoly visszavételére, a keresztény foglyok kiszabadítására s az iszlám kiirtására". Kapisztrán eltökélte magában, hogy minden erejével a török ellen indítandó háború érdekében fog küzdeni. A pápához s több fejedelemhez segítséget sürgető leveleket intézett. „Siess a magyarok segítségére — írja a burgundi fejedelemnek —, mert ezek azok, akik az elmúlt években saját vérüket ontották, hogy megkíméljék a miénket." Mihelyt az ország határát átlépte, oly lelkes keresztesmozgalmat keltett máris maga körül, hogy Hunyadi maga is élénk reménységgel telt el.

„Hála a dicsőséges Úristennek — írta a közeledő Kapisztránnak —, hogy atyaságod megérkezésével bennünket megörvendeztetni méltóztatott... Magam is, családom és környezetem is hő vágyódással s buzgón várjuk..."

Győrött találkoztak a főrendek és Hunyadi a pápa küldöttjével. Kapisztrán lángszavai senki szívében oly teljes visszhangra nem találhattak, mint az agg törökverő hősnek lelkében. Kijelentette Hunyadi, hogy ha százezer embere akad, Ázsiáig űzi a törököt, sőt a szentföldet is felszabadítja; maga saját költségén tízezer fegyveres kiállítására is ajánlkozott. Kapisztrán örömtől áradó levélben közölte a pápával e reménységeket, s Kalixtus újabb követül Carvajal bíborost küldte ki, hogy Kapisztránt a tengeri hatalmaknál és Magyarországon támogassa. A két pápai küldött csakhamar csodálatos lelkesedést keltett az országban. Fő-

leg Kapisztrán másfél év alatt hazánk nagy részét bejárta és kereszteseket toborzott, de gyujtó beszédeivel az országgyűlésre is lelkesítő hatással volt. A rendek lelkesedése némileg meddő maradt ugyan, de a köznép soraiból jelentékeny kereszteshad került össze, s midőn Hunyadi maga hétezer lovast szerelt fel a maga költségén, akadt az urak közt is, bár kevés, ki példáját valamelyest követte. A király fellángolt buzgalmát hamar eloltotta Cillei, ki inkább az ország vesztét kívánta, semhogy győzelmét, de Hunyadi által. Ugyancsak Cillei titkon azon működött pártja embereinél, hogy Hunyadit zászlóaljaikkal ne támogassák, s midőn híre érkezett, hogy a török Nándorfejérvárnak közeledik, a gyönge királyt, mikor pedig jelenléte a készületek sürgetése végett legszükségesebb lett volna, vadászat ürügye alatt Budáról Bécsbe csalta. Az urak nagy része a király példáját követve, jószágaira távozott; a fejetlen országban általános lett a zavar; a nemesség nem gondolt többé a felkeléssel; a budai várnagy, mintegy eszét vesztve, őrseregével odahagyta a gondjaira bízott várat, úgyhogy a királyi lakás két hétig őrizetlenül, pusztán állott — krónikásaink szerint —, mint valamely csorda delelő tanyája. Pedig — úgymond Pór Antal — a Kárpátokhoz érkező mongolok két századdal azelőtt nem fenyegették nagyobb veszedelemmel az országot, mint jelenleg Konstantinápoly urának diadalmas hadai.

Carvajal joggal írhatta a pápának: „Szentséged intézkedése nélkül az ország nyomorúságosan odavész, mert egymaga nem képes ellenállani, Németországból pedig hiába vár a veszélynek megfelelő segítséget. Minden reményemet abba helyezem, hogy a jó Isten meghallgatja imáinkat s valamikép képessé teszi Szentségedet arra, hogy azonnal küldhessen segítségünkre katonaságot s rávehessen más katolikus fejedelmeket a közremunkálásra... Óriási a veszedelem; egy-két nap, sőt egy-két óra késedelmén múlik talán, hogy oly veszedelmek törnek fejünkre, melyeket az egész kereszténység örökké siratni fog..."

Kalixtus pápa már e levél vétele előtt lázas türelmetlenséggel siettette a hajóhad felszerelését, melyre másfélszázezer aranyat — akkoriban rengeteg összeget — fordított. Ékszereit is elzálogosította, csakhogy hazánkba segélyt küldhessen. Végre 1456 június elején huszonöt gályáját 5000 fegyveressel, 300 ágyúval s 1000 tengerésszel tengerre bocsáthatta a Tiberis torkolatánál.

Carvajal a császárhoz, az osztrák hercegekhez s a velencei köztársasághoz egyre írta kérő, esengő, sürgető leveleit; de eredménytelenül.

Több sikerrel írt azonban a magyarországi s a szomszéd tartománybeli papságnak, hogy híveiket a keresztes hadjáratra buzdítsák. A keresztessereg egyre szaporodott. S így jobbára csak a nép és a minden nyomon sértegetett, hivatalaitól méltatlanul megfosztott hazafi: Hunyadi, meg az idegen pápai küldöttek: Carvajal és Kapisztrán virrasztottak a magára hagyott s vészbe sodort magyar haza fölött. A védősereg még mindig csekély volt ahhoz, hogy az ellenséggel nyilt síkon megmérkőzzék, s mégis jól tudták, hogy ha ők nem, nincs hatalom, mely a haza ellenségét feltartóztatná. Hunyadi tiszteletteljes szemrehányással írhatta a királynak: „Felséged ugyan rendeleteket bocsátott szét országszerte, hogy valamennyi zászlós a birodalom oltalmára idegyülekzzék, de tudja meg Felséged, hogy csak a keresztes nép volt velünk és Korogi János". Korogi a kevés urak egyike volt, kik Hunyadi személyes költségén fenntartott csapatához s a keresztesekhez szegődtek. A keresztesek begyakorlatlan, nem jól felfegyverkezett nép volt: kézművesek, pórok, deákok, bűnbánók, barátok és papok; ezek közt a pálosrend egyik perjele hét szerzetes társával, kik nekigyűrkőzve, karddal-sisakkal felfegyverkezve, vallásos hévvel rohantak a csatába, mintegy a vértanuság után.

Ezzel a sereggel indult meg Hunyadi és Kapisztrán Nándorfejérvár felmentésére, melyet a szultán 1456 júliusának első napjaiban 150.000 emberrel, 200 gályá-

val és 300 ágyúval körülfogott. Szilágyi Mihály az őrséggel csak hallatlan erőfeszítés árán tarthatta fenn a váron a magyar lobogót, megüzenvén Hunyadinak, hogyha segély nem érkezik, a város néhány nap mulva okvetlenül elbukik. Hunyadi eddig még mindig remélte az urak dandárainak érkezését; most azonban sietve elindult a várőrség felmentésére. Vakmerőségnek tartotta ugyan a vállalatot és csüggedezni kezdett; de Kapisztrán vallásos lelkesedése és természetfölötti indítóokai reményét életben tartották.

Nándorfejérvár felé csak a Dunán közlekedhetett, e célból kétszáz kicsiny naszáddal és egyetlenegy hajóval megtámadta Zimony közelében a kétszáz nagy hajót, mely vasláncokkal volt egymáshoz fűzve. Öt órai heves küzdelem után — mely alatt Kapisztrán a parton a keresztesekkel térdre borulva imádkozott — a Nándorfejérvárról küldött negyven naszád jöttére két tűz közé szorult a török had s nem bírt többé ellenállni. Négy ellenséges hajót elfoglaltak a mieink, a többi nagyrészt elmerült.

Mohamed dühe e vízi ütközet hallatára a tetőpontra hágott. A legnagyobb erővel folytatta a vár lövetését, melyben most már Hunyadi is benntartózkodott, míg az 50.000-nyi keresztes had a 70 éves Kapisztrán vezérlete alatt a zimonyi táborban állapodott meg. Hunyadi és Szilágyi hiába fáradoztak rajta éjjel-nappal, hogy az ágyúgolyóktól megrongált falakat kijavíttassák s a réseket betömessék; néhány nap mulva a bástyák és tornyok úgyszólva földig le voltak rombolva. Július 20-án elnémultak az ostromlók ágyúi; a török végleges rohamra készült.

Hunyadit majdnem csüggedés fogta el, midőn e tervről értesült, Kapisztrán azonban megerősítette s prófétai lélekkel kijelentette neki, hogy a vár igenis a magyaroké marad.

Az ostrom részletei eléggé ismeretesek. Midőn már egész éjjel elkeseredetten folyt a küzdelem s a török zászló feltűzését a vár ormára csak Dugovics Titusz önfeláldozása akadályozhatta meg, a város külső

falain állomásozó keresztesek az a jó gondolatuk támadt, hogy a rés betöltésére összehordott nagymenynyiségű rőzsekötegeket gyúlékony anyagba mártván meggyujtsák és a falak alatt sűrűn hullámzó török tömeg közé dobálják. A tűz belekapott a törökök ruhájába s a hajnali szélben sebesen terjedt el közöttük. Az ostromlók csakhamar lángtengerben állottak; vad futással iparkodtak menekülni belőle s futásukkal megzavarták a többi harcrakész csapatot is.

Ez az eset néhány óráig megszüntette az ostromot. Hunyadi új rohamtól és cseltől tartván, parancsot adott, hogy mindenki helyén maradjon. Azonban egy csapat keresztes a parancs ellenére elhagyta helyét s egy kisebb török csapatot megtámadott. A harcolók zajára egyre többen siettek a helyszínére mindkét félről, s rövid idő mulva Kapisztrán is megjelent seregeivel — kezében a kereszttel. Hunyadi a váratlanul megindult harcon megdöbbent, de aztán rá is hatott az általános harcvágy, és alkalmas pillanatban szintén rávetette magát a törökre. A szultán maga állt a támadók élére; de hiába fáradott: sebe és haragja következtében elalélt s megfutamodó serege úgy hurcolta magával. Nándorfejérvár ostroma vagy ötvenezer emberébe került s a szenvedett vereség jó időre elvette hódítási kedvét.

Kapisztrán még a dicsőséges győzelem napján értesítette urát, a pápát, valamint az esztergomi érseket is a diadalról; Hunyadi másnap a királyt és az olasz fejedelmeket. Szerénységükben magukról emlékezést nem tevén, mindketten Istennek tulajdonították a győzelmet. Carvajal is megjelentette a győzelmet Rómában s Hunyadinak tulajdonította benne a főérdemet. A pápa öröme határtalan volt, folyton a szerencsés győzelemről beszélt, „mint isteni adományról", melynek foganatosításában a kereszteseken kívül Hunyadié, a keresztény „Makkabeus hősé", Krisztus bajnokáé" volt az oroszlánrész. Aztán hálaimákat rendelt el, meghúzatta Róma összes harangjait s különféle ünnepélyeket rendeztetett a fényes győzelem s az érdemes

vezérek dicsőítésére. A király is részt vett az örömben. Hunyadi meg Kapisztrán magasztalása általános volt az egész keresztény világban.

„III. Calixtus nem győzi magasztalni Hunyadit, kit évszázadok óta a leghíresebb hősnek nevez. 1457 augusztus 6-án, azon a napon, melyen előző évben hírül vette a nagy győzelmet, annak emlékére elrendelte Urunk színeváltozása (Transfiguratio) ünnepének kötelező megülését. III. Frigyes külön levélben értesítette Calixtust az örömhírről, Velence már augusztus 12-én üdvözlő iratot intézett Hunyadihoz."[1]

De fájdalom — ez az örvendezés sem tartott soká. Mohamed seregei keletről pestises járványt hoztak magukkal, mely a magyar táborra is átragadt. A 70 éves Hunyadit, kit az ostrom napjainak fáradalmai amúgy is igen elgyengítettek, szintén beleesett a betegségbe. Barátai Zimonyba szállították át, hol a levegő egészségesebb volt; de a nagybeteg életét már nem menthették meg.

Haláloságyán is Kapisztrán, a hű bajtárs volt erősítője, vigasztalója; de megjelent Carvajal bíboros is. Figyelmeztethették arra, hogy a halál nem lehet ránézve más, mint megdicsőülés. A haldokló hős úgysem félt a haláltól. Egész élete csak a halálra való készület volt. Hűségesen szolgálta Istent mindennap, az élet minden viszontagsága között; bízhatott hát benne, hogy kiszolgált, elfáradt bajnokát kegyesen fogadja magához s nyugalmat ad neki az örök béke országában. Elképzelhetjük, mily érzékeny volt búcsúja László fiától — Mátyás Bécsben volt a király udvarában — és hű bajtársaitól s mily meleg hangon intette őket a viszálykodások elkerülésére s a haza teljes megmentésére a török veszéllyel szemben.

A földi dolgoktól ilykép elbúcsúzván, végső perceit Istennek szentelte. Augusztus 12-én barátait felkérte, hogy az Úr oltárához a boldogságos Szűz közeli kápolnájába vigyék, melyet ő maga építtetett; alázatos

[1] *Hóman—Szekfű:* i. m. III. kt. 314. lap.

lelke ugyanis méltatlannak találta, hogy az Úr fáradjon hozzá, szolgájához. Kívánsága teljesült s néhány perccel azután, hogy Kapisztrán kezéből a szent útieledelben részesült, a nagy lélek teste megszűnt élni.

Európa gyásza mély és általános volt. Enea Silvio szerint a kereszténység Hunyadi halálával minden reménységét veszni látta. A pápa könnyekre fakadt a gyászhírre s a Szent Péter templomban fényes gyászünneppel áldozott a kereszténység nagy bajnoka emlékének. Még Mohamed is nemes megilletődéssel fogadta nagy ellensége kimúltának hírét.

A gyászszertartást illő ünnepélyességgel Carvajal bíboros legátus végezte.

Legérzékenyebben azonban mindannyia közül Kapisztrán gyászolhatta. Mióta hű fegyvertársát a gyulafehérvári sírbolt takarta, nem lehetett arcát derülten látni. Napról-napra aggott, fogyott, mígnem ugyanazon évi október 23-án Illokon a halál egyesítette azzal, kivel a diadalban is egy volt. Halála előtt, mondják, sokat foglalkozott hazánk jövendő sorsával. Előre megmondta, hogy az ország nagy része török iga alá fog jutni, és gyakran sóhajtott fel sajgó fájdalommal: „Jaj Magyarországnak, jaj Magyarországnak!"

Kapisztrán szomorú jövendölései és Hunyadi aggodalmai gyászos módon teljesültek hazánkon. De nem is volt csoda. A XVI. század elején kitört áldatlan vallási visszavonás a komoly vallásosságnak nagyon sokban sírját ásta meg s az őszinte vallásosság vesztével az önzetlen s áldozatkész hazafiúság is talaját vesztvén összeroskadt. A hitújítás mozgalmai nem teremtettek újabb Hunyadiakat és Kapisztránokat; a diadalmasan előnyomuló ozmán fegyverek alig találtak ellenállásra a bensőleg megoszlott s keresztény eszményekért többé nem hevülő népeknél. Hunyadi és bajnoktársai, mint Salamon Ferenc mondja, nemcsak arra voltak büszkék, hogy Magyarországot védik, hanem hogy a kereszténységet mentik meg az ozmán veszedelemtől. Nem csoda tehát, hogy midőn a közös

kereszténység szeretete megingott, vele együtt meggyengült a hazaszeretet ereje is.

Hunyadi János dicső alakja nagy tanulságot hirdet minden időknek. Hirdeti az őszinte vallásosság és törhetetlen hazafiúi hősiesség szoros, szerves összeköttetését, mely a letűnt hitbuzgóbb korszakokban annyi nagy hőst és egyben nagy keresztényt nevelt s mely annyi dicsőségre, annyi eszményiségre vezette a keresztény középkort. Mert ameddig Hunyadival a jövendő századok a történelem világánál foglalkozni fognak, lehetetlen lesz észre nem venniök, hogy — Pór Antal szavaival — „bár vezéri tehetségei tették őt kora legünnepeltebb hadvezérévé, a törökök egyedüli félelmévé: katonai dicsősége csak a fénykört, csak a nimbuszt alkotja, melynek közepéből Hunyadi vallásosságának, hazaszeretetének, becsületességének és igazságérzetének egyszerűen kolosszusi nagysága emelkedik".

V. ö. *Fraknói* Vilmos: Hunyadiak és Jagellók kora. (A magyar nemzet története, szerk. Szilágyi S. IV. köt.) Budapest, Athenaeum, 1896. — *Ugyanaz:* Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkel. (Budapest, Szent István-Társulat, 1901—2.) II. köt. — *Pór* Antal: Hunyadi János. (Budapest, Szent István-Társulat, 1873.) — *Hóman—Szekfű:* Magyar történet. Budapest, 1925, III. kt.

TILLY-TSERKLAES JÁNOS GRÓF

hadvezér.

(1559—1632.)

„Denn er dient' in Mannestreue
Seinem Herzog: Gottes Sohne,
Der da führt das Kreuz im Banner.
Und die blut'ge Dornenkrone."
Weber F. V. (Dreizehnlinden).

Mióta Luther a „tiszta" evangélium nevében felállította azt az elvet, hogy a hit egymaga is elég az üdvösségre, sőt hogy a bűn félelme Isten irgalmával

szemben bizalmatlanságot jelent,[1] azóta oly hirtelen lábrakapott Németországban az erkölcstelenség, hogy néhány évvel utóbb maga Luther csaknem megbánta, hogy az evangéliumot a „pápista babonaságtól" megtisztította. „A fösvénység — panaszkodik ő maga —, az uzsora, paráznaság, tobzódás, káromkodás, hazugság és csalás teljes hatalomra jutnak..." „Látnivaló, hogy az emberek most kapzsibbak, kegyetlenebbek, tisztátalanabbak, vakmerőbbek és gonoszabbak, mint azelőtt a pápaság idején..." „Az emberek valóságos ördögökké váltak..." „Panaszkodik is mindenki, hogy az evangélium sok békétlenséget, háborgást és rendetlenséget okoz, és amióta behoztuk, minden rosszabbra vált, mint azelőtt." „Szodomában és Babilonban élünk, napról-napra gonoszabbá lesz minden." „Kinek lett volna közülünk kedve prédikálni, ha tudta volna, mennyi nyomorúság, rablás, botrány, istenkáromlás, hálátlanság és gazság lesz ennek a következménye?"

Különösen hazájában, Németországban keserítette el az a változás, melyet az ő tanai előidéztek. „A mieink most hétszer gonoszabbak, mint valaha voltak. Lopunk, hazudunk, csalunk, zabálunk, iszákoskodunk és mindenféle bűnben élünk." „Mi, németek valamennyi ország szégyenévé, gyalázatává lettünk, minket már mindenki gyalázatos, mocskos disznóknak tart;" és „ha a mostani Németországot le kellene festeni, legjobb volna azt disznó alakjában ábrázolni."[2]

Mindez és sok hasonló nyilatkozat Luther, Melanchthon s a többi „hitújító" tollából eléggé mutatja, hogy már az első időkben észrevették a veszélyt, mely tanaikból az erkölcsi és társadalmi életre nézve fejlődőben volt. Újabban pedig nemcsak neves katolikus történetírók bizonyították be, hanem őszinte lelkületű protestánsok is elismerik, amit Luther szintén bevallott, hogy t. i. éppen az erkölcsi szabadosság elvvé

[1] *Denifle:* Luther und Luthertum I. 1., 2. kiad., Mainz, Kirchheim, 1894. Ugyanitt találhatók Luther idézett szavai. Einleitung, 17. s köv. l.

[2] L. *Denifle,* i. m. h.

emelése és szentesítése, mely a protestantizmus alapgondolatában rejlik, szerezte meg az új tannak a gyors terjedést és számos követőt.

Míg e szabadosság veszélye csak kicsiben pusztított, addig inkább a magánerkölcsiséget, a családi és egyházi életet forgatta fel. Mióta azonban a hitújítás terjedésével egész Németországban, sőt Európa többi államaiban is lábrakapott a forrongás az erkölcsi törvények s őrzőjük az Egyház ellen, s a hitújítás gyümölcsei egyre-másra megérlelődtek: az általános forradalom, a társadalmi és erkölcsi rendet felforgató háború kitörése európaszerte elmaradhatatlan volt. Komolyan kutató történetbúvárok nem kételkednek abban, amit azonban irányzatos fércművek és hírlapi cikkek nem szoktak elismerni, hogy ez a forradalom, a protestantizmustól felszabadított szenvedélyeknek ez a felkelése minden isteni jog és emberi tekintély, minden erkölcsi, egyházi és állami törvény ellen: legmélyebb mozgatóoka s legbensőbb lényege volt annak az áldatlan, hosszú háborúskodásnak, mely a XVII. század történetében mint a gyászos emlékű „harmincéves háború" szerepel.

Rablásvágy és a nemtelen szenvedélyek akadálytalan kielégítésének szomja indította meg s tartotta fenn 30 évig ezt a rettenetes háborút. A vallás ügye csak arra szolgált, hogy leplezgesse az aljas önérdek indítóokait, melyek a honfivér árán is rabolni vágyó kalandoroknak éppen száz évvel Luther fellépése után a nyilt lázadás és polgárháború megkezdésére a fegyvert kezükbe nyomták.

Midőn ez a borzalmakkal teli harmincéves testvérirtás 1648-ban véget ért, Németország valóságos vadonhoz volt hasonló. Tekintélyes részeket foglalt el a külső ellenség; több ezer erődítménye, vára és községe a lángok martaléka lett; lakosságának teljes kétharmadát elsöpörte a háború, a pestis és az éhínség. Akkorára burjánzott fel a nyomor és a vadság, hogy a temetők köré őröket kellett állítani, nehogy a kiéhe-

zett lakosság kikaparja a halottakat s félig elrothadt emberi hullákkal csillapítsa éhségét.

Ez az iszonyú háború s a benne szereplő aljas jellemek undorító zűrzavarából, mintegy sötét háttérből, kétszeres dicsfényben ragyog elénk Tilly nemes alakja, mint a hithűség, erkölcsi feddhetetlenség és szilárd hadvezéri erősség fenséges példaképe. Ugyanazé a Tillyé, aki — mert mindvégig az önzés és hazugság ellen küzdött — oly általánosan elterjedt rágalmak és történelmi hazugságoknak lett áldozata. Ugyanazé, kit a Gondviselés ebben a jellemtelen és viharos korban talán éppen azért adott hazájának, hogy egyrészt a pusztulásnak útját állja, másrészt a szenvedélyek viharzó áradata közepette is hirdesse az erkölcs és jellemtisztaság fensőbbségét.

I.

Tilly a harmincéves háború előtt.

Tilly Bruxelles mellett a Tserklaes bárók ősi várában született 1559-ben. Atyja hadügyi tanácsos, anyja pedig Mária magyar királynő udvarhölgye volt.

Tíz éves korában az ifjú Tilly Kölnbe került a Jézustársaság nevelőintézetébe. Itt forrott ki egyrészt mélyen vallásos érzülete, másrészt elszántsága és akaratereje, mely később annyira sajátos tulajdonának bizonyult. Itt az intézetben vívta végig Tilly az első és legnagyobb csatákat, azokat a benső harcokat, melyek egész életére döntő hatással voltak. Az a győzelem pedig, melyet jellemének természetes kinövései: a hevesség és makacsság felett kivívott, értékre nézve nem volt kisebb ama 30 győzelemnél, melyet kardja utóbb a csatatéren aratott.

Ifjúkorában anyja és szerzetes nevelői az oltár jövendő szolgáját sejtették benne; de hajlamai s az isteni gondviselés az ifjú Tillyt egészen más utakra terelték. A fegyverzörej s az a remény, hogy legjobban a katonai pályán védelmezheti Egyházát és hazáját, a tábor felé vonzották. Tanulmányait befejezvén, Pármai Sán-

dor szolgálatába szegődött, s kiváló katonai tehetsége annyira megnyerte hadvezére figyelmét, hogy a még ifjú Tillyt csakhamar egyik ezredének vezérletével bízta meg s azzal Gebhard, a hitszegő kölni érsek ellen küldte.

Akkoriban Luther és Kálvin hívei az evangélium nevében nyiltan felszólították az országok nagyjait, nemeseit az Egyház birtokainak lefoglalására. Ezek siettek is ezt a kényelmes és sok előnyt ígérő „kristálytiszta" evangéliumot magukhoz ölelni, és hogy magukról a birtokrablás vádját elhárítsák, az új hitet alattvalóiknál is igyekeztek érvényre juttatni. Különösen a nőtlenségre és egyházfegyelemre ráúnt papoknak és szerzeteseknek jött kapóra az új evangélium, hiszen az új vallás benső romlottságuk elpalástolására ajánlkozott.

Gebhard is ilyen főpap volt. Egyházát és papi fogadalmait hűtlenül feledve, nőül vette Mansfeld gróf leányát, a „szép Ágnest"; az érseki s egyúttal választófejedelmi javakat pedig egyszerűen „szekularizálta", azaz elidegenítette a maga és családja számára. Tilly fegyverei azonban nem sokáig hagyták bosszúlatlanul a kötelességéről megfeledkezett főpap merényleteit az Oltár és a Trón ellen.

Sikeres hadműveletei újabb megbízásokra bátorították feljebbvalóit; így többek közt az antwerpeni lázadás elnyomásában is eredményesen vett részt.

Schwarzenberg Adolf, majd a lotharingiai herceg oldalán Franciaországban is megfordult. Ekkor történt, hogy IV. Henrik francia király, Tilly hadi tehetségeit méltányolva, kecsegtető ajánlatokkal igyekezett őt szolgálatába szegődtetni. De Tilly tudni sem akart Henrik ajánlatáról, kiben hazájának alattomos ellenségét látta. Ehelyett Bécsbe sietett s ott II. Rudolfnak ajánlotta fel kardját a kereszténység közös ellensége, a török ellenében. A császári hadseregben is annyira kitűnt katonai tehetségével, hogy csakhamar tábornagyi rangot nyert.

De ugyancsak Bécsben kemény megpróbáltatások

is várták. Mátyás főherceg, ki Rudolfot minden áron le akarta a trónról taszítani, jól szervezett államcsínyt eszelt ki, s miután számos előkelő férfiút megnyert terveinek, Tillyt is be akarta fonni a cselszövénybe. Tilly nem szegte meg hűségi esküjét, hanem Prágába sietett s a császárt az összeesküvésről felvilágosította.

A leleplezett s megcsalódott Mátyás féktelen haragra gerjedt Tilly ellen s rágalmakkal teli gyalázó iratot tett közzé, melyben Tillyt kegyetlenséggel s a kihágások egész sorával vádolta. Tilly válasziratban felelt s visszautasította, részben éppen ellenfele ellen fordította a vádakat; de a rágalmazó ellenféltől ettől kezdve sokat kellett szenvednie.

Mátyásnak végre is sikerült Rudolfot elszigetelnie s magához ragadnia a kormányt. Tillynek ily körülmények között természetesen nem volt többé a császár seregében maradása s azért átlépett a vele rokonérzelmű Miksa bajor herceg szolgálatába.

Idő multán a protestáns német fejedelmek, kiket a francia király is ösztökélt, elérkezettnek látták az időt, hogy a vallási sérelmek örve alatt háborút kezdjenek s a még kezükre nem került egyházi birtokokat magukhoz rántsák. 1608-ban ú. n. Únióba álltak össze IV. Frigyessel, a pfalzi választófejedelemmel élükön, aki pedig csak kevéssel előbb tette le II. Ferdinánd kezébe a hűség esküjét. Védekezés céljából a katolikus fejedelmek is Ligába tömörültek, melynek fejéül Miksa bajor herceget választották. Miksa tapasztalt tábornagyára, Tillyre bízta a Liga seregeinek vezérletét, ki ekkoriban már elég idős volt ugyan, de tettereje és ifjúi üdesége még csorbítatlan ép volt. Ugyanezen időtájban Lotharingiai Ferenc is ajánlatot tett: tegyék meg őt a Liga-hadak vezérévé — ez volt kínálata —, akkor ő is a Liga rendelkezésére bocsátja egész hadseregét. Miksa természetesen nehéz választóútra jutott; egyrészt a Ligára nézve rendkívül előnyös ajánlat, másrészt hűséges vezére között kellett választania. Tétovázásából azonban maga Tilly segítette ki, nagylelkűen s önként lemondván a vezéri tisztről. Kijelen-

tette, hogy szívesen visszalép közös ügyük s a haza javára. Szerencsére nem fogadták el a túlszerény hős ajánlatát: a Liga fejedelmi tagjai kijelentették, hogy Tillyt egymagát többre becsülik, mint a lotharingiai herceg egész hadseregét.

II.

Tilly és a csehországi háború.

Csakhamar kitört a háború Csehországban, s Tillynek alkalma akadt, hogy a fejedelmek megtisztelő bizalmára érdemesnek bizonyuljon.

1619 januárjában a cseh, morva, sziléziai és lausitzi rendek a prágai gyűlésen trónvesztettnek nyilvánították az éppen megkoronázott II. Ferdinándott s a kálvinista Pfalzi Frigyest kiáltották ki királyukul. Maguk a protestáns fejedelmek is le akarták beszélni Frigyest a cseh királyi cím elfogadásáról; de eredménytelenül. A 22 éves, erkölcsileg romlott fejedelem nagyravágyására igézőleg hatott a korona fénye. Be is vonult ünnepélyes menetben a cseh fővárosba; a protestáns templomok harangjainak ünnepi zúgása fogadta s a prédikátorok Te Deum-ra hívták a népet. A fiatal királlyal s angol születésű nejével a legféktelenebb kéjvágy és buja élvezethajhászat ütöttek tanyát a fővárosban. Az udvar példájára vad tobzódás s ennek nyomában rablás és erőszakoskodás tartották mindenfelé véres diadalmenetüket a városokban s az egész országban. Frigyes Anhalti Keresztélyt tette meg fővezérévé, aki époly elvetemült volt, mint királya maga, s kinek csapatai a legszemenszedettebb csőcselékből kerültek ki. Ez a sereg rendes díjazás híján egyszerűen rabolt, pusztított és fosztogatott; megszentségtelenítve minden templomot s megbecstelenítve minden családi tűzhelyt, mely útjába akadt. A jajveszékelő nép, az elnyomottak és meggyalázottak kiáltása nem hallatszott el a tivornyázó királyi udvar termeibe.

Ehelyett eszébe jutott a dőzsölésbe belefáradt királynak, hogy a templomokat a pápista „bálvány-

imádástól" meg kellene tisztítania. Hozzá is fogott a munkához: részeg mágnásai élén fejszékkel, bárdokkal és bunkósbotokkal felfegyverkezve sorba járta a templomokat; az ittas sereg az oltárokat összezúzta, a szentképeket és kereszteket gúny és szitok között összetördelte, a szentek ereklyéit megbecstelenítette. A leggyönyörűbb szobrok és festmények, a középkor művészetének ritka remekművei tüzelőanyag gyanánt kerültek a királyi konyhába. A fanatikus prédikátorok ezt a barbárságot kenetteljes szavakkal magasztalták, mint „az Isten házának megtisztogatását".

Ferdinánd császár a csehek árulását megtorlandó, felhívta Miksát, a bajor herceget, hogy az elpártolt csehek leigázásában segítségére legyen. Miksa haladéktalanul útnak indította a Liga hadseregét Tilly vezérlete alatt. Tilly útja valóságos diadalmenet volt. Sorba hódolatra szorította a felsőausztriai városokat s jóformán mielőtt még a mámorittas, kicsapongó király a veszélyt csak észre is vehette, Prága előtt termett.

A döntő harcot 1620 novemberében vívták. Ez volt a 30-éves háború ezen első szakának befejező csatája, a fehérhegyi ütközet. Itt került szembe Tilly és Buquoi, a császári hadak fővezére, Anhalttal, a lázongó csehek fővezérével. A mélyen vallásos Tilly a csatára szentgyónással készült és magához vette az Úr testét, hogy, mint maga mondogatta, erőt nyerjen belőle a jövendő kemény küzdelemre. A harc kezdetén az ellenség heves tüzelése megriasztotta Tilly katonáit, kik már hátrálni kezdtek; Tilly azonban nem vesztette el lélekjelenlétét; a bajor lovasok élén maga is a küzdő csapatok közé elegyedett s egy óra alatt eldöntötte a csata sorsát. Az ellenséges hadvezérek hiába kérték, buzdították, fenyegették katonáikat, senki sem hallgatott többé rájuk, mindenki csak élete megmentésével gondolt. A csatateret az ellenség halottai egészen elborították; sokan belefúltak a Moldvába, másokat az üldöző horvátok kardja ért el. Tilly e fényes győzelmi napon valósággal kardjával tanította meg a fel-

kelő cseheket az aznapra eső evangélium betartására: „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré".

A következő napon a hős ünnepélyesen vonult be Prágába. A nép ujjongva fogadta; a katolikusok és komolyabb protestánsok egyaránt örültek neki, hogy a vitéz Tilly a törvénytelen király alatt lábrakapott fejetlenségnek majd most véget vet. 28 főcinkost azonnal halálra ítélt a haditörvényszék; Tilly maga hiába járt közbe kegyelemért. A fehérhegyi diadalért Tilly a császártól grófi címet nyert.

III.

A hadak útján.

V. Frigyes legyőzése után Tillynek csakhamar új ellenséggel gyűlt meg a baja. Mansfeld Ernő gróf, maga is Frigyes méltó sorsosa erkölcsi tekintetben, Frigyes zsoldjában állt, de ura leveretése után is tovább harcolt. Serege egész Európából összetoborzott népsöpredék volt, melyet katonai fegyelem helyett merőben a zsarolás és pusztítás tartott fenn. Zsoldot e sereg nem kapott, Hollandia és Angolország bőven fizették ugyan a pénzt Németország pusztítására; de ez a pénz a vezérek zsebében tűnt el. Merre csak Mansfeld serege megjelent, láng és üszök, vér és könny, éhínség és kétségbeejtő nyomor jelezte nyomait. A toll elretten az embertelen vadság e tombolásának leírásától.

Emellett még más ellenfele is akadt Tillynek: Braunschweig kalandor hercege, Keresztély, a halberstadti lutheránusok választott „püspöke". A vallás olcsó cégére alatt ez is vadul rabolt, pusztítva s felperzselve mindent, amit el nem vihetett; a féktelen hordák élén maga a vezér hangoztatta az aljas jelszót „a háborút háborúval kell fenntartani". Baden-Burlach grófja volt az ököljog e főképviselőinek harmadik szövetségese.

Tillyre valósággal olyanféle szerep várakozott, mint a mondák hősére, kinek sokfejű sárkánnyal kel-

lett megvívnia; s e szerepét még megnehezítette azon körülmény, hogy az erő- és fegyverhatalom használata, melyet a keresztény fogalmak szerint a mérsékletnek és igazságosságnak kell megnemesítenie, az akkori felfogás és szokás következtében a vak düh és fékevesztett kegyetlenség színvonalára süllyedt alá. Mindehhez hozzájárult, hogy nem volt elegendő az ellenséget megriasztania, hanem tekintettel kellett lennie arra is, hogy a nép a háború folytán minél kevesebbet szenvedjen: a szegényeket a fosztogatással, a gyengéket, özvegyeket és szűzeket az állatias erőszakoskodással szemben kellett megvédelmeznie.

De e feladatokra nem is akadt rátermettebb ember Tillynél. Ő volt az egyetlen, aki az elállatiasodott katonaság garázdálkodásával bátran szembeszállt s az emberi jogok szentségét a háború zűrzavara közt is fenntartotta. Katonáinak semmi áron sem engedte meg, hogy idegen vagyonhoz nyúljanak; a gyujtogatókra és a családi szentélyek megbecstelenítőire egyenesen halálbüntetést szabott. Példásan szigorú katonai fegyelmet tartott, s aki a háborúban e fegyelem ellen véteni mert, haladéktalanul hadbíróság elé állíttatta s felakasztatta.

Jellemző példa erre annak a hatnak vétkes esete, kiket a cseh hadjárat elején kötéláltali halálra ítéltetett. A hat már a bitó alatt állt, s a hóhér a kötelet is nyakukba vetette. A katonák erre elégületlen morajba törtek ki s a hadvezér kérlelhetetlen szigorán zúgolódva panaszkodtak; sőt néhányan oda is rohantak, eltaszították a hóhérokat az elítéltektől és szabadlábra helyezték ezeket. Tilly távolról látta e jeleneteket s tudta, hogyha alattvalóinak ez az önkényes erőszakoskodása büntetlenül marad, a hadifegyelemnek az ő seregében is vége szakad, és csapatai époly rablóbandákká süllyednek alá, minők a többi zsoldosseregek katonái voltak. Az agg hadvezér tehát hirtelen elhatározással kardot ránt s kirohant katonái közé, hogy rendre szorítsa őket. Ezek azonban nyiltan elleneszegülnek és nekiszegzett lándzsákkal fogadják. Tilly ek-

kor sem veszti el lélekjelenlétét; nyugodtan összedoboltatja vitéz veteránjait és ezek élén csatarendben, támadólag indul a lázadók ellen. Ezek ezt nem várták; meghökennek, s mivel jól tudják, hogy veteránjai élén Tilly győzhetetlen, egyszerűen meghódolnak. Tilly erre azonnal felakasztatja a hat halálraítéltet és a lázadók közül a három főcinkost. E határozott, katonás fellépés ugyancsak hatott a seregre; azóta Tilly táborában példásan szilárd volt a rend és fegyelem.

A vezér a durva fosztogatást is egészen megszüntette, mégpedig azáltal, hogy egyszerűen fölöslegessé tette. Minden katonája rendes zsoldot kapott; ami pedig sok gondjába került az agg hősnek, minthogy a ligabeli fejedelmek időnkint ugyancsak hanyagul fizettek és csak a hadvezér számos kérő és intő levelére szánták magukat a zsold lefizetésére. Tilly a jó példával maga járt elől. Sohasem mocskolta be kezét rablással; a háborúban is tisztelte az idegen vagyont; inkább maga szenvedett hiányt. Szerényen kért s esedezett, holott akkortájt általános szokás volt, hogy mindenki kérdezés nélkül vette el a másét, ha módjában volt. Ha a lakosság segítségét — pl. fuvarmunkában — igénybe kellett vennie, lelkiismeretesen gondoskodott róla, hogy a nép kárt ne szenvedjen, s minden jószág visszakerüljön a gazdája birtokába.

Méltányos, emberszerető viselkedésével természetesen az egész nép szívét megnyerte; de katonái is őszinte szeretettel ragaszkodtak hozzá szigorú fegyelemszeretete dacára. Hű veteránjai nem egykönnyen hagyták oda az őszbeborult vezér zászlait, melyek alatt annyi győzelmet arattak s melyekre oly büszkék voltak. Népregévé lett, hogy veteránjain a golyó sem fog, s a legsűrűbb golyózáporban oly rettenthetetlenül állták meg helyüket, mintha „odafagytak" volna. A büszke öntudat, hogy még soha vereséget nem szenvedtek, egyre lelkesítette valamennyiüket, s az agg vezér szeretete, ki úgy bánt valamennyivel, mint saját gyermekeivel s nevén szólította az utolsó közlegényt is, megédesítette nekik a háború sanyarúságait. Csakis

így érthető meg azon bámulandó jelenség, hogy Tilly néha csekély 8000-nyire apadt seregével állandóan győzhetetlennek bizonyult a sokkal számosabb ellenféllel szemben, s mint a nép mondogatta: sarkához láncolta a győzelmet.

Az említett hármas ellenséggel is teljes sikerrel bánt el. Mindenekelőtt megakadályozta a három ellenség egyesülését; gyorsan átkelt seregével a Rajnán és Wimpfennél 1622 május 5-én teljesen megverte a baden-burlachi grófot. Az ellenséges vezér maga is csak nagy üggyel-bajjal menekült meg; seregének háromnegyede elpusztult, tábora pedig a győztes Tilly zsákmányává lett.

Braunschweigi Keresztély június elején közeledett Höchst felé a Majna partján, miután egész Westfáliát tűzzel-vassal pusztította. Azzal fenyegette Höchst megrémült lakosait, hogy még az asszonyokat és gyermekeket sem kíméli. Tilly azonban szerencsére még jókor megérkezett s június 19-én teljesen megverte a honárulót. Keresztély seregének kétharmadát otthagyta a csatatéren; csak 6000 emberrel sikerült Mansfeldhez menekülnie.

Már csak Mansfeld volt hátra; de a történtek után annak is elment a kedve a mérkőzéstől; jobbnak látta az őt követő Tilly elől Elzászon át Franciaországba menekülni, útközben vadul rabolva és pusztítva; ott aztán részt vett a hugenotta harcokban.

Tilly fényes győzelmei azonban még nem fojtották el a lázadást. A sárkánynak három feje le volt vágva, de a levágottak helyébe újabb szörnyfejek nőttek. A kincsekre vágyakozó protestáns fejedelmek prédikátoraik sürgetése folytán a nyilt hazaárulástól sem rettentek vissza s külső ellenséget híttak meg saját hazájuk pusztítására: rábírták Keresztélyt, Dánia fejedelmét, hogy háborúval támadjon a német birodalomra, csak aztán nekik is jusson a koncból. A dán király fegyverkezni kezdett, mire a hollandiaktól támogattatva Mansfeld is új hadat toborzott. A protestáns prédikátorok eközben izgató beszédeikkel arról is

gondoskodtak, hogy a népet megtévesszék s hogy a lakosság e rablóhadjáratban vallásháborút lásson.

A dán király 20.000-nyi serege zsákmány és hódítás reményében 1623-ban valóban átkelt a Weseren s aztán észak felé vonult, hogy Mansfeld hadaival egyesüljön. Ez ugyanekkor rabolva-pusztítva vonult Brandenburgtól Sziléziába, maga után akarva csalogatni Wallensteint, a nemrég kinevezett császári fővezért — Tilly csak a Liga seregeinek vezére volt —, hogy azután Bethlen Gábor hadaival egyesüljön s Bécs ellen induljon. Mansfeld terve azonban ezúttal is meghiúsult: Wallenstein Dessaunál váratlanul meglepte s teljes győzelmet vett rajta.

Míg a császári vezér Mansfelddel viaskodott, a dán hódító valóságos tatárjárást indított és tűzzel-vassal utat nyitott magának Németország belsejébe. Barbársága annyira vitte, hogy az asszony- és gyermeknépet baromfi módjára összefogdostatta s úgy hurcoltatta tömegesen észak felé, hogy velük a kietlen, lakatlan Norvégiát benépesítse. A szorongatott, már-már kétségbeesett lakosság esengve várta Tillyt, kit a nép megmentőjének, védőjének ismert.

Tilly nem is késedelmezett. Mihelyt Keresztély a győzhetetlen hős közeledtéről értesült, azzal igyekezett magának a német protestánsok támogatását megnyerni, hogy hadjáratát vallási színben tüntette fel: hogy ő csakis az evangéliumi vallás és lelkiismereti szabadság védelmére törekszik, melyet a „pápisták", főleg Tilly „vérebei" erőszakkal lehetetlenné akarnak tenni, Tilly e váddal szemben bátran tehette közzé válaszát, melyben magukra a protestáns lelkészekre s azok tanuságára hivatkozik. „Lépjenek elő — így írhatta e válaszában — az ágostai hitűek, espereseik, prédikátoraik, lelkészeik, s mondják el: akad-e közöttük csak egy is, akit Tilly akár elzáratott, akár egyébként akadályozott vallási tisztjében! Nem, egyet sem találni ilyent, egy sem vádolhat ilyesmivel; sőt ellenkezőleg: mindannyian hálával fogják elismerni, hogy őket is oltalomban és védelemben részesítettem, valahányszor

szorult helyzetbe kerültek." Tilly tényleg mindig nemesen bánt a protestáns lelkészekkel. Egyházához való igaz ragaszkodása dacára sem sértette, sőt tisztelte mások vallásos érzületét. Saját csapataiban is voltak protestáns zsoldosok, ezek számára ő maga gondoskodott protestáns lelkipásztorokról. Kíméletében a protestánsok iránt annyira ment, hogy valahányszor seregét valamely városban be kellett szállásolnia, a közteher viseléséből éppen csak a protestáns lelkészeket és tanítókat vette ki: azoknál nem szállásoltatott be senkit.

Dán Keresztély visszatérése elsősorban Wallensteinnak volt volna kötelessége; a ravasz császári vezér azonban ügyes mozdulatokkal egyre kitért a dán hódítók útjából, hogy az ütközetet Tillyre hárítsa, holott ennek serege alig ért fel a dán sereg egyharmadával. Tilly mégsem vonakodott Keresztéllyel megütközni; a csata Lutternél, Barenberg mellett, 1626 augusztus 26-án esett meg. Nehéz küzdelem volt: Tilly emberei már hátrálni kezdtek a túlnyomó ellenséges erő előtt; ekkor azonban Tilly, az őszfürtű vezér maga vágtatott serege élére; csakhamar visszaverte az első dán csatasort, áttörte a másodikat és rövid idő mulva teljes győzelmet aratott, úgyhogy maga Keresztély is csak alig menthette meg életét.

Anglia, Hollandia és Franciaország bő segélyezésével azonban a dán fejedelem ismét új hadat szervezett s 80.000 ember élén újra Németországba tört. Még a hadjárat előtt erre a célra kiküldött tűzmestere által 300 falut felgyujtatott, minek következtében a lakosság iszonyú nyomor áldozata lett. A lüneburgi hercegek kérve-kértek Tillytől segítséget. A hős 1627 júliusában meg is jelent Lüneburgban s jöttével véget vetett a dán garázdálkodásnak, visszaállította a rendet s kitűnő intézkedéseket tett a vagyon és vallásszabadság megvédésére. Majd itt, majd ott ütött rajta a dán fejedelem seregén, apróbb csatákban többször megverte s egymásután viszavette tőle az elfoglalt várakat és városokat. Csakhogy Keresztély mindig újból

fel-felbukott hadával, s minthogy túlsúlyban volt, a háború beláthatatlanul hosszúra nyúlhatott volna; mire Tilly közvetítésével a lüneburgiak jobbnak látták elviselhető feltételek mellett békét kötni a dánokkal. A béke Lübeckben 1629-ben jött létre.

IV.

Tilly mint a császári hadak fővezére.

Újabb feladat várt Tillyre, midőn II. Ferdinánd rábízta a passaui szerződés végrehajtását, minek értelmében Tillynek a passaui szerződés óta erőszakkal elfoglalt egyházi birtokokat kellett visszaszereznie. Tilly lelkiismeretesen járt el e feladatban is, bár saját honfitársaival civódni s harcolni ugyancsak kedve ellenére volt.

Pedig még terhesebb feladatok is várták. A császári fővezér ellen akkorára fokozódott az elkeseredés, hogy a regensburgi birodalmi gyűlés egyenesen követelte a császártól Wallenstein elbocsátását. A sürgetésnek engedve, Ferdinánd 1630 augusztusában Wallensteintől a császári hadak vezérletét elvette s Tillyre ruházta a fővezéri hatalmat. Az ekkor már 72 éves hős ezzel az egész német-római birodalom haderejének fővezérévé lett. E kitüntetés azonban nem ingerelte nagyravágyásra; ellenkezőleg, szerényen, de határozottan visszautasította azt, magas korára s hő kívánságára utalva, hogy valamely kolostorba visszavonulva, készülhessen a számadásra az örök Bíró előtt.

A császár és a fejedelmek figyelmeztették arra, hogy észak felől Gusztáv Adolf részéről veszedelmes zivatar fenyegeti a birodalmat s hogy ő az egyedüli, aki a fenyegető veszélyt eltávolítaná. Mikor Tillyre mindez nem hatott, magasrangú egyházi férfiak járultak eléje; elismerték, hogy nagy áldozatot kívánnak tőle, de azon rendkívüli érdemekre is utaltak, melyeket ezen áldozatok által Isten és az emberek előtt szerezni fog, és figyelmeztették, hogy Istent azért ruházta fel nagyszerű tehetségekkel, hogy azokat ezer és ezer

honfitársa s az egyház javára értékesítse. A vallási érdekek említésével lefegyverezték a hőst; Tilly meghajolt a császár akarata előtt s végső erejét is felajánlotta a közügy szolgálatára.

Egyik legnehezebb munkája már most az volt, hogy a császári sereget — Wallenstein rabláshoz szokott hordáit — rendre kényszerítse s ekként az átoknak és gyűlöletnek véget vessen, mely e hadakat a nép körében méltán követte. *Schaumburg,* Wallenstein egy tábornoka, nagyon kedvezőtlenül írja le Wallenstein csapatainak állapotát. „E katonaság között — írja Tillynek — teljes a rendetlenség és fejetlenség. Jómagam éjjel-nappal fáradok, de nem találok eszközt a szokássá vált kihágások megszüntetésére. Oly rosszak itt az állapotok, hogy rosszabbakat alig képzelhetni. Lehetetlen ehelyütt bővebb részletezéseket írnom Kegyelmességednek, lehetetlen már a tisztesség szempontjából is. Csak annyit mondok: nem hittem volna, hogy valaki oly állapotban hagyhatja el a sereget, aminőben a mienk sínylődik."

Tilly azonnal erős kézzel fogott hozzá a fejetlenség megszüntetéséhez. Azzal kezdte, hogy kifizette a hátralékos zsoldot és kihirdette a hadi fegyelmi szabályzatot. Szervező ereje valóságos csodákat művelt; néhány hét leforgása alatt teljes változás állt be: Wallenstein rablói kiválóan fegyelmezett katonákká váltak.

Wallenstein és Tilly egyébként is éles ellentétben álltak. Wallenstein magasratörő, nagyravágyó, hiú ember volt, pompaszerető, ravasz és titkolódzó. Teljesen el szokott zárkózni s ilyenkor senki sem juthatott be hozzá; a fejedelmek- és követekkel szemben egyenesen kihívóan viselkedett. Gőgjében hozzáférhetetlen túlvilági hatalomként függetlenül szeretett volna kormányozni és igazgatni mindent. Ezen tulajdonságokkal ellenkezően Tilly mindenkivel szemben barátságos és könnyen hozzáférhető volt, sőt a hozzáfordulókat fogadtatás után személyesen kísérte ajtajáig.

Az egyszerű pórméppel nem restelt társalgásba bocsátkozni; szerették is a nép fiai az öreg „Tilly

apót" és buzgón vitték neki ajándékaikat: ki halat, ki friss gyümölcsöt. Wallenstein fényes és nagyszámú udvari személyzettel környezte magát: Tilly csak egy-két szolgát tartott. Wallenstein pazar lakomákat rendezett, melyeknek költségeit az illető vidék szegény lakosain vette meg, amelyen időzött: Tilly egyszerű, sőt valósággal önmegtagadó életmódot folytatott; mindig egyedül étkezett, táplálékát csak gyümölcs, hal és főzelékféle képezte; ágya egyszerű derékalj volt két szál deszkára vetve. Nemes jellemére s magas erkölcsi felfogására vall az is, hogy a házaséletről önként lemondott, nőkkel egyáltalában nem érintkezett, sőt soha szemét nőre nem emelte; szívét osztatlanul és akadálytalanul magasztos, közérdekű hivatásának akarta szentelni. Wallenstein keveset törődött a vallásossággal, sőt nyomorult babonaságtól sem riadt vissza: vele szemben Tilly elejétől végig komolyan vallásos, meggyőződéses katolikus volt. Minden tettét a vallás természetfölötti szelleme lengte át. Naponként két szentmisét hallgatott épületes áhítattal. Harcaira erőt és segítséget Istennél keresett; ütközetei előtt ott térdelt sátrában és úgy kérte Isten kegyelmét, hogy mindent a szent ügynek javára intézhessen.

Az olvasóima volt legkedvesebb foglalkozása; e természetfölötti fegyvert állandóan kardja markolatán hordozta. Kegyeletes tiszteletét az Isten Anyja iránt kimutatta azzal is, hogy mihelyt császári fővezérré való kineveztetését megkapta, Altöttingbe, a boldogságos Szűz ősi kegyhelyére zarándokolt és ott négy napot csendes magányban töltött „kedves égi anyjánál", mint mondani szokta. A szent Szűz oltárának ugyanezen alkalommal gyémánttal és drágakövekkel gazdagon kirakott gyönyörű feszületet ajándékozott. Midőn a hadakban megőszült, kimerült Tilly a főhadvezéri tisztet elfogadni vonakodott, aligha sejtette, hogy életének legfőbb és legfárasztóbb munkáját még csak most, 72 éves korában kell megkezdenie. A főellenség: a hódítási vágytól égő svéd király, a gőgös és nagyratörő Gusztáv Adolf még csak most lépett

síkra. 1630-ban 15.000-nyi seregével hadüzenet nélkül egyszerűen betört Németország területére s hogy a vallásilag meghasonlott német fejedelmek egy részét megnyerje, kalandori, hódító hadmenetét, mint nemrég a dán Keresztély, a vallásháború jelmezébe öltöztette. Híresztelte, hogy egyes-egyedül az evangélium védelmére s megbosszúlására jön Tilly „vérebei" ellen. A protestáns fejedelmek ezúttal mégsem voltak hajlandók a hivatlan pártfogó támogatására s visszautasították a honárulásra csábító ajánlatokat.

Gusztáv Adolf belátta, hogy ez úton nem ér célt, s azért más eszközökhöz nyúlt. Valósággal ördögi tervet eszelt ki. Tudván, hogy az ellene nyomuló Tillynek Új-Brandenburg útjába fog esni, ezen erődöt egyik legjobb tábornokára, Knyphausenre bízta, kinek azonban csak jelentéktelen őrséget adott, s meghagyta neki, hogy semmi körülmény közt meg ne hódoljon Tillynek. Ezzel a derék tábornok és csapatai természetesen azon veszélybe kerültek, hogy a felingerelt császáriak a makacsul ellenálló csekély őrséget egyszerűen le fogják kaszabolni. De éppen ez volt Gusztáv Adolf célja: e csapatok feláldozásával azt akarta elérni, hogy Tilly 7 vérszomjas zsarnok hírébe keverhesse, saját hitfeleit pedig, kiket tényleg ő maga kergetett halálba, mint a katolikusok őrjöngő dühének és vallási gyűlöletének áldozatait kürtölhesse világgá.

Sátáni terve valóban meglehetősen sikerült. Tilly Gusztáv Adolf ellen indulva, az útját megakasztó Új-Brandenburgnál megállott s felszólította Knyphausent, hogy a céltalan védelem helyett adja meg magát. Knyphausen Gusztáv Adolf parancsa értelmében visszautasította az ajánlatot. Tilly seregei tehát többszörös roham után bevették a várat, melynek védelmében egészen úgy, amint Gusztáv Adolf előrelátta, Knyphausen katonáival együtt elesett.

Gusztáv Adolfnak ezzel sikerült a visszavonás és elégedetlenség üszkét a protestáns fejedelmek és nép közé vetnie, s a birodalom csakhamar ismét a vallásháború lángjaiban állott.

V.

Magdeburg.

Magdeburg volt az egyik legelső város, mely nyiltan az ellenség pártjára állt. Élén Keresztély Vilmos protestáns „érsekkel", egyezkedni kezdett a svéd királlyal. Gusztáv megígérte a városnak, hogy meg fogja védeni a császárral szemben és gondot fog viselni a tiszta evangélium ügyére. A város viszont megígérte neki, hogy svéd tiszteket fogad be a városba, csak a közkatonaságnak kellett a város előtt táboroznia. A hűtlen Magdeburg ilymódon menthetetlenül bekerült a jól számító Gusztáv hálójába, ki a vár parancsnokává azonnal kinevezte egyik legmegbízhatóbb emberét, Falkenberget.

Tilly 1631 április havában érkezett 30.000 emberrel és 36 ágyúval Magdeburg alá. Két nappal utóbb hatalmába kerítette az összes külső erődítményeket.

Alig akad férfiú az újkor történetében, kit saját hazájában annyira megrágalmaztak volna, mint a katolikus Tillyt. Költők és történetírók mai napig úgyszólva versenyeznek benne, hogy Tillyt vérszomjas zsarnoknak tüntessék fel. Magdeburg romlása és pusztulása Tilly által e rágalmak folytán ma úgyszólva általános történelmi dogmává lett; tankönyvek és ujságcikkek rendszerint úgy beszélnek róla, mint beigazolt történeti igazságról. Pedig az egész vád nem egyéb rosszakaratú, irányzatos ferdítésnél, melyet Tilly politikai és vallási ellenfelei hoztak forgalomba.

Ezt mutatja az a három levél is, melyet Tilly május 4-én táborából a tanácshoz, a néphez és Falkenberghez intézett. A levelek egyikében eszükbe juttatja a magdeburgiaknak, mi mindent kockáztatnak lázadásukkal; figyelmezteti őket, hogy hatalmában volna javaikat, birtokaikat elvenni vagy elpusztítani, őket magukat pedig hitveseikkel és gyermekeikkel együtt tönkretenni. Az őszinte jóakarat nyilvánvaló hangján kéri s inti az ősz hadvezér a pártosokat: „Kérlek tehát, ne zárjátok el magatok előtt a kegyelem ajtaját, mely

most még nyitva áll. Nem hihetem, hogy a saját magatok javát oly kevésre becsülnétek; nem hihetem, hogy a legvégsőre akarnátok kényszeríteni. Ez esetben mindenesetre csak szerencsétlenség és nyomor vár reátok és gyermekeitekre; ami magamnak is fájdalmat okoz, bár nem rajtam áll a baj elhárítása. Már mostanáig is eléggé tapasztalhattátok, hogy azoknak, kik védelmeteket magukra vállalták, nem a ti javatok a céljuk, hanem csakis azon vannak, hogy birodalmunkat végveszélybe döntve, saját hasznukat munkálhassák".

Ez a hang nem a büszke kényúr, nem a vérengző diktátor hangja. Tillynek hatalmában állt a város sorsa, hanem azért csak mint tapasztalt, jóérzelmű atya, kinek legfőbb öröme a megbocsátás, szelíden inti megtérésre az eltévelyedetteket.

De intései Magdeburgban süket fülekre találtak. A város teljesen néhány jellemtelen s minden gaztettre kész demagóg szavára hallgatott; ezek pedig a svéd király terveinek eszközei voltak. Még a jobbérzelmű polgárokat is magukkal ragadták, akik pedig Tilly jóakaró tanácsainak elfogadására eleinte hajlandóknak mutatkoztak. Falkenberg Gusztáv Adolf közeledésével hitegette a polgárságot, maga a svéd király pedig levelet intézett a tanácshoz, melyben királyi becsületére ígéri, hogy gyors segítséget hoz. Tényleg esze ágában sem lehetett Magdeburg segítségére sietni: meglehetős közelből tétlenül nézte a városra közelgő pusztulást, melyet meghagyása szerint Falkenberg intézett. Bizakodott benne, hogy Magdeburg pusztulása is kedvezni fog hódító terveinek. A magdeburgiak ezalatt híven várták Gusztáv Adolfot napról-napra; miközben Falkenberg és felbérelt társai titokban serényen dolgoztak a városban: többhelyütt aknákat ástak a földbe s nagymennyiségű lőporral töltötték meg azokat; a házakat pedig bőven ellátták mindenféle gyúló anyaggal.

Tilly még mindig nem hagyott fel a reménnyel, hogy a város önként meghódol. Háromszor egymásután küldött követet a városba; kérte, figyelmeztette,

intette a lakosságot, hogy ne zárkózzék el csökönyösen a jóakaró ajánlat előtt. A város protestáns prédikátorai ezzel szemben örök kárhozattal fenyegették azokat, akik Tilly javaslatára hallgatnak. A magdeburgiak vak ellenállása a hadvezért végre döntő lépésre késztette.

Május 19-én Tilly nehéz szívvel haditanácsra hítta össze tábornagyjait és kikérte tanácsukat. Pappenheim általános rohamot javasolt, a többiek is csatlakoztak indítványához. Tilly úgyszólván kényszerítve adta meg beleegyezését. A következő nap reggelére tűzték ki a támadás idejét. A magdeburgi tanács érezte a veszélyt s ugyanazon a napon — május 20-án — már kora hajnalban 4 órakor összeült, hogy az ellenállás vagy meghódolás fölött még egyszer tanácskozzék. Falkenberg ekkor a vár leggyengébb pontjáról az őrség felét eltávolította s ő maga a városház felé vágtatott, hol buzdítani kezdte a polgárságot. Bízzanak Gusztávban, így szólt; a svéd király minden percben megjöhet, s minthogy komoly veszélyről még szó sincs, ne bocsátkozzanak alkudozásba Tillyvel. A polgárság hitt az ámító szavaknak s az utolsó pillanatban is visszautasította a menekvést.

Tilly ezalatt harcra készült. Az éj legnagyobb részét imádságban töltötte: alig egy órát pihent. Reggel szokása szerint két szentmisét hallgatott. Hét órakor kellett volna a támadás jeléül megállapított 6 ágyúlövésnek eldördülnie, de Tilly csak jóval később adatta meg a jelt, utolsó percig remélkedve a békés egyezkedésben. Pappenheim türelmetlenül sürgette a támadás megkezdését s végre be sem várva a hadijelt, lovasaival megrohanta a város egyik leggyengébb sáncát. Csakugyan könnyű szerrel visszavetette a csekély őrséget s hirtelen a városba nyomult. Falkenberg a vészhírt a városházán tudta meg, midőn éppen abban fáradott, hogy a tanácsot a tervezett meghódolásról lebeszélje.

Pappenheim benyomulásának hírére Falkenberg a polgársággal együtt rögtön ellene indult. Iszonyú utcai

harc fejlődött erre, melyben csak kevés híja volt, hogy Pappenheim lovasai meg nem hátráltak. De a döntő pillanatban Falkenberget golyó terítette el; s ugyanakkor Tilly is megjelent a helyszínén, aki rést ütött a város egyik kapuján és hadaival akadálytalanul nyomult be a városba. A polgárság ilymódon két tűz közé került. Elkeseredett öldöklés fejlődött, melyben még a fegyvertelen nép is résztvett; a házak tetejéről és ablakaiból az asszonyok és gyermekek köveket dobáltak és forró vizet öntöttek le a császáriakra. Ezek természetesen annál inkább felbőszültek s irgalmatlanul kardra hánytak mindenkit, aki ellenállt. Tilly és tisztjei csak nagynehezen gátolhatták meg a szükségtelen vérontást. Mihelyt az utcai harc eldőlt, Tilly kiküldte kürtöseit és dobosait, kik városszerte megtiltották Tilly nevében a vérengzést és mindennemű erőszakoskodást főleg a nők- és gyermekekkel szemben. A zsákmányolást és fosztogatást az akkori hadijog szerint 3 órán át Tillynek is meg kellett engednie, de a győztes hős érdeme volt, hogy e fosztogatás még mindig sokkal emberségesebb mértékben folyt, mint akkoriban bármely más seregben. Hogy katonáinak felizgatott kedélyét az általános zűrzavarban neki sem sikerülhetett teljesen megfékeznie, magától érthető.

Délelőtti 10 óra tájban váratlan fordulat lepte meg a császáriakat és a magdeburgiakat egyaránt. Felhangzott a rémes kiáltás: „Tűz van! Ég a város!" Mintegy adott jelre egyszerre ötven helyen is kigyúlt a város, a házakból s a földalatti aknákból tűzoszlopok emelkedtek az ég felé. Borzalmas tűzvész volt ez, minőt Jeruzsálem pusztulása óta aligha látott a világ. A svéd kalandorok jól számítottak, Gusztáv Adolf és Falkenberg sátáni terve iszonyatos módon megvalósult. Néhány perc mulva egész Magdeburg óriási tűztengerben állott; a felrobbanó földalatti aknák bombölése, a bezuhanó házfalak robaja s az égrecsapó lángoszlopok tudatták a közelben tanyázó Gusztáv Adolffal, hogy szándékai remekül sikerültek, s már most remélheti, hogy Magdeburg romlása és leégése

miatt is Tillyt fogja terhelni a megtévesztett közvélemény.

Tilly, amint nem okozta Magdeburg leégését, úgy azonnal gondoskodott is a veszedelem megakadályozásáról.

Alig vette észre a tűzvészt, melyet a svédek megbízottai okoztak, rögtön intézkedett az oltási műveletekről. Ötszáz embert rendelt a székesegyház és a premontreiek rendházának, a rendalapító Szent Norbert székházának megoltalmazására a tűzveszély ellen, mely épületekben számos nő és gyermek keresett menedéket. Az ezüsthajú fővezér maga is ifjúi fürgeséggel vett részt a mentés munkájában. Egy helyen az utcán kisfiút pillantott meg, ki anyja holttestére borulva maga is halálos veszedelemben volt. Tilly azonnal megállította vágtató lovát, leszállt róla s felemelte az árvát. „Ez az *én* zsákmányom" — mondá könnyes szemmel és gondoskodot az árváról.

Időközben szélvihar támadt s céltalanná tett minden oltási kísérletet. Tilly csak ekkor vonult ki az égő városból. Magdeburgban e napon 1500 épület, a székesegyház kivételével valamennyi templom és sokezer emberélet lett a lángok martalékává. Gusztáv Adolfra nézve kitűnő volt az eredmény: irtózatos pusztulás közvetetlenül Tilly győzelme után erre terelte a gyanút.

Két nappal utóbb Tilly újra visszatért s felnyittatta a székesegyház kapuit, melyben számos menekült remegve várta sorsát. Tilly büntető haragjától is féltek, a tűzveszély izgalmait sem szenvedték még végig. Elsőnek Bake prédikátor lépett ki a templomból s térdenállva esedezett kegyelemért. Tillynek eszébe sem jutott az amúgy is megbűnhödött népet újabb fenyítéssel illetni; meghatottan biztosította a könyörgőket arról, hogy kegyelmet ad valamennyinek. Aztán azonnal kenyeret osztatott ki az éhező nép közt. Akiknek elrejtett jószáguk volt, hazamehettek s előkereshették. A kóborló gyermekeket Tilly összegyüjtötte s visszaadatta szüleiknek; akiknek szüleit

pedig nem találták meg, azokat a kolostorokban helyezte el s gondoskodott neveltetésükről. Majd istentiszteletet tartatott a székesegyházban s ez alkalommal óvóiratot bocsátott közre, melyben kimutatta, hogy a város végenyészete nem őt terheli. Azonban ez az óvás nem biztosította a századokon át egyre megújuló rágalmak nyilai ellen, sem nem akadályozhatta meg, hogy a betolakodott svéd kalandor nevét bizonyos körökben még mai napig is a vallásszabadság hősének dicsfénye övezze. A felekezeti izgatás ezúttal is a hazugságot és rágalmat választotta eszközéül.

VI.

Tilly utolsó küzdelmei. Halála.

Magdeburg eleste Tilly előtt megnyitotta az utat Gusztáv Adolf felé s a fővezér megindult, hogy a kalandort Németországból kiűzze. 1631 szeptemberében került szembe Gusztávval Breitenfeld mezején, Lipcse mellett. Újabb segédcsapatokra várva, néhány napig elhalasztotta az ütközetet. Alvezére, Pappenheim, ismét nem győzte a várakozást s engedélyt kért Tillytől, hogy 2000 lovasával kémszemlét tarthasson; az engedélyt meg is kapta, de csak azon kikötéssel, hogy ütközetbe semmiesetre sem bocsátkozik. Pappenheim áthágta e tilalmat. Kevés idő mulva Pappenheim egyik szárnysegéde érkezett Tillyhez, azon sürgető kéréssel, hogy rögtön küldjön még más 2000 lovast segítségül, különben az első 2000 sem tér vissza. Tilly ennek hallatára ég felé emelte kezét és keserű hangon így kiáltott fel: „Ez az ember elrabolja jó hírnevemet, a császárt pedig országától és népeitől fosztja meg". A 2000 lovast megküldte vezérének, de azon üzenettel, hogy fejével játszik, ha nyomban vissza nem vonul. De a küldött segítség már későn érkezett. Pappenheimet leverték, s az újabb 2000 lovas sem tudta az ellenséget visszaszorítani. Tillynek el kellett hagynia megerősített hadállásait és úgy kellett egész seregével Pappenheim segítségére sietnie.

Ádáz harc fejlődött: talán a legvégzetesebb, melyet Németországban valaha vívtak. Tilly egész hősies erőkifejtése dacára — életében először és utoljára — vereséget szenvedett. Az agg hadvezér maga is súlyosan megsebesült; veteránjai mérhetetlen búbánattal vitték a csatatérről Halléba. Tilly ekkép fáradalmas élete végén Golgotájának legfelsőbb fokára jutott. A svéd király Magdeburg pusztulása által megfosztotta jó hírnevétől; most pedig saját heveskedő alvezérének engedetlensége egy csapással eredménytelenné tette minden munkáját és fáradozását. A keresztény hős azonban nem neheztelt meg Pappenheimre, sőt — ami jellemének újabb szép vonása — a császárhoz írt egyik jelentésében dícsérőleg említette fel Pappenheim vitézségét.

A csatavesztés után súlyos sebei dacára nagy erőmegfeszítéssel összegyüjtötte serege maradványait s betegen is nagy ügyességgel vezette a visszavonulást. A feladat fontos volt, mert Gusztáv Adolf tárvanyitva látta maga előtt az utat a védtelen Németország belsejéig. A hódító fel is használta szerencséjét és gőgösen kényszerítette a német fejedelmeket egymásután a meghódolásra.

Tilly most végső erélyének kifejtésével új sereget gyüjtött hazája felszabadítására a bitorlóval szemben. Eközben azonban a rosszul számító bécsi udvar elkövette azt a végzetes katonai ballépést, hogy ismét Wallensteinre bízta a császári hadak fővezérletét; ami Tillyre nézve természetesen súlyos és meg nem érdemelt megaláztatás, a császár ügyére nézve pedig egyenesen vészthozó fordulatot jelentett. De az áldozatokhoz szokott hős ezt a nagy áldozatot is nagy lélekkel hozta meg; hiszen végcélja nem a saját haszna, hanem az Egyháznak és hazájának jóléte volt. Más talán sértett önérzettel visszalépett volna a küzdőtérről: Tilly nem szűnt meg hasznára lenni hazájának s 8000 emberre apadt seregével rögtön a svédek után indult. Egy-egy kedvező alkalommal követet követ után küldött a Csehországban időző Wallensteinhez és segítsé-

gül hítta. Az irígy vetélytárs azonban figyelembe sem vette az agg hős kéréseit; Tilly pedig egymagában nem bocsátkozhatott nagyobbszabású ütközetbe. Kénytelen volt visszavonulni a svédek elől. A Lech folyónál megállván, ügyesen és sikeresen védte az átkelést, többszörösen visszavetve az ellenséges támadásokat. Ilyen külsőleg kevésbbé dicső, de valójában rendkívül fontos csatározások közt esett ki kezéből a fegyver. Egy kisebb mérkőzés alkalmával ellenséges golyó érte és súlyosan megsebesítette. Hű vitézei nagybetegen szállították ősz vezérüket Ingolstadtba. Tilly még egyszer üzent Wallensteinnek és segítségét kérte, de ismét sikertelenül; oltalom és remény nélkül kellett hazáját és honfitársait a túlnyomó ellenséggel szemben magára hagynia. Végső vigaszául csak azt az örömet érhette meg, hogy serege hősies küzdelem után szerencsésen visszavetette a svédeket Ingolstadt alól.

A hős, miként egész életében, úgy kórágyán is nagy léleknek bizonyult. Az akkoriban oly kezdetleges sebészi műtétek iszonyú kínjait egyetlen panaszvagy jajszó nélkül viselte el. Betegsége folyamán középülésre mindennap magához vette az Úr szent testét. Körülötte siránkozó rokonait s barátait Istennek ajánlta; vagyonát — 60.000 tallért — hű veteránjaira hagyta, kik a breitenfeldi csatában oldalán harcoltak.

Haláltusája beálltával nem szűnt meg lelkiatyjával együtt e szép fohászt ismételni: „In te, Domine, seperavi: non confundar in aeternum! — Benned bíztam, Uram: nem szégyenülök meg mindörökké!" Szemét mozdulatlanul a feszületre irányozta, míg csak a halálban meg nem üvegesedett és ajka még kihűlőfélben is Jézus és Mária nevét suttogta. Igy lépett le az élet harcteréről az újkor egyik legnagyobb hőse s legnemesebb keresztény bajnoka.

1632 április 30-án szólaltak meg Ingolstadt gyászharangjai, Tilly halálát hirdetve.

Az elhúnyt hős tetemeit kívánsága szerint Altöttingbe, a boldogságos Szűz kegyhelyére vitték s ott temették el „kedves mennyei Anyjának" oltára előtt,

hol a hadkoszorúzta hős annyiszor s oly áhítattal térdelt.

V. ö. Onno *Klopp:* Der dreißigjährige Krieg bis zum Eingreifen Gustav Adolfs. (3 Bände, 1891—6.) — E. *Hoffman:* Geschichtliche Bilder und Darstellungen. Die Neuzeit. Tilly. (Mainz, 1884.) — *Bangha—Ijjas:* A keresztény Egyház története. Budapest, 1940. VI. kt.

Csábrági és szitnyai
KOHÁRY ISTVÁN GRÓF
országbíró, költő és hadvezér.

(1649—1731.)

„. . . Jobb keseregve
Mintsem hite-szegve
Ez világot élnem."
Koháry (A szerencse forgandó voltárul).

Szomorú kor szülötte volt. Míg az ország nagyrésze török iga alatt nyögött, a nemzet fiai maguk is fegyverben álltak egymással szemben és testvér testvért nem átallott irtani politikai nézeteltérések miatt. Koháry környezetének hatását és saját meggyőződését követve, a királypárt egyik legelszántabb harcosa volt s midőn emiatt egy honfi-ellenség fékezetlen gyűlöletének áldozata lett, oly nemes lélekkel s férfias rendületlenséggel viselte sanyarú gyötörtetését, hogy már emiatt is tisztelettel hódol meg előtte, aki nem osztozik is politikai nézeteiben.

I.

Koháry ifjúsága s ifjúkori harcai.

1649 március 11-én született Csábrág ősi várában. Kora gyermekségében egyrészt komoly jámborságával és ártatlan erkölcsi érzületével, másrészt katonai hajlamainak megnyilatkozásaival vonta magára környezete figyelmét. Akik odahaza ismerték, papi vagy szerzetesi pályát jósoltak neki; akik pedig a hadi-

szerek, katonák és fegyvergyakorlatok közt látták, biztosra vették, hogy katona lesz. Későbbi élete némileg mindkét felfogást igazolta: a katonai pályára lépett, de mint katona is oly komolyan keresztény és önmegtagadó életet folytatott, mintha az önakarat edzését életfeladatául választotta volna.

Tanulmányait nyolcéves korában kezdte meg s részben Nagyszombatban, részben a bécsi egyetemen végezte. Tudományos előmenetel és erkölcsi jelesség szempontjából egyként első helyen állt valamennyi társa között.

Midőn 1663-ban Zrínyi Miklós gróf, a költő és hadvezér, a bécsi egyetemet meglátogatta, a tanári kar az ifjú Kohányt bízta meg azzal, hogy a nagynevű magyar vendéget az egyetem részéről üdvözölje. Zrínyi éles szemével azonnal felismerte az ifjú szónokban a nagyratermett lelket s meleg szavakkal fejezte ki köszönetét, egyúttal lelkesen buzdítva az ifjakat bölcseleti tanulmányaik szorgalmas folytatására, mert — úgymond — valamint az állami ügyek jóléte a bölcs férfiak tanácsaitól és buzgólkodásától függ, úgy a harcban is a bölcseség a kardnak legjobb vezetője.

Az ifjú Koháry követte is az intést: tanulmányait szeges szorgalommal folytatta s azok végeztével nagy kitüntetéssel „sub auspiciis" tette le a doktori vizsgálatokat. Egy nyilvános tudományos vitatkozás alkalmával I. Lipóttól aranyláncot is nyert.

Még be sem fejezte tanulmányait, midőn atyja halála hírét vette, ki Léva ostrománál hősi halált szenvedett. A hősi bajnokra való tekintettel a király a még alig 19 éves, de férfias érettségű ifjú Koháryra bízta a védtelen Fülek várát. Az ifjú méltatlannak tartotta magát e kitüntető tisztségre és szabadkozott; de a király nem változtatta meg elhatározását, s így Koháry tanulmányainak befejezése után azonnal átvette a vár őrizetét, miután Lipót királynak hűséget fogadott.

Ezzel megkezdődött jelentős közügyi szereplése a hit és haza védelmében és a szereplésnek csak halála vetett véget.

Szívének nemes tulajdonságai csakhamar lebilincselték alattvalóinak lelkét, még pedig a másvallásúakat csakúgy, mint katolikus hitsorsosaiét. Szavára és példájára a füleki őrcsapat gyakran kelt a törökdúlta részek oltalmára s nem egyszer mért érezhető csapást a török garázdálkodókra. Sikereire nézve jellemző a budai basa esete, aki Eger vidékén egy falut megsarcolt s a lakosokat gabonaszállításra akarta kényszeríteni. Ekkor egy furfangos falusi gazdának jó ötlete támadt: hirtelen e kiáltással rohant elő a törökök felé: „Jön Koháry! jön Koháry!" — mire az éppen lakmározó török csapat mintegy villámcsapásra felugrott s a szállítmányt otthagyva, megfutamodott.

A végbeli törökök csakhamar belátták, hogy az ifjú füleki kapitányban veszedelmes ellenségük akadt s egyre ostromolták kéréseikkel a portát, hogy Fülek vára rontassék le. Koháry nem ijedt meg; büszke volt a törökök gyűlöletére és csak azt fájlalta, hogy magyarok is segítik a pogányt a végvárak elfoglalásában.

Lipót sietett Koháry iránt való bizalmát kimutatni: hűségének és hazafiúi szolgálatainak elismeréseül 1681-ben királyi tanácsossá, majd ezredessé, a soproni országgyűlés alkalmából pedig kamarássá nevezte ki.

II.

Fülek ostroma. Thököly bosszúja.

Kohárynak nemsokára saját honfitársaival szemben kellett a reábízott erősséget megvédelmeznie. Thököly a törökkel szövetkezvén, a váradi basát kuruc és török csapatokkal Fülekre küldte, hogy e vár lerombolása által utat nyisson magának a felvidéki városok felé.

Kohárytt családjának hagyományai és neveltetésének iránya teljesen megszilárdították azon meggyőződésében, hogy a törökök terjeszkedése ellenében a haza egyedül a dinasztia erejétől várhat hathatós oltalmat s azért soha egy percig sem tarthatta megengedhetőnek a szövetkezést a felkelőkkel. Természetes

tehát, hogy mind a töröknek, mind Thökölynek üzeneteire csak visszautasítással felelt; a vezér követének meg egyszerűen hátat fordított. Daccal fogadta az 1682 augusztusában Fülek alá vonuló nagy hadat, bár viszont nem mulasztotta el Strasoldo királyi tábornokot is figyelmeztetni Fülek veszedelméről, ki akkor a közelben tartózkodott.

Szeptember 2-án a törökök erős tüzelése jelezte, hogy az ostrom megkezdődik. Koháry azzal mutatta egykedvűségét, hogy egy fogoly törököt felnyársaltatott és a holttestet kifüggesztette a vár falára. Az ostrom szeptember 3-án kora hajnalban megindult. A török sáncokból kilőtt nagy tüzes gránátok úgy hullottak a városba, mintha „vérszínű holdgömbök" volnának.

A kettős körfallal védett város a hegy tövén, közvetlenül a magas sziklára épített vár alatt terült el. Félhatkor a város már több helyen égett, s a vár mögött is kigyulladt egy falu. Tíz órára már az egész város lángolt; a szép házak, a katolikus és kálvinista templomok s a ferencrendiek kolostora teljesen leégtek. A füst úgy elsötétítette az ostromlók táborát, hogy az írást is bajos volt elolvasni. „Haj, a jeruzsálemi vésznek képe!" — kiáltott fel a jelenvolt nagyszebeni szenátor, kinek az ostrom részletes leírását köszönjük.

A janicsárok reggeli hat órakor kezdtek a falakra mászni s hét órakor már mindenfelől leereszkedtek a városba. Koháry négyezer főnyi magyar és német serege fogadta őket. Irtóztató tusa keletkezett, melybe a basák egyre újabb csapatokat küldtek. Déli egy órakor a fülekiek elhagyták a város kapuját, s midőn a törökök a kapuhoz nyomultak, a kapu alatt elásott lőpor felrobbant s néhány száz török „Mohamedhez szállott". Az ostromlók azonban a holttestek halmain át a városba nyomultak; a falon kívül állók az „Allah, Allah!" vagy „Jézus, Jézus!" kiáltásoknak nagyobb vagy kisebb erejéből találgatták, hogy melyik félnek kedvez a hadiszerencse. Este az ostromlottak már a várba szorultak vissza, reggelig pedig a janicsárok vívóárkokat ástak egészen a várig.

4-én kora reggel megújult a tüzelés; 8 órakor Thököly trombitást küldött a várba Koháryhoz s ez elfogadta a felajánlott háromnapi fegyverszünetet. A túszul küldött béget Thököly megbízta, hogy Koháryt a vár átadására bírja. Koháry gúnyosan fogadta az ajánlatot: körülvezette várában a béget, megmutatta neki lőszereit, embereit s az eleséget. „Eredj — mondá aztán neki —, mondd meg vezérednek: ha ő mezőben lakik, mi várunkban s házunkban; ha ő doboltatja magát, mi is; ha ő nem fél, mi sem."

5-én reggel néhány janicsár a vár legalsó falához közeledett, hogy a falon ülő magyarokkal beszélgessen. Koháry néhány kisebb gránátot dobatott közéjük, ami annyit jelentett, hogy menjenek tovább. De a lövésre a török sáncból visszalőttek s így a fegyverszünetnek vége szakadt. A török urak a diadal biztos reményében fogtak az ostrom megújításához. Izlár aga már 10.000 tallért kínált a füleki basa hivataláért, ami ugyan hiábavaló igyekezet volt, mert ostrom közben egy ágyúgolyó kettészakította a leendő basát. Szeptember 6-án Apafy a török vezér felszólítására három tisztet küldött Koháryhoz; de ezek be sem juthattak a várba, mert Koháry kiüzente nekik, hogy alkudozni nem akar.

A török ekkor már négyezer embert veszített, a janicsárok és szpáhik zúgolódtak, a vezír pedig a hónap közepére otthon szeretett volna lenni. Végezni akart minél gyorsabban. Tizenegy órakor éjjel a törökök dob- és sípszó mellett, iszonyú kiáltozással és lövöldözéssel rohamot intéztek a vár ellen. Koháry visszaverte a támadást. Éjfél után egy órakor azonban még nagyobb erővel ismételték meg a rohamot s most csak három órai heves harc után hátráltak; ekkor is csak rövid időre; félórai pihenés után harmadszor is megrohanták a várat s még délelőtt is sokáig küzdöttek döntő siker nélkül. A három roham nagyszámú török életébe került; de viszont az ostromlottak is kifáradtak és szívesen vették, hogy 8-án a Thökölyvel

kötött fegyverszünet újból elnémította a gyilkos tüzelést.

A vár falai keményen meg voltak ugyan rongálva, de mégsem annyira, hogy a védelmet nem lehetett volna folytatni. A vár ugyanis három teljes erődből állott, melyek olyformán voltak egymás fölé építve, hogy az ellenségnek mind a hármat külön kellett ostromolnia s egyenkint bevennie. Koháry nem is gondolt tehát meghódolásra. Emberei azonban hősi elszántságában nem osztoztak. Az őrség fogyott s a váron belül oly szűk volt a hely, hogy a szétrobbanó gránátok egyszerre harminc embert is megsebesítettek, mint az ostromlottak beszélték. A katonák és a várba szorult nemesek feleségei és gyermekei rémületükben folyton siránkoztak; Koháry kilenc követet is küldött már a nádorhoz és a királyhoz, de nem kapott segítséget. Ennek az lett a vége, hogy az őrség fellázadt; Koháry és Erkrad, a jelenlevő német segédcsapat kapitánya, nem bírtak többé embereikkel. A zendülők azzal fenyegették Kohárytt, hogy ledobják a bástyákról, ha tovább is ellenzi a fegyverletételt.

Szeptember 8-án egy kálvinista prédikátor Koháry megkerülésével a fülekiek nevében Apafy sátrába ment azon üzenettel, hogy a fülekiek a keresztényeknek átadják magukat. Valószínűleg Thökölyhez is küldtek követet; mindenesetre ez kezdte vezetni az alkudozást. Kilencedikén reggel lekerült a vörös zászló a vár ormáról. Thököly felment a várba s 10-én reggel az alku meg volt kötve. Az őrség elvonulhatott, azok is bántatlanul távozhattak, akik nem akartak Thökölynek meghódolni. Az egyetlen kivétel Koháry volt. Thököly s a vezírt helyettesítő kihaja vezették ki övén fogva a várból reggeli kilenc órakor; vállán karabély, övében két pisztoly, amit csakhamar elvettek tőle. Thököly és a kihaja alig bírták foglyukat megvédeni a bosszút lihegő janicsárok dühe ellen. Midőn Thököly táborába érkeztek, Thököly valószínűleg szemére vetette, hogy miért nem adta át hamarább a várat a keresztényeknek? Mire Koháry így felelt:

„Én egyáltalában nem adtam fel a várat, melynek kapujában Lipótnak megesküdtem, hogy ott fogok élni-halni; csakis embereim adták fel azt". Thököly erre dühös szidalmak közt vasra verette és Regéc várába vitette a főkapitányt. Részint a bosszú vezette, de részint a remény is hogy ily kiváló fogolyért tekintélyes váltságdíjat kap, sőt talán a maga pártjára is átcsalhatja.

III.

Fogságban.

Thököly mindenesetre csalódott, midőn azt remélte, hogy Kohárytt pártjának megnyerheti, mert bár három éven át különtélekép sanyargatta, megtörnie a hőst nem sikerült.

A fogoly Kohárynak huszonhárom hónapon át kenyér és víz volt egyedüli tápláléka. Regécen, hol először tartották, nagylelkű türelme s erőssége által bámulatba ejtette őreit, akik megkísérelték megmentését; a kísérlet balul sikerülvén, Koháry sorsa csak rosszabbra változott. Regécről Munkács földalatti börtönébe vitték át, melybe egy sugár világosság sem hatolt s hol a puszta, nedves, piszkos föld volt ágya és asztala. A szellőzetlen, rossz levegő miatt még aludni is alig tudott. A hideg ellen nem volt semmi melegebb ruhája, egyetlen meglevő öltözete foszlányokban vált le testéről. Kínos helyzetét növelte a bilincs óriási súlya, mely annyira nyomta lábait, hogy azok helyét szüntelenül változtatni volt kénytelen, nehogy a vas a bőrt lehorzsolván, húsába fúródjék. A dohányzást, melyhez annyira hozzá volt szokva, hogy úgyszólva életszükségletévé, ereje fenntartójává lett, szintén megvonták tőle; ennek következtében annyira elgyengült, hogy életveszélybe jutott. Csak a végső veszély elhárítására adták meg neki a legszükségesebbet.

A sokféle kínzás végre annyira kimerítette, hogy már testét sem bírta azon ajtócskához vonszolni, me-

lyen mindennapi táplálékát benyujtották. Már holtnak is hitték a katonák s börtönéből kihurcolva, csak nagynehezen bírták életre kelteni, hogy aztán újból kínozhassák. Megszánta őt e nyomorult állapotban Zrínyi Ilona, Thököly neje, a vár úrnője s titkon egy-egy jobb falatot küldött asztaláról a börtönbe; azonban nem soká tehette, mert kegyetlen férje neszét vette a dolognak és szigorúan megtiltott minden érintkezést a fogollyal.

Thököly, ki Kohárytot eleinte életétől is meg akarta fosztani, amitől azonban a lengyel király és párthíveinek közbenjárására elállt, ismételten megkísérelte, hogy a hőst pártjának megnyerje s remélte, hogy a hosszú nyomorgatás után szándékát nem lesz nehéz végrehajtania. Nem tudta, hogy Koháry lelkét a szenvedett kínok csak még jobban megedzették.

Felhozatta a hőst a börtönből és szabadságot ajánlott neki, ha hozzá átpártol. Koháry, kit Thököly állva akart volna maga előtt látni, először is szék után nyúlt, teljes önérzettel elhelyezkedett rajta Thökölyvel szemben, aztán bátor hangon felelte:

„Őseim mindig hősök voltak; elfajult sarjuk volnék, ha vérükkel együtt erényeiket is nem örököltem volna. Ha szavadra hallgatnék, én volnék családomban az első áruló. Nem makacsság, hanem a hűség esküje tart meg engem szilárdan fejedelmem mellett, s ha annak a sors jelenleg kevésbbé kedvez is, hovahamar jobbra fordulhat a dolga. Az igazság ügyét nem lehet soká elnyomni. Gyalázatos viselkedés árán életemet nem akarom megmenteni. Szabadság vagy halál — nekem egyre megy; lesznek, tudom, akik halálomról s hűségemről meg fognak emlékezni."

Elképzelhetni Thököly haragját e bátor szavak hallatára. Dühösen vezettette vissza Kohárytot a börtönbe s ezentúl még nagyobb szigorral őriztette.

A fogoly öccse, Koháry Farkas, a hű testvér találékonyságával járt utána különféle helyeken, hogy bátyját és János nevű öccsét, ki szintén fogoly volt, a rabságból kiszabadítsa. Egy levelében, melyet Thö-

köly egyik főemberének írt (1685 február 18-iki kelettel), megköszöni neki, hogy István kiszabadításán fáradozik; de kijelenti, hogy a kívánt 20.000 arany váltságdíjat megadnia lehetetlenség, főleg mióta Thököly és emberei Csábrágot és a Koháryak többi birtokát feldúlták. „Mindazonáltal — írja — vékony tehetségünkből és értékünkből, az mi mostani szűk állapotunkhoz képest kitelik, örömest szegény bátyám-uramért és öcsémért azt nem kimílem... Azért, ha szegíny bátyám és öcsém rabságban való halálokban a Méltóságos Fejedelem (Thököly) nem gyönyörködik: reminlem, hogy inpossibilis conditio (lehetetlen feltétel) vagy sarc említett atyámfiainak eleikben nem adatik... Szegíny bátyám egészségtelen, gyenge ember lévén, nem hiszem soká úgyis élhessen..." — Utóbb, úgylátszik, 10.000 aranyon és nyolc kuruc-török fogoly szabadonbocsátásán egyeztek meg Koháry kiszabadítása érdekében.

A fogoly hős ezenközben egyesegyedül Istennél talált vigaszt szenvedéseiben s erőt a további szenvedésre. Leveleiben és költeményeiben hellyel-közzel megragadó módon nyilatkozik meg az Istenben megnyugvó hitvallói szív hősi, önmegadó lelkülete.

Koháry éppen nem elsőrangú költő, és nem is akart az lenni; legnagyobbrészt börtönében „szerzett" költeményeinek első célja az, hogy a sötét börtön éjszakáját valamivel elviselhetőbbé tegyék; papírra is csak kiszabadulása után vetette verseit. Költeményeinek címe is e célt mutatja (a szövegben elrejtett számok 1683-at jelölnek):

„Sok óhaltás közben
Inség VIseLésben
éhség szenVeDésben
keserVes rabságban
MVnkáCs kőVárában
szerzet Versek.

Mellyeket, szerzője, mulatozására,
Jutván rabságából szabadulására,

Most kinyomtattatot, olvastatására,
Bánatos szívének vigasztalására."

Ugyan e célt jelöli meg e sorokban:

„Untalan sóhajtva az Istenhez óhajtva
Enyhítsük sorsunkat,
Világot ismerve s hívságát gyűlölve
Felejtsük el búnkat,
Verseket koholva s azokat faragva
Mulassuk magunkat."

Jól esett neki, hogy reménységének ez egyszerű versezetekben hangot adhat:

„Nem ejthet kétségben, ad Isten hitemben
Jó reményt szívemnek.
Éhségem elmúlik, jóllakásra válik,
Sorsom megfordulhat,
Keserves rabságom s nagy erős fogságom
Szabadságra juthat,
Elveszett értékem s előbbeni fészkem
Megint helyreállhat."

Verseinek alapérzelme a csendes megnyugvás a szenvedések közepette; ismételve ki is fejezi ezt ilyféleképp:

„Rab vagyok; elhittem
S kétségben sem vettem,
Kell sokat szenvednem,
Gyámoltalan vagyok,
S bánatim is nagyok:
Van mit keseregnem; —
Jobb, de keseregve,
Mintsem hite-szegve
Ez világot élnem."

Nem ritkán imákban végződnek költeményei; pl. ily alakban:

„Volt, van is reményem Isten irgalmában;
Mindenütt s mindenkor mostoha sorsomban
Lészen Gondviselőm, minden nyavalyámban,
Megtart halálomig kegyes oltalmában."

Látnivaló e példákon, hogy még az akkori szegletes verselési módhoz képest is elég nehézkes versek; de ha meggondoljuk, hogy minden sora mélységes szenvedések legközvetlenebb visszhangja, melyeket a nagy férfiú önként és szabad akaratából, pusztán jellemes önérzetből, esküjéhez s hazájából való hűségből vállalt magára, lehetetlen meghatottság nélkül nem olvasnunk ezen egyszerű, keresetlen versezeteket. Nem tilthatjuk meg magunknak, hogy legalább egy költeményét teljesen ne közöljük.

A rab vasat penget.

Az hárfás nótáját hárfáján pengeti,
És azzal sokaknak szívét édesgeti;
De az rab lábára vert vasát csörgeti,
S annak csörgésével magát keseríti!

Zengése az hárfás pengő hárfájának
Nevető örömöt szerez iffiaknak;
Csörgése pediglen lábokra vert vasnak
Siralmas bánatot növel az raboknak.

Az hárfa pengése üdőt mulattatja,
S annak hosszú folytát rövidre fordítja;
Csörgése az vasnak azt meghosszabbítja,
Fertáját órának nappá változtatja.

Az hárfának tehát kegyesen pengését
Szeresd, mint madárnak szépen éneklését;
Lábodra vert vasnak gyűlöljed zörgését,
Mint füles-bagolnak undok üvöltését...

Pengése hárfának de miként Istenhez
Indít embert olykor, ő Teremtőjéhez:
Úgy vasnak csörgése Ő szent fölségéhez
Juttatja a rabot, ingyen kegyelméhez.

Tekéntsd, én Istenem, az én rabságomat,
Vigasztald meg, kérlek, szomorú sorsomat!
Nevedben bú nélkül pengessem vasamat!
S ajánljam ezzel is Tenéked magamat!

A hősi türelem legmagasabb fokával állunk itt szemközt, azzal, mely még csak búsulni sem akar szenvedésén: igyekszik „bú nélkül pengetni vasát". S Koháry valóban bírt e magasfokú türelemmel.

Leveleiben nem kesereg, nem esdekel segítségért. Kecskeméti jobbágyainak írva, — kik neki az élete fenntartására szükséges dohányt megküldözgették — egyetlen szóval sem említi szenvedéseit, pusztán csak az aláírásban céloz reájuk e rövidke két szóval: „*Rab földesuratok* Koháry István." Köszönettel veszi, ha valakiről megtudja, hogy kiszabadításán fáradozik; de ő maga nem tesz semmit e célból. *Radics* Antal, a munkácsi főparancsnok kétségbeesve írja Thökölynek (1685), hogy „itt nála (Kohárynál) hiába mesterkedik az ember (a váltságdíj ügyében), az mint egyníhányszor megírtam Nagyságodnak; mert ő csak azt mondja: mit tud ígérni, mikor nem tudja, mie vagyon? — más ember erszényére pedig nem ígérhet. Koháry Farkas... írja: fáradoz szabadulásában; ez (t. i. István) egyebet nem ír reá, csak köszöni jóakaratját. Erővel ember rajta nem vehet."

Koháry maga azt írja Munkácsból 1685 május 13-án rokonának, gróf Eszterházy Zsigmóndnak: „Én minthogy magam szabadulása felől... semmi bizonyost nem értettem: azirán kegyelmednek semmit sem írhatok; mindazáltal, úgy veszem észre, vagy az jó békesség, vagy az jó halál által kell énnékem szabadulásomat várnom."

Nemcsak maga nem panaszkodott, még másokat is vigasztalt, így főleg fájdalmában megtört édesanyját, a magas műveltségű és emelkedett lelkű gróf Balassa Juditot. Amennyire tehette, leveleiben is titkolta roppant szenvedéseit. De az édesanya megértette Farkas fiától, mily kegyetlen fogságot szenved István fia. „Nagy csuda... — írta neki Farkas —, ha ő kegyelmének egészsége szolgál; mert oly keményen tartatta Thököly, hogy hozzá nem állott, (a feletti) haragjában, — még az török sem cselekedte volna azt";

mire a búslakodó özvegy vérző szívvel írta fiának 1684 április 25-én a következő megható sorokat:

„Vigasztaló jókkal áldjon Isten, Édes Fiam!

„Az elmúlt martiusnak második napján adott leveledet annyiból vigasztalásommal vettem, hogy abból megismerhettem, hogy élsz, de *másoktól* szívem szakadásával értém, hogy még csak dolmányod és fejérruhád sincs, s ami legnagyobb, hogy ennyi ideig szenvedsz, és nem tudlak segíteni, noha eleget faggatom elmémet, mások tanácsával is élek, és valamit az anyai szeretet feltalálhatna szabadulásodra, — követném, ha lehetne... Nem írod ugyan, de nekem úgy mondják, hogy vízi-betegség van rajtad; aki ha úgy vagyon, mi haszna, hogy annyit nyomorgatnak?! De mivel másképpen nem lehet, és csak az időtűl kell várnunk: azon kérem Istenemet, adjon addég erőt gyenge természetednek a szenvedésre! Én ugyan meg nem szűnöm, noha azzal is talán csak nagyobb szomorúságot nevelek, hogy levelem által ottan-ottan meg ne látogassalak, kívánván, hogy ez is találjon jó egészségben. Pozsony... Jóakaró anyád Balassa Judith m. p.

„Tekintetes és Nagyságos Koháry István kedves édes rab-Fiamnak adassék ez levelem, Munkácson."

A rab fiú feleletét nem ismerjük, de hangja bizonnyal ebben sem volt más, mint amaz előbbi (1682-iki?) leveléé, melyet ma a herceg Koháry-család levéltára őriz, s melyben Koháry így iparkodik vigasztalni megtört anyját:

„Alázatosan szolgálok Ngodnak.

Csábrágból 27. Septembris költ Ngod levelét fiúi alázatossággal vettem, — mit írjon Ngod, megértettem. Istennek legyen hála, egészségem jól szolgál... s tűrhetőképpen vagyok; hiszem Istent, ő szent Fölségét: megadja szabadulásomat, — fiúi kötelességem szerint udvarolhatok Ngodnak; azminthogy kérem is Ngodat: felőlem ne búsuljon, se ne törődjék: az szomorú napok után víg üdőnk is következhetik. Dícsértessék Istennek szent neve, írom jó igazsággal: csen-

desen tűröm Istenem látogatását; hogy pedig Ngodat is megtartotta jó egességben, áldom szent nevét... Én mostanság minden búsítás, fáradság nélkül töltöm időmet s pihentetem magamot: Isten ő szent Fölsége szabadulásomat adná, mint Ngod s mind ő kgmek szolálatjára serényebb lehessek... Ezzel Ngodnak anyai grátiájában ajánlván magamot Ngodnak Regéc... alázatosan szolgáló fia Koháry István m. p."

IV.

A kiszabadulás. Koháry belső élete.

A szerint, amint Thököly egyre inkább vesztett s visszahúzódni volt kénytelen, Kohárytis Munkácsról Tokajba, innen Sárospatakra, majd Ungvárra hurcolták. Ez utóbbi helyen már bilincseit is levették s egyébként is emberségesebben bántak vele. De még mindig a börtön volt magános lakóhelye, s el volt zárva mindenkitől, még lelkiatyjától is. Szomorú hírek is kínozták: az utóbbi időben anyja és Imre öccse is elhaltak, s a fájdalmát növelte a gondolat, hogy bizonnyal az érte való búslakodás siettette halálukat.

Végre három évi és két hónapi fogság után megnyíltak börtönének ajtajai. Bécs, Kassa és Sárospatak felszabadítása után (1683—85) Caprara császári vezér Ungvárt is elfoglalta s Kohárytkiszabadította.

Barátai elrémültek a sokat szenvedett hős elnyomorodott alakjának s a rongyoknak láttára, melyek testét födték; azt tanácsolták neki, menjen azonnal úgy, ahogy van, e nyomorult állapotban a királyhoz.

Koháry nem fogadta el ajánlatukat, hanem előbb Csábrágra ment s ott rövid ideig üdült. Csak ezután indult útra a királyhoz. Lipót nagy tisztelettel fogadta s egész udvara előtt meghatottan megölelte e szavakkal: „Udvözlünk, te, a hűség eszményképe!" Azután örökös birtokul neki adományozta Fülek várát s e kitüntetést a következő évben azzal tetézte, hogy Kohárytat a dunáninneni részek és a bányavidéki végek altábornagyává tette s testvérével együtt az örökös

grófok sorába emelte. Hasonlókép magas kitüntetésekben részesítette őt XI. Ince pápa is, ki oly élénken érdeklődött hazánk felszabadítása iránt a török iga alól.

A hőst e kitüntetések nem arra késztették, hogy babérein nyugodni térjen, hanem ellenkezőleg, hogy kétszerezett igyekvéssel feleljen meg feladatainak. Csakhamar újra réme lett a töröknek; Székesfejérvár alatt kétszer is megverte csapataikat. 1686-ban, midőn Auria a császári seregekkel Egert körülszállotta, Koháry is résztvett a harcban s kisebb támadásokban naponkint pusztította a törökök sorait. Ezen alkalommal történt, hogy Eger kapujánál, ahová a törököt űzte, jobbkezét és karját egy török golyó összezúzta. Ez esemény emlékét mainapiglan őrzi a Koháry-kút Eger előtt. Sebe begyógyult ugyan, de kezét Koháry nem használhatta többé, még neve aláírására sem. A hadakozást azonban még ekkor sem hagyta abban; 1687-ben az elöregedett (első) gróf Bercsényi Miklós helyett mint a bányai végek főkapitánya vett részt a török elleni hadjáratban.

Utolsó nyilvános szereplése az 1703-ban kiütött II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejébe esett. Eddigi felfogásához következetesen, Rákóczi fellépését helytelenítette, maga is hadat állított ellene s a nógrádi felkelőket szétverte; 1704-ben pedig mint királyi biztos alkudozott Selmecen Bercsényivel. Hiába iparkodott ezt meggyőzni a háború szomorú következményeiről, hiába utalt a Thököly-féle felkelés áldatlan eredményeire, hiába kínált békét: Bercsényi háborút akart. Mint előbb Thököly, úgy most Rákóczi is elfoglalta s részben elpusztította Koháry birtokait. Koháry visszavonult Budára s itt a Vízivárosban töltötte öregsége nyugalmas éveit, míg 1711-ben I. József Hont megye örökös főispánjává tette. 1712 végén III. Károly tekintettel elpusztított uradalmaira s hűséges szolgálatainak jutalmául egész fizetésével nyugalmazta, majd 1714-ben titkos tanácsosává s kevéssel utóbb a

nádorrá választott Pálffy Miklós helyébe országbíróvá nevezte ki.

Ez időtől kezdve Koháry csábrági várában (Selmec mellett) tartózkodott, melyet romjaiból újra felépíttetett s megerősíttetett. Öregkora napjait hivatalos tevékenységén kívül tudományos foglalkozás, barátjával való társalgás és az áhítat gyakorlatai közt töltötte. Álmatlan éjszakáin órákat szentelt imára és elmélkedésre. Keresztény bátorsággal készült a halálra: koporsóját előre elkészíttette s mellette elmélkedett a halálról s a túlvilág örök igazságairól. Röviddel halála előtt megtekintette a temetési szertartásra rendelt ruhákat. Midőn életereje fogytára érkezett, halálos ágyán példás áhítattal vette magához az Úr testét, s miután még 12 napig önkívületi állapotban, étel és ital nélkül élt, végre 1731 március 29-én 82 éves korában elhúnyt. Testét alattvalóinak s különösen cselédjeinek valósággal fiúi bánatkönnyei közt temették el a garamszentbenedeki apátság tempolmában, hol mai napig márványkő jelzi a nagy férfiú nyugvóhelyét.

Iratai közt különösen becsesek feltételeinek s elveinek sajátkezű feljegyzései. Legtöbbször e jeligét találjuk különféle papírlapokra feljegyezve: „Isten ügyéért kész vagyok bármi kínra, sőt a halálra is".

Költeményeinek címlapjára a kereszt, a Mária-kép s uralkodójának címere alá e szavakat írta:

„Saucius aut sanus nunquam tua signa relinquam,
Vivus et emoriens haec tua signa sequar."[1]

„Istent minden fölött akarom szeretni — írja máshelyütt —, minden munkám hasztalan, ha nem vonatkozik Istenre és a léleküdvösségre.

„Soha nem fogom lelkemre venni — így szól más feljegyzése —, hogy bárkinek kedvéért megbántsam az egek Urát.

„Egy pillanatig sem akarok lelkiismeretfurdalás-

[1] „Béke ölén s a halál mezején nem hagylak el élve,
Szent zászlóm; teveled tűzbe-halálba megyek!"

ban élni. Gazdagság és gyönyörűség a jó lelkiismeret derűs örömeihez hozzá sem fogható.

„A börtön sötétje nekem világosságot hozott; azt, amellyel most a világ csalfaságain keresztüllátok."

Elveit azonban nemcsak papirosra írta, hanem legvilágosabban saját életmódján fejezte ki. Ismerősei és cselédei mély lelki épüléssel látták, mily egyszerűen élt: bort sohasem ivott, naponkint csak egyszer étkezett, néhány órával lefekvés előtt, egyébként csak a dohány és feketekávé tartotta fenn erejét; nyugvóhelye kemény ágy volt, melyen párna gyanánt egyszerű medvebőrt használt. E fekvőhelyet még betegségében sem cserélte fel kényelmesebbel, legfölebb néhány percre, midőn lelkiatyja meglátogatta és sürgette, hogy kényelmesebb ágyba feküdjék; de alig távozott a pap, a beteg újra visszafoglalta előbbeni nyugvóhelyét.

Erkölcsi tisztaság dolgában sem volt kevésbbé szilárd jellem, mint a harctéren. „Caro decipit" — a test félrevezeti az embert, mondogatta s hogy e félrevezettetés minden veszélyét elejétől eltávolítsa és visszavonhatatlanul egyedül csak a közügynek élhessen, letette a megtartóztatás fogadalmát s nem nősült meg soha. Nőkkel csak kivételkép érintkezett. Annál odaadóbb, lovagiasabb szeretettel csüngött a boldogságos Szűz képén, melyet mint kiváló buzgalmú kongreganista korán és mélyen szívébe írt. A szent olvasó volt leggyakoribb imája; gyakran gondolt vissza fájdalommal azon korra, midőn a magyar vitézek rózsafüzért csavarva kardjuk markolatára vonultak csatába, és többször kifejezte azon hitét, hogy ezen áhítat újjászületése fogja hazájában az igaz szabadság hajnalát egykor felvirrasztani.

E Mária-tisztelete abban is megnyilvánult, hogy a Boldogasszony ünnepeire kétnapi bőjttel, gyónás- és áldozással készült. A Mária-kegyképek templomait (Máriavölgy, Máriacell stb.) gazdag ajándékokkal díszítette; e templomoknak ajándékozta pl. a két arany

nyakláncot is, melyet a királytól kitüntetésképpen kapott.

Egyháza szeretete arra ösztönözte, hogy neki híveket toborozzon és szelíd oktatás útján sokakat vissza is térített őseik hitére. A pesti kongresszuson a püspökökkel vetélkedett hitbuzgalom dolgában. Az előírt böjtöket oly rideg szigorral tartotta meg, hogy sokan túlzónak nevezték; mire ő így felelt: „Ha kész voltam három esztendeig éhezni uralkodómért, nem illik-e, hogy még inkább készen legyek erre Uram és Istenem kedvéért?"

Az országbírói hivatalt csak félve fogadta el, mert visszaborzadt a gondolattól, hogy valaha igazságtalan ítéletet találna mondani. Minden ügyiratot maga vizsgált át pontosan s ha útra kellett kelnie, akkor is írásban értesíttette magát mindenről. A pörök hosszas, mesterséges elhúzásának esküdt ellensége volt.

Gyakran adott a szegényeknek a rendesnél is dúsabb alamizsnát s imádkoztatott velük a célra, hogy valamely fontosabb ügyben igazságos ítéletet tudjon mondani. Említenünk is fölösleges, hogy soha semmiféle alakban sem közelíthette meg a megvesztegetés; sőt annyira ment, hogy mint főispán a szokásos tiszteletadományokat s a 15 év után járó tiszteletdíjat sem akarta elfogadni.

Jobbágyait atyailag szerette, terheiken lehetőség szerint könnyített; a szegények adósságait elengedte, szolgálataikért bőven fizetett s végrendeletében sem feledkezett meg róluk. A földmívelőket nem egyszer védte meg ispánjaikkal szemben, annyira, hogy ezek panaszolva jelentették, hogy a jobbágyokat a szelíd bánásmód követelővé teszi. Koháry erre azzal felelt, hogy ez csak az ő kára.

Jótékony adakozásai bámulatba ejtenek, ha szem előtt tartjuk az akkori pénz értékét s olvassuk, hogy pl. a ferencrendiek négy különböző rendtartományának 74 ezer aranyforintot, a kegyesrendieknek 64 ezeret, az esztergomi káptalannak és székesegyháznak több mint 100 ezeret, a Jézustársaságnak és szeminá-

riumoknak 48 ezeret, egyéb szerzeteknek 100 ezeret, kongregációknak, kórházaknak és koldusoknak 62 ezeret, szegény tanulóknak 111 ezeret adományozott, ami összesen 600 ezer aranyforintot tesz. Ez pedig mai értékben csaknem 20 millió koronával egyenlő, minthogy az akkori érték a maihoz úgy viszonylik, mint egy a tizenöthöz.

E dús adományoknál is drágább azonban azon remek ajándék, melyben kortársait és összes ismerőseit részesítette s amelyet az utókornak emlékül hagyományozott: az igaz férfiasság, törhetetlen hűség, hazaszeretet és szívből fakadó, tetterős vallásosság azon megragadóan szép példája, mely előtt barát és ellenség egyaránt meghajol, s mely a Máriaország nagy bajnokainak utódait méltán hevíti lelkes követésre.

V. ö. *Komárik* István S. J.: Gróf Koháry István élete. Kalocsa, 1891. — *Angyal* Dávid: Késmárki Thököly Imre. (Szilágyi: Magyar történelmi életrajzok.) Bpest, 1888—89. — *Thaly* Kálmán adatai Kohárykól a „Századok" 1870—72-ik évfolyamaiban.

DE SONIS GASZTON

francia lovastábornok.

(1825—1887.)

„Il vit, chargé de gloire, accablé
de douleurs."
Racine (Mithridate).

„Férfiakra van szükségünk! — így kiáltott fel a német katolikus nagygyűlések egy ünnepelt szónoka, — férfiakra, minden téren és minden vonalon; de nem holmi előre is, hátra is pislogó férfiakra, nem afféle hajlongó, alkalmazkodó nádszálakra, hanem olyanokra, kik bátran odaállnak az ágyúk torka elé, de époly bátran mernek letérdelni is és imádni az Istent az egész világ előtt!"

Szóról-szóra ilyen férfiú volt De Sonis Gaszton tábornok. Jellem- és életrajza főleg azért is ragyogóan szép és vigasztaló látvány, mert megmutatta, hogy az

Egyháznak minden állásban és minden körülmények közt vannak hű fiai. Akkor is és ott is, hol a katolikus Egyház ellenségei a hitéletet csel és álnokság, szelíd nyomás vagy akár barbár erőszakoskodás árán is, főleg a felsőbb társadalmi osztályokban lehetetlenné iparkodnak tenni. De Sonis tábornoknak szenvednie kellett hite miatt az uralkodó hitellenes korszellemtől, de e szenvedések nemcsak vissza nem riasztották vallásos elveinek megvallásától, hanem megacélozták jellemét s a hadkoszorús hős feje köré keresztény erényhős fénykörét vonták.

I.

De Sonis ifjúkora; megtérése.

De Sonis az Antillák csillagos ege alatt született, Guadeloupe szigetén, francia területen, 1825 augusztus 25-én. Atyja katonatiszt: francia gyalogsági hadnagy volt s előkelő kreol nővel élt házas frigyben. Gyermeke, Gaszton hétéves koráig szülei körében élt s testileg-lelkileg erőteljesen fejlődött. Ifjúkorának benyomásait maga örökítette meg négy évvel halála előtt írt rövid önéletírásában, melyet tanulságos emlékül hagyott gyermekeire.

Minden felett anyja hatott jótékonyan a fiú fogékony kedélyére. Nemes megjelenése, barátságos modora, gyengédsége s a jóság, mely egész lényén elömlött, mint a napfény az ébredő tavaszi hajtásra, úgy hatottak az ifjú nyíló szívére. De a délövi természet szépségei is mély nyomokat hagytak fogékony lelkében. A nyugodt, méltósággal teli tenger s fodros hullámai, a nappal csaknem fenékig átlátszó, éjszaka pedig ezernyi csillogó tűzszemmel s izzó fénycsíkokkal ékes óceán; az ég tiszta kékje, melyen a csodás trópusi éjeken számtalan csillag ragyog; a világgal s tarka madársereggel teli erdők; a vadregényes hegyszakadékok a zuhogó-habzó vízesésekkel; a korallszigetek és sziklák, melyek Guadeloupe körül a tengerből kiemelkednek, s melyeken örökös morajjal törnek meg

az óceán tajtékzó hullámain: — mindez nem maradhatott mély hatás nélkül a kis De Sonis Gaszton lelkére és korán megoktatta arra, mint kell Isten végtelenségén csodálkozva eszmélődni s nagy gondolatokkal, nagy eszmékkel foglalkozni.

Feltűnően korán ébredt fel benne a katonai gyakorlatok iránt az érdeklődés; gyakran ment ki nevelője kíséretében a gyakorlótérre s nagy örömmel nézegette a katonákat.

1832-ben atyja további neveltetés végett Franciaországba vitte át, míg anyja s kisebb testvérei Guadeloupe-ban maradtak. A búcsúvétel Gasztonunknak nagyon nehezére esett, úgy hogy el kellett előtte titkolni, mennyi időre viszik Franciaországba. Azt persze a szülők sem tudták, hogy a búcsú egész életre szólt; a derék anya ugyanis már három évvel ezután övéinek mély gyászára elhalt.

Gaszton Párizsban eleinte nagyanyjánál lakott, majd a Szent Szaniszló-nevelőintézetbe került. Itt a valásos nevelés annyira megerősítette hitének alapjait, hogy utóbbi életének minden viharában sem ingottak meg többé. Buzgó vallásos viselkedése miatt csakhamar bevették az ifjak legjobbjaiból alakult Mária-kongregációba. A sok kedves emlék közt, melyet az intézetből magával vitt az életbe, főkép egy nyomódott szívébe felejthetetlenül: első szentáldozása napja. „A legbensőbb áhítattal készültem rá — írta később ő maga — s az Úr testét oly komolysággal, oly hittel és oly égő szeretettel fogadtam magamhoz, mely koromat messze túlhaladta. Keresztségem fehér ruháját érintetlenül vihettem az Úr oltárához. Első szentáldozásom édes emléke sohasem enyészett el belőlem; mint valami gyógyító balzsam enyhítette életem keserű napjait, most is folyton lelkem előtt áll, és ha most tollamat szabadjára engedném, nagyon sokat írhatnék azon magasztos és felemelő gondolatokról, melyek szívemet akkor elöntötték. Mindig meg voltam róla győződve, hogy ez az első szentáldozásom egész életemre bő áldás kútforrása lett."

1837-ben De Sonis rövid időre az oratoriánusok nevelőintézetébe került, hol 250 nemes ifjú, Franciaország legjobb családjainak fiai nevelkedtek. Nemsokára azonban elhagyta az intézetet s mert határozottan a katonaságra érzett erős hajlamot, átlépett az állami katonaiskolába. Az egyik ilyen intézetről röviden annyit mond, hogy „minden bűn gyűjtőhelye volt"; a többiről pedig megjegyzi, hogy egyik sem volt sokkal jobb az említettnél. Innen érthető, hogy vallásos buzgalma a hitetlenség- és erkölcstelenséggel való folytonos érintkezésben ezidőtájt jelentékenyen alábbszállt s mint a virág, mely állandóan mérgezett, rossz levegőben él, hervadozni kezdett. A lankadás ezen állapotából azonban egy igen fájdalmas csapás csakhamar visszatérítette az erény útjára.

Egy napon ugyanis azt az aggasztó hírt vette, hogy atyja utazás közben súlyos betegségbe esett: vért hányt s annyira meggyengült, hogy szólni sem tudott többé. Gaszton sietve utazott megrémült nővéreivel együtt atyja betegágyához; de későn érkezett: atyja már előző nap meghalt, miután az utolsókenetben részesült. „Az orvos szótlanul távozott — írja De Sonis — s mi egyedül maradtunk a halottnál, csókokkal borítva kihűlt ábrázatát. Nővéreim letérdeltek annak ágya elé, aki e földön egyetlen mindenünk volt; én pedig odaültem az ágy szélén atyám fejéhez s kezemben tartottam hideg kezét. Így múlt el az egész hosszú, kínos éjszaka. Istenem! Te tudod, mit szenvedtem akkor!"

Ő csak szenvedett, míg testvérei Istenhez esedeztek segítségért. S a segítség nem maradt el. „Visszaemlékezései" így beszélnek tovább:

„Másnap kora reggel váratlanul s csendesen felnyílt az ajtó. Ismeretlen pap jött be a szobába. Néhány percig imádkozott a halott ágyánál, aztán hozzánk fordult s így szólt: „Gyermekeim, éppen most értesültem a lesujtó csapásról, mely benneteket ért s eljöttem, hogy mint Krisztus Jézus szolgája, megosszam szomo-

rúságtokat s a menny vigasztalásait ajánljam enyhülésekre".

A gyermekek csendes megindulással hallgatták a jövevényt s ennek minden szava gyógyírként enyhítette sajgó szívük fájdalmát. „Soká beszélt nekünk és minden egyes szava mélyen a lelkünkre hatott. Az első hangra, melyet kiejtett, tágranyílt előtte szívem, hogy mohón fogadjam magamba azt, amit már évek folyamán nélkülöztem. Midőn elhagyott bennünket, meg voltam térítve s Jézus Krisztus újra ura lett szívemnek. P. Poncet, jézustársasági atya volt ez a pap."

E naptól, atyja halálos ágyától keltezik hősünk mintaszerű, keresztény élete; a pap szava felébresztette mély álmából, hogy nagyratermett lelke mind nagyobb nappali fényben fejtse ki díszeit.

II.

A keresztény katonatiszt.

1848 április 26-án De Sonis mint alhadnagy hagyta el a katonai nevelőintézetet s egy castres-i huszárezredbe került. Csakhamar megismerkedett itt egy fiatal hölggyel, akit 1849 áprilisában nőül is vett. Választása igen szerencsésnek bizonyult. „Kimondhatatlanul boldogok voltunk — írta utóbb özvegyen maradt neje —, szerencsénk olyan volt, hogy jobbat az életben álmunkban sem kívánhattunk volna. Naponként megköszöntük a jó Istennek, hogy minket összehozott. Valósággal csak egy szív, egy lélek voltunk. Szeretett férjem, Gaszton szíve csupa jóság, merő gyengédség volt, mellyel azonban ritka férfias erő és lelki szilárdság párosult. Képzelhető, mekkora kincs volt rám nézve az ily férj s mily könnyű s édes feladat volt életemet neki szentelnem."

Csakhamar szép alkalma akadt De Sonisnak vallásos érzülete férfias módon való megvallására. Még Saumur-ben felvétette magát a szabadkőművesek társulatába, nemigen ismervén a társulat voltaképpeni jellegét. Most azonban egyszer egy barátja nevében

el kellett mennie a páholyba valami szabadkőműves ünnepségre. Amit a páholyban látott, eleinte merő szertartásos játéknak tartotta; midőn azonban utóbb az asztali beszédek megkezdődtek s megindultak a támadások az Egyház és papság ellen, látta, hová került. Pillanatig sem habozva felugrott székéről és szilárd hangon felkiáltott: „Micsoda társaság ez, uraim! Önök azt mondták nekem, hogy a szabadkőművesek tisztelik a vallást; de hisz épp az ellenkezője igaz: csak gúnyolódnak rajta. Ha tehát az urak ily rosszul tartják meg szavukat, én is feloldom magam minden kötelezettség alól: itt engem többet nem látnak!" Ezzel nyugodtan az asztalra dobta asztalkendőjét s büszke magatartással eltávozott a teremből.

1851-ben ezredét Limogesba követte. Itt több nemeslelkű s hasonló lelki irányú ismerőse akadt, kiknek körében magasztos eszmék és tettek közt következetesen tovább művelte keresztény érzületét. Részt vett nemes vállalataikban s főkép a szegénysegélyző Szent Vince-egyesületnek lett egyik legbuzgóbb tagja. Az egyesületnek szép szokása szerint bizonyos napokon maga kereste fel a szegényeket saját lakásaikon, kitudakolta bajaikat és szükségeiket s maga sem lévén vagyonos, vajmi sokszor hősies áldozatok árán segített rajtuk. Megtette azt is, hogy az egyik ezred társzekerével járta be a várost és ócska ruhaneműt gyüjtött belé a szegényei számára.

Kedves üdülése volt a lovaglás, amiben gyermekkora óta művész volt; s ha lovaglókirándulásain ifjú neje is elkísérte, kétszeresen jól érezte magát. Egyszer azonban ugyancsak megjárta: rohanó lováról leesve, úgy nekivágódott egy kiálló gerendának, hogy súlyosan megbetegedett s egy hónapig sok szenvedés közt feküdt betegen. Betegségének ideje azonban nem veszett egészen kárba: a szenvedés iskolája szívét megtisztította, megmélyítette gondolkodását. Felgyógyulása napja óta állandó szokásává lett a mindennapi misehallgatás és hetenkénti gyónás-áldozás. Ugyanezen időtől fogva mindennapi elmélkedést és szentség-

látogatást végzett. „Lesznek ugyan bizonnyal — írja —, akik azt mondják, világkerülő remete lettem; de ezeknek azt felelem: nem, csak keresztény akarok lenni, e címet pedig többre tartom, mint igen sok más tekintetet s mennél idősebb vagyok, annál jobban növekszik nagyrabecsülésem keresztény meggyőződésem iránt."

Emberektől való félelemtől époly ment volt, mint asszonyos érzelgéstől. Midőn egy alkalommal fényes díszegyenruhájában valami katonai ünnepélyről hazatért s a plébániatemplomnak tartott, hogy az Oltáriszentséget meglátogassa, éppen akkor végződött a litánia s a hivő nép tömegben áradt ki a templomból. Minden szem a fényes ruházatú, délceg huszárhadnagyra irányult. Ez észre is vette, hogy feltűnést keltett s bizonyos visszariasztó érzés szállta meg, mely arra ösztökélte, hogy megváltoztassa útirányát, de a következő percben már legyűrte az emberi félelmet: nemcsak hogy belépett a templomba, hanem azonnal le is térdelt az első keresztúti állomásnál és nem törődve a bámészkodókkal, végigjárta az egész keresztutat. Ha az utcán az Oltáriszentséget beteghez vitték s De Sonis a menettel találkozott, azonnal letérdelt mindkét térdére s nem törődött vele, ha díszegyenruháját sár és víz érte is. És ha valaki ezt az eljárását megjegyzésekkel merte kísérni, annak époly keményen s büszkén megfelelt, aminő alázatosan térdelt le a szentség előtt.

Közlegényeire és tiszttársaira is iparkodott üdvösen hatni. Több fiatalabb társának valósággal őrangyala lett; először megnyerte, lekötelezte őket s azután barátságos modorában iparkodott gondolkodásukat és érzületüket keresztény elvek szerint irányítani. Legelső gondja természetesen családja testi-lelki javára irányult. „Nagy figyelemmel és komolysággal gondozta ifjú szívünket — írta utóbb legidősebb leánya — s gondos szeretettel őrködött felettünk, hogy minden, még a legapróbb hibától is távoltartson. Semmit sem gyűlölt annyira, mint a hazugság és tettetés min-

den árnyékát s irtóháborút viselt ellene, ahol csak sejtette. Esténkint közös, családi esti ima volt, mely után egyenként megáldott minket, gyermekeket, keresztet írva homlokunkra. Igy tette azt velünk már bölcsőnkben is." Három kis gyermekéből csupa szentet akart nevelni: ez volt komoly szándéka. „Inkább magam haljak meg a legvégső nyomorban, mint hogy gyermekeimet egykor istentelen vagy akárcsak hitközönyös embereknek lássam."

A keresztény és az atya szerepe mellett azonban De Sonis katonai hivatását sem hanyagolta el. Feladatait pontosan teljesítette s alattvalóit szigorú pontossághoz szoktatta. Katonai tudományos műveket szorgalmasan tanulmányozott s minden kicsiség iránt érdeklődött, ami a hadseregre vonatkozott. Feljebbvalói meg is becsülték: 1854-ben századosi rangot nyert s ugyanakkor egész ezredével együtt Algírba, Afrikába rendelték. Bár a válás nejétől s három serdülő gyermekétől ugyancsak nehezére esett, viszont örült annak, hogy végrevalahára a harci dicsőség és vitézi tettek terére léphet. Algír annyiban megfelelt hajlamainak, amennyiben katonai tehetségeinek is, vallásos buzgalmának is tág működési teret nyitott.

Állomása az Algír melletti Mustapha volt, hol egyszerű kétszobás lakást kapott. Legkedvesebb, sőt csaknem egyetlen társasága lelkiatyján — egy lazarista atyán — kívül könyvei voltak, melyek közül „legjobb barátai": az Új-Szövetség, a Kempis Tamás-féle „Krisztus követése" és Szent Ágoston művei mindig ott feküdtek gyalulatlan asztalán. Belső megpróbáltatásokban, a levertség és honvágy fájdalmas érzeteiben nem volt hiány s lelke megizmosodhatott a lemondás iskolájában.

Mély fájdalommal töltötte el az erkölcstelenség és hitetlenség azon tengere, melybe a várost süllyedve látta. „Algír — írja ő maga — kétségkívül igen figyelemreméltó hely, lakosainak és szokásaiknak határtalan különfélesége igen érdekes várossá teszi. A külső benyomásoktól azonban s a nagyszerű természeti szép-

ségektől eltekintve, melyek a fogékony lelket egyszerűen elbűvölik, mélységes szomorúság és fájdalmas érzés vesz erőt a szemlélőn. Mert hiszen úton-útfélen megakad a szem az itt dívó óriási erkölcstelenségen, s valóban fájdalmas látvány, mily sekély hely jut itt a jó Istennek e sokezernyi katona és kereskedő életében. Ezek az árnyoldalak megzavarják s elrútítják a felséges színpompát, melyet Isten keze e vidékre szórt."

A katonákról másutt így nyilatkozott: „Itt bizony sok jót lehetne tenni, főleg a legénység között; a katona olyan anyag, amit könnyű megdolgozni. A katonazubbony alatt a hit még él, főleg a harcmezőn, a veszély és halál óráiban. Egy sokat tapasztalt tábori pap biztosított róla, hogy a kabil-háborúban egyetlenegy katona sem vetette meg a vallás vigasztalásait. Itt a kórházban pedig, mondá, csak egyetlenegy akadt a mult évben, aki vonakodott meggyónni".

Néhány hónap mulva De Sonis családját is maga után hozathatta. A költségek azonban a gyakori lakásváltoztatással együtt mélyen kiürítették erszényét, és De Sonisnak sok apró megszokott kényelméről kellett lemondania, pl. a dohányzásról és kávéházról, sőt még kedvelt lapjáról, az „Univers"-ről is, hogy pénzzavarba ne jusson. Csak egyről nem mondott le még ekkor sem: a Szent Vince-egyesületről, melyhez itt is lankadatlan buzgalommal ragaszkodott, mint a társadalmi élet hajótöröttjeinek egyik mentődeszkájához.

III.

A harctéren.

1856-ban és 57-ben résztvett a kabil-expedícióban és személyes vitézségének oly jeleit ragyogtatta, melyekkel az arabok elismerését is kivívta. Az 1859-iki osztrák-olasz háború kitörésekor azonban egész ezredével együtt Európába rendelték vissza, hogy a piemontiak szövetségében hadakozzék. A parancsszóra habozás nélkül engedelmeskedett, bár már akkor ide-

genkedett a hadjárattól, mert sejtette, hogy az egész háborúból csak a forradalomnak és a Szentszék ellenségeinek lesz haszna. A háború végén fájdalmára be is kellett látnia, hogy igazat sejtett. Ettől kezdve nem titkolta, hogy Franciaország magatartását nem helyesli. Hogy ezen felfogásnak bátor kimondása előléptetését hátráltatta, azzal keveset törődött. Jogosság és becsületesség volt főelve, s ezt a legfőbb uralkodók kedvéért sem tagadta meg. Midőn néhány évvel az olasz hadjárat után III. Napoleon Algírba érkezett s kérdezősködött egy tiszt felől, aki Algírt és lakóit meglehetős közelről ismeri s emezeknél tekintéllyel bír, Mac Mahon tábornagy De Sonist szemelte ki kísérőjéül. De Sonis azonban nem fogadta el a megtisztelő ajánlatot, mert nem akart olyan ember kíséretében szerepelni, aki a piemontiak útját egyengette a Szentatya megrablására.

De Sonis ezredét Olaszországban mindenütt nagy lelkesedéssel és győzelmi ünnepéllyel fogadták. A fiatal lovasszázados azonban nem tartott társaival, kik a francia fegyverek győzelmét a kávéházban, bor- és pezsgőspoharak közt ülték meg. Ehelyett kórházról-kórházra sietett, hogy a sebesülteken segítsen s őket a vallás vigasztalásaiban részesítse. Bekötözgette szétzúzott, szétlőtt kezüket, lábukat; azután rövid, lelkes szavakkal emlékeztette őket lelkük orvosára, az Üdvözítőre. „Tud-e még imádkozni, barátom?" kérdezte tőlük; ha kellett, megtanította őket néhány rövid imafohászra, melyet könnyen ismételgethettek; végezetül szentelt érmet ajándékozott nekik s e szavakkal búcsúzott: „Igy ni, most majd megkönnyebbülve viseli szenvedéseit".

A vallásosságban maga járt elől jó példával. Azelőtt mint fiatal tiszt csak hetenként áldozott; most minden másodnap, sőt később, mint tábornok, mindennap is megjelent az Úr oltáránál. Háború idején annyiszor áldozott, ahányszor tehette. Egyik levelében írja: „Mihelyt századommal tábort ütünk, elindulok a legközelebbi templomtorony irányában s felkeresem a

plébánost. A jó pap természetesen rendszerint époly keveset tud franciául, mint én olaszul; de ilyenkor elő-veszem azt a kis töredék latin tudományomat, amit a gimnáziumban szereztem, s úgy gyónok meg, ahogy bírok. Ha még reggel van, azonnal meg is áldozom; máskép megvárom a másnap reggelt; azután nyugodt lélekkel, vidáman, Isten iránt hálával eltelve térek vissza, halálra készen". Másutt így ír e tárgyról: „Ha előőrsi szolgálatban járva, kora reggel valami faluba vagy városkába érünk s templomra bukkanunk, hamar odakéretjük a papot s megáldozunk. Aztán sietve lóra kapunk újra — mert hiszen időnkkel nem rendelkezhetünk — s a nyeregben végezzük a hálaadást".

Ez az életmód teszi érthetővé azon hidegvérű halálmegvetést, melyet De Sonis a solferinói csatában — 1859 június 24-én — tanusított. Ezen ütközetben különben neki is volt némileg döntő szerepe.

Niel tábornagy hadosztálya a francia hadállás jobbszárnyán már-már elbukott a túlnyomó ellenséggel szemben. Pedig már reggeli öt órától fogva egyre dörögtek az ágyúk mindkét oldalról. Az élénk, hosszú tüzelés irtóztató pusztításai ellenére minden sortűz után újra meg újra zárt sorokban állt szemben a két ellenség s egyik sem mondott le állásáról. Igy telt az idő délután 3 óráig, midőn a lövőszerek aggasztó módon fogyni kezdtek.

Eddig semmikép sem bírták visszaszorítani az ellenséges gyalogságot, mely áttörhetetlenül négyszögekben állt egy ritkás erdő fedezete mögött. Pedig a franciáknak ezt az eleven bástyafalat okvetlenül át kellett törniök, különben veszve voltak. Egyszerre jön a parancs: a támadást az afrikai vadászezred harmadik lovasszázada indítsa meg, az, amelyet De Sonis vezényelt. De Sonis keresztet vet s lovasainak élére vágtat. Ezek lelkesen követik s példájára bátran rohannak a csaknem biztos halál torkába. Irtóztató, gyilkos tüzelés fogadja őket, egy perc alatt a gyönyörű lovasszázad a földre volt terítve; csak rom volt az, ami belőle fennmaradt. De ez a maradék mégis célt ért: keresztül

tudta vágni az ellenség sorait. De Sonis-t magát elkerülte a halál, csak a lovát lőtték ki alóla; a hős azonban nem riadt meg, a golyózápor között gyalog rohant vissza övéihez, jobbra-balra védekezve kardjával a reátámadók csapásaival szemben. Valóságos csoda volt, hogy épen érkezett vissza a csatasoráig: itt azonnal rákapott az első gazdátlan lóra, összeszedte százada maradványait s újra visszavágtatott velük a tűzbe. Lelkes példáját követve a többi ezredek is nyomon kísérték, átszelték a már áttört négyszögeket s győzelmet arattak azon ponton, melyen az ellenség idáig győzhetetlennek látszott.

De Sonis csak éjjeli két órakor ért vissza táborába, miután 24 órát étlen-szomjan nyeregben töltött. Hősi vitézségét barát és ellenség egyaránt elismerte. Érdemeiért meg is nyerte a becsületrend keresztjét. Örült e kitüntetésnek. Mert valóban szent kötelességtudásból tette életét kockára, s ezért jutalmazták meg. „De azért — írja nővéreinek — sokkal keresztényibb érzületű vagyok, semhogy ilyesmi miatt elbizakodjam, és csak fájdalommal gondolhatok azokra, akiknek ama napon, mely oly könnyen lehetett volna utolsó napjuk, egyéb nem lebegett a szemük előtt, mint az a kis vörös szalagrongy..."

IV.

Újabb hadi műveletek. Az egyenruhás apostol.

Míg a villafrancai békekötés után a többi francia csapatok diadalívek alatt vonultak be Párisba, De Sonis-ra új harcok, új fáradalmak vártak a Marokkó elleni hadmenetben. Ebben azonban még nagyobbszerű babérok, nem ugyan harci dicsőség babérjai, hanem a hősies keresztény irgalom diadalai várták.

Mihelyt ugyanis a francia sereg a marokkói határt átlépte, kolera ütött ki soraiban és csakhamar oly fokban dühöngött, hogy a katonák sorra pusztultak. Nem múlt el nap, melyen száz vagy még több ember nem veszett volna el. Akit a betegség utólért, menthetet-

lenül beléveszett, hiszen sem orvosaik, sem ápolóik nem voltak, sőt félév óta szárazság lévén, még ivóvizük sem volt. Lelki segítségről meg már teljesen le kellett mondaniok, mert az egész vidéken nem volt pap, aki a haldoklóknak segítségére siethetett volna. Ebben az általános nyomorban csak De Sonis volt elemében. Mennél hevesebben dühöngött a járvány, a hősi feláldozásnak annál nagyobb csodáit művelte napról-napra. Éjjel-nappal ott járt és kelt a betegek között, egyik ágytól a másikhoz sietett, itt enyhítette a szenvedők testi fájdalmait, ott töredelmes bánatot keltett s együtt imádkozott a betegekkel, amott természetfölötti vigasztalással látta el azokat, akik már-már átléptek az örökkévalóság nagy útjára. Voltak haldokló tisztek, akik meg is gyóntak neki, hogyha netán haláltusájuk közben pap vetődnék hozzájuk. De Sonis még közvetíthesse vallomásukat.

Csodálnunk kell, hogy a százados, kinek pedig neje és gyermekei voltak, nem vesztette el lelki nyugalmát. „Életemet Istennek ajánlottam — beszélte később, midőn erre nézve megkérdezték —, s miért ne bíztam volna benne? Reáhagytam, meghagyja-e életemet, s midőn láttam, hogy a keresztény szeretet a veszélyre hív, félretettem minden halálfélemet. Szívemet meghatotta a fájdalmas látvány, hogy katonáim, kiket igazán szerettem, odavesznek, mint a legyek, és senki sincs mellettük, aki őket a jó Istenre s halhatatlan lelkükre emlékeztesse... Így hát megtettem, amit megtehettem, hogy a szegényeknek megkönnyítsem a halálukat; de nem tulajdonítom ezt magamnak érdemül, hiszen oly túláradó vigasz volt érte jutalmam azonnal! A durva kéreg alatt is akadnak ám nemes, valósággal arany szívek. Akiket a járvány hatalmába ejtett, azonnal ég felé emelték szemüket, s némelyik oly szentül, oly jámbor megadással halt meg, aminőnek a magam halálát is kívánnám... Heves fájdalmaikat feledve, szépen imádkoztak, amennyire tehették; valamennyi biztosított róla, hogy igazi keresztény módjára szeretne kimúlni. Én bátorítottam, buzdítottam őket,

szemük elé tartottam a feszületet: többet nem tehettem üdvösségükért; de bizalommal gondoltam az Üdvözítő irgalmas Szívére s e gondolatban megnyugvást találtam."

V.

A laghouat-i parancsnok.

Végre e viszontagságos hadjárat is befejeződött, s De Sonis meglátogathatta családját Európában; de már 1860 tavaszán kinevezték a második szpáhi-lovasezred parancsnokává, s mint ilyennek Laghouatba, meglehetősen mélyre Afrika belsejébe, egészen a sivatag tőszomszédságába kellett vonulnia.

Ahová csak jutott, mindenütt áldásos működést fejtett ki, ha másként nem, példája által. Jelenléte — mondta egy plébános — egész városunkra nézve a vallási újjáéledés hajnalpírja volt. „Példája — írja ugyanő — úgy hatott, akár egy népmisszió." Életmódjáról ezeket írja egy katonatiszt, ki De Sonisnak huzamosabb ideig szárnysegéde volt:

„Ami e csodálatraméltó férfiú életén leginkább lekötötte csodálkozásomat, az a rend és pontosság volt, melyet mindenben betartott. Élete rendezett volt, nemcsak mint a katonáké általában lenni szokott, hanem mint akármelyik szerzetesé. A nap első részét Istennek szentelte. Mielőtt irodájába ment, már korán reggel dolgozószobájába vonult s vagy egyedül, vagy velem együtt reggeli imáit végezte. Rendesen olvasott is egy-egy fejezetet valamely épületes könyvből, kivált az „Újszövetségből", vagy a „Krisztus követéséből", s aztán elmélkedett fölötte. Félhét vagy hét órakor némán és komoran szentmisére ment. Emlékszem rá, hogy egyszer-kétszer ilyenkor valami tréfás ötletemre elmosolyodott ugyan, de aztán szerény szemrehányást téve, a muzulmánokra utalt, akik szintén ünnepélyes komolysággal készülnek imáikra. A templomból visszatérvén, sietve megreggelizett s néhány látogatót fogadott, pontban kilenckor pedig ott volt hivatalos iro-

dájában, hol a folyó ügyeket intézte. A villásreggeli után — tizenegy órakor — nejével s gyermekeivel sétálgatott a kertben; vagy ezek távollétében nyeregbe ült és kilovagolt. Legszívesebben a puszta felé nyargalt ki: a határtalan térség igen megfelelt szemlélődő természetének. Két óra után hazatért s újra munkához ült, vagy ha hivatalos teendője nem akadt, épületes vagy hadtudományi könyveket olvasgatott egészen estig, a főétkezés idejéig. Az esti óráit a családjának szentelte; ezután már csak kis zsolozsmakönyvét vette kezébe, melyből mint a karmelita harmadrend tagja, naponkint imádkozott. Lefekvés előtt háznépével együtt elmondta az olvasót és esti imát." Mily szép összhang a katonai és keresztényi feladatok, a földi kötelességek és örök érdekek szolgálata között!

Mint laghouati parancsnok nehéz feladatokra volt hivatva. A környék arab törzsei látszólag elismerték ugyan a francia fenhatóságot, valójában azonban csak az alkalmat lesték, hogy függetlenségüket ismét visszaszerezzék. De Sonisnak folytonos kisebb haditények által kellett őket sakkban tartania s emellett pörös ügyeikben legalább látszólag barátságosan kellett bíráskodnia.

Éppen e békés közlekedés által vívta ki magának leginkább az arabok tiszteletét. Jelleme a durva araboknak jobban imponált, mint akár fényes fegyvertényei. A rongyos koldus és dúsgazdag kalmár egyenlő bánásmódra számíthattak a parancsnok részéről. Ünzést nem ismert, még kevésbbé volt megvesztegethető. Egyszer egy gazdagon öltözött arab tett nála látogatást és valami befolyásos állásért folyamodott. Hogy önajánló érvelése biztosabb hatású legyen, közben feltűnően csörömpölt egy pénzes-zacskóval, mely csupa fényes ötfrankossal volt tele. De Sonis-t a vesztegetési kísérlet méregre gyujtotta: dühösen felugrott székéről, elfogatta az arabot s kétheti börtönre vetette „a francia parancsnok megsértése" címén.

Üvéivel is nagyon szigorúan tudott bánni, bár általában igen emberséges és barátságos volt s tekin-

télyével sohasem élt vissza. „Aki tekintélyét basáskodásra használja — ez volt elve —, az épp oly gyáva nyomorék, mint aki fölebbvalóinak hízeleg."

Főkép olyankor lobbant haragra, ha ezredeiben valami rendellenességet fedezett fel. Ilyenkor haragjának hevét első szavai elárulták ugyan, de ugyanakkor észre lehetett rajta venni, hogy bensőleg küzd szenvedélye ellen.

Alantasai gyakran tapasztalták, hogy ha szobájában kihallgatta őket s jelentésükből megtudta, hogy valami kihágás vagy mulasztás fordult elő, hirtelen nagy haragra lobbant, de aztán még ugyanazon percben egyszerre elhallgatott és szemét odairányozta maga elé az íróasztal egy pontjára, mely a többi jelenlevő előtt el volt takarva. Egyszer egy magasabbrangú tisztnek valami tennivalója akadt ugyanezen íróasztalon s ekkor észrevette, hogy ahova a parancsnok nézni szokott s ahonnan nyugalmát visszanyerni szokta, a Megfeszített képe állt.

Helyén volna talán egy-két fényesebb győzelméről megemlékeznünk, melyeket mint laghouat-i parancsnok vívott ki, de e jellemrajz keretei rövidségre intenek.

Midőn az olasz forradalom az Egyházi Állammal szemben diadalait ülte, De Sonis maga is érezte az Egyház gyászát s többször felsóhajtott: „Ha nem ismerném Isten akaratának, hogy nőm és gyermekeim jövőjéről gondoskodjam, mily sietve hagynám itt e helyet és mily boldog volnék, ha a Szentatyáért harcolhatnék!" Szíve vágyát azonban megadólag vetette alá kötelessége szavának.

Ez a kötelesség a közeledő német-francia háborúban honfiúi hűségét ugyancsak próbára tette s kevés híja volt, hogy életét nem kívánta áldozatul.

VI.

Sebesülten.

A francia-német háborúban De Sonis-ra szintén szükség volt. 1870 októberében kinevezték tábornokká és reá bízták a Loire-hadsereg egyik dandárját. De Sonis sietve utazott haza Franciaországba, de mekkora volt csodálkozása, midőn itt mindent rendetlenségben talált, úgyhogy senki, még a hadügyminisztérium sem tudta, hol táborozik a reábízott dandár; úgy találomra kellett azt felkeresni. De Sonis-ra ezek az állapotok leverőleg hatottak, a gravelottei-i csatavesztés után szomorúan írta egyik barátjának: „Istenem, mennyire kell bűnhődnie Franciaországnak bűneiért! Hogyan is kaphattak bele vezetőink kellő készület nélkül ily kalandosan e háborúba! Én részemről előre látom a háború rossz végét, pedig katonaságunk bátorságán nem kételkedem. Mit is érhetnénk el Isten nélkül? Az oly kormány, mely Rómát ellenségei kezébe dobta s Urunk mennybemenetele előestéjén Voltaire szobrát leleplezi, szükségkép magára vonta az ég bosszúját!" Mindazonáltal bátorságát most sem vesztette el, katonáit nem szűnt meg bátorítani. Hadműveletein mindjárt elején meg is látszott Isten áldása, Brou-nál érzékeny csapást mért az ellenségre s talán döntő eredményeket is érhetett volna, ha fölebbvalóinak teljesen ellentmondó intézkedései terveit lehetetlenekké nem teszik és — ha ellenséges golyó csakhamar őt magát is nem teszi harcképtelenné.

November 23-án történt. De Sonis-t a 17. hadtest parancsnokává nevezték ki. Chanzy tábornok, a 16. hadtest parancsnoka, segítségért küldött hozzá. De Sonis segítségére sietett, bár csapatait az erőfeszítések és nélkülözések ugyancsak kifárasztották. Sikerült is visszavetnie a német lovasságot. A csata folyamán azonban bámulatára észrevette, hogy Chanzy tábornok a maga zászlóaljait egymás után visszavonja az ütközetből s a 17. hadtestet magára hagyja; mire De Sonis egyik ezrede vonakodott tovább haladni. De Sonis

hiába buzdította s fenyegette a gyávákat. Megrémülve a gondolattól, hogy a visszavonulás leverőleg hathatna az egész francia seregre, odavágtatott Charette tábornokhoz, a zuávok híres vezéréhez, s így szólította meg Charette-et és katonáit: „Barátaim! odatúl gyávák vannak, kik az egész hadsereget veszélybe juttatják. Rajta, kövessetek engem s mutassátok meg nekik, mire képes a bátor keresztény katona!"

„A jó fiúk örömkiáltással fogadták e szavamat — beszéli utóbb De Sonis — s valamennyi szívesen ment volna neki a halálnak. Háromszázat kiválasztottam közülük, a többieknek a tüzérség fedezésére ott kellett maradniok. A többi zászlóaljakból is kivált és hozzánk csatlakozott vagy ötszáz ember.

„Esti öt óra volt s már alkonyodott. Intettem De Charette-nek, s ez ünnepélyesen kibontotta a Jézus Szíve képével ékesített zászlót... A tudat, hogy szent kötelességet teljesítünk, megszilárdította lépteinket... Akkora lelkesültség kelt bennünk, hogy az elszántság a többi csapatokra is átszármazott: ezek is újra előre kezdtek haladni és csüggedő reményem már-már ismét felébredt. A németek heves tüzelésünkre csakhamar hátrálni kezdtek, azonban egyszerre csak egy ákácos felől miellenünk is oly heves kartácstüzelés indult meg, hogy a mieink közül számosan odavesztek... De mit volt mit tennem? A pápai zuávokat nem hagyhattam el... s velük egyesülve erősnek éreztem magam a halálra. A pápa katonáinak nevezték magukat s boldogságnak tartották a halált ők is, én is a zászló alatt, melyet követtek. „Éljen Franciaország!" és „Éljen IX. Pius!" kiáltásokkal rávetettük magunkat az ellenségre... A háromszáz vitéz közül, kiket magammal hoztam, százkilencvennyolcan ottmaradtak Loigny csatasíkján: köztük a tizennégy tiszt közül tízen.

„Engem is eltalált egy golyó, melyet közvetetlen közelből lőttek rám, s mely combomat érve, lábamat teljesen szétszakította, huszonöt darabban szedték fel roncsait. Nem bírtam tovább megülni a lovamat és odakiáltottam szolgálattevő tisztemnek, Bruyères szá-

zadosnak: „Fogjon meg! Végem van!" Megfogott és szelíden a földre csúsztatott. Harscouët zuávhadnagy egy nyeregkápát támasztott a fejem alá. A századosnak meghagytam, hogy a 17. hadtest vezényletét nevemben adja át a legidősebb tábornoknak, s ez vezesse a visszavonulást... Ha mindenki megtette volna kötelességét, Loigny-t nem vesztettük volna el."

Az említett százados és hadnagy mindenáron ott akartak maradni a sebesült mellett s őt védve halni meg, ha kell, hősi halállal. De Sonis azonban állhatatosan sürgette, hogy távozzanak, nehogy életüket ok nélkül veszélyeztessék. Igy azután egyedül maradt a hideg decemberi éjszakán a hóval borított földön.

VII.

A halál torkában.

A franciák elvonulása után ellenséges csapatok járják be a teret, melyen számos halott és sebesült között De Sonis is feküdt. Egy porosz katona észrevette De Sonis fényes egyenruháját, megragadta a sebesültet, megrúgta, de nem ölte meg, csak leoldotta övét s elvette kardját és pisztolyait. De Sonis mozdulni sem tudott s nem védekezhetett. Jön egy másik, megrugdalja egy ott fekvő zuáv testét, felemeli puskáját és a puskaaggyal bezúzza koponyáját. Most De Sonis-ra kerül a sor.

„Istennek ajánlva lelkemet — írja — magam is hasonló sorsra voltam készen. Az egyik katona már felém is tartott. Láttam, hogy nekem jön; el kellett volna gázolnia, ha el akart volna menni fölöttem. De ime — éppen ez az ellenség lett irgalmas szamaritánusom. Amint hozzám ért, megállt, lehajolt hozzám, megfogta a kezemet és jóakaró indulattal rázogatta. Vigasztalni akart s azt mondta: barátom! Nyilván ez volt az egyetlen francia szó, melyet tudott, de a jó lélek ebbe az egy szóba egész szívét beleöntötte. Azzal lehajolt hozzám s egy tábori palackból néhány csöpp égetett bort öntött a számba. Huszonnégy órája mult

már, mióta utoljára nyeltem valamit. Majd megigazította fejem alatt a nyerget s egy takarót borított rám. Meg akartam neki köszönni a hozzám való jóságát, de láttam, hogy nem ért meg s azért beértem azzal, hogy az égre mutattam. Tartozásomat később le is róttam, amennyiben felkértem a loigny-i plébánost, hogy nagylelkű ellenségemért szentmisét mondjon."

„A korán beállt éjszaka még inkább növelte az elhagyott megsebesült tábornok kínjait. Olykor-olykor a messzeségben fel-feltünedeztek a távolban az orvosok és ápolók lámpásai, kik kutatva járták be a csatamezőt. Ilyenkor, amint csak tudott, kiáltozott segélyért; de nem hallották meg. Azután fényesség támadt: széles tűzkör vette körül: Loigny s a többi helység körös-körül lángokban állottak. Éjfél felé havazni is kezdett, s a hideg csípős lett. A haldoklók nyögése és hörgése lassan-lassan elnémult; a legtöbb kiszenvedett már, sőt félig el is temette őket a hó; csak egy-két zuáv fájdalmas sóhajtozása törte meg a félelmetes némaságot. Kettejük nagynehezen odavonszolta roncsolt testét a tábornokhoz s kérte őt, hogy Istenről beszéljen nekik. De Sonis szilárd hitének mesterkéletlen nyíltságával beszélt nekik a halálról, az örökkévalóságról s az Isten Anyjáról, aki a haldoklók védőasszonya. Az ima természetesen neki is egyetlen vigasza volt e borzalmas éjszakán. A lourdes-i Boldogasszony képe szakadatlanul ott állt lelke előtt, s úgy érezte, mintha a Szeplőtelen reáterítené fehér védőpalástját és bizalmat öntene szívébe. „Uram, ha meghagyod életemet — így imádkozott többi közt —, nyomd kereszted jelét homlokomra; tégy szolgáddá és csak egyért engedj élnem: hogy mindig jobban megismerjelek, szeresselek, buzgóbban szolgáljalak." Az Üdvözítő isteni Szíve tiszteletére megfogadta, hogy ha megmenekül, ezt az éjszakát minden évben imában fogja tölteni az Oltáriszentség előtt. S e fogadalmát meg is tartotta: valahányszor megjött a december 2-ika, estefelé egy kápolnába vagy templomba ment, abban becsukatta magát s az Oltáriszentség

előtt imádkozott reggelig: akkor misét hallgatott, megáldozott és csak ezután ment haza.

A hosszú kínos éjszaka is eltelt már és De Sonis még mindig ott feküdt vérébe fagyva, megdermedve a hidegtől, míg lelke egyre mennyei dolgokkal foglalatoskodott. Végre délelőtt tíz óra felé meglehetős közelben hangokat hallott. Teljes erejéből kiáltozni kezdett, mire végre észrevették; egy tábori pap közeledett hozzá és gondoskodott róla, hogy a loigny-i plébániára vigyék. Amit átvitel közben sebei miatt szenvedett, szóval le nem írható. Minden mozdulat, minden legkisebb lökés észbontó fájdalmakat okozott. Az egyetlen hang azonban, melyet e kínok közt hallatott, e halk sóhaj volt: „Isteni Mesterem, mennyivel többet szenvedtél te érettem!"

A plébánián De Sonis szerető, gondos ápolásban részesült. Neje is idejött, mihelyt férje sorsáról értesült. A teljesen szétroncsolt lábat le kellett vágatni; helyébe az orvosok kaucsuklábat akartak tenni, amibe azonban De Sonis nem egyezett bele. „Az ilyen hamisítványok nekem nem kellenek — mondá —, ha már nincs lábam, hát ne is lássék úgy, mintha volna." És csak egyszerű falábat tétetett a levágott helyébe.

Tavasz lett, mire némileg felépült s bár még betegen hazatérhetett Castres-ba. De a katonai pályáról most sem mondott le; mint katona akart élni és halni s azért óriási türelem és erőfeszítések árán falábával újra megtanult lovagolni. Csakhamar ismét tökéletesen megülte a lovat akár rohantában is. Nagy örömére még ugyanazon év őszén újra tényleges szolgálattételre hívták be Rennes-be, mint a 17. hadosztály parancsnokát.

VIII.

A hitvallói áldozat. „Krisztus katonája."

Két évvel utóbb újra súlyos csapás érte De Sonis-t. Sétalovaglás közben lova egy vasúti vonattól megbokrosodott s levetette gazdáját. Az esés szeren-

csétlen volt, s De Sonis meg sem tudott mozdulni többé; úgy kellett kocsira emelni s hazaszállítani: már most eddig ép lába is eltörött. Ismét heteken és hónapokon át kellett kórágyon kínlódnia; türelmét csak a gondolat tartotta ébren, hogy Isten a szenvedések tüzében szokta szeretteinek erényét megérlelni, amint a fa gyümölcse is csak a nyári nap égető hevében érik meg.

Alig lábbadt fel valamikép, máris újra lóra ült, s bár az orvosok erről le akarták beszélni és lovaglás közben maga is többször önkénytelenül feljajdult, mindennap gyakorolta magát a lovaglásban. Járni ugyan sokáig nem tudott még, de lovastábornoki kötelességeit lóháton csakhamar ismét teljesíthette. Ezredeiben minden úton-módon igyekezett növelni a vallásos szellemet s nem törődött sem a gúnyolódók mosolyával, sem a francia kormány gáncsoskodásával, mely már akkor tervszerűen kezdte a hadsereg köréből a vallásosabb tiszteket kiüldözni.

Régebben megtörtént egyszer De Sonis-val, hogy a nagyböjt egyik péntekén Thiers miniszterelnökhöz volt hivatalos villásreggelire. Tizenegy óra volt és De Sonis aznap még harapásnyit sem evett. A miniszterelnök házában azonban a pénteki hústilalomra úgy látszik nem gondoltak, s egyik húsfogás a másikat érte. De Sonis meg sem érintett semmit, de azért vidáman társalkodott a szomszédjaival. Thiers észrevette, hogy De Sonis nem eszik, s azon hiszemben, hogy beteg, élénk szavakkal fejezte ki részvétét vendégével szemben. Ekkor azonban hirtelen eszébe jutott, hogy péntek van, mire azonnal ezer bocsánatot kért és nejének szemére hányta a figyelmetlenséget; ez pedig sietve rendelt a tábornok számára böjti ételeket.

Azonban nem mindenki volt ily figyelmes hősünk vallási elveivel szemben. 1874-ben De Sonis-t minden ok nélkül elmozdították állásából s a kisebb jelentőségű Saint-Servainbe tették át. A nemeslelkű tábornok, ki vérét ontotta hazájáért, mélyen érezte e méltatlanságot, de tűrt és Istennek ajánlotta mellőztetését.

Az idők azonban egyre rosszabbakká váltak, s De Sonis-nak öreg napjaira meg kellett érnie a fájdalmat, hogy hazáját Istennel s az Egyházzal mindinkább nyílt meghasonlásban látta. Ez a meghasonlás rá nézve még egy áldozattal járt, talán a legnagyobbal egész életében. Katonai érdemekben megőszülvén, öreg korában el kellett veszítenie állását és kardját, mellyel pedig oly soká s oly fáradságos harcokat vítt hazájáért. Az egyházgyűlölő kormány istentelen intézkedéseit ugyanis De Sonis eleinte némán nézte ugyan; de midőn 1880-ban a kormány megkezdte a szerzetesrendek száműzetését, s egy szép napon De Sonis is rendeletet kapott, hogy katonáival e „hóhér-szolgálatokban" a szerzetesek ellen közreműködjék: a nemeslelkű keresztény hősnek nem lehetett többé maradása s azonnal benyujtotta elbocsáttatási kérvényét. Az egyházgyűlöletében elvakult francia kormány minden méltányosság csúfjára könyörtelenül dobta ki az utcára egyik legérdemesebb fiát, s aki a hazáért annyit küzdött és szenvedett, megtört agg korában vallási meggyőződéseiért nyomorult koldusbotot kapott. A francia kormány e nemtelen tette, sajnos, nem volt utolsó ez irányban.

A nyugdíjba térő tábornok hátralevő évei a csendes szenvedés és végső lelki megtisztulás kálváriája voltak. Barátai ugyan szereztek számára gondtalan állást a párizsi hadügyminisztérium egyik osztályában, hol nem kellett lelkiismeretével összeütköző szolgálatokat végeznie, hogy megélhessen; de a fájdalom hazája sorsán, betegeskedése és hű barátainak sorban bekövetkező halála életerejét mindinkább elsorvasztották.

1887 nyarán megbetegedett, heves láz gyötörte Nagyboldogasszony előtt, augusztus 14-én még, mint rendesen, felkelt, s mert templomba nem mehetett, lakásán meggyónt és megáldozott. Nagyasszony napján reggel fuldoklási rohamok lepték meg, mire feladták neki az utolsókenetet; a haláltusa megkezdődött. Délután 2 órakor utoljára lehelt csókot az eléje tartott

feszületre, s befejezte áldozattal, szenvedéssel, de dicsőséggel is teli életét. A Nagyasszony védőpalástja alatt halt meg, kiről egykor a borzalmas loigny-i éjszakán, bár maga is a halál szélén, bizalommal mondogatta sebesült társainak: „Mária a haldoklók védőasszonya, ki az örökkévalóság küszöbén áll, hogy bátorítsa azokat, akiknek azon át kell lépniök".

Holttestét Loigny-be, elesett bajtársai mellé, az ottani Jézus Szíve-templomba vitték át, a thebai légiótól való Szent Móric és vértanutársainak ünnepén, szeptember 22-én. Koporsóján egyenruhája, kardja s a zuáv-ezred amaz emlékezetes zászlója feküdt, melyen még ott sötétlettek a Loigny-nál kifolyt vér foltjai. A templom oszlopaira zászlók voltak felhúzva; középen De Sonis címere; mellette sorban a „Solferino", „Marokko", „Metlili", „Aïn-Madhi", „Brou" és „Loigny" felírások a csaták évszámával s napjával, melyeken De Sonis résztvett. De Charette tábornok és egykori zuávjainak nagyrésze szintén jelen volt. Ugyanazon loigny-i plébános is, kinek barátságát és vendégszeretetét De Sonis évekkel előbb mint sebesült hónapokon át élvezte, jelen volt a gyászszertartásokon, melyeket a gyászbeszéddel együtt az angers-i püspök tartott. A katonai temetési pompát De Sonis eleve visszautasította, megsértődve azon intézkedésen, hogy a katonáknak megtiltották a templombalépést. Ennek dacára is nagyszámú díszegyenruhás lovassági tiszt kísérte végső útjára az elhúnyt hőst, s a hadügyminiszter maga is elküldte képviselőjét.

A temetés különben egyszerű volt, mint De Sonis maga kívánta, így intézkedve halála előtt: „Temessenek el szegényesen, minden különös szertartási pompa nélkül; hangzatos feliratú síremléket ne állítsanak síromra, hanem csak egyszerű követ e felírással: «Miles Christi» (Krisztus katonája)".

Igy is történt. S éppen e két egyszerű szó, mely a nagy hős nyugvóhelyét jelzi, fejezi ki legékesszólóbban a kétszeres bajnok: a katona és hithős nagyságát, kinek élete oly remek követése volt az apostol szavá-

nak: „Munkálkodjál miként Krisztus Jézus jó harcosa". (II. Tim. 2, 3.)

V. ö. *Baunard-van Heemstede:* Das Leben des Generals de Sonis. Fulda, 1898. — *Sendbote* des göttlichen Herzens Jesu. Innsbruck, 1902.

HENRY PÁL

tengerésztiszthelyettes, a Petang védője.

(1876—1900.)

„Ott essem el én
A harc mezején,
Ott folyjon az ifjúi vér ki szívemből!..."
Petőfi (Egy gondolat...)

Ott esett el a harc mezején, ott ontotta ki ifjú szíve vérét a dicsőség és hősi erény csatasíkján a 23 éves bajnok, kit a Gondviselés arra szemelt ki, hogy a legutóbbi kínai háború egyik legnevezetesebb hőstettét végrehajtsa, s aki míg ezerek életét védte, a magáét kételkedés nélkül áldozta fel a hit, az emberszeretet s a kötelességtudás oltárán.

Az akkori pekingi francia követ, M. Pichon, ismételten hangoztatta, hogy az egész borzalmas 1900-iki boxer-háborúnak legfigyelemreméltóbb epizódja a Petang (a pekingi katolikus „északi" misszió) harmadfélhónapos védelme volt. Ezt a védelmet pedig Henry Pál, a 23 éves tengerésztiszthelyettes vezette.

Vagy hétezer rajongó, felizgatott boxer ostromolta hónapokon át a misszió gyöngén megerősített, nagykiterjedésű épületcsoportját, a „Petang"-ot, melyben vagy 3000 védtelen keresztény, javarészben asszony- és gyermeknép keresett menedéket a vérengzőkkel szemben. Az ostromlók bőven fel voltak szerelve ágyúkkal és egyéb lövőszerrel s időnkint fékevesztett dühvel tüzeltek a Petangra. S a Petang mégsem esett el; ellenállását folytatta egészen addig, míg a felmentősereg megérkezett. Bámulatraméltó védelem volt ez; hiszen a védősereg létszáma — a fegyverhez nem értő

bennszülöttektől eltekintve — csupán 40 francia és olasz tengerészkatonára szorítkozott, kiket csak úgy sebtében rendeltek be a Peking körüli vizekről a Petang védelmére, midőn a lázadás üszke Peking fölött fellobbant.

Ennek a 40 főből álló s 7000 ellen küzdő hősi csapatnak volt vezére az az ifjú tiszthelyettes, kivel e sorokban röviden foglalkozni szándékozunk.

I.

Az ifjú tengerésztiszt.

Sajátságos módon nyilatkozott meg a Gondviselés célirányos vezetése Henry Pál egész ifjúságán. Csodálatos, mint vezette rá azon pályára, azon körülmények közé s azon helyre, ahol csodálatos hőstettét végre kellett hajtania s mint őrködött híven már ifjúkora fölött, hogy a neki szánt magasztos feladatra egykor méltó lehessen.

Pál mélyen vallásos családban született Angersban, Franciaországban, 1876 november 11-én; atyja ugyanitt tanár volt a szabad főiskola jogi karán. A szülői ház vallásosságára joggal következtethetünk abból, hogy Pál tíz testvére közül hárman egyházi, illetőleg szerzetesi pályára léptek: egyik testvére világi pap, másik apáca, harmadik jezsuita lett. Ez utóbbi, Pál hősi halála után, Kínába ment, hogy ugyanott hirdesse az evangéliumot, ahol öccse annak szolgálatában vérét ontotta.[1]

Pált már gyermekkorában a katonai, mégpedig éppen tengerészeti pályára vonzották vitézi s egyben messzeszárnyaló, költői lelkének hajlamai. Útleírások, főleg tengerészeti élmények voltak legkedvesebb olvasmányai. Még tanulás közben sem hagyták el meg kedvelt alakjai; legalább erről tanuskodnak iskolakönyvei és füzetei, melyeknek széleit Pál csupa katonákkal és tengeri hajókkal rajzolta tele.

[1] Tőle kaptuk Kinába való elutazása előtt Pál arcképét.

Tizenkétéves korában már határozott pályaválasztása tekintetében s világi papok vezetése alatt végzett polgári tanulmányait megszakítva, átlépett a jersey-i tengerészeti előkészítő iskolába, melyet jezsuita tanárok vezettek.

Már ekkor önálló, férfias katolikus jellem volt. Vizsgálatai előtt sohasem felejtette el övéit felkérni, hogy imádkozzanak érte; a vizsgálatok szerencsés sikeréért pedig hálaadásra buzdította szüleit és testvéreit. Halála után egyik ifjúkori jersey-i tanára így jellemezte:

„Pál szófogadó, istenfélő, tisztaszívű és szeretetreméltó gyermek volt... Teljes erejéből dolgozott, csakhogy szüleinek örömöt okozhasson." „Az istenfélő gyermekből — így folytatja ugyanaz — időközben valóban szentéletű katonatiszt fejlődött."

1893 nyarán a felvételi vizsgálatot szerencsésen megállván, a haditengerészeti iskolába lépett át. Ezen időtől fogva naplót írt: feljegyezte tapasztalatait, érzelmeit, küzdelmeit. Gyakran ejt szót e naplóban a vallás gyakorlatairól; így november 1-én feljegyzi, hogy a szentségekhez járult és „sokat imádkozott egész családjáért". Imagyakorlatait férfias komolysággal végezte; viszont azonban társalgása s levelezése csak úgy sugárzott csupa derült jókedvtől s fesztelen, tiszta életörömtől. Szeretett élcelgetni s tréfát űzni; mindenki mint kitünő mulattatót ismerte. Leveleiben minden apróságot megjelentett szülőinek, amiről csak sejthette, hogy talán érdekelni fogja őket. „Jól mulattam és dühösen táncoltam" — írja például egy alkalommal.

A haditengerészeti iskolában súlyos betegségen ment át; kigyógyulván, fogadalmát teljesítendő, elzarándokolt Saint-Laurent-sur-Sèvre kegyhelyre boldog Grignon de Monfort sírjához.

1895 augusztus 1-én másodosztályú tengerésztisthelyettessé nevezték ki. Másfél hónapi szünidőt kapott, aztán októberben nekiindult első tengeri útjának az „Iphigenie" fedélzetén. Ekkor sem szűnt meg híven küldözgetni értesítéseit szüleinek.

Madeirából például azt írja, hogy csak rövid időre szállhatott partra; de felhasználta az alkalmat s meglátogatta a „Hegyi Boldogasszony" kápolnáját, hol imájában övéiről is megemlékezett. Újév napján ismét akadt alkalma szentmise hallgatására; imádkozott, hogy „az új esztendő egész kedves családjára áldásthozó legyen". Három héttel utóbb ismét a szentmisét emlegeti levelében:

„A szentmisét — írja — a hídon, a hajó hátsó részén tartottuk. Megragadó látvány, amint az egész tisztikar, élén a törzstiszttel, a legénységgel együtt mélyen meghajol az Úrfelmutatás pillanatában..."

1896 júliusában ismét Franciaországban volt, Brestben, hol újabb vizsgálatot kellett megállania; azután rövid időre családjához tért, október elején pedig újra tengeri útra kelt a „Melpomène" fedélzetén. Ezentúl csaknem folyton tengeren volt és csak nagyritkán vetődött haza rövid időre. A tengeri élmények, nemzétközi tengerészeti gyakorlatok stb. lefolyásáról élénk hangú jelentéseket küldött szüleinek. A gyakorlatok mellett tanulmányait is folytatnia kellett, még 1899-ben is újabb vizsgát kellett letennie, melyen valamennyi kollégája közt első lett s kitüntetésül értékes forgópisztolyt kapott. Ezen vizsgájára készülve, egy tiszttársával ismerkedett meg, aki utóbb a következő figyelemreméltó apróságokat jegyezte fel róla:

„Midőn először találkoztam vele, bensőleg bizony szomorú állapotban voltam. Henry-nak köszönöm, hogy újra jobb útra tértem s az ima szárnyán ismét Istenhez emelkedtem. Eleinte csak bajtársa, kollégák voltunk, de mihelyt nemes szívét egy alkalommal előttem feltárta, azonnal benső barátság fejlődött közöttünk.

„Nagyasszonyunk anyja, Szent Anna iránt való áhitata utóbb a Petang védelmében nagy szerepet játszott, de már akkoriban is megnyilatkozott rajta. Július 26-ára, Szent Anna napjára, délelőtti gyakorlat volt kitűzve; de azért ő az ünnep előestéjén mégis útrakelt, Lorientből Szent Anna d'auray-i kegyhelyére sietett; ott egy targoncán hálva töltötte az éjszakát,

minthogy a zarándokok nagy tömege miatt a vendégfogadókban már nem kapott lakást; aztán kora reggel elvégezte ájtatosságát, 6 és 8 óra között kerékpáron visszatért s egyenesen a gyakorlótérre sietett; aztán mintha semmi különös sem történt volna, jókedvűen vett részt a gyakorlatokon.

Egyébként igen rendes, nyugodt életet folytatott mindig. Gyakran találkoztam vele; társalgásunk rendszerint rendkívül vidám és hangos volt, tele eredeti és szellemes tréfáival... Az idősebb tisztek, kiket mi ifjabbak gyakran megtréfáltunk, e tréfák ellenére is rendkívül nagyrabecsülték jókedvű, fiatal bajtársunkat; Henry, úgylátszik, tudta ezt s szerényen e körülményeknek tudta be, hogy a vizsgálaton oly kiváló minősítést nyert..."

Ugyanazon év decemberében Henry rövid szabadságra hazakerült Angers-ba. Családja körében egyszer csak nagy örömére azt a parancsot kapta, hogy az „Armand-Béhik" hadihajó fedélzetén Kínába vitorlázzon.

1900 januárjában indult útra, nem is sejtve, hogy övéit soha többé e földön nem láthatja viszont. Port-Saidból megírta szüleinek napirendjét, melyet útközben a hadihajón megtartott:

„7-kor felkelés; ima; reggeli.

9-kor a szentmise szövegének elolvasása; angol nyelv.

11-kor villásreggeli; séta.

1-kor olvasás és rajz.

4-kor tea és pihenés.

1/25-kor tanulás; ujság stb.

1/26-kor séta, rendezkedés.

1/27-kor étkezés, játék, séta.

9-kor tea; pihenés".

Nem különös napirend; de aki tudja, mit jelent egyáltalában: határozott napirend szerint élni s még a szórakozásnak és pihenésnek is bizonyos határokat szabni, az tudja azt is, mennyi akaraterőt és önuralmat jelent ily napirend pontos betartása.

Utóbb Henry ezt írta napirendje végére: „Minden egyes újabb foglalkozást imával kezdek".

Hajója Indiáig vitte; Szingapurban partra szállva, Henry azonnal ismét templomot keresett, s örült, midőn mise közben ugyanazon szentének hangzottak fel, melyeket már gyermekkorában is annyiszor hallott szülőföldjén.

Aztán tovább hajózott Kína és Japán vizei felé, ezúttal az „Entrecasteaux" admirálishajón. Nagyban remélte, hogy Ci-ka-vei-ben néhány volt jersey-i tanárával találkozhatik, „kik iránt mélységes ragaszkodást őrzött meg szívében". Március 11-én hajója Hongkongban állapodott meg; ugyanitt egy héttel utóbb az angolok ebédet adtak a franciák tiszteletére, melyet a fiatal francia tiszthelyettes különösen mulatságosnak talált.

„A fogadtatás — beszéli — kissé hideg volt; feszes meghajlás, kézszorítás — mindez öt álló percig, egyetlen szó nélkül.

„Azután asztalhoz ültünk: itt is ugyanazon néma csend és hallgatás. Behozták a levest. Egyszerre mindkét szomszédomat egy és ugyanazon pillanatban ellenállhatatlan vágy ragadja meg, hogy az időjárásról mondjon nekem valamit; a jobboldali azt állítja franciául, hogy meleg van; a baloldali angolul konstatálja, hogy hideg van; azzal iparkodom kiegyenlíteni az ellentétet, hogy kijelentem: az idő igazán különös; talán nedves egy kicsit...

„...Ebéd végén csemege közben már élénkebben folyik a társalgás. Egyszer csak erős kalapácsütés csap le az asztalra. Mindannyian felugrálnak; a legfelül ülő tiszt poharat emel s komoly ábrázattal elkiáltja magát:

— Queen!

„Azonnal valamennyi angol rázendít, össze-vissza kiáltozva minden hangnemben.

— Queen! Queen! Queen!

„Ez a királynő pohárköszöntője. Majd véresre haraptam az ajkamat, hogy harsogó kacajba ne törjek ki e komikus jeleneten, amint e komoly angolokat ily

visító hangon „queen"-ezni hallottam. Szerencse, hogy mégis erőt bírtam venni magamon... Néhány perccel utóbb megismétlődött az érdekes jelenet, csakhogy ezúttal a „Queen" helyett a „French president" (francia elnök) tiszteletére."

Ugyanily tréfás hangon írja le Pál néhány nappal utóbb a yokohamai népünnepet, melyen a mikádót is látta.

Tréfás hangulata azonban már május havában komolyabbra vált. Egyre-másra aggasztó hírek érkeznek Kínából — írja; a tengerészek biztosra veszik, hogy csakhamar Pekingbe vagy környékére rendelik be őket.

Igy is történt. Pált is berendelték. Örömmel indult ezen utolsó útjára: remélte, hogy védelmére lehet a katolikus hitterjesztőknek, kiket legfőképpen fenyegetett a veszedelem. „Mily dicsőség volna — így kiáltott fel —, ha bármi módon is oltalmára kelhetnék hirdetőinknek vagy a kedves-testvéreknek! Lehet-e keresztény katonának szebb hivatása, mint a hithirdetők védelmezése?"

Tényleg ez a szép hivatás várt reá is. Parancsot kapott, hogy 75-ödmagával további intézkedésig Pekingbe siessen. Pekingbe érve, a szorongatott Petang védelmére küldték ki.

Igy került dicső rendeltetése helyére, hol oly nemes önfeláldozással s annyi sikerrel védelmezte a a keresztény hithirdetői telepet, míg a hadak legfőbb Ura el nem szólította, hogy megjutalmazza ifjú bajnokát.

II.

A boxerlázadás.

A boxereknek, Kína e vallási és politikai rajongóinak felkelése még néhány év előtt egész Európát izgatottsággal töltötte el. A mozgalom főbb részletei eléggé ismeretesek, úgyhogy bővebb leírásukba bocsátkoznunk céltalan volna.

Az egész mozgalom nem volt egyéb, mint a soká

lappangó s mesterségesen is szított nemzeti és vallási rajongás kitörése, mely féktelen dühvel vérengzett a „nyugat ördögei" — az európaiak — s az ezekhez szító bennszülött keresztények soraiban, míg az európai nagyhatalmak közbelépte az erőszakoskodásoknak véget nem vetett.

A vihar előjelei már az 1900. év tavaszán jelentkeztek. Egyre sűrűbben érkeztek a vészhírek Kína különböző részeiből. Májusban már hithirdetők és apácák meggyilkolásáról; keresztény menedékhelyek és árvaházak feldúlásáról is egyre jöttek tudósítások Pedig a vihar még csak ezután kezdett pusztítani igazában; a nyári hónapokban néhány hét alatt tönkretette évtizedek keserves munkájának eredményét s megújította a „mennyei birodalom" területén mindazon borzalmakat, melyekről az első századbeli keresztényüldözések története beszél.

Június első napjaiban a zendülés már Pekingben, az ország fővárosában is nyiltan kitört. Az éjszakák sötét csendjében fel-felhangzott az utcákon erre is, arra is a rémes „Sak-vei-ce!" (Öld meg a pokoli kutyákat!) kiáltás, s itt is, ott is egész csoport ordítozó boxert lehetett látni, amint az utcákon gyilkolva végigrohantak. A harci riadóba csakhamar belévegyült az elnyomott, kétségbeesett keresztény bennszülöttek rivalgó segélykiáltása; gyermekek sírása, asszonyok rémült jajveszékelése s a haldoklók panaszos nyögése verték fel a levegőt. A gyilkosok sorra felgyujtották a keresztények házait s irgalmatlanul lemészároltak minden keresztényt, akire rátaláltak. Az európai negyed épületei s a főváros különféle részein elszórt keresztény templomok és missziói intézetek voltak természetesen első áldozatai a boxerek dühének.

Június 15-én az európai követségek őrcsapatai — amerikaiak, angolok, oroszok, németek — körüljártak a városban, hogy a leégett templomok és házak romjai közt netán még élve lappangó keresztényeket megmentsék. A „Times" jelentései szerint ezek az őrcsapatok rémes dolgokat láttak. A romok és üszkös geren-

dák közt halomszámra feküdtek a holttestek, nők és gyermekek darabokra vagdalt testei, férfiak tetemei baromfi módjára megfosztva belrészeiktől, szemük kiszúrva, orrukon-fülükön megcsonkítva, összeégve, megkormosodva... A mészárlás még egyre folyt; az őrcsapatok egy sereg boxert rajtakaptak, amint éppen javában űzték véres munkájukat, rögtön agyon is lőtték valamennyit. Az őrcsapatokat kalauzoló keresztény kínaiak kiáltására innen is, onnan is százával kúsztak elő rejtekeikből a nők és gyermekek, kiknek sikerült a boxerek elől elrejtőzniök. Étlen-szomjan, halálravált arccal másztak elő s keresztet vetve irgalomért esedeztek. 1200-nál többet sikerült menedékházakba vinni. A megmentettek közül sokan annyira összeégtek, hogy övéik sem ismertek már rájuk.

Egyidejűleg a környéken is mindenfelé dúlt a harc. A legyilkolt hívek számát csak a pekingi apostoli helynökség területén 15.000-re tette Mgr. *Favier*, a Petang püspöke. Nagyrészüket felszólították a boxerek, hogy mondjanak le keresztény hitükről s akkor életben maradnak; csak vagy 2 százalék mentette meg életét hitehagyás által; a legtöbben azonban állhatatosak maradtak s hitükért bátran szenvedtek többnyire kínos, kegyetlen halált.

A kínai hatóságok, melyek titokban egy malomban őröltek a zendülőkkel, ujjukat sem mozgatták meg a mészárlás megakadályozására. A vérengzés legborzalmasabb óráiban több császári herceget s magasrangú hivatalnokot lehetett az utcákon gyaloghintóban látni, amint körülhordoztatták magukat, hogy a véres jelenetekben gyönyörködjenek.

Az európai csapatoknak csak hónapok mulva sikerült a lázadást leverniök: addig a keresztény telepek a maguk csekélyke erején kívül csak a hevenyében odarendelt maroknyi tengerész őrcsapatok segítségében bízva kísérelhettek meg némi elkeseredett ellenállást.

E telepek közé tartozott a Petang is.

Mgr. Favier, a Petangban székelő püspök és apos-

toli helynök az ostrom egész lefolyásáról pontos naplót vezetett, mely az irgalmasnővérek főnöknőjének feljegyzéseivel, valamint Pichon francia nagykövet naplójegyzeteivel tökéletesen megegyezik. Ez a napló oly megható közvetlenséggel és egyszerűséggel számol be röviden és vázlatszerűen az ostromoltak szenvedéseiről, küzdelmeiről, hogy alig tehetünk jobbat, mintha e naplójegyzetek nyomán egyszerűen végighaladunk az ostrom rémnapjain.

III.

A Petang ostroma.

A Petang lakói jókor észrevették, hogy a boxerek merényletei ellenében a kínai rendőrség vagy rendes katonaság védelmére nem számíthatnak.

Mgr. Favier naplója már május 30-án feljegyzi, hogy a kínai katonaság a vasúti épületeket lángba borította, nyilván azon szándékkal, hogy ezzel az európai segédcsapatok megérkezését megakadályozza. Az európai hatalmak követei — folytatja a napló — eredménytelenül emelnek óvást, követelődzéseikre választ is alig kapnak. Ugyanekkor újabb szállítmányok érkeznek a városba: a katonaságot új lövőkészlettel látják el.

Még ugyanazon nap estéjén — írja tovább a napló — apró vörös léggömbök szállnak fel a levegőbe s lebegnek el a város fölött. Ez a boxerek szokásos jeladása titkos éjjeli összejöveteleikre.

Másnap, 31-én hét keresztény telep leégését jelenti a távíró.

Az orosz és francia követek erélyes fellépése következtében Taku-ban a francia és orosz tengerészcsapatoknak sikerült partra szállniok. 75 francia, 75 orosz, 75 angol, 40 olasz, 22 japán és 60 amerikai van útban Peking felé vasúton. Egy jobbérzelmű mandarin jelenti a püspöknek, hogy a császárné nem állhat ellen az európaellenes mozgalomnak; a jóérzelmű mandari-

nokat részint elbocsátották, részint kényszerítették, hogy maguk mondjanak le.

Június 1-én menekülők jönnek s újabb borzalmakat jelentenek: egy közeli misszió telepet feldúltak a pogányok; az apácák s az árva gyermekek kardélre kerültek, csak kevésnek sikerült megmenekülnie.

Este 30 francia tengerész érkezik meg, kiket a francia követ küld a Petang oltalmára. Vezérük, Henry tiszthelyettes a következő napokon szemlét tart a misszió telep egész területén s a fontosabb helyeken azonnal őrséget állít fel. Kijelenti, hogy az 1400 méter hosszúságú falkerítés megvédelmezése maroknyi csapatával roppant nehéz feladat, de azért elszántan vállalkozik rá s azonnal megejti a legszükségesebb intézkedéseket. Elhatározzák, hogy támadás esetén a védelem középpontja s a közös végső menedékhely a templom lesz, mely a misszió telep közepén áll. A Petang létszáma: 70 európai, beleszámítva a hithirdetőket és apácákat is, bennszülött keresztény pedig vagy 1000 férfi és 2200 nő és gyermek.

Közben táviratok jelezik, hogy a keresztények mindenütt menekülnek a boxerek elől; a Pei-ho folyó vizén pedig sűrűn úsznak alá a meggyilkolt keresztények testei.

Magában Pekingben erősen folyik a készülődés; sáncokat és védőfalakat emelnek, fegyvereket, eleséget s lövőkészletet szállítanak mindenfelé. Június 5-én este az olasz követ, Salvago márki 10 olasz tengerészkatonát küld a Petangot védő csapat gyarapítására. Ezeket Henry a püspökkel egyetértve az irgalmasnővérek lakosztályának védelmével bízza meg. Egy órával utóbb a kínai fővárosi parancsnok jön látogatóba s biztosítja a püspököt, hogy nincs mitől félnie; a boxerek nem merik a Petangot megtámadni. Nevetséges hitegetés! Henry egyre újabb védelmi műveket emeltet, erősítésekről gondoskodik; azonkívül próbahadgyakorlatokat tart.

Éjente minden oldalról lángban álló falvak fénye festi vörösre az eget.

A követségekhez még szabad az út. Június 10-én Favier püspök meglátogatja a francia követet; itt is mindenkin meglátszik az izgatottság, főleg amióta Tunfu-szián tábornok egész hadosztálya nyiltan egyesült a felkelőkkel. Reménylik azonban, hogy Seymour tábornok felmentő serege, mely Tiencinből jelentette elindulását, még idején megérkezik. — Este 8 órakor a távíró nem működik többé; a boxerek elvágták a vezetődrótokat. Rossz jel s magában is nagy csapás!

Június 11-én a templom tetejéről ismét tüzet látni; az európaiak nyaralói lángban állnak a Pekingtől nyugatra elterülő dombokon. 9-kor a „sárga város" falai mentén számtalan boxercsapat vonul el zászlósan, fegyverben. A Petang védői is fegyvert ragadnak. A követségből üzenik, hogy Seymour még nem jött meg, de még mindig reménykednek közeledtében. A kínaiak a boxerek fővezérét, Tuan herceget több hasonló érzelmű mandarinnal megtették a Cunglijámen (külügyi bizottság) tagjaivá; ami szintén igen rossz jel. Délután 5 óra tájban kínai katonák a város déli kapujánál legyilkolják a japán követség egy titkárát, aki a várva-várt felmentő seregnek elébe akart menni. Ennek nyomában óriási az izgatottság. A boxerek nem engedik ki többé az európaiakat a házaikból.

A követség június 13-án arról értesül, hogy Seymour már csak 60 kilométernyire van Pekingtől. Délben újabb gyilkosságokat jelentenek. Az éjszaka is nyugtalan; mindenfelől harci üvöltés és a gyilkosok lármája hangzik fel, mindenfelé rémes lángoszlopok lobognak az éjben. Az asszonynép jajgatva menekül a templomba. Esti 1/210 -kor a Tungtang (keleti misszió) felől is feltörnek a lángok, a szép Szent József-templom tűzben áll. 10 óra felé a boxerek a Petang nyugati részén gyülekeznek; kürtjeik egész éjjel fújják a riadót. Egyébként közvetlen közelünkben semmi különös.

14-én a követségekkel is megszakad az összeköttetés; a Petang tehát el van zárva s már most magárahagyottan áll. Félórával éjfél előtt a Szeplőtelen Fogantatásról elnevezett régi szép székesegyházból is

feltörnek a lángok; a Nantang (déli misszió) összes épületeit: a hithirdetői lakást, az iskolát, kórházat és árvaházat mind elborítja a tűzvész. Rémes látvány!

Éjfélkor dél felől ágyú- és puskadörgés hallatszik. Seymor érkezett-e meg talán? — kérdezgetik egymástól a Petangba zárt keresztények. Az aggódó kérdésre azonban más felelet nem hangzik fel, mint a boxerek rémes üvöltözése: „Sa-Sa!" Öljetek, öljetek! „Sáósáó!" Gyujtogassatok, gyujtogassatok! Az őrség egészen hajnali 2 óráig harcrakészen áll helyén. Az ellenség azonban támadás nélkül eloszlik.

Június 15-én az apácák megáldoznak s elkészülnek a halálra. 8 órakor szökevény keresztény jön s hírül hozza, hogy Nantang (déli misszió) személyzete, a hithirdetők, laikus testvérek és apácák szerencsésen elmenekültek a követségbe; egy csapat önkéntesnek merész vállalkozása mentette meg őket. Dél felé a hétfájdalmú Boldogasszony templomának tornya balsejtelmű tűzfényt vert vissza. 3 órakor hírvivő érkezik a követségtől Pichon és P. D'Addosio leveleivel; ezek szerint felmentő seregről szó sincs; a boxerekkel harcok folytak; a Tungtang plébánosát megölték; számos keresztény egy jóérzelmű kínai herceg palotájában talált oltalmat. 7 óra tájban nagy seregekben jönnek a boxerek messziről dél, kelet és nyugat felől a Petang felé; mire az apácák, gyermekek s asszonyok a székesegyházba menekülnek. 8-ra jár az idő, mire a boxerek megérkeznek; egy lovas láma (budhista pap) a vezetőjük; mögötte egy nagy vörös lobogó leng, ekörül pedig vörösbe öltözött fiatalemberek haladnak, babonás rajongók, akik illatos gyertyákat égetnek s varázsszereikkel „megsebesíthetetlenekké" teszik magukat. Zárt tömegben közelednek dél felől a templom bejárata felé. Henry parancsnok nyugodtan áll helyén; embereit csatasorba állítja s aztán bevárja, míg a boxerek vagy 200 méternyi közelbe jönnek. Ekkor hirtelen sortüzet vezényel, s a következő pillanatban a „megsebesíthetetlenek" közül vagy félszáz ott fetreng a porban, saját vérében. Az ezrekre rúgó támadó csa-

pat ezen a váratlan fogadtatáson megrémülve, gyáván meghátrált, ami a franciákat viszont még nagyobb bátorságra tüzeli. Henry azonnal kirohanást intéz a hátrálókra s 5 kardot meg egy lándzsát ejt hadizsákmányul. A boxerek dühükben nekiesnek a Petanggal szomszédos házaknak s felgyujtják azokat. A Petang védői vizes pokrócokkal és tüzifecskendővel védekeznek; szerencsére a szél is megfordul, s a boxerek a hozzájuk csatlakozó rablócsőcselékkel egyetemben vad ordítással kénytelenek távozni.

A kis védőcsapatot az első ütközet e győzelmes sikere s az ellenség gyáva viselkedése új hévvel tölti el. Az éjszakai őrtállást a falakon a keresztény kínaiak vállalják magukra, akiknek azonban egész fegyverzete 500 lándzsából és csak 7—8 ósdi puskából áll.

Június 16-án egy menekülő újabb mészárlásról hoz hírt. A misszió gabonaszállítója nem akar többé élelmiszert közvetíteni, mert a boxerek halállal fenyegetik érte. Délután óriási tűzvész dühöng; a boxerek felgyujtották a keresztények házait s minden kereskedőboltot, mely európai árucikket tart raktáron. Este 5-kor jelentik a követségből, hogy Seymournak még most sincs nyoma. Késő este vagy 300 kínai katona és számos boxer kezdi ismét ostromolni a Petangot; Henry emberei keményen védik állásaikat. A nők és apácák a templomban töltik az éjszakát folytonos halálos aggodalom s a gyermekek rémült rivalgása közt.

Kora hajnalban ágyúk zúgása és puskaropogás hallatszik a követségek felől. A boxerek egész nap körülözönlik a Petangot; néhány elszánt keresztény kémszemlére indul; csakhamar hírül is hozzák, hogy az előző napi tűzvészben 2000 lakóház és 26 nagy kínai bankház lett a lángok martaléka.

Június 18-án a Petang védői észreveszik, hogy az ellenfél a déli oldalon ágyúkat vontat fel; sietve néhány védművet állítanak fel a veszélyeztetett helyeken. Maga a boxerek vezére, Tuan herceg is közel van. A hirtelen beállt zuhogó záporeső azonban meg-

hiusítá a támadást. A következő nap is nyugodtan telik el; csak azon újabb rémhír érkezik, hogy P. Doré, a Szitang (nyugati misszió) plébánosa, és vele 20 keresztény egy szobában elevenen elégett.

20-án egy kereszténynek sikerül átlopódznia az ostromlók sorain; ez aztán hírül hozza, hogy a német követet meggyilkolták, midőn útban volt a Jámen felé, s hogy a többi követet is felszólították a főváros elhagyására. Másnap egy bátor keresztény Pichon francia követtől névjegyet hoz azon tudósítással, hogy a követek valamennyien az angol követségbe menekültek; a német követ valóban elesett s titkára megsebesült; az osztrák-magyar követségi épület is üres és lángokban áll; Peking elhagyására gondolni sem lehet. „Készüljünk az utolsó útra — így végződött e levél —; bár minden reménységgel még nem kell felhagynunk."

A Petang lakói csak később tudták meg nagy rémületükre, hogy ugyane válságos pillanatban Henryhoz is parancsot intézett fölebbvalója, Durcy tengerészhadnagy, azon értelemben, hogy a Petang védelmével azonnal hagyjon fel és késedelem nélkül térjen vissza.

Ha ez a parancs célhoz ér, a Petangba zárt 3000 keresztény felkoncoltatását eredményezte volna menthetetlenül. Gondviselésszerű fordulat következtében azonban szerencsére nem jutott az ifjú parancsnok kezébe, kire a misszió szorongatott lakóinak ugyancsak szükségük volt; hiszen a rémnapok voltaképpen még csak ezután következtek.

IV.

A rémület napjai.

Az ostromlottak természetesen nem mulasztották el az isteni segély kérését sem. Június 22-én, a Szent Szív ünnepén, miként a napló feljegyzi, a püspök közös istentiszteletet tartott, ünnepélyes felajánlással az isteni Szívhez.

Alig kezdődött meg a szent cselekmény, egyszerre

csak a templom keleti ablakán keresztül ágyúgolyó vágódott be a templomba. Egy asszony azonnal holtan rogyott össze. Elképzelhetni, mekkora ijedelem keletkezett e percben. A nép jajgatva tódult a nyugati oldalkápolnák s a sekrestye felé. Ugyanakkor odakünn egyszerre irtózatos tüzelés indult meg: 14 Krupp-ágyú ontotta a misszió épületeire a golyót és kartácsot. A pusztítás e nap folyamán óriási volt. Délután 3 óra tájban oly hevessé fokozódott az ágyúzás, hogy mindenki a legvégsőtől tartott.

Öt óra tájban végre egy kínai ágyú egészen a bejárat elé állt s 300 méternyi közelből kezdte súlyos, tömör golyóit a homlokzat és főbejárat felé ontani. A Petang védői érezték, hogy minden kockán forog, s azért négy elszánt tengerész 30 derék kínaival egyetemben kirohanást kísérlett meg. Veszedelmes vállalkozásuk szerencsésen végződött: sikerült az ágyút elfoglalniok. Már most legalább ágyúja is volt a Petangnak. A kitörés a boxereket hátrálásra kényszerítette: még egyszer megpróbálták a déli épületek lángbaborítását, azután elosontak. De a Petang veszteségei is nagyok voltak e napon: 3 keresztény férfi elesett — kettő a kirohanás alkalmával, — többen megsebesültek s főleg az épületekben okozott óriási károkat az ellenség tüzelése. Ezen az egy napon nem kevesebb, mint 530 ágyúlövés esett, s ha a kínai tüzérség csak kissé is értene a mesterségéhez, a Petang ez ostromot bizonnyal nem éli túl. Igy csak azt érték el, hogy rosszul irányzott lövedékeik a templom homlokzatát, a tornyokat és ablakokat rémségesen szétlőtték.

A következő éjszaka elég csendesen telt el, de másnap reggeli 9 órakor újra megindult az ágyúzás és csak délután 4 órakor szűnt meg. Az ostromlottak 360 ágyúlövést számláltak meg. A kár azonban aránylag csekély volt: senkisem sebesült meg; de óriási örömriadalt keltett az ostromlók soraiban, midőn egyik ágyúgolyójuk a székesegyház tetejéről a gyönyörű nagy márványkeresztet ledöntötte s darabokra zúzta.

A következő napokon hasonlókép folyt a Petang

lövetése, azon különbséggel, hogy az ellenség főleg észak felől támadott s az irgalmasnővérek lakosztályát törette. Henry a maga emberei közül még 10 katonát küldött az olasz tengerészek támogatására, akik mármár lövőszerükből is kifogytak. Néhány jól célzott sortűz 750 méternyi távolságból végre elhallgattatta az ellenséges ágyúk bömbölését. Az ostromlók közül vagy ötven elesett, a többi megfutamodott. Az ostromlottak új bizalomal teltek el; a hű vitézek bátorsága és Istenbe vetett bizalma mindannyiszor új erőt és bátorságot öntött a kínai keresztényekbe, de a hithirdetők és apácák szívébe is. Lélekemelő látvány volt valóban, mily hősi halálmegvetéssel rohantak a derék olasz és breton fiúk a tűzbe s mily nyugodtan dobták oda ifjú életüket a halálos veszedelembe a többiek megmentéséért. Valahányszor egy-egy rohamot sikerült visszaverniök, mindannyiszor gyermekded áhítattal térdre borultak s egy Ave Mariá-t mondtak el; aztán „Evviva la Madonna! Evviva la Francia! Evviva l'Italia!" kiáltással ismét a harcba elegyedtek.

A boxerek hadicsellel is iparkodtak a petangbelieket kelepcébe ejteni; így pl. a közeli házak teteire itt is, ott is szalmabábokat állítottak. A Petang parancsnoka azonban túlságosan esetlennek találta a cselt és szigorú parancsot adott, hogy az amúgy is szükében levő lőport senki ok nélkül ne vesztegesse. Komolyabb veszélyt okozott, hogy a határos császári kert falai mögött állványokat emeltek s onnan kezdtek a misszió területére lövöldözni. Valóságos golyózápor borította el a Petang udvarait, a rossz célzás folytán szerencsére nagyobb kár nélkül. — A követség tájékáról esténkint ismét heves tüzelés hallatszott.

Június 27-én a boxerek ismét heves támadást intéztek s a tengerészek újabb kirohanással verték vissza őket. Néhányan megsebesültek a franciák közül, viszont azonban számos elvetett fegyvert sikerült hadizsákmányul ejteniök.

Éjszaka a támadóknak pokoli ötletük támadt: gyujtó nyilakat és tüzes bombákat lőttek a főkapura s

ugyanakkor két vizifecskendővel petróleumot ontottak reá. A golyózáporban ugyancsak nehéz feladat volt a tűzveszély megakadályozása. Henry e szörnyű éjszakán ismét kitüntette magát. Kis védőcsapatunk — jegyzé fel ez alkalommal a püspök — egyszerűen csodákat művel: elszánt hősiesség csodáit. A derék fiúk valamenynyien kis keresztet és Mária-érmet viselnek mellükön. Isten oltalma szemmel látható. „Az egész veszedelmes éjjeli munka csak két sebesüléssel végződött."

Előre lehetett látni, hogy a következő éjszakán az ellenfél megújítja támadását. Így is lett. A sötétség beálltával heves tüzelés indult meg; egy-egy percben 42 lövést is számláltak. A petróleumos fecskendők 30 méternyi közelből egészen elborították a gyúló anyaggal nemcsak a főkaput, hanem még a védő legénységet is. Henry elkeseredve kirohanást intézett, mely meglehetősen sikerült: sok boxer elesett, a többi meghátrált. A két fecskendő, benne még vagy 60 liter petróleum, jó sok lőpor, golyó s egy láda ruhanemű lett a bátor franciák zsákmánya, akik az elfoglalt tüzelőanyagot most már arra használhatták fel, hogy felgyujtottak néhány közeli házat, melyek mögül a boxerek tüzelni szoktak.

A következő nap Szent Péter és Pál apostolok ünnepe és Henry nevenapja volt. A püspök arra használta fel ezt az alkalmat, hogy valamennyiük életének hősi oltalmazóját, a derék fiatal parancsnokot hálásan üdvözölje s eddigi fáradozásaiért mindnyájuk nevében köszönetet mondjon neki.

Henry meghatottan felelt. Meglátják, uraim — így végzé szavait szilárdan, — a Petang megmenekül, de egynéhányan közülünk természetesen itt fognak maradni a küzdőtéren. Részemről dicsőségesnek tartanám, ha ilyen nemes szolgálatban áldozhatnám fel életemet; hiszem, a jó Isten viszont megnyitná érte nekem is a mennyországot. De addig bizonyosan nem szólít el az Isten, amíg reán szükség van." A püspök arra kérte még, vigyázzon drága életére s ne tegye ki magát annyi halálos veszedelemnek. Az ifjú hős azonban katonás

rövidséggel s halálmegvető nyugalommal válaszolta: „Jó példát adni kötelességem."

Nagy fájdalmat okozott Henrynek e napon egyik leghívebb bajtársának eleste, ki az utolsó napok heves küzdelmeiben súlyos sebeket kapott, s kit az ápoló irgalmasnővérek minden igyekezete sem menthetett meg a haláltól. Sebeiben rák fejlődött; orvos vagy sebész nem volt jelen, s a derék katona másnapra kiszenvedett, miután a szentségeket nagy áhítattal felvette. Bajtársai az időközben megújult golyózápor közepette temették el ugyanaz nap este. „Bár halt volna meg inkább közülünk akár száz, mint ez a vitéz francia!" — így sóhajtoztak a kínaiak.

30-án dél felé egymásután 12 nagyobbszerű bomba pattant szét a Petang fölött. Egyszerre minden elcsendesedett, s a császári kertekben egy magas tornyon vagy húsz igen előkelően öltözött egyén tűnt fel. Valószínűleg a császárné, Tuan herceg és egyéb udvari előkelőségek lehettek, akik nyilván a Petang lövetésének eredményeit akarták megszemlélni. A püspök csak nagy nehezen birta visszatartani a francia tengerészeket, hogy a magasrangú nézőközönséget néhány jól célzott sortűzzel ne üdvözöljék. A tréfának veszedelmes következményei lehettek volna.

Már most tehát július is elközelgett, s a felmentő sereg még mindig nem jött meg. Az eddigi sanyarúságon kívül pedig még egyre újabb csapások szorongatták a Petang lakóit: az élelmiszerkészlet ijesztő módon aláapadt, éhínség jelentkezett, s egymásután le kellett vágni az igavonó állatokat: szamarakat, öszvéreket és lovakat; a gyermekek közt pedig himlő ütött ki, mely nemsokára naponkint 7—8, később 15 és még több áldozatot ragadott el. Hozzá a hőség is elviselhetetlenné lett s bár egy-egy zivatar rövid időre lehűtötte is a levegőt, ezek a zivatarok még nagyobb aggodalmat okoztak, amennyiben félő volt, hogy már most beáll az esőidőszak, s akkor az utak járhatatlanokká lesznek; ez esetben a végső reménység — a felmentő sereg megérkezése — szintén semmivé foszlik.

De a veszedelem ezúttal is találékonnyá tette az embereket. A kínaiak a fák leveleiből, gyökereiből és héjából valami nyomorúságos főzelékfélét készítettek. Néhány keresztény órás, kik a veszedelem elején szintén a Petangba menekültek, megpróbálta valamikép értékesíteni a tudományát a védelem céljára: s valóban csakhamar sikerült hasznavehető Lebell- és Mauser-féle töltényeket készíteniök. Ezzel legalább annyira-menynyire meg volt oldva a lőszerkérdés is. Amaz emlékezetes Jézus-szíve ünnep óta ágyúja is volt a Petangnak; ugyancsak hasznát is vették főleg az apácák épületeinél melyek az ellenség tüzéri támadásának különösen ki voltak téve.

Az éhinség veszedelme azonban mind fenyegetőbb alakban lépett fel, s azért július 6-án megmérték a még meglevő élelmikészletet. A rizs és gabona még húsz napra nyujtott elegendő táplálékot, egy személyre napjában fél kilót számítva. A húsz nap elteltével aztán vagy megjön a segítség, vagy mindennek vége.

A támadók nem fogytak ki ötleteikből. Egy délután sajátságos suhogó zörej hallatszott a templomtető fölött. A zörejt egy igen különös gyujtófegyver okozta: több félméter hosszúságú erős rézcső, háromélű heggyel, másik végébe negyedfél méter hosszúságú égő fanyél volt tűzve. Ez a tűzhajító dárda. Természetesen igen veszedelmes jószág, mert épp oly könnyen hatol át bármely cseréptetőn, mint akár a tömör ágyúgolyó, s a padlás farészeibe fúródva igen könnyen tüzet terjeszt. A boxerek főigyekezete egyáltalán odairányult, hogy a Petang épületeit tűzbe borítsák; a következő nap kora reggelén is ebben mesterkedtek. Az említett égő dárdákon kívül egész tüzes serpenyőket hánytak a Petang épületeire — szerencsére ismét tűrhető ügyetlenséggel. Azonban így is vagy kétszáz ponton sikerült tüzet gerjeszteniök a tetőkön s a házak közt. A Petang lakóinak ugyancsak talpon kellett lenniök. Dolgozott is mindenki, aki csak épkézláb volt: európai és bennszülött, férfi és nő: mind sürgött-forgott; ki vizet húzott, ki vödröt cipelt, ki oltott; hordó, fürdőkád, kútvödör,

fecskendő, csáklya — mind fontos szolgálatot tett. Valóban mindannyiszor sikerült is a tűz tovaterjedését megakadályozniok. Henry maga mindenütt ott volt: lelkesített s intézkedett. Közben az ellenség ágyúzni is kezdett; az egyik legelső bomba darabokra tépte a kínai tűzmestert, ki az elfoglalt ágyút kezelte. A tüzelés egész nap tartott: 360 ágyúlövés esett e napon: a gyújtódárdákat nem is számítva. Ez volt az egész ostromidő egyik legborzalmasabb napja. Ketten ismét elestek, többen megsebesültek; az irgalmasnővérek lakosztálya pedig, a Jen-ce-tang, irtózatos állapotba jutott: a tetők csaknem teljesen lehordva, a padlatok legtöbbhelyütt beszakadva, ajtók s ablakok darabokra törve...

Másnap, július 8-án Henry a kora hajnali órákban hamarosan kijavíttatta az előző nap legjelentékenyebb pusztításait. Kilenc óra tájban újból megindult a boxerek részéről a tüzelés és gyujtogatás. Az ágyúgolyók a templom óratornyát teljesen szétlőtték. Több keresztény megsebesült. A csüggedés egyre általánosabb lett, főleg midőn az ellenség három oldalról: dél, észak és nyugat felől egyszerre kezdett támadni.

Igy folyt az izgalmas élet-halálharc a következő napokon is.

Az általános rémület és fejetlenség közepett, mely főleg a nőket és gyermekeket elfogta, csak a jó apácák tanusítottak bámulatraméltó lelki erősséget, s bár a folytonos izgalomtól maguk is csak alig éltek, mégis mint valóságos őrzőangyalok működtek mindenütt, ahol rájuk szükség volt: vigasztalták a kétségbeesetteket, bátorították a rémüldözőket, csitítgatták a jajveszékelő gyermekeket. A nők és gyermekek állapota valóban szomorú volt. Tehetetlenül, egész testükben remegve kuporodtak le egy-egy sarokba részint a templomban, részint a mosókonyhában, s ha időnkint egy-egy bomba pattant szét közelükben, vagy golyó fúródott a falakba, szörnyű rémülettel, sikoltozva futottak ismét szerteszét. Maga a püspök is csak nagynehezen birta izgatottságát leküzdeni, midőn pl. egy alkalommal

az ablakon át golyó fúródott az ágyba, melyen ő csak néhány perccel előbb nyugodott.

Annál merészebb hidegvérűséggel forgolódott a harctéren a segédpüspök, Mgr. Jarlin (azóta a megboldogult Mgr. Favier utódja a jekingi apostoli helynökségben), ki Henrynek a védelem vezetésében leghívebb társa lett. Ő is halálos veszedelemben forgott többször; egyszer pl. kalapját lőtte le fejéről az ellenség golyója. Hasonló rettenthetetlenséget tanusított az irgalmasnővérek bátor főnöknője, *Jaurias* nővér, ki a halálos félelem, éhinség és ragályos betegség borzalmai közt kimondhatatlan erőfeszítések árán lankadatlanul végezte az irgalmasság testi és lelki cseleketeit. Mint egy vigasztaló angyal járt-kelt éjjel-nappal pihenés nélkül a gyermekek, nők, betegek és sebesültek közt: vigasztalt, ápolt, gyógyított s enyhítette maga körül a tengernyi testi-lelki kínt. Henry mellett ő érdemli meg leginkább a „Petang hőse" címét, aminthogy Henryhez hasonlóan ő is életével adózott hősies önfeláldozásaiért; a roppant erőfeszítések következtében a Petang felmentése után azonnal összeroskadt s néhány nappal utóbb meghalt.

V.

A kétségbeesés szélén.

Ha eddig is rémes volt a Petang lakóinak és védőinek helyzete, még veszedelmesebb és félelmesebb dolgok vártak rájuk ezután.

Július 11-én délután 2 óra tájban irtózatos robbanás döreje rázkódtatta meg a Petang összes épületeit, s a Jen-ce-tang területén vagy 30 méter magasságú füst- és poroszlop emelkedett az ég felé. Rémülten rohantak a védők a színhelyre. A boxerek aláásták a falakat s a Jen-ce-tang egy része a levegőbe repült.

Szerencsére az akna nem volt elég hosszú, s így legalább a főépületekben nem esett nagy kár. A felrobbant akna egy embert megölt, többeket megsebesített. Egy golyó kevéssel utóbb azon szobába hatolt be,

melyet a nővérek éppen elhagytak; egy gránát a kápolna tetején át a padokra zuhant, melyeken az apácák csak éppen az imént térdeltek. Az éjszaka folyamán Henry embereinek sikerült a boxerek néhány erődítményét a bennök hagyott fegyverekkel és petróleumos hordókkal együtt felgyujtaniok.

A következő napokon a hajnali órákat szorgalmasan arra használták fel, hogy az esetleg megkezdett ellenséges aknák után kutattak. Néhányra valóban rá is akadtak már a gyujtószerszám s a rézdróttekercsek is készen álltak. Ezentúl tehát meg kellett kettőzni a munkát, a nappalt harcban töltve, még éjjel is csak alig gondolhattak pihenésre: aknákat kellett nyomozniok s ártalmatlanná tenniök. S valóban alig telt el éjszaka, melyen egyetlen egyet fel nem fedeztek volna.

Elképzelhetni, micsoda keserves vergődés, mily emberfölötti munka volt ez. Emellett a harc is megkövetelte áldozatait: egyre újabbak estek el vagy lettek sebeik folytán harcképtelennekké. Pedig soká tartott, míg egy-egy sebesült letette a fegyvert; úgy pl. három tengerésznek a szemébe fúródtak a szétlőtt téglaés kődarabok, de azért a harcot mégsem hagyták abba: a fájdalommal nem törődve úgy küzdöttek tovább félszemmel.

17-én váratlanul teljes nyugalom állt be. Ez volt az egész ostromló legbékésebb napja. „Mi lehetett készülőben? — kérdi e napon Mgr. Favier naplója csodálkozva.

Csak hellyel-közzel dördült el egy-egy lövés, mintegy kivételképen. Egy golyó éppen a püspök és segédpüspök között zúgott el s aztán egy keresztény asszonyt ölt meg.

A francia tengerészek e napon kilencnapi ájtatosságot kezdtek Bretagne védőasszonya: Szent Anna tiszteletére; Henry maga fogadalmat tett.

18-án ismét szorgalmasan kutattak újabb aknák után, minthogy az utóbbi napokban tompa földalatti ütéseket hallottak a Jen-ce-tang területén. Azonban nyomra sem akadtak.

Déltájban igen gyanús előjelek mutatkoztak. A lámák közeli pagodájának lakói elhagyták lakásukat s vagy 50 szekéren ládákat, csomagokat, katonákat s boxereket szállítottak el. Mit jelenthet mindez?

A talány megfejtését este 5 órakor megadta az irtózatos dördülés, melyet egy akna felrobbanása okozott. A robbanás a Jen-ce-tang épületeinek egész nyugati felét hatalmas romhalmazzá változtatta. Egy marista szerzetes, ki az ellenakna munkálatait vezette, 40 munkással éppen azon a helyen dolgozott, hol a robbanás történt; közülük 25-en azonnal holtan terültek el a romok közt, a többi megsebesült. Öt olasz tengerészt egy bezuhanó kamra temetett el s társaik csak nagy nehezen menthették ki őket.

A robbanásra következő percben a védők a legvégsőre készen rohantak fel a rombadőlt falakra, hogy a törmeléken esetleg betörő ellenségnek útját állják. Különös! az ellenség nem is gondolt arra, hogy a robbanás okozta zűrzavart s a falakon ütött óriási rést előnyére felhasználja.

A rémület a nők és gyermekek sorában a roppant katasztrófa következtében határtalanná fokozódott. Mint a megriadt nyáj, őrült halálfélelemben futottak-rohantak össze-vissza. Többen megőrültek e napon. A folytonos veszély tudata, a folytonos aggodalom, hogy minden pillanatban új akna robbanhat fel, anélkül, hogy tudni lehetne, hol? — Jaurias nővér szerint az ostrom tartama alatt kiállt összes kínok közt a leggyötrelmesebb volt.

Még jóformán el sem múlt az az idegbénító izgatottság, melyet a nagy akna felrobbanása okozott, midőn másnap máris újabb földalatti ütésekről jött jelentés a Jen-ce-tangból. A megrémült benszülötteket csak a legnagyobb üggyel-bajjal lehetett rávenni, hogy a helyszínére siessenek s az ellenakna munkálataiban résztvegyenek; az ijedelem egész testi-lelki erejüket megbénitotta. Percről-percre halálát várta valamennyi.

S mintha még mindez nem lett volna elég, új aggodalmat okozott az élelmiszer-kérdés. Igen takarékosan

élve két hétig még elhúzhatták valahogyan, de azontúl már csak kettő közt választhattak: az éhhalál és felkoncoltatás között.

Egy-két keresztény, kit az éhség ösztönzött, elszántan kilopózott, hogy egy közeli boltból élelmiszert hozzon; de boxerek akadtak útjukba, s szegényeknek így üres kézzel kellett visszatérniök. Az éhségen kívül a hőség is egyre emelkedett. A számos temetetlen holttest erős rothadásnak indult; a levegő pestises bűzzel telt meg. A gyermekeknek körülbelül fele betegen feküdt az épületekben szanaszét. Az ellenfél, úgy látszott, észrevette az ostromlottak ínségét s ezért hogy az élelmezést megakadályozza, éjjel sem hagyta abba a tüzelést.

A tengerészek naponkint apadó számának kiegészítésére időközben a maristák s még fel nem szentelt papnövendékek léptek sorompóba, kik időközben hamarosan megtanulták a fegyverforgatást. Szükség is volt rájuk: a boxerek és katonák mindig újabb csapatokkal bővültek.

Július 23-án vagy ezer boxer és egyéb ostromló iparkodott átmászni a kerítés falain. A védők kitünően célzott lövései vagy 200-at lelőttek közülük, mire a többi is visszavonult a felek közeléből. Ekkor ismét a főkapura támadtak s Mauser-fegyverük a homlokzatát valóságos golyózáporral borította el. A sok ezer golyó azonban szerencsére egyetlen-egy emberéletet sem oltott ki. A boxereket és Tuan herceget ugyancsak boszszanthatta, hogy a Petang védői az ostromlók soraiban több előkelő pártvezérüket lelőtték, többek közt két mandarint is. Dühükben egész lövőszer-készletüket kilőtték, úgy, hogy ennek következtében a másnapi támadás a petangbeliek nagy örömére elmaradt. Támadás helyett a boxerek ismét gyermekes cselhez folyamodtak: egy sereg lámát különös, tarka öltözetbe bujtatva nagy francia zászlóval indítottak útnak a Petang felé. Az otromba cselvetés a Petang lakóit a helyzet komolysága dacára megnevettette. Esténkint a templom tetejéről számtalan apró, színes lampiont lehetett látni a

város falain; nappal színes zászlók lobogtak a lampionok helyén. Vigasztaló és biztató jelnek tűnt fel, hogy a követségek tájékáról is időnkint mintegy jeladásul tűzkígyók repültek a magasba.

Az ostromlottak reménysége újjáébredt, midőn végre valahára a távolból ágyúdörejt hallottak, éppen dél és kelet felől, amerről a felmentő sereget várták. Vajjon valóban az európaiak közelednek-e? Igy kérdezgették egymástól aggódva s reménykedve. Az ágyúdörgés többször megismétlődött s utóbb egész órákon s napokon át folytatódott.

Nyilván az ellenfél is tartott a felmentő sereg megérkezésétől, mert július utolsó napjaiban valósággal megkétszerezte erőfeszítéseit, hogy a Petangot bevegye. Időnkint oly fékevesztett, esztelen hevességgel lövették a Petangot, hogy ismételten egész lövőkészletük elfogyott. Ilyenkor minden elképzelhető lövőanyaggal, közte jókora kődarabokkal töltötték meg ágyúikat.

28-án egy ágyút egészen száz méternyi közelbe vontattak a Jen-ce-tang elé. Komoly veszedelem fejlett volna a dologból, ha tengerészek néhány kitűnően célzott sortüze vissza nem tereli a vakmerőket.

A tüzeléssel éjjel sem hagytak fel. Száznál több tömör golyó érte a Petang területét körülbelül naponként. 29-én ismét elesett több keresztény. A misszió lőrései teljesen hasznavehetetlenekké lettek, az ellenség golyói valamennyit szétlőtték. „Egyáltalán nem foghatom fel — írja e napon Jaurias nővér, — miként állhat még csak egyetlen lépésnyi fal is!"

A hőség közben egyre tikkasztóbb lett; az élelmiszerek hiányát is mind kínosabban érezték. A nyomor legfőbb fokra hágott, s éppen ekkor következett be a nap, mely a Petang lakóira minden eddiginél fájdalmasabb csapást mért.

VI.

A végső küzdelem.

„Az egész ostromidő alatt csak egyetlenegyszer sírtunk, — írja Mgr. Favier — s ez a nap július 30-a volt.

Ezen a napon víta végső küzdelmét Henry, az ifjú parancsnok s áldozta fel hőshöz illő módon fiatal életét.

Rémes nap volt ez: már előtte való éjjel szakadatlanul zúgott az ágyú- és puskalövések döreje, melybe belevegyült a boxerek vad üvöltözése: „Sá-sá!" Öld! Vágd! — Ezúttal a Jen-ce-tang a támadás középpontja.

Kora reggel a szentmisén a Petang lakói útieledelül veszik a szent áldozást. Sajátságos, megható istentisztelet! Eltikkadt, halálra fáradt, kiéhezett, sebekkel elborított alakok térdepelnek az oltár körül s a halálos veszedelem legfőbb fokán az élet és halál Urához fohászkodnak segítségért...; odakünn pedig a bombák és ágyúk pattogó, zúgó zenéje kíséri az ünnepi misét.

Hét órakor hallatlan erővel kettőződik meg a tüzelés; a boxer tüzérek úgy viselkednek, mintha minden lövőkészletüket a legnagyobb sietséggel akarnák kilőni. Nyilván újra támadósereg megérkezésére számítanak. Nyolc óra tájban petróleumba áztatott rőzsekötegeket kezdenek a falak alatt meggyujtani s úgy vetik aztán rá az épületekre. A boxereken kívül a rendes kínai katonság is résztvesz a támadásban. A veszély óriási.

Az ifjú parancsnok mindenekelőtt az ellenség tüzéreire lövet, s a legközelebbi ágyút sikerül is megfosztania legénységétől. Henry már-már kitörésre vezényel s tizenhét társával el akarja foglalni az ágyút, de ugyane percben jelentik, hogy az ellenség a Petang egy másik pontján már-már behatol a misszióba. Henry két kitűnő lövésszel azonnal a veszedelem színhelyére siet. Egyik céllövője huszonkilenc lövéssel huszonnyolc ellenséges tüzért terít le, miközben Henry néhány emberével elszántan felrohan a falak romjaira, hogy a rést védelmezze. Oroszláni bátorsággal küzd a túlnyomó ellenféllel szemben. E pillanatban eldördül a végzetes

lövés; egy golyó előbb megsebesíti a céllövészt s aztán Henry nyakába fúródik. Henry meginog s le akar sietni a törmelékhalmazról; ekkor újabb lövés dördül el, Henryt másodszor is golyó éri s bal oldalán újabb halálos sebet ejt. A kétszeresen halálra sebesült parancsnok megtántorodik, de erejét megfeszítve még egyenesen áll; két tengerészkatonája odarohan melléje s karjukba fogódzva Henry nagynehezen még vagy ötven lépést tesz; azután egy veranda padlóján összeroskad.

A rémhír, hogy az ifjú hadiparancsnok halálos sebet kapott s utolsó perceit éli, mint a villám terjedt el a Petang egész területén. A derék tengerészek karja a hírre elerőtlenedett és bénán hullott alá, kezükből kiesett a fegyver, szemük könnybe lábadt, s úgy siettek mindenünnen szeretett parancsnokuk köré, hogy neki végbúcsút mondjanak. „Egyetlen-egyszer sírtunk az egész ostromidő alatt: ezen az egy napon..." — írja a püspök.

Mgr. Favier már előre úgy osztotta el papjait a Petang területén, hogy mihelyt valaki megsebesül, egy-egy pap azonnal segítségére siethessen. Igy Henry is felvehette még a haldoklók szentségeit s részesült a vallás végső vigasztalásaiban. Húsz perccel utóbb mint hős és mint keresztény, bátor nyugalommal és áhítattal lehelte ki lelkét egy hithirdető karjai között.

Mgr. Jarlin, a segédpüspök, csak nagy bajjal bírta a tengerészek csüggedező lelkét némileg megvigasztalni. „Mint a kis gyermek, — írja a püspök, — úgy sírt valamennyi a vitéz parancsnok hült teteme körül." A kínaiak is fel-felsóhajtoztak: „Mi lesz már most velünk? Miért is vette el tőlünk Isten ezt az embert!"

Az elvérzett ifjú tiszt arckifejezése nyugodt, mosolygó volt. Nem csoda: nem félt ő soha a haláltól s régóta úgy is élt, hogy minden pillanatban készen volt reá. Mgr. Favier utóbb az angers-i kat. egyetem díszteremben a Petang ostromáról előadást tartva, így nyilatkozott Henryről:

„Az egyházi gyászimákat lelke nyugalmáért én bizony a magam részéről nem végeztem el. Nem voltam

rá képes, nem tehetek róla; nem tudtam csak elgondolni is, hogy neki arra szüksége lehet... Bizonyos voltam benne, hogy a mennyben van, hogy szent... s hogy amit emlékének hatása alatt Isten előtt elrebegnem szabad volt, az egyedül a Te Deum, a hálálkodás imája lehetett. A pápának is elmondtam mindezt, s ő is azt mondta rá: helyesen cselekedtem.

„Teljes őszintén és nyilvánosan kijelenthetem, hogy soha életemben ily derék s mindenképpen kiváló fiatalembert nem láttam. Megvolt benne minden: tökéletes szakképzettség s jártasság mindabban, ami hivatásához tartozott; a katonai rettenthetetlenség, mellyel egy ujoncpapnövendékhez méltó vallásosságot kötött össze; hozzá nemes, megbízható, önérzetes jellem; társalgásában páratlan kedvesség s külsőleg is szép, termetes megjelenés."

Úgy élt velünk, mintha ő is lazarista volna; résztvett áhítatgyakorlatainkon, velük üdült, társalgott, étkezett. Szobájában imazsámoly állt feszülettel, az előtt végezte napi imáit. Gyakran gyónt és áldozott, mindig a legbensőbb áhítattal; hiszen, mint mondogatta, a végső útra folyton készen kellett lennie..."

*

A parancsnok halála napján a Petang lakói és védői körében akkora volt a levertség, hogy a misszió csak kevéssel is ügyesebb ellenféllel szemben könnyen elveszhetett volna. Még enni sem volt kedve e napon senkinek. A támadást úgy ahogy visszaszorították, de az ellenség is észrevette, hogy a Petang helyzete rosszra fordult.

Másnap a nyilakra levelek voltak kötve, melyek tartalma körülbelül ez volt: „Halljátok-e, ti keresztények, kik a Petangba zárkóztatok s most végső szükségben vagytok, úgy hogy már a fák leveleivel táplálkoztok: hagyjatok fel a harccal! Nekünk ágyúnk és dinamitunk bőven van; felrobbantjuk az egész Petangot, ha meg nem hódoltok. A fehér ördögök megcsaltak benneteket. Térjetek vissza Fuo ősi hitére; szolgáltassátok ki Favier-t és a fehéreket, akkor nem lesz

semmi bántódástok. Ha nem hallgattok ránk, darabokra vágunk mindnyájatokat, feleségestül, gyermekestül!" — A keresztény kínaiak megvetéssel tépték szét e leveleket.

Csak egy gondolat vigasztalta s bátorította a Petang lakóit: Henry kijelentése azon emlékezetes utolsó névünnepen, midőn így szólt: „Addig nem szólít el az Isten, míg itt reám szükség lesz".

Mintha e jóslat szóról-szóra beteljesedett volna, Henry eleste óta nagyobbszerű támadás nem is következett. Az ellenfél éppen csak annyira folytatta időnkint a tüzelést, hogy a Petang lakói a missziót el nem hagyhatták. A főveszedelmet ehelyett az éhínség okozta. Odajutottak, hogy vadászni kezdtek a kutyákra, melyeket a holttestek szaga éjjelenkint a falak köré gyüjtött. Igy is életükkel játszottak, valahányszor egy-egy elejtett kutyáért a falakon kiosontak. Egy kínai falevelekért felmászott egy fára; a boxerek észrevették s úgy lelőtték onnan, mint a verebet. Augusztus 10-én rémülettel állapították meg az élelmiszerállományt: már csak két napra volt eleség. Négyszáz kiló rizst és egy öszvért félretettek a végső veszedelem esetére, hogy legalább a katonáknak teljék még tíz napra; a többi, ha hatvan grammal beéri, még hat napig elélhet. A hithirdetők és apácák szintannyival érték be, mint a bennszülöttek, s készeknek nyilatkoztak híveikkel együtt az éhhalálra is. Szerencse, hogy legalább vízben nem volt hiány. Az esőzés sem állt be még, s így a felmentősereg útja nyitva állt. Időnként tényleg ágyúk dörejét lehetett hallani a távolból.

Augusztus 12-én kora hajnalban ismét irtózatos robbanás hallatszott: az összes eddigieknél nagyobb akna robbant fel s a személyzet felét okvetlenül a levegőbe röpíti, ha különös gondviselés úgy nem intézi a dolgot, hogy a válságos pillanatban csaknem valamennyien a kápolnában voltak. Igy csak az épületek nagy része dőlt romba, maga alá temetve néhány derék olasz tengerészt, köztük az olasz katonák parancsnokát, Olivieri-t. Csak nagy nehezen menthették ki a

törmelékhalmaz alól; súlyos zúzódásokat szenvedett, de még meg lehetett menteni. Többen azonban odavesztek. A Jen-ce-tang keleti oldalán már most vagy nyolcvan méter széles rés tátongott; a francia katonák azonban elszántan állták útját a betóduló ellenségnek. — Az ínség és félelem elsápasztotta, eltorzította az arcokat. Csak a távoli ágyúdörgés tartotta fenn a reménységet. Másnap a boxerek vad ordítása hallatszott: „Jönnek az európai ördögök; meghalunk, ha kell: de előbb titeket röpítünk a levegőbe".

14-én délelőtt a templom tetejéről különös dolgokat lehetett látni. A kínai zászlók eltűntek a város falairól. Menekülők siettek erre-arra egész csapatokban; hordágyakon számos sebesültet vittek tova. A közeli házakat útrakészen hagyták el lakóik. A Petang lövetése nem szünetelt, de a szíveket új remény töltötte el. Esti öt óra tájban távol a város falain távcsővel öt idegen tisztet pillantottak meg, amint jeleket adtak kelet felé; közelükben amerikai zászló lobogott.

Másnap, Nagyboldogasszony napján, egyre közeledett a távoli csatazaj; a város egyik kapuja lángba borult; azon a helyen, ahol előző nap öt tiszt állott, ma számos európai katonát láttak. A felmentő sereg tehát ostrom alá fogta Pekinget! E gondolat az őrséget végső erőfeszítésre tüzelte. Ideje is volt, hogy segély jöjjön; hiszen már csak kétszáz kiló élelmiszer volt háromszáz kiéhezett ember számára!

16-án reggel hat órakor a püspök misét mondott; mise közben a puskaropogás egészen közelre érkezett. Nyolc órakor a harctér már alig lehetett háromszáz méternyire, a „sárgaváros'" egyik közeli kapujánál, melyet rendes kínai katonaság tartott zárva. A kapu körül a kínai katonák számos torlaszfélét emeltek; vagy ezerötszáz ember pedig folyton tüzelt a felmentő seregre. Közben a Petangot is lövették; egy bomba közvetlenül a püspök előtt pattant szét és csaknem kioltotta életét. A püspök maga trombitán háromszor is fújt jólismert francia hadijeleket, melyekre azon-

ban választ nem kapott. A székesegyház homlokzatára nagy francia zászlót húztak fel; egy más zászlót a misszió más pontján függesztettek ki. Ezt észre is vette egy idegen tiszt s a Petanghoz közeledett. Létrát támasztottak neki; a tiszt felszállt rajta s barátságosan megrázta Mgr. Jarlin kezét. Japán százados volt. „Megnyithatják-e nekünk a „sárgaváros" kapuját?" — kérdé. Mgr. Jarlin kijelentette, hogy ahhoz túlságosan kevesen vannak. „Jól van — felelé a tiszt —, akkor magunknak kell feltörnünk." Ezzel visszasietett, amerre jött. Ugyanekkor a homlokbejárat felé kékzubbonyos francia katonák közeledtek rohamlépésben s ágyút vontattak magukkal. Észrevették a francia zászlót. Hatalmas „hurrá" verte fel a levegőt a Petangban és kívüle. Azonnal létrát támasztottak a falakhoz s néhány perc mulva vagy ötven francia állt a Petang udvarán. Időközben a franciák és alább délen a japánok tüzérsége elsöpörte a torlaszokat s megnyitotta a kapukat; nyolcszáz kínai fedte a csata színhelyét, míg a felmentő seregnek alig volt egynéhány halottja. A harc eldőlt, hamarosan fegyverszünetet kötöttek: a Petang fel volt mentve. Nemsokára a francia konzul és Frey tábornagy is megjelentek a helyszínén; általános volt az öröm és a megmenekültek kölcsönös szerencsekívánatok közt borultak egymás karjába. A Petang nevezetes ostroma ezzel véget ért.

Henrynek igaza volt: Isten megőrizte a Petang lakóit s Henry halála fordulópont lett az ostrom lefolyásában.

Félévvel utóbb Favier püspök maga teljesítette Henry fogadalmát: Szent Anna d'auray-i kegyhelyén óriási néptömeg s az életbenmaradt petangbeli tengerészek részvételével szép emlékkövet helyezett el. A körmenet élén, mely a püspököt a templomba kísérte, Henry öccse, Mihály, maga is tengerészhadapród, vitte a Petang zászlaját... A püspök megható beszédet mondott és szentmisét szolgált, aztán letette az oltárra az emlékkövet és az átlyuggatott zászlót, mint az elesett Henry Pál fogadalmi ajándékát.

Henry életbenmaradt katonái tiszttársaival s egykori iskolatársaival egyetemben gránit-emléket állítottak neki a Henry-család egyik mezei birtokán; a francia haditengerészet pedig szintén megtisztelte s egy csinos hadigőzöst „Henry tiszthelyettes"-nek nevezett el. Az ifjú hős családja ezenközben boldog reménnyel alkalmazza az elesett díszére az apostol szavait:

„A jó harcot végigharcoltam, a pályafutást bevégeztem, a hitet megtartottam, készen vár már rám az igazság koszorúja, melyet megad nékem azon a napon az Úr, az igazságos bíró . . ." (II. Tim. 4, 7, 8.)

V. ö. René *Bazin:* L'enseigne de vaisseau Paul Henry. (A. Mame et Fils, Tours.) — Mgr. *Favier, Pichon* francia követ és *Jaurias* nővér naplói, közölve a hitterjesztési lapokban.

EGYHÁZIAK, SZERZETESEK.

KETTELER VILMOS EMMANUEL BÁRÓ

mainzi püspök.

(1811—1877.)

„Ő az én nagy példaképem!"
XIII. Leó Ketteler püspökről.

„Csodálatos dolog! — mondja Montesquieu[1] — a keresztény vallás, mely azért van alapítva, hogy a másvilágon boldogítson, már földi jólétünknek is legfőbb tényezője."

Az Egyház tényleg kezdettől fogva egyik főteendőjének azon kérdés sikeres megoldását tartotta, mely mai alakjában a társadalmi kérdés neve alatt jelöli meg korunk egyik legsürgetőbb feladatát. Ha a nagynevű mainzi püspököt, kinek szereplésével foglalkozni akarunk, szociális püspöknek nevezik s mint ilyent magasztalják, nem szabad felednünk, hogy Ketteler mint „szociális püspök" is csak azon a nyomon járt, melyen egy évezreddel előbb elődje a mainzi püspöki széken: Szent Bonifác haladt, kinek társadalmi tevékenységére vezethető vissza egész Németország civilizációja.

I.

Jogászból az Egyház szolgája.

Ketteler-Harkotten Vilmos Emmánuel báró 1811 december 25-én, nagykarácsony napján született a westfáli Münsterben. Gyermekkorát családjának ősi fészkében, Harkotten várában töltötte s kiválóan gon-

[1] Esprit des lois, 24, 3.

dos nevelésben részesült. Az ősi westfáli családokban hagyományos tősgyökeres katolikus szellemben nevelkedett, mégpedig eleinte otthon, majd Briegben (Wallisban) a jezsuiták vezetése alatt álló gimnáziumban. Az érettségi vizsga után jogot végzett Göttingában, ahol ifjúi hevében párbajra is ragadtatta magát. A párbaj elég kellemetlenül végződött rá nézve: ellenfelének kardja kettéhasította az ifjú jogász orrahegyét. Utóbb Berlinben, majd Heidelbergben és Münsterben folytatta tanulmányait; végre vizsgálatait letéve, 1835-ben Münsterben jogi előadó lett állami szolgálatban.

Ekkor következett be azon esemény, mely a fiatal joghivatalnok jövendő életére döntő hatású volt.

A rajnai és westfáli katolikus tartományok évszázadok óta teljes vallásszabadságban éltek, s midőn protestáns kormány alá jutottak, vallásszabadságuk fenntartásáért kezességet kértek és kaptak is. A porosz uralom azonban csakhamar módot talált a garanciatörvények kijátszására s a protestantizmusnak jogtalan úton való terjesztésére. Az egyetemnek s egyéb iskolák katolikus jellegét államosítás címén eltörölték, katolikusellenes mozgalmakat Berlinből támogattak s főleg a vegyes házasságokat használták fel hathatós eszközül céljaik elérésére. Fiatal protestáns hivatalnokok és katonatisztek egész raját helyezték át tiszta katolikus vidékekre; s midőn ennek természetszerűleg számos vegyes házasság lett az eredménye, különféle úton-módon gondoskodtak róla, hogy ezekben a gyermekek protestáns nevelését biztosítsák. Az Egyház természetesen kötelességének tartotta azon házasságok elítélését és megtiltását, melyekben az összes gyermekek katolikus nevelése nem volt biztosítva. Ezen eljárás oly fokban ingerelte a porosz kormányt, hogy az összeütközés el nem maradhatott: 1837 november 20-án a kormány *Droste-Vischering Kelemen Ágost* báró kölni érseket minden törvényes idézés vagy kihallgatás nélkül egyszerűen elfogatta és fegyveres katonai őrizettel Minden várába fogságba vitette. A felháborodott katolikus közvélemény megtévesztésére pedig másnap

nyilatkozatot tettek közé, mely az érseket felekezeti izgatás vétségében mondta bűnösnek s azon általánosságban mozgó vádat emelte ellene, hogy az érsek „egész eljárása arra mutat, hogy a forradalmi pártokkal egyetért". Hogy e vádak teljesen koholtak voltak s az érseket csakis kötelességtudó, bátor magatartásáért vetették börtönbe, abból is eléggé következtethető, hogy barbár népekhez illő önkénnyel elítélték anélkül, hogy a vádlottnak alkalmat adtak volna az önvédelemre.

Ketteler igazságszerető lelkének jogérzetét mélységesen elkeserítette a kormány e nemtelen eljárása az érsekkel szemben, aki közeli rokona is volt. Nem akart többé e kormány alatt szolgálni s még ugyanazon évben otthagyta állását. Eleinte azt sem tudta, mily pályára lépjen; végre hosszú belső küzdelem után Reisach eichstätti püspök tanácsára a papi pályát választotta s 30 éves korában Münchenben megkezdte a hittudományi tanulmányokat. Utóbb Münsterben papnevelő intézetbe lépett. Vele együtt lépett papi pályára öccse, Rikárd is, ki eleinte szintén más pályán mozgott s huszárhadnagyi egyenruháját cserélte fel a papnövendékek öltözetével.

Elképzelhető, hogy a férfikora virágjában álló, mágnási rangú államhivatalnoknak nem csekély önmeggyőzésébe került a szemináriumi fegyelem, az egyszerűség és szegényes életmód s újabb tanulmányok végzése. A nagyratörő lélek elszántsága s az „alázatos szívű" isteni mester példaképének tanulmányozása azonban túlemelte minden akadályon. 1844-ben pappá szentelték.

Először Beckum városkába küldték káplánnak. Tevékenysége már itt is részben a társadalmi szükségletek kielégítésére, a szegény néposztály szellemi és anyagi nyomorának enyhítésére irányult. Az elmélkedő ima — melyben Borgo ismeretes műve volt vezére: az isteni szeretetről —, folytonos érintkezése a néppel, szószéki szentbeszédei, melyekben különös szeretettel beszélt az Isten- és emberszeretetről: egyre

jobban kidomborították lelkében a nép javát szívén viselő, mindenről gondoskodó lelkipásztor jellemvonásait. Egyik beszédében az Üdvözítő e szavaiból indult ki: „Szánom a sereget" (Márk. 8, 2.); s e szavak saját lelkének már akkor is legmélyebb, legállandóbb érzelmét tükrözték vissza. „Miként lehetséges, úgymond, hogy míg egyik oldalon gazdagokat és vagyonosokat látunk, akik a legelemibb természeti erkölcstörvények megvetésével elfecsérlik vagyonukat, másfelől pedig a szegények éhenhalnak s gyermekeik elvadulva nőnek fel, — minekünk még csak a lelkiismeretünk sem rázkódik meg bele? Miként lehetséges, hogy fölöslegünk ízét nem veszti előttünk, hogy a dúslakodás keserűvé nem válik, hogy felebarátaink, testvéreink szükséget szenvednek?"

Őszinte felebaráti szeretetének szép példáját adta, midőn egyszer káplántársa megbetegedett. Ő maga vállalkozott a beteg ápolására. Hónapokon át úgy szolgálta a fekvőbeteget, mintha gyermekkorától fogva mással sem foglalkozott volna. „Ágyat vetni és beteget ápolni édesanyámtól tanultam", mondogatta.

II.

Ketteler mint lelkipásztor és képviselő.

Két évi káplánkodás után plébánossá nevezték ki. Mily magas szempontból fogta fel új hivatalát, mutatják feljegyzései: „Az állás, melyre Isten hí, írja, legfőbb eszményeim megvalósítója. Még mikor a papi méltóságról tiszta fogalmaim nem igen voltak, már akkor is mindig igen magasztosnak képzeltem a lelkipásztori, plébánosi hivatalt; amióta pedig magam is tapasztalhattam a pap befolyását az egyszerű nép lelkére, természetesen még méltóbbképpen értékelem új állásomat." Azután az őszinte szerénység hangján folytatja: „Új hivatalom nagyrabecsülésében tehát nincs hiány. de aggodalommal tölt el a gondolat, meg fogok-e felelhetni kötelességeimnek. Szaladgálni, lótni-futni, dol-

gozni, sokat és hangosan beszélni: azt tudok, abban elég mester vagyok; de nem leszek-e mégis, mégis rossz lelkipásztor... Nem vonja-e vissza Isten az ő kegyelmét, mely oly mindenhatóan működik az egyszerű és alázatos szívekkel, de az önzőket — azokat is, akik talán a felebarát iránt való odaadás fenséges köpenyébe burkolják önzésüket — magukra hagyja?

A következő 1847-ik év az ínség éve volt. Kettelernek most bő alkalma akadt odaadó szeretetét bebizonyítania. Titkon sorra járta a legszegényebbek kunyhóit, oly titkon, hogy alamizsnálkodását alig vette valaki észre, pedig szekérszámra osztotta a gabonát, burgonyát és kenyeret. Saját vagyonát feláldozta az ínség enyhítésére; sőt még rokonait is rávette, hogy családi vagyonukból szegényei számára adakozzanak.

1848-ban Ketteler képviselőül lépett fel s az érte máris rajongó westfáliak meg is választották. Ezzel megkezdődött Ketteler tágabb körű tevékenységének fényes pályája. Kijelentette, hogy „csakis egyházi tekintetek vették rá, hogy mandátumot vállaljon s lelkipásztori tevékenységét egy időre megszakítsa; egyéb politikai érdek nem vezette".

Mint képviselő, ő tartotta a forradalomban meggyilkolt Lichnowsky herceg és Auerswald tábornok ravatala fölött a gyászbeszédet. Élve a jó alkalommal, rámutatott a hitetlenségre, mint a forradalmak és a társadalmi nyomor főforrására. Ily célzattal mondá a többi közt:

„Kik itt a tulajdonképpeni gyilkosok? Csak azok-e, akik golyót röpítettek barátaink mellébe? Nem, a főgyilkosok nem azok. Valamennyi jó és rossz tettet e földön a gondolatok szülik. Én ismerem a mi népünket; mégpedig nem csak népgyűlésekből, hanem közvetlenül az életből... A szegény nép szolgálatára szenteltem életemet s mennél inkább megismerkedem vele, annál inkább látom, hogy alapjában nemes szívű, szeretetreméltó és sok szép tulajdonsága van. Nem, uraim, ismétlem, a mi derék, nemes népünk magától nem hajthatott végre ily szörnyű bűntettet... Hanem igenis

azok az igazi gyilkosok, akik ezt a jó népet Krisztustól, a kereszténységtől, az Egyháztól elszakítják...; azok, akik a rombolást elvüknek tartják...; akik önmagukat szeretnék a nép bálványaivá tenni, hogy ez leboruljon előttük s imádja őket...

„Nem látjuk-e, uraim, mint növekszik mindenfelé a birtokvágy és kapzsiság; nem látjuk-e azon emberek egyre növekedő csapatját, kik magukat a nép barátainak nevezik, de mást nem tesznek, mint szaporítják a nyomorúságot, megmérgezik a nép munkakedvét és szegény, elámított felebarátaikat az embertársak erszényeire úszítják anélkül, hogy a saját erszényüket a szegények számára megnyitni csak eszükbe is jutna? Nem látjuk-e, miként nyomják le a keresztény hittanítást, mely azt hirdeti, hogy mindenki a tulajdon erszényével kezdje meg a javítást, s amely azt hirdeti: „Ha tökéletes akarsz lenni, add el, amid van és add a szegényeknek"? nem halljuk-e, amint a szabadság nevét kiáltozzák s emellett legyilkolják azokat, akik ajkukat bátor és szabad beszédre nyitni merészkednek? Nem halljuk-e az egység és testvériség hangoztatását, miközben egyik néposztály a másikkal ádáz, engesztelhetetlen marakodásban küzd? Mindenütt halljuk a szép szót: emberiesség! s amit emellett a valóságban látnunk kell, az a legelrémítőbb, leglealázóbb állatiasság.

„Ó igen, azoknak a szép szavaknak és szép eszméknek megvan a létjoguk és magam is szívesen hiszem, hogy azok a világnak s a jövőnek mozgató eszméi;... de viszont — amire barátaink sírja és sok más jelenség napjainkban egyre figyelmeztet — bizonyosnak látom azt is, hogy csak egy úton lehet ezen eszméket tényleg megvalósítani, s ez az egy út az, hogy ismét ahhoz forduljunk vissza, aki az eszméket a földre lehozta: az Isten fiához, Jézus Krisztushoz. Krisztus hirdette azon tanokat, melyeket ezek a tőle elpártolt Krisztus-gyűlölők saját találmányaik gyanánt hirdetnek; Krisztus azonban nemcsak hirdette, hanem gyakorolta is és életével mutatta meg, miként kell azokat

az életben megvalósítani. Ő az út, az igazság és az élet; ami kívüle van, az merő tévedés, az hazugság és halál."

E szavakban Ketteler kimondotta vezéreszméjét, melyet a szociális kérdés megoldásában elsősorban követendőnek tartott: a gyakorlati kereszténység elveihez való visszatérést.

Az első és alapvető általános németországi katolikus nagygyűlés — annyi nagyszerű erőkifejtés előhírnöke s a következendő számos németországi és németországonkívüli katolikus nagygyűlés előharcosa —, melyet 1848 októberében Mainzban tartottak meg, új alkalmat hozott Kettelernek, hogy eszméit a társadalmi kérdésről gyujtó beszédben előadja. Ezóta ez a kérdés a németországi katolikus nagygyűlések programmjának állandó és mindig elsőrangú pontja maradt.

1849-ben Kettelert Berlinbe tették át prépostnak a Szent Hedvig-plébániára. Mint ilyen, eleget érintkezhetett a nagyváros alsó és legalsóbb néposztályaival s így a társadalmi nyomorúság újabb oldalaival is megismerkedhetett. Most már kétszeres joggal mondhatta magáról :„Én a néppel s a nép között élek; ismerem szenvedéseit és fájdalmait; és nem nagyon sok könny folyik, nem nagyon sok a szűkölködés a vezetésemre bízott nép között, melyet nekem el ne panaszolna, melyet én vele meg nem osztanék s melyet enyhíteni nem iparkodnám".

Jól tudva, hogy az emberi nyomorúság enyhítésére az irgalmasság gyakorlataival foglalkozó szerzetes-társulatok a leghivatottabbak és legalkalmasabbak, már mint a Szent Hedvig-plébánia prépostja s még inkább később, püspökkorában, igen sokat tett az irgalmasnővérek érdekében s áldásos működésükben mindenképpen segítségükre volt.

III.

A püspöki széken.

IX. Pius pápa csakhamar felismerte a fiatal plébános kiváló tulajdonait s hogy megfelelőbb működési teret nyisson neki, 1850-ben Kettelert emelte a megüresedett mainzi püspöki székbe.

Az új püspök mindenekelőtt munkatársai, a megyei papság érdekében tett lépéseket. A mainzi egyházmegye papsága nem állt egészen hivatása magaslatán; aminek főoka a papnövendékek hiányos neveltetése volt. A hittanhallgatók a giesseni egyetemet látogatták s az ottani egyetemi polgárok suhancéletében többé-kevésbbé maguk is osztoztak. Ez az élet pedig nem volt arravaló, hogy apostoli szellemű papi nemzedéket neveljen. Kettelernek tehát egyik legelső dolga volt, hogy teológusait Giessenből visszarendelte s külön papnevelőt alapított nekik. Tanárokul kiváló tanerőket nyert meg, minők a világhírű tudósok és írók: Moufang, Heinrich, Haffner (utóbb szintén mainzi püspök) stb. voltak. Ezen alapítványról maga Ketteler így ír 1852-iki főpásztori levelében: „A papnevelőintézet megalapításával, úgy hiszem, egyházmegyénkre nézve új és áldásos élet forrása nyílt meg s a legfőbb bajok főkútfeje megszűnt létezni. Jogérzetem és lelkiismeretem szava, hiszem, sohasem fogja megengedni, hogy ezen intézkedésemet valaha visszavonjam. Szemináriumomat csak nyilt erőszakkal szüntethetik be; de akkor biztosíthatok is mindenkit, hogy soha senkit többé pappá nem szentelek. Vagy legyenek a katolikus népnek jó papjai, vagy egyáltalában ne legyenek." A mainzi papnevelőintézet valóban az egyházmegye újjászülőjének bizonyult; sőt áldásos működését más egyházmegyékre is kiterjesztette, amennyiben jó híre csakhamar számos svájci s egyéb papnövendéket vonzott falai közé.

A nép lelki megújhodásáról Ketteler főkép népmissziók által gondoskodott, melyek főkép kapucinusok által tartatott; de gyakran maga is résztvett ben-

nük. Mily egyenes, apostoli közvetetlenséggel beszélt népéhez, megtetszik mindazon beszédén, mely tőle nyomtatásban fennmaradt. Retorikája az igazság, a legbensőbb meggyőződés és apostoli szeretet erejéből állt elő minden különös szónoki cicoma nélkül. Példaképen álljon itt egy beszédjének részlete, melyet 1869-ben Offenbach mellett nagyszámú munkásnép előtt szabad térségen tartott.

„Óvakodjatok, kedves munkásbarátaim—mondá—, a vallásgúnyolóktól s mindazoktól, kik szent vallásunk ellen áskálódnak, kik titeket a vallási kötelességek megvetésére izgatnak. Ezek a ti legnagyobb ellenségeitek... Hiszen a munkáskérdésnek sajátos tulajdonsága, hogy a munkásviszonyok mindennemű javulása lényegesen összefügg a vallással és erkölcscsel. Aki tehát rajtatok segíteni akar s emellett vallásosságtokat bántja, arról azonnal tudhatjátok, hogy vagy nem ért a munkáskérdésből egy kukkot sem, vagy pedig közönséges csaló. Némelyek, úgylátszik, azt hiszik, hogyha a valláson gúnyolódnak, azzal máris kenyeret és pénzt szereznek a szegény embernek. Pedig nem szereznek semmit, legfeljebb gyilkos gyűlöletet és haragot idéznek elő a szívekben, rágalmakat szórnak s áskálódnak ellenünk, katolikusok ellen. Egész szabadságvágyuk, egész hazafiságuk, egész felvilágosodottságuk, népszeretetük, a nép javáról való gondoskodásuk: mindez csak hazug, káromló beszéd ezen emberek szájában, káromlása a vallásnak, gyűlölete a katolikus népnek. Óvakodjatok ezektől az emberektől, ezek nem vezetők, hanem félrevezetők, a jó katolikus munkásnépnek nem megmentői, hanem kiszipolyozói, megtévesztői.

„Ezek a vezérek folytonosan arról beszélnek, hogyan szipolyozzák ki a nagy tőkepénzesek a munkásnépet a saját javukra, önzőleg és irgalmatlanul; pedig maguk hajszállal sem különbek ezeknél a tőkepénzeseknél. Ha a tőkepénzes azért nyúzza a munkást a legönzőbb módon, mert nem hisz az Istenben: nem fogja-e az ilyen népbarát és népvezér is épúgy kizsákmányolni

a saját zsebe kedvéért, ha őneki sincs sem Istene, sem vallása, sem lelkiismerete?

„Hiszen elégszer látjátok, hogyan tör ki időrőlidőre a leghevesebb küzdelem azok közt, kik a nép élére vetik fel magukat; látjátok, mikép vetnek ilyenkor önző haszonlesést egymásnak szemére, mellyel pedig csak az imént vádolták a pénzkirályokat. Nem csoda! Vallás nélkül minden ember szükségkép önzővé, egoistává válik, akár gazdag, akár szegény, akár tőkepénzes, akár munkás; kifosztja, kipréseli embertársait, ahol csak teheti."

A püspök bátran szólhatott így; róla mindenki jól tudta, hogy valóban önzetlenül szolgálja a szegény ember ügyét. Alapítványai, árvaházai, kórházai mind erről tanuskodtak. A német „kultúra" előharcosai azonban nem átallották e nagyszerű alapítványokat részben még az alapító életében bezáratni és elnyomni. Kettelernek meg kellett élnie a keserűséget, hogy legszebb alkotásaira, köztük szemináriumára is rátette az állam a kezét. Az Egyház jogaiért mindenkor bátran síkra szálló hitvallópüspökre különösen borús szemekkel nézett a kultúrharcban edzett kormány. Az államilag elpusztított alapítványok közt a fintheni apácák intézetei is véget értek, melyek Ketteler buzgólkodása folytán egyházmegyéjének nem kevesebb mint 24 helyén foglalkoztak betegápolással és kisgyermekek tanításával.

De Ketteler nemcsak mint szónok és alapító fejtette ki működését, hanem személyes érintkezés útján is. Püspökkorában is époly leereszkedően közlekedett az egyszerű köznéppel, mint mikor még káplán volt. Amily előkelően s mágnásilag tudott fellépni a nagygyűlések szószékén, époly alázattal szállt le népéhez a gyóntatószékben, az egyszerű falusi templomok szószékén, sőt a falusi iskolákban is, hol nem ritkán órák hosszat magyarázta a gyermekeknek a katekizmust. Utódja a püspöki széken, *Haffner*, így ír róla: „Egyszerű s edzett akaratú ember volt, önmagával szemben szigorú, másokkal kegyes; époly közel állt a földművelő

néphez, mint az előkelő körökhöz... Valósággal mindenkinek mindene iparkodott lenni, hogy mindenkit megnyerjen Krisztusnak. Ezért szentelte magát lankadatlan szeretettel a gyermekeknek... a szegényeknek, betegeknek s egyházmegyéje plébániáinak, melyeket háromévenkint rendszeresen meglátogatott. „Engem minden öreg anyóka ismer az egyházmegyében" — mondogatta bizonyos büszkeséggel, mégpedig valóban jogos büszkeséggel. A vallásos társulatokat, legényegyleteket stb. nagyban támogatta; a Szent Ferenc harmadrendjébe maga is belépett. Tevékeny részt vett saját egyházmegyéje papi gyűlésein, valamint a fuldai püspöki értekezleteken is, s így egész Németország katolikusaira kiterjesztette tevékenységét.

Irodalmi tevékenysége útján pedig buzgalma még hazája határain túl is messzire elhatott.

Híres mondása, hogy ha Szent Pál ma újra a világra jönne, lapszerkesztővé lenne, eléggé mutatja, mily nagyra becsülte a sajtó hatalmát. Ezt a hatalmat ő maga is iparkodott a jó ügy javára értékesíteni és nagyszámú ujságcikken kívül több külön, füzetalakú röpiratot tett közzé. Mindmegannyi csupa gyakorlati kérdést vitat meg. „A munkáskérdés és a kereszténység", „Szabadság, tekintély és Egyház", „A munkásmozgalom céljai és viszonyai a vallás- és erkölcstanhoz", „Szabadelvíség, szocializmus és kereszténység". „A katolikusok a német birodalomban: Politikai programmtervezet" stb. Egykori tanárai, a jezsuiták védelmére, kiket akkor sokfelől ugyancsak hevesen támadtak meg. Ketteler szintén több külön iratban szállt síkra.

IV.

Ketteler püspök szociális érdekű tevékenysége.

Élőszóval s irodalmilag kifejtett fáradhatatlan tevékenysége Kettelernek természetesen számos elvi ellenséget szerzett, kik csakhamar külön állandó jelzővel „streitbarer Bischof"-nak, harcias püspöknek nevezgették. Egy téren azonban barát és ellenség tisztelettel

s elismeréssel adózott neki, s e tér a szociális irányú tevékenység tere. Midőn pl. „Munkáskérdés és kereszténység" című művét kiadta, többi közt a túlnyomóan protestáns „Németbirodalmi Iparos Szövetség" is nyilvános köszönetet szavazott neki.

A legmegfelelőbb méltatásban ezen irányban maga Windthorst, a németországi centrumpárt vezére részesítette a keresztény szocializmus püspöki bajnokát, midőn az említett műnek 1890-ben megjelent 4. kiadása elé írt előszavában így foglalta össze Ketteler szociális működésének messzeható jelentőségét:

„A megboldogult Ketteler báró püspökben mindannyian a katolikus-szociális törekvések tanítómesterét és legelső harcosát tiszteljük; s már csak a kegyelet kötelessége is azt parancsolja, hogy most, midőn e törekvések főleg az ifjú császár erélyes kezdeményezése folytán ünnepélyes elismerésben részesültek, és valamennyi párt azzal szeretne dicsekedni, hogy a munkásosztály gazdasági és erkölcsi érdekeinek védelmében és pártolásában első volt, mi is újból szeme elé állítsuk az ifjabb nemzedéknek azon művet, mely irodalmunkban e téren úttörő volt.

„Dicsőségünkre válik, hogy katolikus egyházunk egyik főpásztora mutatott legelőször annyi bátorságot, hogy oly időben, midőn az egész közvélemény a manchester-rendszert uralta, fel merte emelni és fennen lobogtatta a keresztény szellemben értett társadalmi reform zászlaját, igazság szerint méltatva azt, ami a Lassalle-féle felfogásban a fennálló állapotokkal és véleményekkel szemben igaz, rámutatva egyúttal annak összes tévedéseire és gyengéire is. Az illusztris szerzőt még 1871-ben is szociáldemokratikus irányzatokkal merte vádolni a szabadelvűek egyik elsőrangú szóvívője.

„De nemcsak történeti jelentősége ajánlja a mű új kiadását főleg a jelen időben, hanem gyakorlati hasznú tartalma is, a keresztény világnézet egyszerű, világos, meggyőző kifejezésmódja s az erkölcsi komolyság, mellyel a negyedik rendet illető világmozgató kér-

déseket tárgyalja. Hathatósabb felhívást, hogy a keresztény társadalmi rend életkérdéseivel foglalkozzunk s a szegények és elnyomottak ügyét oltalmazzuk; világosabb leleplezését a naturalisztikus — akár szabadelvű, akár szociáldemokratikus — megoldási kísérletek egyoldalúságának és hiányainak nem ismerek.

„E mű célja az, hogy a munkásoknak s mindazoknak, kik szeretetből törődnek a munkásosztály viszonyaival, bebizonyítsa, hogy csakis a kereszténységben van meg a sikeres társadalmi reform biztos eszköze, s hogy ezen eszköz nélkül a munkásosztály szomorú állapotának minden iparkodás dacára is feltartóztathatatlanul süllyednie s egyre rosszabbra kell fordulnia, sőt, hogy hovahamar el kell jutnia azon alacsony fokig, melyen a munkásosztály a pogányság korában állt."

Ketteler püspök nagyon jól tudta, hogy püspöki tisztje jellegének mennyire megfelel a társadalmi kérdéssel való foglalkozás. Erre nézve maga így fejti ki felfogását a „Munkáskérdés" lapjain.

„Azt hiszem — írja —, már annyiban is van jogom a munkáskérdés felől a nyilvánosság előtt nyilatkoznom, amennyiben az a keresztény nép anyagi szükségeivel foglalkozik. E szempontból a szociális kérdés egyúttal a keresztény szeretet kérdése is. Isteni Megváltónk a keresztény vallást mindenkorra felbonthatatlanul összekötötte mindazzal, ami az emberek testi-lelki nyomorának enyhítésére vonatkozik.

„E rendelkezés szerint járt el az Egyház is mindig és mindenütt. A keresztény szeretet gyakorlása az irgalmasság testi és lelki cselekedetei által mindig kiváló helyet foglalt el a katolikus egyház életében. Innen ered az egyház sokszerű és bámulandó gondoskodása az emberiség ezerféle nyomorával szemben. S ugyanezen oknál fogva minden kérdés, mely a nyomor valamely nemének megszüntetésére irányul, szükségkép keresztény és vallási kérdés is, melyből az Egyháznak és minden élő tagjának részt kell kérnie...

„Azonban nemcsak jogom, hanem kötelességem is, hogy a munkásosztály ügyével élénk részvéttel fog-

lalkozzam, vele szemben vagy mellette állást foglaljak s meggyőződésemet felőle alkalomadtán nyilvánosan is hirdessem. Püspöki hivatalom nemcsak nem tiltja ezt, hanem ellenkezőleg, különösen is kötelez reá.

„Mikor püspökké szenteltek, az Egyház többi közt azt kérdezte tőlem, mielőtt a püspöki joghatóságban részesített: „Kész vagy-e az Úr nevében irgalmasságot gyakorolni a szegényekkel, vándorlókkal és egyéb szűkölködőkkel?" S én így feleltem: „Kész vagyok." Az isteni Megváltó szavai szerint: „Miként engem küldött az Atya, akként küldlek én titeket" — a püspök Krisztus helytartója, s ezért kérdezi az Egyház a paptól, kire Krisztus helytartóságát rá akarja bízni, mielőtt felszenteli, hogy kész-e Krisztus helytartójaként Krisztust az ő szeretetében is utánozni a szűkölködő osztályokkal szemben? Hogy lehetnék tehát ily ünnepélyes ígéret után oly kérdéssel szemben tétlen, mely az emberek oly nagyszámú osztályának szükségeivel foglalkozik? A munkások java engem mint püspököt érdekel, mert érdekel azon szeretett híveim jóléte, kik a munkásosztálynak tagjai, sőt messze e szűk korláton kívül is érdekel a világ valamennyi munkásának java, kikkel Krisztusban egy családba tartozom.

V.

Működésének eredményei. Halála.

Ketteler báró érdeme tehát, hogy katolikus püspök indította meg elsősorban azon nagyjelentőségű és áldásos társadalmi tevékenységét, melyet a centrum utóbb a törvényhozásban kifejtett. Midőn 1871-ben a centrumpárt megalakult, Ketteler is hozzá tartozott, mint egy bádeni kerület képviselője. Miután mandátumát letette, unokaöccse, *Galen* gróf volt az, akinek neve alatt a centrum 1877 március 19-én a (a kézimunkások pártfogója: szent József ünnepén) az első munkásvédő indítványt a birodalmi gyűlés elé terjesztette s ezzel a pozitív társadalmi reform vezérségét Németországban kezébe vette.

S hogy mily eredményesen küzdött a centrum a társadalmi kérdés sikeres megoldásáért, mutatják győzelmei, melyeket a felforgató párttal, a szociáldemokratákkal szemben kivívott. A következő évek választásai a szociáldemokraták rohamos szaporodását eredményezték a birodalmi gyűlésben: egyedül a centrum katolikus kerületeiben nem sikerült a szociáldemokratáknak diadalmaskodniok. A protestáns berlini „Kreuzzeitung" már az 1890-iki választások alkalmával szomorúan vallotta be: „Valamennyi párt közül egyedül a centrum volt az, mely a szociáldemokrácia tornyosuló hullámainak sikeresen ellentállt; ez megtartotta valamennyi kerületét, sőt valószínűleg még újakat is nyer."[1]

Midőn Ketteler 1875-ben 25 éves püspöki jubileumát ülte, bámulatosan sokoldalú tevékenységre tekinthetett vissza. Alatta Mainz, mely azelőtt már-már végleg elvesztette jó hírnevét, az egyházi hitélet új védőbástyájává lett. E tevékenység legbenső forrása azonban nem bizonyos természetes hév és munkakedv, hanem a természetfölötti élet ereje volt, melyet a buzgó apostolutód híven s állandóan ápolt önmagában. Halála után joggal mondhatta róla a gyászbeszédben *Heinrich* dr., a hírneves dogmatikus, ki igen közelről ismerte: „A megboldogult naponkint egy teljes órát szánt szent elmélkedésre, mindennap gondos készület után misét mondott hálaadó ájtatossággal, s naponkint még ezenkívül is legalább két órát szentelt a papi zsolozsma, az olvasó s egyéb imák végzésére. Emellett különös áhítattal viseltetett az oltáriszentségben rejtezkedő isteni Üdvözítő és szent Szíve iránt". Az örökimádás társulatának Jézus Szíve-kápolnája — szintén a püspök műve — volt a hely, hol legszívesebben időzött s ahol gyakran vonult meg egy-egy órára az élet küzdelmei közül, hogy csendes áhítatban új erőt s új munkakedvet gyüjtsön.

Két évvel püspöki jubileuma után IX. Pius ötven-

[1] *Kannengiesser—Hérics—Rudnay:* A német katolikusok. Győr, 1896. 64. l.

éves püspöki jubileumára Rómába utazott, hol már azelőtt is többször megfordult, s így nevezetesen a vatikáni zsinaton is tevékeny részt vett. Hazafelé utaztában megbetegedett és csak akaratereje teljes kifejtésével volt képes Altöttingig eljutni, hol a Boldogságos Szűz kegyoltárán mondta utolsó miséjét — éppen egy évvel azután, hogy egyházmegyéjét a legszentebb Szívnek szentelte. Halálrafáradtan érkezett ugyanaz nap delén Burghausen városkába, hol a kapucinusok egyszerű szerzetházában szállt meg. Egy régi kedves ismerőse, Páter Brúnó vonzotta ide, ki azelőtt mint Korff Kelemen báró huszárszázados Ketteler öccsével, Rikárddal egyszerre cserélte fel az egyenruhát a reverendával, s midőn Rikárd mint „Páter Bonaventúra" a kapucínusok közt meghalt, agg korában maga is Szent Ferenc e szegény szerzetébe követte meghalt barátját. Ketteler püspök mindenáron látni akarta még halála előtt az „öreg Kelement kapucínus ruhában". Kívánsága teljesült, de aztán néhány nap mulva maga is elhúnyt öccse jóbarátjának karjaiban, a hű kapucínusok imái közt, a haldoklók szentségeivel ellátva, haláltusa nélkül. Egyházmegyéjének még halálos ágyáról megküldte utolsó áldását. Kezében ott tartotta a feszületet mindvégig, szemét mozdulatlanul ég felé emelte. 1877 július 13-án halt meg.

Végrendeletet nem hagyott; vagyonát jótékonysága teljesen felemésztette. Apostoli szegénységét a szabadelvű „Kölnische Zeitung" is elismerte. „A harcias püspök — írta — szegényen halt meg: vagyonát az ügynek áldozta oda, melyet teljes világéletében híven szolgált."

A legfőbb és legrövidebb dícsérettel azonban XIII. Leó, a nagy „szociális pápa" illette, midőn egyszer Kettelerről így nyilatkozott: „Ő az én nagy példaképem!"

V. ö. O. *Pfülf* S. J.: W. Emm. Freiherr von Ketteler. Herder, Freiburg, 1899. — F. *Wigener:* Ketteler, 1924.

DE VEUSTER DEMJÉN

hithirdető.

(1840—1889.)

„A katolikus egyház története a keresztény irgalmasság története."
Wetzel X. F.

Alig van betegség a világon, mely oly borzalmas és félelmetes volna, mint a bélpoklosság. Tünetei, lefolyása, pusztításai oly visszariasztók, hogy olvasóink idegzetére való tekintettel bővebb leírás helyett néhány lényeges sajátságának felemlítésével kell beérnünk.

Számos válfajától eltekintve, a bélpoklosság két főfajra oszlik: az úgynevezett száraz és nedves bélpoklosságra. Az első minden külső genyedés nélkül lassú, pusztító munkával rothasztja el a test végtagjait: az ujjakat, a kezet és lábat alaktalan, érzéketlen, letöredező roncsokká változtatja. Megesik, hogy egy bélpoklosnak mindkét keze vagy karja rothad el tövéig, másiknak két lába; aminthogy egy utazó valahol valóban két bélpoklosra bukkant, akik együtt vetettek; az egyiknek keze, a másiknak lába nem volt; amaz a hátára emelve vitte emezt, s míg az első a lábával a földbe valami kis mélyedést kapart, emez a magot szórta a mélyedésbe. — A bélpoklosság másik faja undok fekélyek alakjában lép fel, melyek az ember egész testén elterjednek s leírhatatlanul visszataszító jelenségekkel járnak. Mindkét fajnak közös vonása, hogy igen könnyen ragad át másokra és hogy — néhány ritka kivételt leszámítva — gyógyíthatatlan. Nem jár folytonos, súlyos fájdalmakkal, de annál borzalmasabb: mint valami titkos méreg, lassan s észrevétlenül ássa alá a szervezetet, míg végre egy-két év leforgása alatt valamely nemes szervet elér s ezzel egy-két nap alatt kioltja az ember életét.

Az orvosi tudomány e szörnyű betegséggel szemben tehetetlen. Az egyetlen, amit tehet, az, hogy csillapítja, hátráltatja a bajt és óvintézkedéseivel megaka-

dályozza terjedését. A kormányok mindenütt igen szigorúan s következetesen hajtják végre ezen óvintézkedéseket: a bélpoklosokat külön bélpoklostelepekre szállítják s elejét veszik minden közlekedésnek a bélpoklosok és egészségesek között.

Az elkülönítés ezen módszere elengedhetetlenül szükséges ugyan a baj terjedésének megakadályozására, de a szegény bélpoklosokra magukra természetesen csak annál vigasztalanabb és fájdalmasabb sorsot mér. Ki vannak taszítva az emberi társadalomból; el kell szakadniok családjuktól és minden ismerősüktől s elhagyatott bélpoklostelepeiken, mint valami eleven temetőben, undok alakok, rothadozó eleven csontvázak közt kell bevárniok egyetlen vigaszukat e földön: halálukat.

A katolikus egyház, melynek megparancsolta isteni alapítója, hogy *minden* emberi teremtménynek hirdesse az evangéliumot, minden betegséget gyógyítson s minden nyomort enyhítsen, a bélpoklosokat sem zárhatta ki irgalmas szeretetéből. A bélpoklosok ápolása oly régi, mint maga az Egyház, s napjainkban is számos hithirdető és katolikus szerzetesnő szenteli életét arra, hogy az emberi nem e legvisszataszítóbb betegségének áldozatait földi és földöntúli vigasztalásban részesítse.

Abban pedig, hogy újabban a rendesnél is nagyobb lendületet nyert a bélpoklosok közti apostolkodás ügye, De Veuster Demjéné a főérdem, ki önfeláldozásával az egész világot bámulatra ragadta és számos nemes lelket indított példája követésére. Elevenen eltemetkezett az óceán egyik elrejtett, elhanyagolt bélpoklostelepén, hogy az emberiség legárvábbjait, legszerencsétlenebbjeit ápolja és őket az evangélium örök reményeivel megvigasztalja, s midőn — mint előre látta — a borzalmas betegség őt is megragadta, férfikora derekán nyugodtan hajtotta le fejét örök nyugalomra, mint aki életét jól értékesítette.

I.

Búcsúzás a szülői háztól. De Veuster működésének első évei.

De Veuster József — ezt volt keresztneve — 1840 január 3-án született Belgiumban Tremeloo községben Lőwen mellett. Szülei vallásos, becsületes földművelők voltak. József eleinte ipariskolát látogatott s iparosi vagy kereskedői pályára gondolt. De 1858-ban egy népmisszió alkalmával magasabb gondolatok töltötték el lelkét, s egyik bátyjának példáját követve, jelentkezett a „Jézus és Mária szent Szívéről nevezett hithirdetők" társulatának elöljáróinál. Szülei, úgylátszik, eleinte kissé ellenezték szándékát, mire József 1858 karácsony napján így írt nekik:

„Kedves szüleim! karácsony szent ünnepe van ma, s én még sem vonakodom ez ünnepnapon tollat ragadni, mert éppen e szentséges ünnepnap érlelte meg bennem teljes bizonyosságig a meggyőződést, hogy Isten az, ki engem a világ elhagyására s tökéletesebb életpálya választására int... Istennek terveibe, kedves szüleim, ne avatkozzunk bele!"

A következő évben tényleg belépett a nevezett társulatba; rendi névül a Demjén nevet kapta. Tanulmányai befejeztével azonnal alkalma akadt arra, hogy keresztény tökéletességre vágyódó lelke elé nagy feladatokat tűzzön.

Huszonnégy éves volt, midőn bátyját felszentelték s a Sandwich-szigetekre, Honolulu-ba rendelték. Minden készen volt már az útra, midőn a búcsúzó újmisés hirtelen megbetegedett, s a tifusz annyira leverte a lábáról, hogy a tengerentúli misszióra jó időre gondolnia sem volt szabad. Demjén nagylelkű s gyors elhatározású fiatalember volt s egy napon azon kérdéssel lepte meg lábbadozó bátyját, vigaszára lenne-e, ha helyette ő menne Honoluluba. Bátyja csodálkozva mondott igent, mire Demjén azonnal írt elöljáróinak s egy-két héttel utóbb már úton volt a délszaki szigetvilág felé.

Szüleit megkímélte a búcsúzás fájdalmaitól; elindulása előtt levélileg így vigasztalta őket :

„Kedves jó szüleim! jól tudjátok, hogy nem könynyelműen, nem meggondolatlanul hagylak el benneteket és drága jó testvéreimet, de sőt hazámat, s mi több, a jó vén Európát is, hogy kihajózzam a tengerre, a hullámok országába, melyek már annyi halandót nyeltek el, s elmenjek egy vidékre, melynek vad lakói talán inkább állatok, mint emberek. Tudjátok, hogy forrón szeretlek titeket, drága szüleim, valamint rokonaimat és szülőföldemet is és nagyon jól érzem az áldozat nagyságát, melyet hozok s melyet tőletek is követelnem kell.

„Csakhogy, drága szüleim, Isten az, ki a vágyat belém oltotta, hogy mindenemet feláldozzam. Édes Üdvözítőnk szólt hozzám e benső vágy által, miként egykor az első hithirdetőkhöz szólt: „Elmenvén tehát, tanítsatok minden nemzeteket, megkeresztelvén őket az Atyának és Fiúnak és Szentléleknek nevében . . ." De ugyan ő hozzátette ezt is: „És íme, én veletek vagyok mindennap, világ végezetéig".

„S éppen ez utóbbi szavak rendkívül megnyugtatók ránk nézve is, kedves szüleim! Krisztus Urunk szavát adta rá, megígérte, hogy a hithirdetőkkel lesz mindennap; hogy vezérli lépteinket, megóv a veszélytől, megsegít mindenben. Pedig ő ugyancsak képes erre, ő, ki a viharnak és szélvésznek csendet parancsol, a vadállatokat tőlünk távol tartja, ellenségeinktől oltalmaz.

„S mennyi vigaszt oszt ő a fáradalmak közt, a szenvedés és viszontagság óráiban; mennyi bő kegyelemmel acélozza akaratunkat s erősíti meg szívünket, úgy hogy félelmet sem ismerünk s oly boldogságot hordozunk kebelünkben, melyet a világ nem adhat s nem ismer . . .

„Drága szüleim, kérlek benneteket, ne aggódjatok felőlem. Isten kezében vagyok, s ő megoltalmazza övéit. Imádkozzatok értem, hogy szerencsés legyen utam, s ami még főbb, mindig és mindenben teljesítsem

az ő szent akaratát... Talán nehéz, talán fájdalmas az, amit ez az isteni akarat tőlünk követel; de ne feledjük, hogy az evangélium szerint a keskeny út az, mely biztosan vezet fel az égbe!

„És most Isten veletek, drága jó szülők, Isten veletek! Éljetek szerencsésen, boldogan! E földön aligha látjuk többé egymást, de szeretetben s imáinkban mindig, örökre együtt maradunk. Jézus és Mária szentséges Szívének ajánl

örökre hálás fiatok
Demjén."

A tengeri út öt hónapig tartott s az ifjú hithirdetőnek két-három viharon kellett átesnie, mielőtt — Amerikát délen megkerülvén — Honoluluban kikötött. Itt vette fel 1864 pünkösdjén az egyházi rendet, s püspöke, Mgr. Maigret, azonnal jókora misszióterület gondozásával bízta meg, mely még annyira küzdött a kezdet nehézségeivel, hogy külön temploma, sőt kápolnája sem volt. Demjén atyának egy-egy viskóban, hordozóoltárán kellett első miséit mondania. Egy hónapnyi járás volt plébániája, melynek területén faluról-falura, viskóról-viskóra járt s mindenütt oktatott, prédikált, keresztelt. A bennszülöttek igen hamar megszerették, s ha öszvérén vagy lován közeledni látták, seregestől tódultak eléje.

Igy telt el kilenc csendes, egyhangú esztendő, telve munkával és fáradsággal az ifjú hithirdetőre nézve, de telve áldással is a keze alatt gyorsan felvirágzó misszió népére.

II.

A bélpoklosok között.

A gondviselés csodálatos fordulattal vezette Demjén atyát bátyja helyett a Sandwich-szigetekre, s nem kevésbbé csodálatos, látszólag történetes úton vezette el voltaképpeni nagyszerű működésének terére is.

1873-ban esetleg egy szomszéd szigetre hívták meghol a püspök egy kápolnát szentelt be. Több hithirdető

jelenlétében arról panaszkodott a püspök, hogy Molokai szigetére, a bélpoklosok telepére paphiány miatt még mindig nem küldhet hithirdetőt. Demjén atya azonnal előlépett. „Monseigneur — mondá —, épp most érkezett meg néhány új hithirdető; valamelyikük átveheti az én plébániámat, s akkor én elmehetek Molokaiba. A bélpoklosok szomorú helyzete amúgyis régóta gyötri szívemet." A püspök beleegyezett s Demjén atya késlekedés nélkül, még csak búcsút sem véve volt híveitől, egyedül és szegényen indult neki új rendeltetési helyének, az „élők temetőjének", Molokainak. Éppen indulófélben volt egy hajó, melyen a kormány ismét 50 bélpoklost szállított az élőhalottak rettegett számkivetési helyére. Arcuk, kezük már el volt torzítva, a bélpoklosfekélyek bűze megmérgezte körülöttük a levegőt; sírva és jajveszékelve mondtak végbúcsút övéiknek, kiket sohasem láthattak többé viszont. Csak egy volt köztük egészséges és egy volt jókedvű; s ez az egy Demjén atya, a fiatal hithirdető volt, ki Krisztus szereteteért örömmel ment a rémes sorsot megosztani az emberiség számkivetettjeivel. Kevéssel utóbb a „Nuhou" honolului protestáns hírlap ezeket írta: „Gyakran említettük már, hogy a szegény molokai bélpoklosok közt, akiknek sem lelkészük, sem orvosuk nincs, a keresztény hősiességnek kitűnő alkalma volna a megnyilvánulásra. Örömmel jelezhetjük ma, hogy a hős végre megjött". Ez a hős Demjén atya volt; csak annyiban tévedett a protestáns lap, hogy nem Demjén volt az első katolikus pap, ki Molokain működött.

Midőn Demjén Molokai partjain kiszállt, első szava ez volt: „Isten nevében, most megkezdődik életem főmunkája!"

Maga írja: „Urunk Istenünk különös gondviselése folytán, aki világéletében maga is mindig különös szeretettel viseltetett a bélpoklosok iránt, 1873 májusában Kalaváóba érkeztem. 33 éves és teljesen erős, egészséges voltam".

Megérkezésekor nagyon szomorú volt a bélpoklo-

sok sorsa. A kórházban csak 80-nak jutott hely s némi kis ápolás; a többi beteg önmagára utalva nyomorult, faágakból összetákolt viskókban élt a hegyoldalban. Maga Demjén atya is három héten át a puszta földön hált egy pandánfa alatt. A szegény bélpoklosokat az elhagyatottság és kétségbeesés egészen elvadította s érzéktelenné tette: a legnagyobb piszokban, minden óvóintézkedést teljesen elhanyagolva, teljes szellemi s erkölcsi vadságban éltek, unalmukat s fájdalmaikat iszákossággal s kártyajátékkal űzték el. A halandóság óriási volt köztük, pedig bajuk rendesen még csak kezdetén volt, midőn a kormány ideszállította őket. Demjénnek azonnal tág munkatere nyílt: sorba járta a haldoklókat, s közülük nem egyet sikerült is megmentenie az örök életre, akik máskülönben talán elvesztek volna, hiszen a szerencsétlen bélpoklosok nagy része kétségbeesve, vad istenkáromlás közt hal meg. Az átható, undok bűzt Demjén eleinte csak úgy bírta elviselni, hogy dohányozva lépett a bélpoklosok közé. Irgalmas szeretete, határtalan türelme és tettrekész jósága azonban hamar megnyerték a bélpoklosok szívét, s fáradalmait rövid idő mulva szép siker koronázta. A vadak csakhamar erkölcsös életmódhoz szoktak, tisztességesen és tisztán ruházkodtak s Demjén atya útbaigazítása és személyes segédkezése mellett egészségesebb kunyhókat építettek maguknak. Csakhamar csinos kápolna emelkedett a telep közepén, mely nemsokára szépen fejlődő keresztény hitélet középpontja lett.

A betegek testi gondozását is jórészt Demjén atya maga végezte. Kimosta az undok sebeket, bekötözte a rothadó testrészeket; ételt-italt hozott a betegeknek, haláluk után maga ásta meg sírjukat és temette el a holtakat. Undorát emberfölötti erővel győzte le s később minden különös nehézség nélkül bírta el a bélpoklosok dögleletes légkörét. „Csak néha undorodom — írja —, ha t. i. azok gyónását hallgatom, akiknek sebeiből már férgek másznak elő; s zavarba jutok, ha az utolsó kenetet akarván feladni, a kéz és láb helyén egy-egy óriási sebnél egyebet nem találok."

A csaknem 1000 főre gyarapodott bélpoklostelepen Demjén atyának folytonosan talpon kellett lennie, hogy a hithirdető, építőmester, ács, szakács, orvos és betegápoló összes ténykedéseit elvégezhesse. Csak idő multán kapott néhány segítőtársat ama hithirdetői társulattól, melynek maga is tagja volt.

Reggelenkint misére gyűltek össze a bélpoklosok; mise után Demjén atya a katekizmusra oktatta őket. A „kedves híveim" megszólítás helyett a „mi bélpoklosok" címzést használta, hogy megmutassa, hogy maga sem fél a bélpoklosságtól s kész, miként az apostol, mindenkinek mindene lenni, hogy mindenkit üdvözítsen. A hitoktatás után betegeit látogatta meg. Napközben aztán épített, földet mívelt s a gyermekeket szép ének- és zenedarabokra tanította be. Be különös zenekar volt ez! A szegény zenészeknek már csak egykét ép ujjuk volt; éppen annyi, amennyi billentyű volt a trombitájukon. Mégis annyira vitték, hogy nemsokára ünnepnapokon az istentisztelet s a körmenetek fényét játékukkal emelhették.

Nemsokára a bélpoklostelep egész külseje új alakot öltött. Hajlékok, kórházak, kápolnák emelkedtek széltében az egész szigeten; közben szépen művelt veteményeskertek terültek el. A lakosság rendezett életmódot folytatott s alig akadt egy is, aki halálán a szentségeket fel nem vette volna. Hogy mily mély gyökeret vert a bennszülöttekben a keresztény tanok csirája, mutatja egy haldokló öregember példája, akit a bélpoklosság megvakított s aki halála előtt hálát adott az Istennek betegségeért, mely által annyi bűntől ótta meg.

Demjén atya távolban élő rokonairól sem feledkezett meg s időről-időre levélileg értesítette őket működéséről. E levelek Demjén tiltakozása ellenére nyilvánosságra kerültek, aminek az lett a következménye, hogy csakhamar az egész világon érdeklődtek iránta, s egyre-másra érkeztek a kegyes adományok a bélpoklosok javára. Még a protestáns angolok és amerikaiak közül is sokan érdeklődtek Demjén atya műve iránt

s többen meg is látogatták Molokai szigetén. Egyikük, egy Stoddard nevű amerikai tanár, külön iratban tette közzé molokai tapasztalatait. A füzet valódi dicsőítő himnusz a katolikus hithirdetőre. Többi közt leírja a püspök látogatását Molokai szigetén, melynek ő is tanuja volt. „Demjén atyára nézve — írja — nagy örömnap volt ez, bár nem is sejtette még, mily kitüntetés vár reá. A püspököt maga fogadta a tengerparton. Midőn a telep székhelye, Kalaváó felé közeledtek, a püspököt nagyszerű diadalkapu alatt vagy 800 bélpoklos fogadta; zászlósan s a zenekar ünnepi játékával vonultak be Kalaváóba. A kápolna előtt újabb diadalkapu várta a püspököt. Üdvözlőbeszédeket mondtak s közben énekeltek is. A püspök nem győzte bámulni a még ifjú bélpoklos-misszió gyönyörű eredményeit s a szerény hithirdető minden tiltakozása dacára nyiltan ki is fejezte elismerését és köszönetét Demjén atyával szemben; aztán hozzátette: „Egyébként meg vagyok bízva őfelségétől, Hawai uralkodójától, hogy az ő nevében Demjén atya mellét e kitüntető rendjellel ékesítsem" — s az ámuló hithirdető mellére rátűzte az „I. Kalakaua-lovagrend" fényes parancsnoki keresztjét. A bélpoklosok viharos, ezerszeresen ismétlődő, véget nem érő örömujjongása hangzotta túl a megrémült hithirdető megzavarodott szabadkozását; sokan sirtak örömükben: a zenekar mintegy önkénytelenül újra megszólalt s hirdette Kalaváó közörömét a máskor oly csendes, azelőtt oly temetőszerűen búskomor Molokai térein . . ." Egy ünnepi misét ugyanazon Stoddard így ír le:

„Nagymise Kalaváóban! — Az ünnepi cselekmény mintha csak halotti szertartás volna; hiszen valamennyi résztvevő a halál martaléka már, s bár élnek még, inkább hullákhoz, mint élő emberekhez hasonlítanak . . .

„Demjén atya az oltár baljára, elkülönített helyre vezetett, mely a bélpoklosoktól ráccsal volt elválasztva. Az ünnepiesen öltözött énekes- és ministránsfiúkat már mind eltorzította a bélpoklosság, egyiknek-másik-

nak arca valósággal iszonyra és szánalomra keltő volt, bár, úgy látszott, fájdalmakat nem szenvedtek. A pap a legnagyobb komolysággal és méltósággal végezte a szent cselekményeket. A kápolna telve volt ájtatoskodókkal; valamennyi énekelt vagy legalább próbált énekelni... Oly különös volt ez az ének, mely e halálraítéltek rekedt torkából fakadt... A katolikus bennszülöttek áhítata csodálatra ragadott... Soha ily bensőséges, bűnbánatos, gyermekded ájtatosságot nem láttam.

„S mekkora ellentét! A főoltár fényesen feldíszítve; előtte ez a fiatal pap, maga az erő és egészség; ajkáról tiszta, csengő hangon hangzik fel a „Pater noster" dallama; — lábainál pedig ezek a ministránsfiúk! Ifjú arcukon már ott ül a korai halál irtóztató bélyege; mögöttük a korlátnál félig máris elrothadt emberi lények, akik közt nincs egy is, akire az ember iszony és fájdalom nélkül tekinthetne. A levegő megromlott; minden oly hatást kelt, mintha a halál küszöbén állnánk... Így ünnepli Demjén atya Kalaváóban az Úr napját... Nekem Szent Lukács evangéliuma jutott eszembe, ahol ez áll: „És midőn egy városba lépett, tíz bélpoklos jött vele szembe, kik távol megálltak előtte; és felemelték hangjokat és kiálták: Jézus, tanító! könyörülj rajtunk!" Való igaz: imájukat meghallgatta az Úr: megkönyörült rajtuk s hű szolgája által vigasztalást küldött nekik."

Mint Stoddard, ugyanoly kegyelettel nyilatkozik Demjén atya hősies önfeláldozásáról többi közt egy Clifford nevű angol protestáns művész is, aki szintén meglátogatta Molokait s Demjén művéről külön kis könyvet írt. De talán valamennyi tisztelője között legkegyeletesebb tisztelettel és szeretettel London egyik protestáns plébánosa ragaszkodott hozzá, Chapman Hugó, ki saját protestáns hívei közt ismételten gyűjtést rendezett a katolikus hithirdető és műve javára. Adományait egyszer e szavak kíséretében küldte meg Demjén atyának:

„Drága Atyám! Köszönetet mondok kedves, érde-

kes leveléért s főleg az imáért, melyet kegyes volt ígérni. Egyben vagyok bátor híveim nevében szerény összeget mellékelni a szegény bélpoklosok javára. Nem az én érdemem, hanem híveim adománya, kik általam köszönetet mondanak önnek a nemes példáért, mellyel ön az egész világnak megmutatja ama csendes és elrejtett önfeláldozás mennyei szépségét, melyre csak Udvözítőnk példája képesítheti az embert.

„Ön keresztre feszítette önmagát, önként, szeretetből a szenvedők iránt. Épp ezért tudjuk, egyetlen vigasza is az, ha hű lelkek segítik a szenvedők nyomorának enyhítésében s ezért arra kérik híveim, engedje meg, hogy e vigaszban csekély erejükhöz képest ők is részesíthessék önt. Méltatlan voltuk dacára fogadja el csekélyke adományukat. Viszont ők is kijelentik, hogy az ön hivatásának minden megsértését mindenkor az egész kereszténység sérelmének fogják tekinteni...

„Isten önnel, drága Atyánk! Adja meg Isten önnek egykor azt a mennyei koronát, mely szenvedéseivel s áldozataival arányban áll... Ezek a mi érzelmeink ön iránt, ki annyira megnyerte szívünket, hogy elfeledtette velünk még a nemzeti és hitvallási különbözeteket is...

„Üdvözölje, kérem, nevemben tisztelt segítőtársát is. Isten áldja nemes pályáján őt is. Oly vigasszal tölt el az önök hősies élethivatása; hiszen saját tapasztalataimból tudom, mily ritka s nehéz a valódi hősi érzület!...

„S most mégegyszer Isten önökkel! Fogadják távol, Angolországban élő tisztelőik szeretetét, kik azon biztos meggyőződésben ragaszkodnak önökhöz, hogy egykor önöket a mennyek országában majdan boldogan viszontláthatják! Imáikba ajánlva magamat s híveimet, maradok őszinte szerető híve és barátja

Chapman H."

A segítőtárs, kiről a levél említést tesz, egy nagyműveltségű, protestáns amerikai katonatisztre, Dutton Józsefre vonatkozik, kit Demjén atya hírneve vonzott Molokaiba. Az önfeláldozás nemes példája annyira ha-

tott reá, hogy katolikussá lett s miután lelkigyakorlatokat is végzett, belépett egyszerű laikus testvérnek ama társulatba, melynek Demjén atya is tagja volt. Mint ilyen orvosi tanulmányokat végzett; aztán Demjén atyának jobbkeze és halála után utódja lett s mint „József testvér" ma is áldásosan működik Molokai bélpoklosai közt.

III.

Az élő áldozat. Demjén atya mint bélpoklos; betegsége és halála.

Igy telt el tizenhat áldásos esztendő, mely alatt Demjén atya fejlő virágzásnak indította az azelőtt oly vigasztalan telepet, melyen már most kórház, gyógyszertár, templom sem hiányzott s több pap és laikus rendtárs mellett újabban még Ferencrendi apácák is működtek. Az utolsó hat éven át azonban Demjén atya maga is államfogoly volt Molokai szigetén: a bélpoklosság rajta is kiütött.

Egy alkalommal forró víz érte a lábát s ő az égési seb helyén — legnagyobb rémületére — semmi fájdalmat sem érzett. Az érzéstelenség (anesztézia) tehát már megkezdődött, s utána egyre-másra újabb kórtünetek jelentkeztek. Csakhamar kijelentették az orvosok, hogy Demjén atya gyógyíthatatlan, hacsak el nem hagyja a telepet s gondosabb kezeltetés végett valamely jobb gyógyintézetbe nem költözik át. „Nem kívánok meggyógyulni — felelte ő —, ha gyógyulásomnak az az ára, hogy e szigetet elhagyjam s műveimet félbeszakítsam."

Istenbe vetett bizalommal s rettenthetetlen bátorsággal nézett szörnyű sorsa elébe s nem szűnt meg tovább munkálkodni, míg csak ereje engedte.

A pusztító betegség gyorsabban haladt előre, mint Demjén atya hitte. Midőn az említett Clifford meglátogatta s arcképét megfestette, Demjén atya maga is megborzadt saját képe-másától, melyet eddig — tükör hiányában — nem láthatott és sürgetőleg kérte a fes-

tőt, ne engedje e képet övéinek kezébe jutni. De azért boldog és elégedett volt, mint akinek legboldogabb meggyőződésévé lett a tudat, hogy Isten övéinek mindent javára fordít. „Legyen meg a te akaratod!" — ez a szó volt legkedvesebb imája s leveleinek állandó refrain-je.

Clifford közvetítésével angol protestáns gyermekek kedves ajándékokat küldtek neki élete utolsó karácsonyára 1888-ban. Egy könyv címlapjára e szavakat írták: „Boldogok az irgalmasak: mert ők irgalmat nyernek". A szerény hithirdető mélyen meg volt hatva; csak azt nem tudta megérteni, miért érdeklődnek érte oly messze földön is? Viszonzásul Cliffordnak e szavakat jegyezte emlékül: „Beteg voltam és ti meglátogattatok" s néhány szárított jeruzsálemi virág szalagjára ezt írta: „Clifford Eduárdnak, bélpoklos barátja: Demjén."

1889 januárjában Demjén atya egyik segédje által iratott Cliffordnak, megköszönvén neki és Chapmannak a bélpoklosok iránt tanusított részvétét. „Viszonzásul — így végződik a levél — hadd szálljon föl önként a bélpoklos pap és szegény nyájának mindennapi imája a kegyelem trónjához... Imádkozzunk mindnyájan, hogy egykor boldogan egyesülhessünk a mennyei Atya lakásaiban, ahol a bélpoklosok is újra egészségesek lesznek." Demjén atya csak néhány szót írt a levélhez: „Viszontlátásra! Isten áldása legyen önnel! Demjén". Néhány héttel utóbb ugyanazon laikus rendtárs azt jelentette Cliffordnak, hogy Demjén atya rosszul van. A szenvedő maga e szavakat tette hozzá a levélhez:

„Szeretettel üdvözlöm, drága Eduárd barátom. Lassankint megkezdem keresztutamat s remélem, mihamar feljutok az én Golgotám csúcsára is. Örökre híve: — Demjén".

Utolsó levelét február elején intézte Cliffordhoz. Megköszönte részvétét s biztosította róla, hogy örömest néz halálának s az örök életnek elébe. Végül sze-

retettel figyelmeztette a protestáns világfit az örök hazára s a „szűk és meredek" útra, mely abba vezet. Végszavai ezek: „Szerencsés utazást, drága barátom, s boldog viszontlátást az égben!"

Egy hónappal utóbb le kellett feküdnie. „Látja kezemet? — mondta ápoló rendtársának. — Minden sebem beheged s a bőr megfeketül. Tudom jól, ez a halál előjele."

„Szerettem volna még egyszer látni a püspök urat, de a jó Isten hí, hogy nála üljem meg a húsvét ünnepét. Áldva legyen az Isten!"

„Mily kegye az Úrnak, hogy addig engedett élnem, míg két paptársam s a jó nővérek e szigetre jöttek! Most már elénekelhetem részemről is a „Nunc dimittis"-t; a bélpoklosok ügye biztosítva van, reám itt többé nincs szükség s ezért hadd megyek tovább!"

Paptársa, Vendelin atya, megkérdezte: „Atyám, ha odafönn megérkezik, úgye, nem felejti el árva gyermekeit e földön?"

„Ó, bizonnyal nem! Ha lesz egy kis hitelem a jó Isten előtt, majd közbevetem magam a bélpoklosokért", felelé a beteg.

Ápolói csak a betegség folyamán vették észre, hogy Demjén atya lakása a legszükségesebb dolgok nélkül is szűkölködött: a derék hithirdető mindenét odaadogatta szeretett híveinek. Még ágya sem volt: a földön fekve akarta halálát bevárni, s nem csekély munkába került, míg rábírták, hogy kényelmesebb fekvőhelyet válasszon.

A baj egyre nagyobb mértékben gyötörte s torka, melle és szája tájékán összpontosult. Fájdalmai dacára egyre mosolygott s jókedvűen ismételgette, mily boldog, hogy a két Legszentebb Szívről nevezett társulatban halhat meg. „Éjjel-nappal oldalán voltam — írja a már többször említett betegápoló rendtárs —, míg csak meg nem halt karjaim között. Boldogabb halált sohasem láttam. Szüntelenül Istennel társalgott; ismételten hangoztatta, mily boldog, hogy a húsvét ünnepét

már a mennyben ülheti meg... Éjjelenkint mindig maga kérte a szentáldozást, alig félórával éjfél után." Április 15-én, nagyhétfő reggelén is megáldozott még „egy szeráf áhítatával" — az utolsókenetet már előbb felvette — s kevéssel utóbb csendes imádság közben békésen elszenderült.

A bélpoklosok úgy sírtak koporsója körül, mint az árvák, kik atyjukat elvesztették. Ugyanazon pandánfa alatt temették el, melynek tövében Demjén atya ittléte első heteiben az éjeket töltötte.

*

„Nem kételkedhetünk benne — így végzi leírását a protestáns Clifford —, a megboldogult hatalma a földön most nagyobb, mint valaha, midőn még köztünk időzött. Amint Krisztus hatalma is nagyobb fényben ragyogott fel, midőn kezénél-lábánál fogva tehetetlenül függött a kereszten, mint mikor gyógyulást és áldást osztva járt-kelt a földön s még inkább, midőn győzedelmesen ég felé emelkedett: ugyanígy emelkedik s nagyobbodik a halál és megdicsőülés pillanatában az ő hű szolgáinak hatalma is."

Ezt a titokzatos hatalmat Demjén atya nemcsak imáival gyakorolja, hanem azon óriási hatás által is, melyet példája az egész világon ért. A katolikus hithirdetőket és szervezeteket főkép az ő példája buzdította hasonló önfeláldozásra; aminek elég bizonyítéka az is, hogy csakhamar külön bélpoklos-segélyző egyesületek alakultak s gyógyintézetek emelkedtek, melyek róla nevezték el magukat. A méltányosabb protestánsokat mintegy kényszerítette arra, hogy a katolikus missziói és karitatív tevékenység előtt elismerőleg meghódoljanak. Azon államok kormányait pedig, melyeknek területén bélpoklosok vannak, kötelességük tudatára ébresztette a bélpoklosokkal szemben. Az akkori walesi herceg, később VII. Eduárd angol király maga is elismerte ezt, midőn a „Father Damien Memorial Fund" díszelnökségét elfogadta s ennek egyik választmányi

ülésén Anglia legelőkelőbb egyházi és világi katolikus és protestáns jelesei előtt így szólt:

„Páter Demjén hősi élete és halála nemcsak rokonszenvét nyerte meg egyesült királyságainknak; mélyebbre is hatott: eszünkbe juttatta, hogy gyarmatbirodalmunk viszonyainál fogva bizonyos mértékben mi is kötelesek vagyunk az ő példáját utánozni... Hiszen csak Előindiában 250.000 bélpoklos él angol fennhatóság alatt..." A választmány a trónörökös indítványára három határozatot hozott: az első Demjén atyához méltó síremlék felállítását, a második egy londoni gyógyintézet („Damien's Ward") alapítását, a harmadik az indiai bélpoklosok felsegélését célozta. A síremléket azóta Molokain le is leplezték.

Egy Wheeler nevű metódista lelkipásztor ezen időtájt így írt Demjén atya művéről:

„A római katolikus egyház minden más felekezetnél többet tett a bélpoklostelep 1240 lakója sorsának enyhítésére. Ki ne ismerné az áldozatot, melyet Demjén atya hozott, midőn 1873-ban Molokaiba ment, hogy ő, a fiatal, egészséges, művelt pap a bélpoklosok közt lakjék s meghaljon közöttük. Lehetetlen szóval kifejezni a jót, melyet ő művelt. Még betegségében, fájdalmai s tehetetlensége dacára is, midőn már kezei a szó szoros értelmében elrothadtak s letöredeztek, még akkor sem szűnt meg betegei s haldokló hívei közt forgolódni s a bélpoklosoknak vigaszára lenni..."

Demjén atya működésének hatásáról pedig szépen írt ugyanekkor az angol King Ágost:

„1889 április 15-én ment be Demjén atya az örök életre, hol jutalma, bízvást hihetjük, igen nagy lehet. Még csak negyvenkilencéves volt s ő maga azt hitte, hogy oly keveset működött. Néhány bélpoklosnak, az emberiség e söpredékének sorsát némileg elviselhetőbbé tette s megmutatta nekik az utat a túlvilági, boldogabb haza felé. Csak életét adhatta oda az ügyért, melyet szolgált s azt oda is adta nagylelkűen. De nem! Ezen egyszerű pap példája az egész földkerekségen lángba borította a szívek világát. Papok és orvosok,

köznép s a nemesség, előkelő hölgyek s alázatos apácák, férfiak és nők, minden népfaj s hitvallás képviselői sóvárognak ma azután, hogy az őtőle oly nagylelkűleg megkezdett műben résztvehessenek. S ilykép e nagy férfiúnak, a szeretet e vértanujának halála közvetve több bélpoklosnak fog enyhülést és vigaszt szerezni, mint az ő szerény, nemes szíve valaha csak álmodhatta is. Sőt bízhatunk benne: a kereszteshadjárat, melyet halála megindított, oly erővel s ügyességgel fog folytatódni, hogy ama rettenetes betegség, mely egykor egész Európát pusztította s még ma is oly számos helyen szedi áldozatait, hovahamar végleg el fog tűnni a föld kerekségéről."

Ugyanezt megerősíti a protestáns Stephenson Lajos skót író gyönyörű nyilt levele is, melyből a következő részletet nem mellőzhetjük: „Minden újabb reformot (a bélpoklosok ügye érdekében) az ő nyilvánvaló sikerei indítottak meg, s ebben az ellenszenv és a közönyösség is kénytelenek voltak meghódítani az ő hősiessége előtt. Többen működtek már őelőtte a helyszínen, így Mr. Mayer, ki éveken át kormánybiztos volt Molokain, de akinek érdemeiről keveset hallunk; mások utána léptek sorompóba; némelyik talán több földi tudással s óvatossággal dolgozott; de egyik sem tanusított oly odaadást, mint a mi szentünk. Midőn Molokaira került, tényleg keveset talált készen. Az ő érdeme, hogy eddig hallatlan vértanui cselekedettel az egész világ figyelmét megnyerte a szerencsétlen szigetnek. Egy csapással: élete áldozatával világhírűvé tette ezt az apró földdarabot; s ez volt a reformok kezdete; csak erre következett a bő pénzbeli adakozás, — az állami segély bizony túlságosan kevés volt — majd, ami legjobban segített az ügyön, az apácák megtelepülése; továbbá a fegyelem és rend, a nyilvános lelkiismeret és közvélemény meghonosodása Molokain. Ha volt valaha ember, aki reformokat létesített és aki meghalt, hogy reformjait létesítse: az Demjén atya volt."

Igy ítélnek méltányos emberek még az ellentáborból is a szerény, egyszerű katolikus papról, aki mást

nem tett, mint üdvözítője példájára „jó pásztor" volt, „ki életét adta juhaiért". (Ján. 10, 11.)

V. ö. *„Die Katholischen Missionen"* (Herder, Freiburg) 1887., 1888., 1889. és 1903-iki évfolyamát. — Ed. *Clifford:* Father Damien (London, Macmillan and Co. 1889).

BRANDIS MÁRIA JOZÉFA GRÓFNŐ

Irgalmasnővér.

(1815—1900.)

Oh gioia! oh ineffabile allegrezza!
Oh vita intera d'amore e di pace!
Oh senza brama sicura richezza![1]
Dante (Parad. 27, 7—9).

A protestáns *Leibnitz* megvallotta önmagáról, hogy az irgalmasság gyakorlatainak élő katolikus szerzetesrendeket „mindig csodálatraméltó intézménynek tartotta."

De sőt a Krisztus-gyűlölő *Voltaire* is így nyilatkozott egyik világos pillanatában: „Alig képzelhetni ezen a világon — úgymond — csodálatosabb és nagyszerűbb jelenséget, mint azon óriási áldozatot, melyet a gyengébb nem hozni szokott, midőn az ifjúság, szépség s nem ritkán főúri származás előnyeiről lemond, csupán azon célból, hogy a kórházakban a betegeket ápolja s az emberi nyomor legszomorúbb megnyilvánulásai közt, melyek annyira megalázzák büszkeségünket s annyira visszariasztják elpuhultságunkat, enyhülést és vigaszt osszon!"[2]

Tagadhatatlan: az ilyen áldozat csodálatraméltó. A katolikus egyház igaz voltának pedig egymagában is remek bizonyítéka, hogy benne ez az áldozat, ez a hősiesség mindennapi dolog.

Csak félmillió — 458.000 — a katolikus szerzetes-

[1] Ó öröm! Ó vígság, mely sohse fárad!
Szeretettel s békével teljes élet!
Ó bőség, hol vágy helyet nem találhat!

[2] L. Fr. *Hettinger:* Apologie des Christentums, II/3. k., 153. l.

nőknek a száma a földkerekségén. Nagyrészük a keresztény felebaráti szeretet és irgalmasság gyakorlatában tölti önfeláldozó életét. És milyen élet, milyen önfeláldozás ez! Lemondva a föld minden örömérő, reményéről, kényelméről, nem kérve sem jutalmat, sem elismerést, éjjel-nappal a szenvedők és elhagyatottak szolgálatára szentelik testi-lelki erejüket; a betegek és haldoklók mellett, elzüllött, árva utcai gyermekek és tehetetlen aggok körében, a siketnémák és vakok, tébolyodottak és őrjöngők közt, mint mindannyinak szolgálói sorvasztják el ifjú életüket. Ott sürögnek-forognak a tífuszos és kolerás betegek kórházaiban s iszonyodás nélkül záratják be magukat a pestises beteg mellé, kit talán az édesanyja is elhagyna undorában; elkísérik a bélpoklosokat számkivetésükbe s az emberi társadalom e száműzöttjeivel megosztják azt az iszonyú sorsot, melyből nincs menekülés; vagy pedig kisietnek a csatamezőkre s a golyózápor közepett remegés nélkül ápolják a sebesülteket...

A sok ezer közül *csak eggyel* akarunk itt foglalkozni, azzal, aki az irgalmasnővéreket Magyarországba is behozta s ezáltal bízvást elmondhatni — egész nemzetünk kegyeletes hálájára lett érdemes: az a megszámlálhatatlan testi-lelki jó, amit az irgalmas szeretet ez angyalai hazánkban a szegény nép, az elhagyottak, a betegek s az árvák körében eddig műveltek, közvetve mind az ő buzgólkodó szeretetének eredménye.

I.

Az ifjú grófnő és hivatása.

Brandis Mária Józéfa grófnő élete nem nagy és szembeötlő tettek láncolata. Ami e mágnáshölgyben s utóbb igénytelen szerzetesnőben nagyszerű és csodálatos, az a mindennapi élet egyhangú, csendes áldozatainak hosszú-hosszú egymásutánja, amelynek természetesen nem a külvilág, hanem egyesegyedül nemes, égiekért lelkesülő s önfeláldozó szíve volt színtere.

1815 november 27-én Grácban született. Atyja,

Brandis Henrik Ádám gróf s anyja, szül. Welsersheimb Józéfa grófnő, oly előkelő főúri családok sarjai voltak, melyekben a mély vallásosság drága családi hagyományként száll nemzedékről-nemzedékre. Az istenfélő szülők elsőszülöttüket mély vallásosságban nevelték s hogy mily fogékony talajra talált ebbeli igyekezetük, már a gyermek-grófleány első ifjúkori viselkedésén is megnyilatkozott.

Egy alkalommal például a tengerentúli missziókról esett szó a még gyermek Mária Józéfa előtt. A kis grófleány azonnal komoly gondolatokba mélyed s a legközelebbi ellenőrizetlen órában gyors elhatározással előkeresi ágyvánkosát, lehúzza a vánkostakarót s abba mint útibatyuba nagysietve csomagolni kezd: élelmiszert, fehérneműt, játékszert s mindent, amire az embernek az ő nézete szerint hosszú úton szüksége lehet. Javában folyik a munka, midőn atyja hirtelen betoppan s kérdőre vonja a buzgolkodót. A gyermek eleinte szabódik, de hiába! a félig teletömött vánkoshéj erős bizonyság ellene, s így aztán kénytelen kivallani, hogy ő bizony nagy útra készül: a misszióba utazik. A grófnőnek csak nagysokára sikerült leánykáját meggyőznie arról, hogy egyelőre a szülei iránt való engedelmesség az egyetlen kötelessége.

De a nagy gondolatok csak nem hagytak békét a grófleánynak. Hétéves korában a katekizmus tanulgatása közben ismét felébredt ártatlan szívében a vágy, hogy egész életét teljesen Istennek szentelje. S jellemző a későbbi tartományfőnöknőre: a nagy tervek mellett már akkor megvolt benne a körültekintő óvatosság is. Eltűnődött rajta, le bírja-e majd győzni az akadályokat is? és mi lesz, ha utóbb elmegy a kedve? E kétségeket azonban csakhamar legyőzte, még pedig oly módon, mely akkori korához képest bámulatba ejtő s edzett férfiszívnek is dícséretére válnék. „Igen, igen, — mondá végül, — tudom már, mit teszek. Ha kedvem marad hozzá, az is jó; ha elmegy a kedvem, még jobb: kedvem ellenére is állhatatos maradok; hadd lássa a jó Isten, hogy őszintén szeretem."

A grófi család Mária Józéfa gyermekkorában gyakran tartózkodott Bécsben, hol a grófnak mint császári titkos tanácsosnak sűrűn akadt tennivalója. Bécsben azon időben Passerat redemptorista atya vonta magára a közfigyelmet apostoli működésével és életszentségével, ugyanaz, kinek boldoggáavatási ügyét már tárgyalják Rómában. Passerat atya lett Mária Józéfa hitoktatója s ily vezetés alatt nem csoda, hogy a mélyen vallásos lelkű ifjú grófnő oly kiváló előmenetelt tett a keresztény erényesség útjain. Emellett igen gondos kiképzést nyert az értelmi és művészeti téren is; különös tehetséget és kedvet főleg a rajz és festészet iránt tanusított.

Tizenkilenc éves korában alkalma akadt arra, hogy a nevelés nehéz művészetében gyakorlati úton szerezzen jártasságot. Nagybátyjának, Kelemen grófnak kisgyermekeit anyjuk halálával Józéfa szülei fogadták házukba, hogy nevelésüket befejezzék. E két gyermek Brandis Antal és Erik grófok voltak: az előbbi később Tirol főnöke (Landeshauptmann), a másik mai napig Jézustársasági áldozópap, egyideig kalocsai főgimnáziumi igazgató (1872—1875), utóbb Travnikban (Boszniában) tanár lett. Mindkettő gyakran mélységes kegyelettel emlegette a hű unokanővért, ki annyi szeretettel és oly nemes lelkesedéssel buzgólkodott, hogy szívükben kora gyermekkoruktól kezdve ápolja s élesztgesse az élő vallásosság szent tüzét. Érik, a Jézustársasági tanár többször beszélte, hogy midőn unokanővérük egyszer az őrzőangyal láthatatlan szépségéről beszélt nekik, ő — a kis gróffiú — gyakran annyira meg volt hatva, hogy éjszaka is el-elsirdogált keservében, amiért a fenséges mennyei fejedelmet nem láthatja testi szemével, egész szépségében.

Az ifjú grófnő magát is teljesen eltöltötte azon lelkes szeretet az égiek iránt, melyeket kis pártfogoltjainak nyiladozó szívébe csepegtetett. Legkedvesebb mulatsága — főleg midőn a család Marburgba költözött — az volt, hogy korán reggel, midőn a kastély népe még álomban szendergett ,a kastélyból kiosonva, a közeli

halmon épült kis Mária-kápolnába sietett s ott imába merült. A felkelő nap nem ritkán már ott találta buzgón imádkozva a kápolnában — mint valami virágot, mely a kelő nap első sugaraira ég felé tárja tiszta keble szentélyét.

Ez a lelkes szeretet Isten iránt nem szorítkozott merő érzelmi megnyilvánulásokra, hanem helyt állt és megbizonyult akkor is, midőn Mária Jozéfára élete legnagyobb áldozatának pillanata elközelgett.

A kiválóan nevelt, szellemes és nemeslelkű grófleány számos előkelő udvarlót vonzott a grófi házhoz s a főúri szülők, kik nem tudtak Jozéfa magasabb elhatározásáról, egy kiváló s előkelő fiatalembernek hajlandók voltak leányuk kezét odaígérni. Midőn ez ügyben leányukkal értekeztek, élénk színekkel ecsetelték előtte a kérő különféle jótulajdonságait, hogy Jozéfa egy percre régi elhatározásában csaknem megingott. Izgatott nyugtalanság vett rajta erőt, mely végre arra ösztönözte, hogy a házikápolnába sietve, térdre vesse magát az Oltáriszentség előtt s forró imában kérje ki Isten világosságát. „Mit akarsz, Uram, — így sóhajtott a népek apostolával, — mit akarsz, hogy cselekedjem? S e percben úgy érezte, mintha az oltárról e szózat hangzanék feléje válaszul: „Földi kérőd tán szép, tán nemes, tán előkelő; de legyen bár mégannyira méltó bizalmadra és szeretetedre: nem vagyok-e Én, ki téged kiválasztottalak, még nemesebb, még nagyobb, mint bármely teremtményem?" — S mint a napsugár a borút, úgy oszlatta el e gondolat a kételkedést Jozéfa lelkében. „Jézusom — suttogta erős lélekkel —, igen, a tied vagyok és egyedül a tied maradok örökre!" Nehezére esett, hogy szüleivel ez egyszer ellenkeznie kellett, de többé egy percig sem habozott.

Első dolga volt, hogy a seckau-i egyházmegye főpásztorát, kivel a család közeli ismeretségben élt, felkeresse s tanácsát kikérje. Istennek s a szegényeknek élni — ez volt elhatározása; csak a kivitel módjára nézve nem tudott még dönteni. A püspök előbb ko-

moly vizsgálódás útján megbizonyosodott a grófi hölgy szándékának indítóokairól és szilárdságáról, s végül kijelentette neki, hogy maga is régóta tervezi az irgalmasnővérek meghonosítását egyházmegyéjében, sőt több vallásos buzgalmú ifjú nő ajánlkozott is már, hogy e terv megvalósításában közreműködik. A grófnő erre kételkedés nélkül kijelentette, hogy ő is csatlakozik a püspök kezdeményezéséhez s az irgalmasnővérek társulatába lép.

Most már csak szüleivel kellett tárgyalnia. Ez pedig nehéz feladat volt, főleg Jozéfára nézve, ki gyermekkorától kezdve főörömét abban lelte, hogy szüleinek mindenben és mindenütt kedvére, kívánságára legyen. Most pedig a képzelhető legnagyobb áldozatra kellett őket rábírnia. De amit Isten akaratának tartott, azt vasakarattal végre is hajtotta, bármekkora áldozatába került is. Először anyjával akart beszélni s e célra sétakocsizásra hítta meg. Mély meghatottsága azonban szóhoz sem engedte. Csak miután hazaértek, vett erőt érzelmein s adta elő kívánságát. A gyöngéd anyát leánya szavai annyira megrémítették, hogy ájulás környékezte; hisz arról volt szó, hogy élete legfőbb vigaszáról s örömérol: egyetlen gyermekéről lemondjon. Azonban csakhamar győzött az anyai sziven a keresztény gondolkodás s a grófnő, legyőzve indulatait, a kérelmezőt atyjához utasította. Jozéfa megleste a pillanatot, midőn atyjával zavartalanul beszélgethetett: dobogó szívvel lépett az ajtóhoz egyszer is, kétszer is; de mintha valami babonás hatalom visszatartotta volna, kezét nem bírta a kilincsre tenni. E gyengeséget végre úgy győzte le, hogy gyors elhatározással futva rohant be atyja szobájába, akit e különös modorú megjelenés természetesen ugyancsak meglepett. Jozéfa megadta a különös viselkedés magyarázatát s felfedte titkát. A derék gróf percekig szót sem tudott ejteni fájdalmas megilletődésében, csak mély gondokba merült arca s lepergő könnyei mutatták a harcot, mely belsejében dúlt. Az ószövetségi Ábrahám benső küzdelme lehetett ehhez a harchoz

hasonló, midőn az Úr egyetlen gyermeke áldozatát kérte tőle... Az isteni kegyelem ezúttal is győzött a legbensőbb természeti érzéseken: némi ellenkezés után a gróf is megadta leányának a kívánt szülői engedélyt. Sőt a nemeslelkű főúri szülők áldozatkészsége annyira ment, hogy gyermeküket maguk akarták Münchenbe elkísérni, ahol a püspök értesülései szerint a Szent Vince szabályait követő irgalmasnővérek anyaháza állt. 1837 őszén meg is indultak; a fájdalom útközben annyira megtörte Jozéfa anyját, hogy Grácban súlyosan megbetegedett, sőt a haldoklók szentségeit is fel kellett vennie. A püspök, kinek palotájában átutazás közben meg szoktak szállni, nem engedte meg Jozéfa továbbutazását, míg anyja állapota jobbra nem fordult; azonban a hőslelkű anya ezúttal maga sürgette leánya elutazását, csak arra kérve őt, hogy a búcsúzás fájdalmaitól kímélje meg. Igy tehát Jozéfa búcsúzatlanul indult el anyjától, mihelyt ennek állapota veszélyen kívül volt.

1837 november 18-án érkezett meg Brandis gróf és leánya Münchenbe. Jozéfa már 21-én felvette a „jelöltek" ruháját. Atyja ekkor visszautazott, s Jozéfa megkezdte szerzetesi életének próbaidejét.

II.

A szerzetesnő.

A jelölteket fokozatosan vezették be a szerzetesnők rendes életmódjának gyakorlásába: az áhítatgyakorlatokba, a betegápolásba s a házimunkák végzésébe. Elv volt, hogy már a voltaképpeni „beöltöztetés" előtt teljesen el kell sajátítaniok az ügyességet mindazon szolgálatokban, melyeket nagyobb kórházakban végezni szokás. Érteniök kellett az egyszerűbb betegségek kezeléséhez, sebek bekötözéséhez, orvosságok készítéséhez, de e mellett a súlyosabb házi teendőket is nekik kellett végezniök. Hetenkint fel kellett súrolniok a betegtermek padlóit; nekik kellett tisztogatniok a konyhaedényeket és evőeszközöket,

az ajtók kilincseit s az ablakokat; azonkívül a kórház nagy kályháinak fűtése is az ő dolguk volt: a jéghideg kályhalyukakban állva úgy kellett az óriási fatömböket a tűzbe dobniok. E súlyos munkákban elgyötörve, szegény gyenge teremtések még elegendő éjjeli pihenőt sem kaphattak; mindegyiknek minden harmadik-negyedik éjszaka virrasztania kellett, s az átvirrasztott éjszaka után csak rövid néhány órát pihenhettek.

Ez az életmód természetesen erős izmokat és edzett szervezetet is próbára tett volna, de a mi főrangú jelöltünk pillanatnyi habozás nélkül a legerőfeszítőbb munkákat is épúgy elvégezte, mint bármely más, egyszerűbb származású társnője. Mindjárt belépésekor térdre ereszkedve kérte elöljáróit, hogy soha semmiféle tekintettel ne legyenek származására s a többiekkel teljesen egyenlő módon bánjanak vele. Kívánságát teljesítették is, s az elkényeztett grófkisasszonyt azonnal épúgy alkalmazták mosásra és súrolásra, mint aki már ifjúkorától hozzászokott e munkákhoz. Néhány hónappal belépése után látogatóba jövő szülei úgy lepték meg, amint nagy mosóteknőnél állt felgyűrt ruhában és durva mosóköténnyel felövezve. A szülők szemeit e látvány könnyekkel töltötte el, a jelölt azonban oly vidám nevetésre fakadt, hogy a szülők szintén teljesen megnyugodtak a felől, hogy leányuk jó helyen van és jól érzi magát.

1838 november 15-én telt le első próbaéve, s ezzel jelöltünket „Leopoldina nővér" névvel beöltöztették. A szerzetesi fogadalmakat azonban csak 1840 június 4-én tehette le három gráci társnőjével egyetemben. Időközben még néhány gráci jelöltet küldött az ott székelő seckau-i püspök, s ugyanő 1841 elején Ferdinánd császártól kieszközölte az engedélyt az irgalmasnővéreknek Ausztriában való megtelepedésére. Azonnal meg is hívta azon hét gráci nővért, kiket ő maga küldött ki Münchenbe, s mindenekelőtt a gráci közkórházban bízta rájuk a betegápolást.

A hét gráci nővért a müncheni anyaház főnök-

nője, Jorth Ignácia kísérte el Grácba s iktatta be itt új hivatalukba: ez alkalommal sok magasrangú egyéniség, köztük Albrecht és Frigyes főhercegek fejezték ki tiszteletüket a nővérekkel szemben.

A gráci állomás átvételével Leopoldina kedvestestvérre nézve megkezdődött a nagy felelősséggel járó elöljárói hivatalok viselése is, melyre szeretetteljes modoránál, buzgalmánál, vállalkozó és egyben előrelátó szellemménél fogva hivatottságot árult el. Eleinte csak az új jelöltek vezetésével bízták meg; majd két évvel utóbb, midőn a gráci ház önálló anyaházzá alakulhatott, a seckaui püspök a szerzetesnők választását megerősítve, főnöknőnek nevezte ki.

Az új anyaház helyzete elég súlyos volt s a gondos, ügyes vezetést kétszeresen szükségessé tette. A jó nővéreknek eleinte saját otthonuk sem volt; csak úgy a kórház mellékhelyiségeiben kellett meghúzódniok. Eltartásukról egy jótékonysági magánegyesület gondoskodott, melyet a püspök alapított. Lassankint felépült ugyan kis rendházuk; de akkor is oly nyomasztó szegénységben éltek, hogy gyakran betevő falatjuk sem volt. E nélkülözésekhez egyéb szenvedések is járultak; köztük rosszakaratú emberek bizonyos rágalmai voltak a legfájdalmasabbak. Az ifjú főnöknő azonban minden szenvedés, gond és nehézség közepette rendületlen lélekkel bízott Isten segítségében, és puszta példája elég volt arra, hogy társnőit megnyugtassa és további türelemre lelkesítse. E mellett szóval sem szűnt meg főleg a fiatalabbakat bátorítani és vigasztalni. A nélkülözésekből mint elöljáró is épúgy kivette részét, mint bármely más testvér; sőt még mások terhét is szívesen magára vállalta. Különösen az éjszaka virrasztásban segített ki szívesen. Igénytelenségét jellemzi, hogy midőn egy fagyos téli napon a mosókonyhában mosott, csak akkor vette észre, hogy facipői a földhöz fagytak, midőn valahová hívták s ő nem bírt a helyéből elmozdulni.

Ily példa s ily vezetés mellett nem csoda, hogy az új anyaház csakhamar igen szép virágzásnak indult;

gyors fejlődése elsősorban Leopoldina főnöknő érdeme lett.

Már 1843-ban s a következő három évben három új állomáson telepedhettek meg a gráci anyaház tagjai. A munka is meggyűlt, főleg 1846-ban, midőn Grác és Marburg vidékén tifuszjárvány pusztított. A betegséget többé-kevésbbé maguk a kedvestestvérek is mind megkapták, maga Leopoldina főnöknő is; de azért, amíg a láztól tehették, nem hagyták el betegeiket. A betegek pedig többnyire csak kedvestestvéreket kívántak ápolókul. Leopoldina főnöknő élete is veszélyben forgott; ekkor egy önfeláldozó nővér felajánlotta életét Istennek Brandis nővér drága életéért; s ez nemsokára csakugyan fel is épült, míg amazt elragadta a halál. A többi nővér egymásután felépült.

A negyvennyolcas forradalom izgalmai a szerzetestársulatokra nézve végzetesekké lettek. A felizgatott utcai tömeg körülfogta az apácák házát s éjjelnappal durván ordítozott és fenyegetőzött a szegény halálrarémült nővérek ablakai alatt, akik pedig nemcsak hogy soha senkinek nem ártottak, hanem éppen csak az imént tették kockára életüket is a szegény nép szenvedéseinek enyhítésére. Többször azt hitték már a szegény nővérek, hogy a tömeg betörte a kapukat s beözönlött rajtuk; ilyenkor remegve siettek a házikápolnába. Csak egy nővér járt-kelt nyugodtan, szilárdan, félelem nélkül, mint aki rendületlenül bízik az isteni segélyben: Leopoldina, a főnöknő. Nyugodtan imádkozott elő megrémült társnőinek és csak azt kérte ki a püspöktől, hogy az izgalom e napjaiban kápolnájukban az Oltáriszentség az egész éjen át ki lehessen téve, hogy a rettegők erőt és vigaszt merítsenek nála az éj óráiban is, mert hiszen álomról e napokban úgysem lehetett szó.

Az aggodalom a nővérek helyzete miatt s a fájdalom, melyet a nép hálátlansága felett érzett, az agg püspököt kórágyra döntötte, melyből fel sem kelt többé. Április 27-én halt meg, utolsó áldását irgalmasnővéreinek küldvén.

A forradalom napjai egyébként különös ártalom nélkül múltak el a nővérekre nézve. Nagyobb baj volt, hogy a közkórház egyházellenes érzelmű orvosai az általános izgatottságot felhasználva, újabb vihart támasztottak a nővérek ellen. Kérelmet nyujtottak be a városi hatóságoknak, melyben a kedvestestvérek eltávolítását követelték a közkórházból. Kérelmüket szemenszedett vádak egész sorozatával támogatták. 1849 februárjában a város valóban megindította a tárgyalást, melyen az irgalmasnővéreket egy világi pap — a nővérek lelkiigazgatója — kíséretében Leopoldina és Romana nővérek képviselték. Az orvosok nevetségesnél nevetségesebb vádakkal egész íveket írtak tele. A főnöknő valamennyire előkelő nyugalommal és szerényen, de egyúttal oly alaposan megfelelt s oly szépen mutatta ki a vádak alaptalan, sőt lehetetlen és egymás közt ellentmondó voltát, hogy a tárgyalás a nővérek teljes erkölcsi győzelmével végződött. „Ez az apáca földre gyűr mindnyájunkat, — mondta társainak az egyik orvos —, érzem, hogy akár akarom, akár nem: tisztelettel kell előtte meghajolnom." A tárgyalások eredményét a nővérekkel közölni nagy bölcsen elmulasztották; szépen elhallgattak az egész dologgal s midőn később Rauscher püspök a tárgyalások jegyzőkönyvébe betekinteni kívánt, azzal feleltek neki, hogy e tárgyalások a közizgatottság napjaiban folytak s azért megsemmisítetteknek tekintenek; amit a püspök joggal úgy értelmezett, hogy a pörlekedő urak maguk is szégyelték a dolgot. Épületes volt, hogy Brandis nővér ajkáról a tárgyalások tartama alatt sohasem hangzott el egyetlen türelmetlen hang, sőt panaszos sóhajt sem ejtett még övéi között sem; az egész idő alatt olyan nyugodtan járt-kelt övéi körében, mintha semmi különös nem volna folyamatban; de annál többet imádkozott egyedül az éj hosszú óráiban.

A forradalmat követő háborúk alatt a kórházak természetesen ugyancsak megnépesedtek; aminek egyik következménye az lett, hogy egyre többfelé kértek irgalmasnővéreket. Ekkor kerültek az irgalmas-

nővérek hazánkba is: Pozsonyban nyolc szerzetesnő vetette meg az irgalmasnővérek magyar rendtartományának alapját, mely azonban tényleg csak a legutóbbi években lett önállóvá. Az önfeláldozás és alázatos szeretet számos példája, melyet a nép a gráci és pozsonyi apácákon szemlélt — főleg az újabban kitört tifuszjárvány idején —, egyre több és több nagylelkű szűzet lelkesített arra, hogy az irgalmasnővérek társulatába lépjen; s így a még fiatal rendtartomány meglepő gyorsasággal növekedett naggyá.

III.

Az új rendtartomány szervezése. Leopoldina nővér mint tartományfőnöknő.

Ekkor azonban Leopoldina főnöknőre újabb nagy munka várt: a belső szervezés és rendezés nehéz és nagyjelentőségű, bár kifelé kevésbbé feltűnő munkája. Sok utazásába, levelezésébe, véget nem érő tárgyalásba, magánbeszélgetésekbe és fejtörő munkába került, míg végre elérte kettős nagy célját: a társulatot teljesen azon szabályzat értelmében szervezte, melyet maga az alapító, a nagy Paulai Szent Vince dolgozott ki és egyben bekebeleztette azon anyatársulatba, melynek főszékhelye Párisban van, s mely a Szent Vince-alapította társulatnak legegyenesebb, közvetlen leszármazottja. Ezen két vívmányban látta az irgalmasnővérek ausztria-magyarországi rendtartományára nézve az életerős kifejlődésnek legmegnyugtatóbb biztosítékát; s hogy nem csalódott, arról örömmel bizonyosodhatott meg hosszú és fáradságos élete végén, midőn mint a tőle alapított rendtartománynak éveken át volt tartományfőnöknője és ú. n. visitatornője, dús lombozatú és számtalan gyümölcsöt termő terebélyes fává látta fejlődni a mustármagot, melyet egykor elvetni segített és csirázó korában annyi gonddal ápolt.

E szervező munkában okossága, tapintata, türelme és csodálatos nyugalma által aratta fősikereit.

Nehézségtől nem riadt vissza soha és habozás nélkül ment neki nagy céljai kedvéért a legnehezebb feladatoknak is. Ellenkezőkkel és akadékoskodókkal szemben az indulat soha durva szóra, keményhangú parancsra, szemrehányásra nem ragadta; sőt éppen azokkal szemben volt a leggyengédebb figyelemmel, akikről sejtette, hogy terveinek útjában állottak. A tudat, hogy Istenért és Istennel működik, biztos reménnyel töltötte el vállalatainak sikere felől, s azért sohasem vesztette el sem nyugalmát, sem türelmét.

A párisi törzstársulattól való teljesebb egyesülése céljából Leopoldina nővér még 1850—51-ben maga is kilenc hónapot töltött a párisi anyaházban, hogy annak szellemét és szokásait közelről megismerje s azután odahaza is meghonosítsa. Az egyesülés betetőzése gyanánt 1853-ban Etienne lazarista atya, a társulat általános főnöke meglátogatta az új rendtartományt: először a gráci anyaházat, majd a többi házakat is és nem győzte dícsérni a példás rendet, buzgóságot és szerzetesi szellemet, mely Brandis főnöknő és az egyesülés óta visitatornő fáradozásai következtében mindenfelé legszebb virágjában állt.

A rendtartomány ekkor már vagy 100 tagot számlált s egyre többfelé foglalt állomást, többek közt Budapesten is a Terézvárosban. A nővérek lelki igazgatását az egyesülés óta a lazaristák vették kezükbe. Brandis visitatornőé volt a nehéz és fontos feladat, hogy az egyes házakba ellátogatva, a nővéreket külön magánbeszélgetésében és együttesen buzdítsa, lelkileg fel-felújítsa s az egyes házakban esetleg felmerült nehézségeket elintézze. Kifelé nagyon egyszerű, egyhangú hivatal volt ez, de annál áldásosabb gyümölcsöket termett a szívek mélyén évek és évtizedek hosszú során át s kétségtelenül egyik legfőbb tényezője lett az irgalmasnővérek társulata felvirágzásának Ausztria-Magyarországban s ezzel együtt mindazon megszámlálhatatlan testi-lelki jónak, amit a keresztény irgalmasság e hősnői a mai napig hazánkban és Ausztriában műveltek. 1865-ben már 30 házuk, ille-

tőleg intézetük volt, melyekben 300 irgalmasnővér működött; Brandis nővér halálakor pedig, 1900-ban, 210 intézetben 2700 irgalmasnővér gyakorolta az irgalmasság cselekedeteit. Legújabban a tartomány magyar fele a piliscsabai anyaházzal élén külön rendtartománnyá fejlődött.

Nem csoda, hogy midőn a hosszú, fáradságos munkában megöregedett Brandis nővér 1887-ben belépésének ötvenéves évfordulóját ünnepelte, többek közt maga Őfelsége, I. Ferenc József is sietett a visitatornő érdemdús működését elismerni és munkálkodása eredményéhez szerencsét kívánni a következő szövegű táviratban:

„Brandis Jozéfa grófnőnek, Grácban.

Őszinte örömmel emlékezem vissza a mai napon az ön ötven éven át folytatott jótékony működésére s szívemből óhajtom, hogy a Mindenható még számos évet engedjen önnek áldásos működésének folytatására!

Ferenc József."

Ugyanekkor a nagynevű Zwerger herceg-püspök az ünnepélyes istentisztelet alkalmával megragadó beszédben köszönte meg Brandis nővérnek mindazon jót, amit társnőivel együtt az ő egyházmegyéjében művelt.

Az alázatos szerzetesnő azonban minden kitüntetést egykedvűen fogadott. Csak annak örült, csak az boldogította, hogy életét és minden erejét az irgalmasnővér eszményképének megvalósítására szentelhette.

IV.

„Boldogok az irgalmasok, mert ők irgalmasságot nyernek."

A hosszas munkálkodás, melyben önmagát sohasem kímélte s a tárgyalással, lelkesítéssel járó beszéd már 1860-tól kezdve makacs torokbajt okozott, melyben Leopoldina nővér körülbelül húsz éven át szen-

vedett. Betegsége időnkint minden szóbeli érintkezést lehetetlenné tett vele. Buzgalma azonban találékony volt: sűrű levelezés útján folytatta társnőivel a közlekedést. Levelein anyai gyengédség s egy szentnek áhítata vonul végig.

Torokbajánál még több fájdalmat okozott szembaja, mely élete vége felé majdnem minden tevékenység elől elvágta útját. Szenvedései közben még csak annál szebb fényben tündököltek erényei, föleg az Istenbe vetett bizalom, a béketűrés és a szerető tapintat környezetével szemben. Sohasem panaszkodott s maga tartotta meg leghívebben a keresztény tökéletesség gyakorlatában oly fontos intelmet, melyet mások előtt annyiszor hangoztatott: „Isten akaratában sohase lássunk áldozatot!"

1900 január 10-én meglehetős erőben volt s egész napon át együtt végezte társnőivel a nővérek szokásos közös gyakorlatait. Az esti üdülési órában feltűnően derült, jókedvű volt; utána azonban egy szintén beteg nővérhez így szólt: „Lám, kedves nővér, magam is beteg vagyok; sőt életemet nem hónapok, nem hetek, de nem is napok, hanem már csak órák és óranegyedek szerint számíthatom". Lefekvéskor valóban el-elakadt lélegzete; rögtön orvost hívtak, de ez sem bírt már rajta segíteni. Reggelfelé még teljes öntudattal meggyónt és megáldozott. Kevéssel utóbb ég felé tekintett, majd gyengéden — mintegy beleegyezése jeléül — meghajtotta fejét és szelíden mosolyogva e szavakkal: „Igen, Atyám, a te kezeidbe ajánlom lelkemet", nyugodtan, szinte mosolyogva adta vissza lelkét Teremtőjének, mint akire nézve a halál nem egyéb, mint bemenet a boldogság országába, melyre elsősorban az „irgalmasok" hivatalosak.

Nagy részvéttel temették s a nép megszámlálhatatlan tömege sereglett jótevőjének koporsója köré. A gyászszertartásokat maga a herceg-püspök végezte. A számos részvétirat közül csak a Szent Vince-társulatok általános rendfőnökének, *Fiat Antalnak* szavait idézzük:

„Kedves Leányaim,... a megmérhetetlen veszteség, mely önöket Leopoldina nővér halálával érte, pótolhatatlannak látszanék, ha nem szolgálna vigasztalásukra azon bátorságos bizalom, hogy drága halottjuk csak azért hagyta el a földet, hogy leányainak érdekeiért a mennyben közbenjárjon. E gondolat csillapítsa fájdalmukat, hiszen teljes igazságon alapul: egy egész hosszú élet érdemein, melyet a megboldogult a legőszintébb alázatba burkolt ugyan, de egyúttal nagy tettekkel, nagy érdemekkel szőtt át. De nem akarom az irgalmasnővérek e példaképének dícséretét zengeni, hiszen ott él az valamennyiök szívében, kegyeletében; hanem csak biztosítani akarom önöket róla, hogy bár fájdalmukban osztozom, mégis felette édes lelki örömöt érzek magam is a gondolatnál, mily örömtől áradozhatott magának a mi Urunknak szentséges Szíve, midőn az örökkévalóság küszöbén ezt a kiválasztott lelket, ezt az ő tökéletes jegyesét fogadta, amint jótetteinek, érdemeinek fényében ragyogva elébe lépett..."

Kin is teljesülne az Üdvözítő ígérete, ha nem az irgalmasnővér ily eszményképén, minő Brandis grófnő volt, — az ígéret, hogy „Boldogok az irgalmasok; mert ők irgalmasságot nyernek!" (Mt. 5, 6.)

Az irgalmasnővérek budapesti Ranolder-intézetének szíves magánközleményei nyomán.

Megjegyzés.

Kalocsai tanárkodása alatt fiatal tanítványainak az örökszép katolikus eszményképeket akarta felcsillogtatni akkor még Magister Bangha. Ezért gyüjtötte össze azokat a jellemrajzokat, amelyeket azután a magyar katolikus értelmiség elé tárt buzdításul s követendő példaképül. Ezt a vaskos kötetet Kalocsán kezdték nyomtatni, de a vidéki nyomdatechnika lassúsága miatt P. Bangha már nem érhette meg Kalocsán e műve megjelenését: Innsbruckba ment hittudományi tanulmányai folytatására. Naplójában 1907 január 21-én ezeket írja: „Sokat kínoz az akaratom ellen is felfelkelő várakozás a „Jellemrajzok" megjövetelére, mióta a páterek megírták, hogy mihamar meglesz. Pedig komolyabb s nagyobb dolgoknak illenék inkább a fejemben járniok. Japánról jó hírek jönnek, Franciaországból fájdalmasak, Németországban is küzd az Egyház (szociáldemokrácia, választás) stb." Már hittudományi szigorlatait is letette, amikor végre 1909 nyarán megjelent a kalocsai Hírnök kiadásában *„Jellemrajzok a katolikus Egyház életéből"* c. vaskos műve 775 lapon 21 képpel Hatása bámulatos volt. Szinte az ország összes lapjai közöltek szemelvényeket; így az Alkotmány (1909 szeptember 21.), Religio (szeptember 26), Hitterjesztési Lapok, Kalocsai Néplap, Szombathelyi Ujság, Fejérmegyei Napló, Nyitramegyei Szemle, Sziget és Vidéke, Zászlónk, Egyházi Közlöny, Magyar Középiskola (ahol Schütz Antal ajánlotta lelkesen). Ez a munka volt P. Banghának első nagy önálló kötete, melyet primíciai ajándékként tett a magyar katolicizmus elé közvetlenül pappászenteltetése (1909 október 26) előtt.

E könyv életéről bibliográfiai adatként annyit kell még megjegyeznünk, hogy a második kiadása Budapesten 1913-ban jelent meg s a mű öt részét öt külön kötetben adta. A harmadik kiadás ismét visszatért az első alakra s egy kötetbe fűzte a jellemrajzokat. E könyv érdekes jelentőségét mutatja még, hogy Braille-betűkkel a vakok számára is átírták s az meg is jelent 1917-ben. Erről P. Bangha külön cikket írt „Vak kongreganisták között" címmel (lásd Összegyüjtött Munkái VI. kt.).

Ez a mostani kiadás csak annyiban tér el a legutóbbi, 1923-iki kiadástól, hogy az ott „Szemelvény"-ként hozott részeket: Szent Pál, Ágoston, VII. Gergely pápa, Árpádházi Szent Erzsébet, More Szent Tamás és b. Campion Ödön jellemrajzait e kötetből elhagytuk és azt megfelelőbb kötetbe tettük át. Igy az eredeti kiadásokban az „Egyháziak, szerzetesek" csoportjából kivettük még Pázmány Péternek jellemrajzát és azt b. Campion Ödön jellemrajzával együtt „Az Úr katonái" c. kötetbe tettük át, ahol a Jézustársaságról írt dolgai vannak P. Banghának. A többi fentemlített szenteknek jellemrajzát viszont „Az Oltár fényében" c. kötethez csatoltuk.

Dr. Biró Bertalan.

TARTALOM.

Oldal

Előszó 1

Tudósok, írók, művészek.

Volta Sándor, természettudós 7
Stolberg-Stolberg Frigyes gróf, költő és történetíró 28
Ampère Endre, természettudós 42
Veuillot Lajos, hirlapíró 56
Achtermann Vilmos, szobrászművész 79

Államférfiak.

Galántai *Esterházy Miklós gróf*, Magyarország nádora 92
O'Connell Dániel, Irország szabadsághőse 120
Don Garcia Moreno Gábor, Ekvádor köztársaság elnöke 161
Windthorst Lajos, hannoveri államminiszter, a német birodalmi Centrum-párt vezére 201

Hadvezérek, katonák.

Hunyadi János, hadvezér, Magyarország kormányzója 236
Tilly-Tserklaes János gróf, hadvezér 252
Csábrági és szitnyai *Koháry István gróf*, országbíró, költő és hadvezér 278
De Sonis Gaszton, francia lovastábornok 296
Henry Pál, tengerésztiszthelyettes, a Petang védője .. 320

Egyházak, szerzetesek.

Ketteler Vilmos Emmanuel báró, mainzi püspök 353
De Veuster Demjén, hithirdető 369
Brandis Mária Jozefa grófnő, irgalmasnővér 386

Megjegyzés 402

Tartalom 403

Az összes köteteket összefoglaló tárgymutató a legutolsó kötet végén található.

SZENT ISTVÁN
ABSOLUTA

SZENT ISTVÁN
ABSOLUTA